Zafer Karademir

İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı

Osmanlı Toplumunda Kıtlıklar (1560-1660)

Kitap YAYINEVİ

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
SOSYAL BİLİMLER
MANSİYON ÖDÜLÜ (2015)

KİTAP YAYINEVİ – 301
TARİH VE COĞRAFYA DİZİSİ – 95

İMPARATORLUĞUN AÇLIKLA İMTİHANI: OSMANLI TOPLUMUNDA KITLIKLAR (1560-1660)
/ ZAFER KARADEMİR

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK TASARIMI
DİLEK ÇETİNKAYA

GRAFİK UYGULAMA VE BASKI
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂĞIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂĞITHANE
SERTİFİKA NO. 12055
T: 0212 294 10 00 F: 212 294 90 80
E: INFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
EYLÜL 2014, İSTANBUL

ISBN 978-605-105-134-5

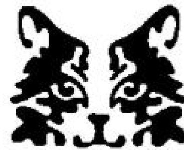
YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂĞIT HANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KAĞITHANE İSTANBUL
SERTİFİKA NO. 12348
T: 212 294 65 55 F: 212 294 65 56
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı

Osmanlı Toplumunda Kıtlıklar (1560-1660)

Zafer Karademir

Kitap Yayınevi

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar

AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DİA	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	Editör
H.	Hicri Yıl
Haz.	Hazırlayan/lar
İA	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
M.	Miladi Yıl
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
S.	Sayı
s.	sayfa
TOEM	Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası
TTK	Türk Tarih Kurumu
TVYY	Tarih Vakfı Yurt Yayınları
Vd.	ve devamı
Yay.	Yayınlayan

ÖNSÖZ

Yeniçağda insanların iktisadi hayattaki gayelerinin başında temel gıda maddelerini herhangi bir darlığa düşmeden temin edebilmek ve bu konuda istikrarlı bir düzeni sağlayabilmek geliyordu. Ancak gerek doğal gerekse beşeri sebepler yüzünden toplumların darlık ve kıtlık olayları ile sıkça karşılaşmasının önüne geçilememiştir. Bunlardan uzak olmayan Osmanlılar temel gıda maddelerinin arzında yaşanan daralmalar ile sıkça mücadele etmek zorunda kalmıştır. İmparatorluğun özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşamaya başladığı ekonomik sıkıntılar ve çeşitli iklim problemleri, kimi idarecilerin suistimalleri ile birleşince içinden çıkılması zor olan maişet problemleri görülmeye başlamıştır. Aynı dönemlerde ortaya çıkan bazı çıkar gruplarının arzda yaşanan daralma dönemlerini kendileri için fırsata çevirmeye gayret ettiği sıralarda halkın bundan ziyadesiyle muzdarip olduğu anlaşılmaktadır.

İşte bu çalışmada Osmanlı iktisadi göstergelerinin zirve değerlerden dönüş yapmaya başladığı 16. yüzyılın ikinci yarısından makro verilerin toparlanma sürecine girdiği 17. yüzyılın ikinci yarısının başlarına kadar geçen bir asırlık sürede Osmanlı coğrafyasında varlığı açıkça görülen darlık ve kıtlık vakaları incelenmiştir. Araştırma zaman bakımından bu şekilde sınırlandırılırken mekân açısından Anadolu yarımadası ile Ege Adalarında yaşanan krizler çalışmanın odak noktasını oluşturmuştur.

Çalışmanın üzerinde inşa edildiği ana kaynakların başında Başbakanlık Osmanlı Arşivinden elde edilen arşiv dokümanları ile Ankara Milli Kütüphanede yer alan Şeriyye Sicilleri gelmektedir. Ayrıca yayınlanmış ya da tez çalışması olarak incelenmiş olan çeşitli arşiv malzemeleri de incelemenin ihtiyaç duyduğu kaynakları sağlama bakımından oldukça faydalı olmuştur. Yine döneme ait vakayinameler ve kronikler pek çok konunun aydınlatılması için vazgeçilmez temel kaynaklar arasında yer almıştır. Bunlardan başka yerli ve yabancı seyahatnameler, sıradan halkın dertlerine tercüman olması nedeniyle çalışmaya büyük katkı sağlamıştır. Nihayet konu ile alakalı yayınlanmış inceleme ve araştırmalar çalışmanın daha iyi anlaşılması ve anlatılması yolunda çok yararlı olmuştur.

Bu çalışmada söz konusu kaynak ve eserlerin yardımıyla elde edilen nicel ve nitel verilerin rehberliğinde, incelenen zaman diliminde Osmanlı insanının temel besin maddelerinde yaşadığı darlık ve kıtlıkların neden ortaya çıktığı ve bunların nasıl yaşandığı konusu açıklanmaya çalışılmıştır. Toplumun ve idarecilerin kısa ya da uzun süreli gelişmeler neticesinde ortaya çıkan iaşe krizlerine direnip direnemedikleri şayet bunu başardılarsa nasıl başardıkları gibi temel sorulara cevaplar aranmıştır.

Son olarak çalışmanın plan aşamasından son noktası konuncaya kadar geçen sürede özverili desteğini eksik etmeyen danışman hocam Prof. Dr. Hasan Yüksel'e, yapıcı eleştirileri ve zengin kitaplıkları ile çalışmanın şekillenmesine büyük katkı sağlayan Cumhuriyet Üniversitesi Tarih bölümündeki hocalarıma, ayrıca teknik-akademik bilgi ve becerilerini benimle paylaşan değerli meslektaşlarım Yrd. Doç. Dr. Ahmet Yüksel ve Arş. Gör. M. Hilmi Arıç'a sonsuz teşekkürler ediyorum.

Zafer Karademir
Sivas 2014

Giriş

İnsanların temel ihtiyaçlarını karşılamaları konusunda yaşadıkları sıkıntılar tarih boyunca onları en çok uğraştıran meselelerden biri olmuştur. Bu nedenle hayatta kalabilmek için temel gıda maddelerini yeterince ve zamanında temin edebilme gayesi ilkel toplumlardan yeniçağa, sanayi devriminden günümüze kadar önemini korumuştur. Dolayısıyla en geri kalmışından en gelişmişine kadar tüm toplumlar için iaşe temini bireysel ve toplumsal hayatın temel gayelerinden olmaya devam etmektedir.

Temel gıda maddelerinin yeterince ve zamanında temin edilmesi, bunların depolanması, ihtiyaç sahiplerine adaletli bir şekilde ve güvenle ulaştırılması ciddi bir ekonomik çaba ile birlikte sağlam bir iletişim ve örgütlenme ağını gerekli kılmaktadır. Söz konusu ağa zarar verecek her türlü doğal ya da beşeri müdahale bu sistemi sarsmaktadır. Bu sarsıntı müdahalenin şiddetine ve yaygınlığına göre kısa ya da uzun vadede iaşe darlıklarını beraberinde getirmektedir. Bu darlıkların doruk noktasına ulaştığı kıtlık süreci ise sözü edilen sistemin işleyemez hale geldiğinin bir belirtisi olarak ortaya çıkmaktadır. Her türlü mücadele ve örgütlenme çabalarına rağmen hem darlık hem de bunun daha yaygın ve şiddetli hali olan kıtlık vakaları insanların sıkça yaşadığı sorunlardan biri olagelmiştir.

Hiç şüphesiz tarihi süreç içinde Osmanlı İmparatorluğu da bu iaşe krizleriyle pek çok kez karşı karşıya kalmıştır. İşte klasik dönem Osmanlı toplumunun yaşadığı iaşe krizlerinin ele alındığı bu çalışmada, sıklıkla bahsedilecek olan"darlık" ve "kıtlık" kavramlarının öncelikle ne anlama geldikleri hususuna açıklık getirmek gerekir. Daha net bir ifadeyle tarihi kaynaklarda bolca geçen ve kimi zaman aralarında çok belirgin bir ayrım olmadan birbirlerinin yerine de kullanılan bu iki kavramın gerçekte neyi ifade ettiklerine yakından bakılması elzemdir.

En genel ifadesiyle gıda maddelerinde yaşanan arz daralması ya da arzın talebi karşılayamaması durumuna darlık denilmekte ve bunun had safhasına ulaştığı noktada kıtlık ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda kıtlık hali arzın tümüyle durması anlamına gelmektedir. Başka bir tanımlamayla,

açlık ve buna bağlı hastalıklara sebebiyet veren ve gıda üretiminde ya da dağıtımındaki yetersizliğe neden olan "arz krizi"ne kıtlık denilmektedir.[1] Kıtlık dar anlamıyla bu şekilde tanımlanırken "kıtlık krizi" şeklinde bir betimleme yapıldığında, yani kıtlık hali uzayarak gerçek bir krize dönüştüğü durumda daha geniş bir içeriği ifade etmektedir. Bu durumda kıtlık, ciddi bir ekonomik sıkıntıya ve sosyal yapının altüst olmasına neden olan nüfus değişimleri, düzensiz iklim şartları, tarımsal üretimde düşüşleri, büyük ve küçükbaş hayvan kayıpları ve nihayet besin maddelerinin fiyatlarındaki artışı da kapsayan geniş bir anlama bürünmektedir.[2] Kıtlık bu seviyede iken darlıktan farklı bir mana kazanmakta olup "ilerlemiş düzeyde yaygın açlık hali" olarak ifade edilmektedir.[3] Yine kıtlık, "açlık veya açlıktan kaynaklanan hastalıklardan ölümlerin gerçekleştiği geniş kapsamlı besin yoksunluğu" diye de tanımlanabilir.[4] Dolayısıyla kriz seviyesine varan kıtlıkları darlıklardan ayıran temel unsur yaygın bir ölüm tehlikesinin ortaya çıkması halidir.

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere iaşe krizleri kendi içinde sınıflandırılmaya muhtaç bir hal almaktadır. Darlık ile başlayan problemler kimi zaman küçük çaplı kalmakta kimi zaman ise genişleyerek genel kıtlık seviyesine varacak kadar derinleşebilmektedir. Bu anlamda iaşe krizleri, süresi (zamanı), yaygınlığı (mekânı) ve derinliği (etkilenen meta miktarı ve şiddeti) bakımından kendi içinde tasnif edilebilir. Bu çalışmada incelenen biçimleriyle iaşe krizlerini ayırt edici bu üç unsura dayanarak Tablo 1'deki şekilde sınıflandırmak mümkündür.

Tek bir nesnede yaşanan arz kesintisini salt kendisinin darlığı veya kıtlığı olarak anlamamak gerekir. Örneğin Osmanlı toplumu için düşünüldüğünde bir yerde büyükbaş veya küçükbaş hayvan kıtlığı demek sütün kıtlığı demek olacaktır. Sütün kıtlığı ise onunla sınırlı kalmayacak, mamullerinin de kıtlığını beraberinde getirecektir. Böyle bir durumda peynir, çeşitli

1 G.W. Cox, "The Ecology of Famine: An Overview," *Famine: Its Causes, Effects, and Management*, Ed. R.K. Robson. New York 1981, s. 5.

2 Karen J. Cullen, *Famine in Scotland: the 'Ill Years' of the 1690s*, Edinburg 2010, s. 14.

3 Violetta Hionidou, "Why Do People Die in Famines? Evidence from Three Island Populations," *Population Studies*, C. 56, No. 1 (Mart 2002), s. 65.

4 Cormac Ó Gráda,"Making Famine History," *Journal of Economic Literature*, C. 45, No. 1 (Mart 2007), s. 5.

Tablo 1. İaşe Krizlerinin Derecelendirmesi[1]

Darlık[2]	Bir ya da birden fazla metanın arzının, talep karşısında yetersiz kalması
Tek Meta Kıtlığı	Tek bir metada yaşanan ve tüm metayı etkileyecek genelliğe ulaşmayan kıtlık
Şok Kıtlık	Sel, deprem, çekirge, asker sevkiyatı ya da baskını nedeniyle aniden oluşan yerel kıtlık
Yapay Kıtlık[3]	İnsanların neden olduğu bir veya birkaç metada ortaya çıkan kıtlık
Büyük Genel Kıtlık[4]	Arzın durması ile yetersiz beslenme ya da kronik açlık nedeniyle, toplu ölümlerin veya göçlerin yaşandığı uzun süreli ve geniş alanlara yayılan genel kıtlık

Bu tablonun notları için bkz. sayfa 40

sütlü tatlılar (gölemez, hoşmerim gibi) kaymak, yoğurt, kesmik (kesilmiş sütün koyu kısmı), ağız, tereyağı, ayran gibi süt mamulleri de bulunamayacak demektir.[5] Aynı şey buğday için de geçerlidir. Buğday bulunmadığında un, bulgur, ekmek, tarhana gibi çeşitli çorbalar ve keşkek gibi çeşitli buğday yemeklerinde de kıtlık olmaktadır. Bu çeşit kıtlıklar hem adı geçen ürünlerin fiyatlarının artmasına sebep olmakta hem de üretici-tüketici, tüm kesimler bundan olumsuz etkilendiği için diğer metalarda da fiyat artışı yaşanmaktadır. Neticede basit gibi görünen bir kıtlık vakası toplumun alım gücünün düşmesi ile genişleyen bir sıkıntı halini almaktadır.

Osmanlı şehirlerinin hububat ihtiyacını köylü üretim alanlarından sağlaması nedeniyle iaşe krizleri genel kıtlık seviyesine ulaştığında ya da şok ve genel kıtlıklar şeklinde büyük bir coğrafyayı etkilediğinde fakir veya zengin tüm kesimler ciddi şekilde kıtlığın baskısı altına giriyordu. Ayrıca bu tip büyük çaplı kıtlıklarda ellerinde maddi gücü olanlar piyasadan mevcut zahireyi çektiği için fakir kesimlerde kıtlığın etkisi daha fazla hissediliyordu.[6] Bu durumda kıtlık eğer bir şehir ve onu besleyen hinterlandındaki kırsal alanda yaşanıyorsa şehirlilerin piyasadan meta alabilmesi nedeniyle, köylülere oranla şehirlilerin ve fakirlere oranla zenginlerin kıtlıktan daha az etkilenebilecekleri ileri sürülebilir. Ancak bu etkinin boyutu piyasada mev-

5 Bu süt ürünlerini Evliya Çelebi saymaktadır. Evliyâ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, C. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 277. Bundan sonra; Evliyâ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 1, s. 277.

6 Cormac Ó Gráda, "Markets and Famines in Pre-Industrial Europe," *The Journal of Interdisciplinary History*, C. 36, No. 2 (Autumn, 2005), s. 143.

cut olan emtianın miktarı ile doğru orantılıdır. Çünkü ciddi ve uzun süreli bir kıtlıkta şehirlilerin en az köylüler kadar etkilendikleri de vakidir.

Darlık ya da kıtlıkların sebepleri incelendiğinde, bunların yukarıda verilen derecelendirme ile yakın bir ilişkisinin olduğu görülmektedir. Yani darlığın ve kıtlığın şiddetini belirleyen unsurların başında yaşanan sıkıntının sebebi gelmektedir. Daha sonra ayrıntılarıyla inceleneceği üzere doğal sebeplerle ortaya çıkan sorunların şiddeti, beşeri nedenlerle oluşanlara nispeten daha yüksektir. Yine doğal sebeplerle meydana gelen şok kıtlıkların etkisi o denli hızlı olmaktadır ki, dün refah içinde yaşayan toplumlar bugün birdenbire kıtlığın pençesine düşebilmektedir. Yaşanan ağır bir sel felaketi ya da çekirge istilası koca kentleri bir anda perişan edebilmektedir. Bundan başka birkaç yıl süren kuraklık sonucunda tarımsal üretimde yaşanan sıkıntı büyük bir ülkeyi yıllar sürecek bir kıtlıkla baş başa bırakabilmektedir. Başta savaşlar olmak üzere beceriksiz idareciler, tarımsal faaliyetlerdeki yöntem hataları, kaçakçılık ve vurgunculuk gibi insani nedenlerle ortaya çıkan beşeri kaynaklı krizler de insanlara hayatı çekilmez hale getirebilmektedir. Savaş dışı beşeri nedenlerle ortaya çıkan veya çıkartılan kıtlıkların etkileri diğer beşeri sebeplerden kaynaklanan iaşe bunalımlarına oranla hem zaman hem de mekân bakımından daha sınırlı kalıyor ve etkisi de o denli zayıf oluyordu. İşte bu çalışma, kendisini daha çok "müzâyaka" ve "kaht" kelimeleri[7] ile gösteren ve Osmanlı toplumunda 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşanmaya başlayan ekonomik daralma ve arkasından gelen iaşe darlıkları ile kıtlık sıkıntılarını incelemektedir.

Çalışmanın ana teması bu şekilde belirlendikten sonra bu alanda daha önce yapılan çalışmalara bakılacak, ardından da bu araştırmanın dönemi ve kaynaklarına kısaca değinilecektir. Daha çok 15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyılın ilk yarısını ifade ederken klasik Osmanlı çağı[8] diye anılan ve

7 Osmanlı belgelerinde *müzâyaka* ve *kaht* kelimelerinin çoğu zaman birlikte ya da birbirlerinin yerine kullanıldıkları görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada darlık ve kıtlıklar incelenirken sadece belgelerde geçen ifade ile yetinilmemiş, yaşanan sıkıntıların sebep ve sonuçlarının incelenmesi neticesinde bunlar hakkında daha net bilgilere ulaşılmaya çalışılmıştır.

8 Ancak klasik Osmanlı çağını daha geniş kapsamlı düşünen ya da sınırlayan araştırmacılar da yok değildir. Örneğin Mehmet Genç'e göre bu dönem 1500-1800 yılları arasıdır. "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri," İstanbul *Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, İstanbul 1980, s. 175. Yine Halil İnalcık, klasik dönemin habercisi olarak gördüğü II. Murad dönemini "kalkınma

ekonomik refahla belirginleşen dönemin 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişmeye ya da bozulmaya başladığı düşüncesi tarihçilerce genel kabul görmüştür. İşte bu dönemde yoğun bir şekilde karşılaşılan iaşe darlıkları ve kıtlıklar şimdiye değin başlı başına bir çalışmanın konusu olmamıştır. Dönemi Celali vakaları çerçevesinde inceleyen Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*[9] adlı eserinde bu devirde Osmanlı toplumunun yaşadığı sosyal ve ekonomik çalkantıları birçok belgeyle destekleyereke açıklamış, ardından gelen çalışmalar bu geniş araştırmanın çok fazla ötesine gidememiştir. Burada zaman zaman darlık ve kıtlık vakaları anılmakla beraber, çalışmanın ana konusunun Celali İsyanları olması nedeniyle bunların ayrıntılı irdelemesi yapılmamıştır. Yine Anadolu'daki sosyal çalkantıların oldukça şiddetlendiği yirmi yılı inceleyen William Griswold da eserinde Anadolu coğrafyasında, gerek bu olaylar esnasında gerekse iklim bakımından yaşanan zorluklar neticesinde ortaya çıkan iaşe krizlerine değinmiştir. Ayrıntıya girilmeden verilen birkaç örnek vakanın gösterildiği çalışma özellikle Venedik kaynaklarının bakışını yansıtması bakımından değerlidir.[10]

Osmanlı iaşe darlıklarının temel alınmadığı ancak bunların yeri geldikçe zikredildiği çalışmalardan biri de Lütfü Güçer'in *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*[11] adlı eseridir. Osmanlı hububat üretiminde 1578-1637 döneminde yaşanan darlık ve kıtlıkların bir tablo ile verildiği araştırmada, döneme ait arşiv verileri Mühimme Defterlerinden temin edilmiştir. İaşe tedarikinde yaşanan güçlüklerin, hububat üretimi temelinde incelendiği eserde, bunların sebepleri de kısaca irdelenmiş, ancak vakaların gelişimi ve sonuçları üzerinde

devri," II. Mehmed dönemini "imparatorluğa geçiş devri" diye nitelendiririrken, klasik dönemin özellikle Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının son yıllarında iyice belirginleştiğini kabul etmektedir. Değerlendirmeleri için bkz. "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış," *Osmanlı*, C. 1, Ankara 1999, s. 37-117.

9 Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009. Yazarın konu ile ilgili diğer çalışmaları ise şunlardır: "Celali İsyanlarının Başlaması," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.4, S. 1, Kasım-Aralık, Ankara 1945, s. 23-37; "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi," *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1966, C.4, S. 6-7, s. 201-247.

10 William Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, TVYY, İstanbul 2000.

11 Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964. Yazarın benzer başka bir çalışması için bkz. "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar," *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 13, S. 1-4, 1951-52, s. 79-83.

derinlemesine inceleme yapılmamıştır. Yine bu eserden mülhem olduğu anlaşılan başka bir çalışma da Orhan Kılıç tarafından yapılmış ve geneli itibariyle Güçer'in çalışmasının kıtlıklarla ilgili bölümlerinin çeşitli açıklamalar ile genişletilmesiyle vücuda getirilmiştir.[12]

Bundan başka incelenen süreçte Osmanlı toplumunun yaşadığı darlık ve kıtlıkları eserinde çeşitli vesilelerle zikreden bir başka isim Sam White'dır. *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*[13] adlı eserinde yazar, Mühimme Defterleri ile Venedik elçilik raporlarını temel arşiv malzemesi olarak kullanmıştır. Eser 1550-1700 yılları arasında yaşandığı kabul edilen[14] ve en ciddi iki döneminden birini 1580-1610 arasında geçiren Küçük Buzul Çağının Osmanlı sınırlarındaki etkilerini incelemektedir.[15] Aşırı soğuklar nedeniyle ortaya çıkan darlık ve kıtlıkların yeri geldiğince sözü edildiği eserde, bu sıkıntıların buz çağının etkisi ile ilgili olduklarına kısmen değinilmiş, ancak kıtlıklar üzerinde kapsamlı analizlere gidilmemiştir. Çalışmanın hedefi darlık ve kıtlıkların incelenmesi olmadığından konu ile ilgili nitel ve nicel veriler ayrıntılı olarak irdelenmemiştir.

Osmanlı coğrafyasında yaşanan doğal felaketlerin araştırıldığı bir başka çalışma ise birçok akademisyenin yazılarıyla katkıda bulunduğu ve editör Elizabeth Zachariadou tarafından derlenen inceleme olup burada ağırlıklı olarak depremler incelenmiştir.[16] 14. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında yaşanan, başta yer sarsıntıları olmak üzere kuraklık ve sel vakalarının incelendiği eser, kıtlıklarla ilgili bölümleri açısından değerlendirilmiştir. Ayrıca dönem olarak daha geç olmakla birlikte bu alanda yapılan başka bir çalışma Mehmet Yavuz Erler'e aittir.[17] Ankara ve Konya'da 19. yüzyılda yaşanan ku-

12 Orhan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar," *Türkler*, C. 9, Ankara 2002, s. 718-730.

13 Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire, Cambridge University Press* 2011. Yazar bu eserini 2008 yılında Columbia Üniversitesine *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East* adıyla doktora tezi olarak sunmuştur. Bu çalışmada söz konusu tezden istifade edilmiştir.

14 Andrew B. Appleby, "Epidemics and Famine in the Little Ice Age," *Journal of Interdisciplinary History*, C. 10, No. 4, History and Climate:, Interdisciplinary Explorations (Bahar, 1980), s. 645.

15 Fransız kaynaklarını kullanarak böyle bir sürecin varlığına dikkat çekmiş olan ilk isim Emmanuel Le Roy Ladurie'dir. White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 179.

16 *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Ed. Elizabeth Zachariadou, TVYY, İstanbul 2011.

17 Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık Ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2010. Aynı dönemde, 1845 yılında yine Ankara'daki kıtlık vakasının incelendiği bir başka çalışma da Semih Çelik tarafından yapılmıştır. Semih Çelik, "The Rich, the Poor and the Hungry: Social

raklıklar ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan kıtlıkların incelendiği ve yoğun arşivsel doküman ile beslenen çalışma, bu araştırmanın inceleme ve yazım yöntemine destek olması bakımından kendisinden istifade edilen başlıca eserlerden olmuştur.

Bunlardan başka asıl amacı Osmanlı toplumunun yaşadığı iaşe krizlerini ortaya koymak olmayan ancak kuramsal olarak ve zihniyet açısından bu zorlukları inceleyen çalışmaları da anmak gerekir. Bunların başında hiç şüphesiz Sabri Ülgener'in eserleri sayılmalıdır. *Tarihte Darlık Buhranları*[18] isimli çalışmasında darlık kavramını inceleyen yazar, bununla birlikte iaşe krizlerinin sebeplerini ve bunların Osmanlı toplumuna nasıl yansıdığını, vakayiname ve kronikler ile edebi metinlere bakmak suretiyle incelemiş, böylece hacmi küçük ancak etkisi büyük bir çalışma ortaya koymuştur. Ülgener bir başka eserinde ise[19] toplumların ortak bir ekonomik zihniyete sahip olup olamayacaklarını ve bu zihniyetin ne şekilde tezahür edebileceğini tartışmış, kapitalist zihniyet ile İslami-Osmanlı iktisadi zihniyetini çeşitli yönleriyle karşılaştırmıştır. İbn-i Haldun'un görüşlerinin etkisinin hissedildiği çalışmada darlık ve kıtlığa dair terimlerin açıklanmasının ardından iç ve dış etkenler diye ayrılan iaşe krizlerinin sebepleri tartışılmıştır. Daha sonra 16.-18. yüzyıllar arasından seçilen örnek olaylar incelenmiş, özellikle İstanbul'da yaşanan bu vakalara ait veriler vakayiname ve kroniklerden temin edilmiştir. Yine aynı yazar başka bir eserinde[20] darlık ve kıtlıklara maruz kalan insanların düşünsel dünyasına temas etmiş, bunların ahlaki ilkelerle olan ilişkisine dikkat çekmeye çalışmıştır. Yazar, ağırlıklı olarak edebi eserlerden ve ahlak kitaplarından hareketle orta ve yeniçağ Türk toplumundaki iktisadi zihniyetin izlerini sürmüştür. Ardından "çözülme devri" diye nitelendirdiği klasik dönem sonrasındaki iktisadi düşünce ve tavırlara vurgu yapan Ülgener, bu süreçte ekonomik anlamda açık bir bozulmanın daha doğrusu donma ve durgunlaşmanın yaşandığını ileri sürmüştür.

Differentiaton and Famine in Ankara in 1845," İstanbul Bilgi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

18 Sabri F.Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, Derin Yayınları, İstanbul 2006.

19 Sabri Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, Ankara 1984.

20 Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul 1991.

Kuşkusuz Osmanlı iaşe sistemine dair arşiv kayıtlarından hareket ederek sistematik bilgiye ulaşan ve ulaştığı bu bilgileri oldukça sağlam temellerle okuyucusuna sunarak Osmanlı tarihinin klasik dönemine dair bu alandaki boşluğu dolduran önemli isimlerden biri de Mehmet Genç'tir. Yazar eserlerinde Osmanlı ekonomik sitemini ifadede kullandığı üç doktrinden biri olan İaşe (*Provizyonizm*) ilkesini açıklarken Osmanlı idarecilerinin toplumun refahı ve darlık-kıtlık buhranlarından korunması adına yürüttükleri sistemin ana hatlarını çizmiştir.[21] Buna göre iktisadi faaliyetin amacının insanların ihtiyaçlarını ucuz ve bol piyasa şartlarında darlık ve kıtlıklardan uzak bir şekilde karşılamak olduğunu belirten yazar[22] ziraat, zanaat ve ticarette iaşe ilkesinin öngördüğü hedefin, üretim ve tüketim dengesini sağlayarak kıtlık tehlikesini bertaraf etmek olduğunu ifade etmektedir.[23]

İaşe temini konusunda İstanbul her zaman özel ihtimam gerektirmiş, Osmanlı dönemindeki bu ağırlığıyla doğru orantılı olarak üzerinde yapılan çalışmalarda da bir yoğunluk ortaya çıkmıştır.[24] Bu eserlerde başken-

21 Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, İstanbul 1980, s. 175-185; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.

22 Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri," s. 178.

23 Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri," s. 181.

24 İstanbul'un iaşe sistemini inceleyen çalışmalar için bkz. Abdurrahman Şeref, "İstanbul'da Me'kûlât Müzâyakası-1179 Senesine Âid Bazı Vesâik," *TOEM*, Numara: 40, 1 Teşrin-i Evvel 1332, Hilal Matbaası, İstanbul 1334, s. 192-204; Ahmed Refik, "Sultan Süleyman Kanuni'nin Son Senelerinde İstanbul'un Usul-i İaşesi," *TOEM*, Cüz: 37, 1 Nisan 1332, İstanbul 1334, s. 23-42; Feridun M. Emecen, "XVI. Asrın İkinci Yarısında İstanbul ve Sarayın İaşesi İçin Batı Anadolu'dan Yapılan Sevkiyat," *İstanbul Semineri*, İstanbul 1984, s. 197-249; Suraiya, Faroqhi, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk Limanı," *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Ankara 1979-80, s. 139-153; Cafer Çiftçi, "Osmanlı Döneminde İstanbul'un İâşesinde Bursa'nın Rolü," *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* Sayı: 16,Ankara 2004, s. 153-171; Mehmet Sait Türkhan, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İaşesinin Temini: Hassa Kassabbaşılık Kurumu," Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006; Lütfi Güçer, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.11, İstanbul 1952, s. 397-416; Antony Greenwood, *Istanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celebkeşen System*, Unpublished Doctorate Thesis, Chicago University, 1988; Rhoads Murphey, "Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East" *Food and Foodways*, 1988, V. II, s. 217-263; Mübahat Kütükoğlu, "İstanbul'da Ekmeğin Temininde Devletin Rolü," Ata Dergisi, No. 7, 1997, s. 55-74; Serdar Genç, "XVIII. yüzyılın İkinci Yarısında Karesi Sancağı'nda Hububat Üretimi Ticareti ve İstanbul'un İaşesine Katkısı," Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2005; Arif Bilgin, "Osmanlı Sarayının İaşesi (1489-1650)," Marmara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

tin hububat ve et ihtiyacının nasıl karşılandığı ön plana çıkarılırken, zahire temininde yaşanan sıkıntılar ile bunların şehirdeki kısmi etkileri üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır.

Bu çalışma kapsamında incelenen dönemde Avrupa'da yaşanan benzer krizlere de yeri geldiğince değinilmiştir. Bu noktada Fernand Braudel'in çığır açan çalışması[25] Akdeniz dünyasında Osmanlı toplumuna benzer değişim ve dönüşümleri kapsamlı bir şekilde ortaya koyarken, Andrew B. Appleby'nin eserleri[26] daha özel incelemelere yönelerek Avrupa ülkelerindeki fiyat hareketlerinin iaşe temini ve tüketimi üzerindeki etkilerine ve bunun sonucunda ortaya çıkan darlık ve kıtlık ekonomilerine dair değerlendirmelere yer vermiştir. Cormac Ó Gráda ise kıtlık kavramının anlamı ve sanayi devrimi öncesi Avrupa'da yaşanan kıtlıklar üzerine yaptığı çalışmalarla[27] literatüre büyük katkı sağlamış, bu araştırmadaki çeşitli girift meselelerin daha iyi çözümlenmesinde önemli katkılar sunmuştur.

Yukarıda söz konusu edilen çalışmalar Osmanlı toplumunun 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşamaya başladığı ekonomik daralmanın darlık ve kıtlık şeklinde zuhur eden yansımalarını temel çalışma alanı olarak belirlememişlerdir. Daha açık bir ifadeyle iaşe sorunlarının nedenleri, nasıl yaşandığı, hanedan ve saraydan toplumun en alt kesimindeki insanlara kadar resmi ve sivil alandaki etkileri derinlemesine irdelenmemiştir. Özellikle İstanbul harici Osmanlı coğrafyasında iaşe temininin ne şekilde işlediği, bu konudaki aksaklıkların neden ve nasıl ortaya çıktığı ve

25 Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1993.

26 Andrew B. Appleby, "Disease or Famine? Mortality in Cumberland and Westmorland 1580-1640," *The Economic History Review*, C. 26, No. 3 (1973), s. 403-432; "Epidemics and Famine in the Little Ice Age," *Journal of Interdisciplinary History*, C. 10, No. 4, History and Climate:, Interdisciplinary Explorations (Bahar 1980), s. 643-663; "Grain Prices and Subsistence Crises in England and France, 1590-1740," *The Journal of Economic History*, C. 39, No. 4 (Aralık 1979), s. 865-887; "Famine, Mortality, and Epidemic Disease: A Comment," *The Economic History Review*, New Series, C. 30, No. 3 (Ağustos 1977), s. 508-512; "History Nutrition and Disease: The Case of London 1550-1750," *The Journal of Interdisciplinary History*, C. 6, No. 1 (Yaz 1975), s. 1-22.

27 Cormac Ó Gráda, *Famine A Short History*, Princeton 2009.; "Markets and Famines in Pre-Industrial Europe," *The Journal of Interdisciplinary History*, C. 36, No. 2 (Autumn, 2005), s. 143-166; "Making Famine History," *Journal of Economic Literature*, C. 45, No. 1 (Mart 2007), s. 5-38; Jean-Michel Chevet ile birlikte, "Famine and Market in Ancien Régime France," *The Journal of Economic History*, C. 62, No. 3 (Eylül 2002), s. 706-733.

bunlara karşı alınan resmi ve sivil önlemlerin neler olduğuna dair özel çalışmalar yapılmamıştır. Nihayet darlık ve kıtlık buhranlarının kısa ve uzun vadeli sonuçlarının neler olduğu da ayrı bir çalışmanın konusu olmamıştır.

Osmanlı ekonomisinin 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomik sıkıntıları ciddi bir şekilde hissetmeye başladığı ifade edilmişti. Bu çalışma, sözü edilen sıkıntıların iyice belirginleştiği ve zirveden dönüş"[28] olarak tanımlanan II. Selim dönemi (1566-1574) ile başlamakta,[29] sorunların kısmen hafiflediği ve krizin atlatıldığı kabul edilen[30] Köprülüler döneminin (1656-1683) başlangıcı ile sonlandırılmaktadır. Her ne kadar yaklaşık yüz yıllık bu süreç, çalışmada incelenen ana dönem olacaksa da hemen öncesi ya da hemen sonrasında yaşanan iaşe güçlükleri de konunun daha iyi açıklanabilmesi gayesiyle inceleme kapsamına dahil edilmiştir.

Çalışmanın alanı mekân olarak daha çok Anadolu Yarımadası olmakla birlikte Balkan coğrafyası ile Araplarla meskûn bölgeler de inceleme alanına dahil edilmiştir. Bunun iki önemli katkısı olmuştur. Öncelikle bu sayede aynı zaman diliminde Osmanlı anakaralarında yaşanan iaşe sıkıntılarının genel resminin çizilmesi mümkün olabilmiştir. Ayrıca iaşe buhranlarının ortaya çıkışında ve atlatılmasında ya da atlatılamamasında coğrafi farklılıkların herhangi bir etkisinin olup olmadığı konusu da ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan defter serileri bu çalışmanın dayandığı temel belge grubunu oluşturmaktadır. Bunların başında incelenen döneme ait Başbakanlık Osmanlı Arşivinden taranan ilk 90 Mühimme Defteri ile yine bu döneme ait 10 adet Mühimme Defteri Zeyli gelmektedir. Darlık ve kıtlıkların kronolojik olarak izlenmesinde, sebep ve

28 İfade Mücteba İlgürel'e ait olup, yazar bozulmanın izlerinin Kanuni Sultan Süleyman devrine kadar takip edilebildiğini ifade etmekte ve başlangıç olarak 1536'da Fransızlara verilen kapitülasyonlar ile Şehzade Bayezid İsyanında yeniçerilerin Anadolu'ya gönderilmeleri vakalarını kabul etmektedir. Mücteba İlgürel, "II. Selim'den III. Mehmed'e," *Türkler*, C. 9, Ankara 2002, s. 657, 658.

29 Yıl olarak sınırlama yapılırken çalışmada kullanılan en eski Mühimme Defteri (3 nolu defter) 1560 tarihinden başladığı için, başlangıç yılı 1560 olarak kabul edilmiştir. Bir asrı ifade etmesi nedeniyle de 1660 yılı çalışmanın sonu olarak tespit edilmiştir.

30 Norman Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*, Çev. İsmet Özel, İstanbul 1989, s. 144. Krizin kısmen durulduğu 17. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'dan da benzer sinyaller gelmeye başlamıştır. Örneğin 1650 sonrasında Avrasya bölgesinde uzun süredir devam eden nüfus artışı hız kesmeye başlamış, hatta durağanlaşmış, tarımsal büyüme bu nedenle nüfus büyümesinin önüne geçmiştir. Jack A. Goldstone, "East and West in the Seventeenth Century: Political Crises in Stuart England, Ottoman Turkey and Ming China," *Comparative Studies in Society and History*, C. 30, No. 1 (Jan., 1988), s. 107.

sonuçları ile etkilerinin tespiti konusunda Mühimme Defterleri önemli bir dayanak noktası olmuştur.

Her ne kadar sözü edilen bu ana kaynaklar iaşe zorluklarının zaman ve mekân olarak tespitine yardımcı olmakta ve temel karakterlerini açıklasa da yine de kendi içinde yetersiz olan yönleri bulunmaktadır. Örneğin Mühimme kayıtlarında geçen vakalarda, alınması gereken önlemlerden bahsedilmişken bunların ne şekilde ve ne oranda başarılabildiği konusu tam olarak aydınlatılamamaktadır. Örneğin kıtlıkların taşradaki kurumlara etkisi neler olmuştur? Bir imaret iaşe krizine saplandığında bunu nasıl çözmeye çalışmıştır? Herhangi bir vakfın çalışanları ve o vakıftan bir şekilde istifade eden fukaranın kriz dönemlerindeki halleri ne olmuştur? Şüphesiz bu soruları uzatmak mümkündür. İşte başta bahsedilen iki temel kaynağın çok fazla konuşmadığı yerlerde Kamil Kepeci Koleksiyonundaki defterler ile Anadolu Şikâyet Defterleri ve Maliyeden Müdevver Defterler konunun aydınlanmasında kendilerinden yararlanılan ana kaynak grupları olmuştur. Yine Tahrir Defterlerinin incelendiği ve sancak çalışmaları diye nitelendirilen monografiler de çalışmanın şekillenmesine büyük katkı sağlamıştır. Bunlardan başka Başbakanlık Osmanlı Arşivinden elde edilen perakende evraklar da ayrı bir belge grubu olarak kullanılmıştır.

Yine incelenen döneme ait gerek ilgili tez çalışmalarından gerekse Ankara Milli Kütüphanedeki Şeriyye Sicili koleksiyonlarından, özellikle Anadolu şehirlerine ait defterler taranmış, konu ile alakalı belgeler çalışma kapsamı içinde değerlendirilmiştir. Söz konusu siciller darlık ve kıtlık yıllarının Osmanlı toplumu üzerindeki etkisini yansıtması bakımından oldukça değerli kayıtları içermektedir. Buralarda yer alan bilgilerin bir kısmı aynı döneme ait başka kaynaklardaki bilgilerle birlikte değerlendirilebilirken, öyle bilgiler de vardır ki bunları siciller dışında başka yerlerden elde edebilmek en azından şu ana kadar mümkün olamamıştır. Örneğin iaşe buhranları süresince ailelerin nasıl parçalandıkları ve bu krizlerin tek tek bireyler üzerindeki etkilerinin neler olduğu sorularına ancak bu defterlerden cevap bulunabilmiştir. Ayrıca sicillerden konu ile alakalı dolaylı bilgilere de ulaşmak mümkündür. Zira bir tarlanın boyutları konusundaki çekişmeler, mültezime ödenecek vergi miktarını azaltma çabaları, terekelerden

alınan resm-i kısmet üzerindeki pazarlıklar bireylerin ve toplulukların kriz dönemlerinde son meteliklerini de kaptırmamak için mücadele ettiklerinin göstergesidir.[31] Aynı şekilde bir sicilde aciz durumlarını öne sürerek vergiden muafiyet isteyen köylülerle ailesini terk etmek zorunda kalarak geride nafakasız eş ve çocuklar bırakan hane reislerine dair kayıtların ya da su paylaşımı konusundaki anlaşmazlıkların yoğunlaştığı dönemler ekonomik daralma süreçlerinin belirtileri olarak değerlendirilmiştir.[32]

Bunlardan başka dönemin zihniyetini ve iaşe krizlerinin bireyler tarafından nasıl görüldüğünü yansıtan kronikler arşiv kayıtlarını tamamlamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada arşiv kayıtları dışında kullanılan ikinci ana kaynak grubu vakayinameler ve kroniklerdir. Dönemi kapsadığı için vakayinamelerden Naimâ Mustafa Efendi'nin tarihi incelenmiş, bu eser özellikle Osmanlı askerlerinin ve başkentin durumunun açıklanmasında önemli bir başvuru kaynağı olmuştur.[33] İncelenen döneme ait kronik yazarlarından Peçevi İbrahim Efendi[34] Selâniki Mustafa Efendi,[35] Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa,[36] Solakzade Mehmed Hemdemî Çelebi,[37] Abdülkadir Efendi[38] ve diğer

31 Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, TVYY, İstanbul 1999, s. 151.

32 Tüm bu zenginliğine rağmen Osmanlı arşiv kaynaklarının konunun incelenmesi açısından çağdaşı batılı toplumların kaynaklarına nazaran eksiklikleri de yok değildir. Örneğin çağdaş Avrupalı toplumlarda günlük yazma geleneği bu alanda önemli veriler sağlamaktadır. Batılı kayıtlarda 14. yüzyıla dair bile hava tahmin günlüklerine ve gemicilerin tuttuğu günlüklere rastlanırken, Osmanlı yazımında incelenen dönemde bu tip kayıtların olmaması büyük bir kayıp olarak düşünülebilir. Bu günlüklere ilişkin bkz. Helmut E. Landsberg, "Past Climates from Unexploited Written Sources," *The Journal of Interdisciplinary History*, C. 10, No. 4, History and Climate: Interdisciplinary Explorations (Bahar 1980), s. 632. Ayrıca Avrupa'da uzun süreçler boyunca yaşanan sıcaklık ve yağış değişimlerinin hangi tarihsel bilgi ve dokümanlarla elde edildiğine dair bir çalışma için bkz. Christian Pfister, "The Little Ice Age: Thermal and Wetness Indices for Central Europe," *The Journal of Interdisciplinary History*, C. 10, No. 4, History and Climate: Interdisciplinary Explorations (Bahar 1980), s. 665-696.

33 Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, 1-4, Haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

34 Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, 1-2, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

35 Selâniki Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, C. 1-2, Haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999.

36 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Tarihi Metin ve İndeks (1003-1004/1595-1635)*, C. 1-3, Haz. Şevki Nezihi Aykut, TTK, Ankara 2004.

37 Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, Haz. Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

38 Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, C. 1-2, Yay. Haz. Ziya Yılmazer, TTK, Ankara 2003.

tarihçilerin[39] verdiği bilgiler devrin iaşe krizlerine bakış açısını ortaya koyması bakımından değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra yine dönemin iki büyük ismi Kâtip Çelebi[40] ve Gelibolulu Mustafa Âlî'nin eserlerinin[41] darlık ve kıtlık buhranlarına entelektüel bakışın yansıtılması ve kimi örnek olayların detaylandırılması açısından büyük faydası olmuştur. Ayrıca kroniklere göre daha nesnel bilgiler veren bu eserler, yaşanan krizlerin sıradan insanlara olan etkisini resmi bakışın dışında yansıtabildikleri için daha yararlı olmuştur.

Osmanlı ordusunun seferlerini takip eden ve bu sırada yaşananları kaleme alan döneme ilişkin gazavatname ve zafernameler de incelenmiş, hem askerin yaşadığı zorluklar hem de ordunun yürüyüş yolu üzerinde yer alan sivillerin, iaşe darlıklarındaki tavır ve çabaları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda ileride ayrıntısıyla görüleceği üzere Özdemiroğlu Osman Paşa'nın doğu seferlerini kaleme alan gazavatnamelere sıklıkla atıf yapılmıştır.[42]

Başta Evliya Çelebi Seyahatnamesi olmak üzere, incelenen döneme ait seyahatname ve anı kitapları ise sıradan halkın ekonomik sıkıntılarını ve

39 Mehmed bin Mehmed, *Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr*, Takvimhane Matbaası, İstanbul 1276; Mehmet Halife, *Târih-ı Gılmânî*, Haz. Kâmil Su, Ankara 1986; İbrahim Hakkı Çuhadar, *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârîhi*, C. 1-2, TTK, Ankara 2003; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuat, Kurumlarıyla Osmanlı Tarihi*, C. 1-4, Haz. Yılmaz Kurt, Ankara 2008.

40 Kâtip Çelebi, *Cihannuma*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul 2010; *Takvîmü't-Tevârîh*, İndeksli Tıpkıbasım, TTK Basımevi, Ankara 2009; *Tuhfetü'l-Kibâr Fî Esfâril Bihâr*, Haz. İdris Bostan, Ankara 2008; *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar (Düstûru'l-Amel Li-Islâh-ı Halel)*, Haz. Ali Can, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982; Zeynep Aycibin, "Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin," Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

41 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, C. 1, Tıpkıbasım, TTK, Ankara 2009; Kasım Ertaş, "Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Nasîhatü's-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni," Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008; Ebru Boztürk, "Gelibolulu Âlî (öl.1600) ve Nev'izâde Âtâî'nin (öl.1636) Münşeâtları Üzerine Mukayeseli Sentaks İncelemesi," Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2001.

42 Âsafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1575-1585)*, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 2007; Yunus Zeyrek, *Târîh-i Osman Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşanın Kafkasya Fetihleri (H. 986-988/M. 1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (H. 993/M. 1585)*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001; Mustafa Karanfil, "Harîmî'nin Zafernâme ve Gonca'sına Göre Özdemiroğlu Osman Paşa," İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998;, Hasan Dündar, "Rahîmîzâde İbrahim (Harîmî) Çavuş'un Gence Fetihnâmesi Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Kritizasyonu," Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2006; Çetin Sungur, "Rahîmîzâde İbrahim Harîmî Çavuş'un 'Zafername-i Sultan Murad Han' Adlı Eseri'nin Transkripsiyonu," Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 1998.

doğa ile olan mücadelelerini anlamada ciddi bir destek sağlamıştır. Reayanın coğrafi zorluklarla yaptığı mücadele ile gıda maddelerinin yaşamdaki öneminin ortaya konmasında Evliya Çelebi'nin izlenim ve değerlendirmeleri oldukça faydalı olmuştur. Diğer yerli ve yabancı seyyahların iaşe hususunda verdikleri bilgiler ise Osmanlı sokaklarındaki temel gıdaların dolaşımına dair ipuçlarını bulmak konusunda önemli oranda destek sağlamıştır. Her ne kadar bu kaynak grubundan elde edilen kişisel gözlemler dağınık bilgileri içeriyor gibi görünüyor olsa da bu tip bilgiler vakaların tarihini ve ayrıntısını vermesi bakımından oldukça değerlidir.[43] Yine incelenen zaman dilimine ait bir nevi hatırat sayılabilecek menâkıbnâmeler de konunun etraflıca anlaşılmasına yardımcı olan ana kaynak grupları arasında yer almıştır.[44]

Ayrıca konuya ilişkin oldukça değerli bilgiler içeren telhisler ile münşeat mecmuaları da Osmanlı idarecileri ve halkının iaşe problemleriyle olan mücadelelerini anlamada kullanılan kaynak çeşitlerindendir. Kanunname ve fetva koleksiyonlarını içeren eserler ise Osmanlı hukukunun iaşe krizlerini atlatma sürecinde ne şekilde işlediğini yani krizlerin kendine has hukukunun nasıl ortaya çıktığını anlamada vazgeçilmez ana kaynaklardandır. Nihayet döneme ait edebi eserler, maişet problemlerinin edipler cephesinden nasıl yorumlandığına ve aktarıldığına dair verileri sunmaları nedeniyle bu araştırmada başvurulan kaynaklardandır.[45]

Tüm bunların yanı sıra mümkün olduğu nispette konuyla ilgili Batılı kaynaklara ve inceleme eserlerine de yer verilmeye çalışılmıştır. Ancak bu çalışmanın ana gayelerinden biri Osmanlı iaşe krizlerini Avrupalı çağdaşlarının yaşadığı sorunlar ile karşılaştırmak değildir. Avrupa'da ya-

43 David Herlihy, "History Climate and Documentary Sources: A Comment," The Journal of Interdisciplinary History, C. 10, No. 4, *History and Climate: Interdisciplinary Explorations*, (Bahar 1980), s. 714.

44 Burada incelenen kaynak gruplarından olan menâkıbnâmeler, daha çok mahiyetleri ve yazıldıkları dönemleri bakımından Ocak'ın sınıflandırmasına göre biyografik menâkıbnâmeler olarak değerlendirilebilir. Zira Ocak, bu kaynakları biyografik olanlar ve toplama olanlar şeklinde iki sınıfta değerlendirmektedir. Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, TTK, Ankara 2010, s. 39.

45 Bu anlamda kullanılan tür daha çok divanlar olmuştur. Bundan başka *Temmuziye* ve *Şitaiye* şeklinde havaların sıcaklığı ya da soğukluğuna ve bunların doğaya ve insan hayatına olumsuz etkisine dair yazılan şiirler de kayda değer bilgi ve yorumlar içermektedir. Örnekler için bkz. Tahir Üzgör, *Fehîm-i Kadîm (Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi)*, Ankara,1991; Lâmî Çelebi, *Bir Bursa Efsanesi Münâzara-i Sultân-i Bahâr Bâ-Şehriyâr-i Şitâ*, Haz. Sadettin Eğri, İstanbul 2001. Ayrıca bkz. "Edebi Metinlerde Darlık ve Kıtlıklar" bölümüne.

şanan vakalar ile Osmanlı coğrafyasında yaşanan vakaların kimi zaman birbirinin çok benzeri olması sebebiyle Batılı literatürde yer alan kitap ve makaleler, konunun daha etraflıca ortaya konulmasında gereken bilgi ve yorumları sunmuştur. Böylece Türkçe kaynakların önemli bir eksikliği bu yolla kapatılmıştır.

Yeniçağda periyodik olarak insanları bunaltan iaşe krizleri[46] şüphesiz Osmanlı toplumu için de etkili birer vaka idiler. Bu çalışmanın kapsadığı yüz yıllık süre içinde Osmanlı ekonomisinin genel seyrini ortaya koymak iaşe krizlerinin daha iyi anlaşılması için elzemdir. Bu amaçla öncelikle klasik Osmanlı çağının toplum ve idareciler nezdinde iktisadi zihniyetinin iaşe hususundaki kodları incelenecek, ardından zihinlerde ve metinlerde yer alan bu anlayışın dönem içindeki gerçek yansımalarının neler olduğuna ana hatlarıyla bakılacaktır.

İslam iktisat anlayışının Osmanlı ekonomisini etkilediği ve Osmanlılara ait pek çok iktisadi uygulamanın, İslami ilke ve uygulamaların uyarlanması şeklinde ortaya çıktığı açıktır. Dolayısıyla İslam iktisat zihniyeti, klasik Osmanlı döneminde iktisadi görüşün şekillenmesinde başat rolü oynamıştır. Aslında "iktisat" kelimesinin, İslamın ekonomiden ve onun gayesinden ne anladığına dair söyleyeceklerini en baştan ifade eden geniş bir anlamı vardır. Zira bu kelime, Arapça kasd (قصد) kökünden türetilmiş olup, lügatte, "yolun doğru olmasını, hem sözde, hem fiilde itidalli ve adaletli olmayı, israf ve cimrilikten uzak durmayı, tasarruflu ve tutumlu olmayı" ifade eder.[47] İktisâd (اقتصاد) kelimesi de bu minvalde "itidal üzere hareket etmek, ifrat ve tefritten, israf ve cimrilikten uzak durmak, tutumlu olmak" anlam-

46 Çok genel çizgileriyle ifade etmek gerekirse; MÖ 1708 yılından MS 1878 yılına kadar dünyada meydana gelmiş olan kıtlıkları ortaya koyan Cornelius Walford'un çalışmalarında Asya ve Avrupa'da, 1550-1600 arasında on üç adet, 1600-1650 arasında sekiz adet kıtlık yılı tespit edilmiştir. Cornelius Walford, "The Famines of the World: Past and Present," *Journal of the Statistical Society of London*, C. 41, No. 3 (Eylül 1878), s. 440-442. Bu durumda bu çalışmanın kapsamına giren dönem boyunca, 100 yılda Avrasya'da 21 yıl büyük kıtlık vakası yaşanmıştır. Braudel'e göre ise 16. ve 17. yüzyıllarda Fransa'da toplam 24 genel kıtlık vakası yaşanmış olup ortalama 8 yılda bir ülke bu sorunu derinden hissetmiştir. Ó Gráda, *Famine A Short History*, s. 29. Yine Floransa'da 1373-1791 arasında 111 kıtlık hadisesi yaşanmıştır. Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 399. Bu durumda şehir ortalama 3,7 yılda bir kıtlıkla karşı karşıya kalmıştır ki bu rakam oldukça ciddi bir soruna işaret etmektedir.

47 Ali Rıza Gül, "İslam İktisat Düşüncesinin Kur'ân'daki Temelleri," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51: 2 (2010), s. 28.

larına gelir. Bu durumda iktisat ilmi, ihtiyaçlar ile kıt kaynaklar arasında bir denge kurmayı hedefleyen bir bilim haline gelmektedir.[48]

Bu şekilde teoride dengeli bir sistem hedefleyen İslam ekonomisinin genel unsurlarını karma mülkiyet, sınırlı özgürlük ve sosyal adaleti sağlama şeklinde tasnif etmek mümkündür. Karma mülkiyet içinde hem devletin hem de bireyin özel mülkiyetine müsaade söz konusudur. Ekonomik özgürlük ise belli sınırlar içinde mümkün iken, bu sınırları belirleyen çizgiler ahlaki ve manevi değerlerdir. Açıkçası birey insanlığa faydalı olduğu sürece özgürdür. Sosyal adalet ilkesinin özünde ise genel dayanışma ve soysal dengenin korunması esastır.[49] Görüldüğü üzere İslamın ekonomiyi ahlaki ilkelere bağlama yönünde genel bir eğilimi vardır.[50] Buna bağlı olarak bir ahlaki işlev kazanan iktisadın gayesi kişisel emniyet, toplumsal güven, para dolaşımının kolayca yürütülmesinin sağlanması, hızlı ve sorunsuz alışveriş ve üretimin artırılması sayesinde ahalinin darlıktan refaha kavuşmasını sağlamak haline gelmektedir.[51]

İslami ilkelere göre, kapasitesi ne olursa olsun ekonomik adaletin sağlanması için bütün halkın yiyecek, giyecek ve barınma ihtiyaçlarının devlet tarafından teminat altına alınması öngörülmektedir.[52] Bu anlayışa göre şekillenen ekonominin temel gayesi yoksul ve muhtaçları gözetmek ve gelecek nesillerin refahı için gerekli kaynağı önceden temin edebilmek olarak düşünülmüştür.[53] Daha genel bir ifadeyle devletin ve ekonominin temel hedefi "ibadullahın tervîh-i ahvâlleri" yani yöneticilere Allah tarafından emanet olarak verildiği kabul edilen[54] halkın sosyal refahının te-

48 Gül, "İslam İktisat Düşüncesinin Kur'ân'daki Temelleri," s. 35.

49 Muhammed Bakır Es-Sadr, *İslâm Ekonomi Doktrini*, Çev. Mehmet Keskin-Sadettin Ergün, C. 1, Hicret Yayınları, İstanbul 1979, s. 291-299.

50 Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 43, İstanbul 1987, s. 114.

51 Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesit*, İstanbul 1307, s. 20.

52 Resmi belgelerde "*Zahire hususu mühimmâtdandır*" ifadesinde yerini bulan anlayış muhtemelen bu özelliğin neticesinde etkili olmuştur. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mühimme Defteri, Defter No. 27, Sayfa No. 22, Hüküm No. 66*. Bundan sonra BOA, MD 27, 22/66 şeklinde kısaltılacaktır. Sayfa ya da hüküm numarasından sadece bir tanesi tespit edilebildi ise bu açık künye ile belirtilecektir. Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi tarafından tıpkıbasımı yapılan Mühimme Defterlerinin tam künyeleri kaynakça kısmında verilmiştir.

53 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev. Halil Berktay, C.1, 1300-1600, İstanbul 2004, s. 83.

54 Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 82. Sultan III. Mehmet tarafından H. 1008 (M. 1599-1600) tarihinde yazılan bir fermanda geçen "*...reâyâve berâyâ ki vedâyi'-i Rabbu'l-izzetdür...*"

miniydi.[55] Mehmet Genç tarafından "iaşe (provizyonizm) ilkesi" şeklinde tanımlanan bu zihniyete göre devletin ve toplumun tüm katmanlarının kıtlığa düşmeden ihtiyaçlarını karşılamak ekonomik faaliyetlerin temel amacıydı.[56] Bu iktisadi anlayışı dönemin önemli simalarından Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1600) oldukça etkili bir örnekle açıklamaktadır. Yazar, devletin, tebaasının ihtiyaçlarını onu darlığa düşürmeden karşılamak zorunda olmasını bir babanın, ailesinin yazlık ve kışlık gereksinimlerini mevsimi gelmeden tedarik etmesi gibi elzem görmüş ve böylece dönemin iktisadi zihniyetini net bir şekilde ortaya koymuştur.[57] Edirne'den Manisa'ya Haremeyn'den Trabzon'a kadar geniş bir alanda[58] kurulan resmi hüviyetteki selatin imaretlerinin yardım faaliyetleri[59] ile padişahların sık sık sadaka

*(halk Allah'ın emanetidir)*ifadesi bu anlayışın bir yansıması olarak boşuna kullanılmamaktaydı. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler Telhisler (1597-1607)*, İstanbul 1970, s. 9.

55 Tabako,ğlu, "Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi," s. 128.

56 Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 70. Provizyonizm olarak belirlenen sistemde Osmanlı ekonomisi talep yönlü değil arz yönlü olarak düzenlenmişti. Bu yaklaşıma göre ekonomi insan içindi ve ekonominin görevi insan refahını artırmak olduğuna göre öncelikle piyasalarda yeterli mal bulunmalıydı. Tüketici de bu malı ödeyebileceği fiyattan alabilmeliydi. Ahmet Tabakoğlu, *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, İstanbul 2005, s. 6. Bu anlayışın temeli de şüphesiz İslami ilkelere dayanmaktadır. Zira İslam, ekonomide üretimin sürekli artırılmasını istiyor, bunun için arazilerin boş kalmamasına özen gösteriyor, bireye işleyemeyeceği kadar büyük toprak vermiyor, üretmeden kazanmayı (faiz ve benzeri uygulamaları) yasaklıyor, çalışabilecek kimselerin bağış ve sadaka almalarını kabul etmiyor ve atıl sermaye birikimini şiddetle reddediyor. Es-Sadr, İslâm Ekonomi Doktrini, C. 1, s. 637.

57 "Pes pâdişâh-i İslâm'a lâzım olan fukarânun râhatı ve 'asâkir-i mansûrenün izdiyâd-i gınâ ile vüs'atidür." Ertaş, *Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Nasîhatü's-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni*, s. 47. Kuruluş dönemini anlatan Aşıkpaşaoğlu tarihinde ilk sultanların tasvirinde ve tarifinde bu anlayışın izlerini çok etkin bir şekilde görmek mümkündür. Sık sık "adalet," "iyilik," "ihsan," "bağış," "sadaka" "merhamet" vb. sıfatlarla birlikte anılan hükümdarlar, halkının bolluk ve refah içinde yaşaması için çalışan birer hizmetkâr olarak resmedilmektedirler. Osmanlı sultanlarının bir şehri aldıklarında orada açılan en büyük imaretin mutfağından fakirlere verilecek yemeğin ilk dağıtımını bizzat kendilerinin yaptığının ısrarla vurgulanması da bunun açık bir yansıması olarak görülebilir. Aşıkpaşazade, *Tevâr'ih-i Âli Osman*, Haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2007, s. 112, 161, 250. Benzer şekilde fakirlerle yemeğini bölüşen Osmanlı sultanlarının tasviri için bkz. Oruç Bey, *Osmanlı Tarihi (1288-1502)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009, s. 18, 19, 23.

58 Osmanlı sınırlarında kurulan imaretlere dair üç harita için bkz. Amy Singer, "Mapping Imarets," *Feeding People, Feeding Power Imarets in the Ottoman Empire*, Ed. Nina Ergin-Christoph K.Neumann-Amy Singer, İstanbul 2007, s. 53.

59 Onlarcası içinden birini örnek vermek gerekirse Trabzon'daki Sultan Mehmed Han İmareti'nde reayanın muhtaç olanlarına ücretsiz yemek veriliyordu. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, C. 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 52. Yine 17. yüzyılın sonlarına kadar nüfusu yedi yüz bine ulaştığı ifade edilen başkentte, günde otuz bin kişinin imaretlerden sıcak yemek yediği söylenmektedir. Bu uygulama devletin (saltanatın) reayayı görüp gözettiği imajını da destekleyen oldukça önemli bir uygulamaydı. Timur Kuran, "The Provision of Public

dağıtmaları şeklindeki bazı uygulamalar bu kapsamda değerlendirilebilir.[60] Ancak İslami ilkelere göre bireyin bu himaye politikası içinde pasif halde tüketici olarak kalması da hoş karşılanmaz. Kişi toplumsal hayata gücü ölçüsünde üretken bir şekilde katılmalıdır. Böylece üretime katılan birey, bir nevi ibadet etmiş olmaktadır.[61]

Yine iaşe ilkesi gereğince ülke içinde darlık krizlerinin çıkmaması adına ithalat serbest bırakılmış, ihracat kısıtlanmış ya da yasaklanmış, imparatorluk için büyük önem taşıyan metanın sınırların dışına çıkması hoş görülmemiştir. Bu kapsamda buğday, zeytinyağı gibi gıda maddelerinin, deri, pamuk, pamuk ipliği gibi sanayi ve yarı mamul maddelerin ve barut, top, gülle gibi savunma araçlarının ihracı Osmanlı idarecilerince yasaklanmıştır.[62]

Temel gayesinin halkın refahını sağlamak olduğu bu örneklerde görülen Osmanlı iktisadi zihniyetinin, gelenekçilik (*tradisyonizm*) şeklinde ifade edilen anlayışına göre ise, piyasa şartları içinde üretim tüketim dengesine zarar verecek girişimlere izin verilmez, istihdam ve üretim yapısının değişmeden kalmasına özen gösterilirdi. Bu anlamda esnaf örgütlerinin işçi ve dükkân sayıları dondurulur, zirai işletme alanlarının belli bir büyüklükte kalmasına özen gösterilirdi. Bu ilke ile Osmanlı iktisadi zihniyetinde "sınırların korunması" şeklinde bir anlayış hâkim olmuştu. Devlet, bizzat üretimin içinde değildi ama üretim ve tüketimi her aşamada kontrol etmekteydi. Buna göre herkes kendine biçilen görevi yerine getirmeli ve sınırı aşmamalıydı.[63] Yine bu kontrolün gereği olarak her halükârda temel ihtiyaç maddelerinin darlığını önlemek ve bir bolluk ekonomisi[64] ortamını teminat altına almak

Goods Under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System," *Law & Society*, C. 35, No. 4 (2001), s. 850, 854.

60 Gilles Veinstein, "Büyüklüğü İçinde İmparatorluk (XVI. Yüzyıl)," *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, Yayın Yönetmeni: Robert Mantran, Çev. Server Tanilli, İstanbul 1992, s. 209.

61 Fazlurrahman, "Economic Principles of Islam," *Islamic Studies*, V. 8, No. 1, (March 1969), s. 3.

62 Tabakoğlu, *Toplu Makaleleri İktisat Tarihi*, s. 133. Ancak bolluk dönemlerinde yabancı (gayrimüslim) devletlere buğday satıldığına ilişkin bilgiler, bu kuralın kimi zaman, belki de provizyonizmin hümanist bir boyutu olarak, esnetildiğini göstermektedir. Zira Venedik kıtlık ve pahalılık derdine düştüğünde Kanuni Sultan Süleyman devrinde yüklü miktarda zahire verildiğini bizzat Sadrazam Sinan Paşa anlatmaktadır. *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, Yay. Haz. Halil Sahillioğlu, Takdim: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 2004, s. 212.

63 16. yüzyıl yazar ve bürokratlarından Lütfü Paşa (ö. 1564) için de *"erbab-ı manâsıbın kimi pirinç bazargânı olmamalı kimisinin de evi attâr dükkânı gibi olmamalıdır."* Lütfi Paşa, *Asafnâme*, İstanbul 1326, s. 17.

64 Burada bolluktan kastedilen, temel gıda maddeleri açısından düşünüldüğünde, ihtiyaçtan bir

için devlet, toprak mülkiyetini elinde tutmalı ve başlıca zenginlik kaynağı olan tarımsal üretimi kontrol etmeliydi.[65] Bu kapsamda iç pazarda mal bolluğu ve ucuzluğunu hedefleyen Osmanlı iktisadi düşüncesi iç gümrük vergisini de oldukça düşük seviyelerde tutmayı temel bir prensip olarak görmekteydi.[66]

İncelenen dönemde tüm dünyada olduğu gibi Osmanlılar için de üretim faaliyetlerinin en büyük kısmını hububat üretimi oluşturmaktaydı. Dolayısıyla darlık ve açlık sıkıntılarının başlıca sebebi hububat arzındaki eksiklikti.[67] Buna binaen hububat üretimi sahası en sıkı kontrol edilen alanların başında geliyordu. Bu denetimin bir yansıması olarak, bir çiftçi ya da zanaatkâr devlet kontrolünün dışında kendine göre üretim tekniğini değiştiremiyor[68] ve ziraatı bırakarak şehirlere göçemiyordu.[69] Yine bu anlayışın bir gereği olmak üzere öşür, hükümetin eline geçinceye kadar üreticilerin kendi ürünlerini tüketmelerine izin verilmezdi.[70] Ayrıca kitlelerin kıtlık sıkıntısı çekmemesi için devlet özellikle tahıl gibi kimi maddelerde "riba"yı da yasaklamıştı.[71] Çeşitli şekillerde beliren bu sıkı takibin nedenlerinin en başta geleni sarayla birlikte başkentin, ordunun ve şehirli nüfusun besin ihtiyaçlarının darlık ve kıtlık yaşanmadan karşılanmasıydı.[72]

miktar fazlasının her daim bulunması olmalıdır. Çünkü aşırı bolluk ortamı da ideal ve arzulanan bir ortam değildir. Zira bu durumda fiyatlarda düşüş ve finansal dengenin bozulması söz konusudur. Oysa aslolan arz talep dengesidir. Dolayısıyla ideal ekonomik vaziyete "yeterlilik ekonomisi" demek daha uygun görünmektedir. Genç'in de ifade ettiği gibi, din ve tasavvufta temelini bulan itidal (ölçülülük, aşırılıktan kaçınma), ekonomide de bir kuraldı ve hem üretimde hem de tüketimde esastı. Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 75. Bunun neticesi olarak İslam ekonomisi kapitalizmin dayandığı kitlesel üretim olgusunu benimsemez ve üretimin herkesin ihtiyacını karşılayabileceği kadar yükseltilmesini över. Ahmet Tabakoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi," *Türkler*, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 657. Ayrıca bolluk ve ucuzluk *(hasb u rehâ)* buhranlarına dair bkz. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, s. 38, 56, 103-105.

65 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*,C. 1, s. 84.

66 Halil İnalcık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış," *Doğu-Batı*, S. 17, Kasım-Aralık-Ocak 2001-02, s. 162.

67 Halil İnalcık, "Köy Köylü ve İmparatorluk," *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, TTK, Ankara 1990, s. 3.

68 Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire," *The Journal of Economic History*, C. 29, No. 1, The Tasks of Economic History, (Mart 1969), s. 98.

69 Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri," s. 181.

70 Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, Çev. Nilay Özok Güldoğan-Azat Zana Güldoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 49.

71 İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire," s. 106.

72 Şevket Pamuk, "Changes In Factor Markets In The Ottoman Empire 1500-1800," *Continuity and Change*, 24 (1), 2009, s. 5.

Bunun yanında tüccar zümresi, zanaatkârlar gibi alışverişlerinde sıkı devlet kontrolünde değillerdi. Diledikleri kadar mal (*capital*) biriktirebilir ve çoğaltabilirlerdi. Bunun farkında olan Osmanlı tüccarı parasını atıl bir şekilde gömmek yerine üretim için piyasaya sürerdi.[73] Bahsedilen sıkı denetimin bu şekilde tüccar lehine gevşetilmesinde de yine yeterlilik ekonomisine yönelik kaygılar yer almaktaydı. Serbest ticaret hakkı elde eden tacirler ekonominin sigortası olarak kabul edilmişler, bir yerde az bulunan bir ihtiyaç maddesini bol olan bölgeden alarak sıkıntıda olan reayaya ulaştırmaları sebebiyle itibar görmüşlerdir. Böylece tüccar sınıfı hükümdarın "ülkede bolluk ve huzur sağlama" görevinin yerine getirilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir.[74] Ancak bölgeler arası fiyat hareketlerinden yararlanarak bir yerdeki hammaddeyi başka yere götürerek fiyatların artmasına hatta kıtlığa sebep olan tüccar, "kötü kişi" olarak kabul edilmiş ve dışlanmıştır.[75]

Bu şekilde kontrol altına alınmış bir ekonominin unsurları olan bireyler de tavır ve hisleriyle bu zihniyetin birer parçası olmalıydılar. Yani bu sistemin içinde yer alacak bireylerin zihniyet olarak sistemle uyuşmaları, onun istediği nitelikleri taşımaları gerekmektedir. Dolayısıyla böyle bir ekonomide yaşayanlar, dönem yazarı Kınalızâde Ali'nin (ö. 1572) ifadesiyle "kimseye yük olmamak için çalışan, emel ve arzusu az olup nefsi az şeye kanaatkâr olan insanlar" olmalıydı.[76] Gerçekten reayanın yaşamında gözlemlenen kimi davranışlar sistemin istediği insan niteliklerini karşılayan davranışlardı. Zira Osmanlılar sadece kâr arzusu ve bencil isteklerle hareket eden kimseler olsalar, herhalde toprağa bağlanan, derbent bekleyen, köprü tamir eden ve kervansaraya hizmet eden kimseler olmazlardı.[77] Sonuçta tüm bu zihniyetin bir yansıması şeklinde ortaya çıkan "kifayet miktarı maişet" prensibi halkı etkilemişti.[78] Elbette kâr amacıyla kazanmak yasak derecesinde görülmemiş, ancak çalışmak için yaşamak değil yaşamak için çalışmak gerektiği anlayışı ağır bas-

73 İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire," s. 99.

74 Özer Ergenç, "1580-1596 Yıllarında Ankara ve Konya," Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1973, s. 167.

75 Halil İnalcık, *Devlet-i 'Âliye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 266.

76 Şükrü Nişancı, *15-16. Yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti*, İstanbul 2002, s. 44.

77 Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, İstanbul 1980, s. 774.

78 Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, s. 12.

mıştır. Bu zihniyet içinde çok kazanıp para biriktirmek gibi zor olanı yapmaya çalışmak yerine, eldekini cömertçe ve iyi yolda harcamak övülmüştür.[79]

Genel sınırlarını bu şekilde belirleyen İslam ekonomisinin temel prensiplerinden olan birlik (tevhid) anlayışı ise ekonomiyi bir bütün olarak görmekte ve "diğeri"ni düşünmeyi elzem saymaktadır.[80] Aslında bu tevhid zihniyetinin amacı toplumun tüm kesimlerini ekonomi içinde aktif hale getirmektir. Kazancın ve zenginliğin adil paylaşımının temini ile birlikte bu sisteme yeni katılacakların da kolaylıkla adaptasyonu sağlanacak ve üreten ekonomi ile halkın refaha ulaşmasına zemin hazırlanacaktır.[81]

Bu davranışa uygun bireylerin şekillenmesine yardımcı olan ve toplumsal duyarlılığın sivil alandaki yansıması olarak da kabul edilebilecek bir uygulama da zekâttır. Zira İslami ekonomiyi tanımlayan temel ilkelerden olan bu uygulama ile devletin gözünden kaçan ya da zamanında ve yeterli yardım alamayacağı belli olan yoksullara ekonomik destek sağlanması hedeflenir.[82] İslamın zekâttan beklediği sadece yoksulların korunması da değildir. Zekâtın asıl gayelerinden biri atıl vaziyetteki sermayeyi yatırım alanına çekmek ve üretimi canlandırmaktır.[83] Çünkü Kuran ve sünnette para başta olmak üzere her türlü biriktirme faaliyeti yerilmiş, zenginliğin birkaç kişi elinde toplanması suretiyle yatırıma gidecek olan sermayenin dondurulması kınanmıştır.[84] Zekâtın tetiklemesiyle hareketlenen sermaye sayesinde ticaretin ve üretimin artması ile ekonomik bolluk ve ucuzluk ortamı sağlanacaktır.[85] Böylece başlangıçta sözü edilen iaşe sisteminin bir parçası

79 Ayşe Sıdıka Oktay, *Kınalızâde ve Ahlâk-ı Alâî*, İstanbul 2011, s. 199.
80 Masudul AlamChoudhury,"Principles of Islamic Economics," *Middle Eastern Studies*, C. 19, No. 1 (Ocak 1983), s. 93.
81 Choudhury, "Principles of Islamic Economics," s. 95.
82 Timur Kuran,"Islamic Economics and the Islamic Subeconomy," *The Journal of Economic Perspectives*, V. 9, No. 4 (Autumn, 1995), s. 159.
83 Choudhury,"Principles of Islamic Economics," s. 98.
84 Thomas Philipp,"The Idea of Islamic Economics," *Die Welt des Islams*," New Series, Bd. 30, Nr. 1/4 (1990), s. 134. Bunlar ilke olarak İslamın öngördüğü kurallar olup, gerek geçmişte gerekse günümüzde, uygulamada aksi durumların görülmesi bu ilkelere halel getirmez.
85 Mahmud Ahmed, *İslâm İktisadı, Mukayeseli Bir Tedkik*, İstanbul 1975, s. 136. Kimilerine göre ise bu şekilde sermaye birikiminin engellenmesi, dolayısıyla Batılı toplumların kıtlıklar karşısında önemli bir sigortası olan bu uygulamadan mahrum olunması, iaşe krizleriyle mücadelede önemli bir kayıp olarak kabul edilmektedir. Mehmet Bulut, "Osmanlılar'da Ekonominin Finansmanı Meselesine Yeniden Genel Bir Bakış," *İslami Araştırmalar Dergisi*, C. 18, S. 4,2005, s. 448.

olarak zekât (ve benzeri uygulamalar) Osmanlı toplumunda önemli işlevleri yerine getiriyor olmalıydı.

İslam dininin ekonomi ilkeleri içinde sağlam bir kontrolü barındıran ve kabaca belediyecilik diye tanımlanan "hisba" (hisbe) uygulamasının da Osmanlı iktisadi sisteminin belirlenmesinde rolü büyüktü.[86] Bu uygulamanın özünde de üretim tüketim dengesinin korunması vardı. Örneğin esnaftan birileri haddinden fazla hammadde satın aldığında darlık veya kıtlığa sebebiyet verilebilirdi. Bu da devletin hisba kuralını uygulamasına zemin hazırlayan bir durumdu.[87]Her ne kadar bu sistem merkantilist bir gelişmeyi öngörmüyor ve buna müsaade etmiyorsa da[88] hisba ilkesinin temel aktörleri olan muhtesiplerin uygulamaları toplumun kriz ekonomisine düşmesine engel olma yönünde önemli faaliyetlerdi. Bu anlamda muhtesipler sosyal adaletin temini adına, imarethane bulunmayan şehirlerde fakir yolcular için imaretlerin karşıladığı ihtiyaçların varlıklı ahali tarafından temin edilmesine çalışarak darlık ve kıtlıkların etkisini azaltmaya çalışabiliyorlardı.[89] Sıkı denetim zihniyeti esnafı da etkilemiş, sosyal adalet dengesini bozacak düzeyde "daha fazla kâr" anlayışı hoş karşılanmamıştır. Nihayet bu koruyucu ve kollayıcı politikanın bir tezahürü olarak, her ne kadar İslami ilkelerle pek uyuşmasa da alım satım işlerine narh konulmasındaki gayelerden biri fakir halkın korunması arzusu olmuştur.[90]

Çok genel hatlarıyla çizilmeye çalışılan klasik Osmanlı ekonomi anlayışının gerçek hayata yansımasının ne yönde olduğunu bilmek, daha sonra ayrıntılarıyla incelenecek olan iaşe krizlerini anlamak bakımından gereklidir. Bu nedenle çalışmanın dönemsel sınırlandırmasının nedenleri

86 Kelime anlamı olarak "ecir," "kazanç" manalarına gelen hisbe, terim olarak ise iyiliği emredip kötülükten sakındırma faaliyeti anlamındadır. Kâtip Çelebi'nin tarifi ile hisbe, şehir işlerini en iyi tarzda cereyan ettirmektir. Yusuf Ziya Kavakçı, *Hisbe Teşkilâtı Bir İslâm ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gayesi*, Ankara 1975, s. 11-13.
87 İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire," s. 105.
88 Halil İnalcık, "The Ottoman Decline and Its Effect Upon the Reaya," Aspects of the Balkans Continuity and Change," *Contributions to the International Balkan Conference Held at UCLA*, Paris 1972, s. 348.
89 R. Levy, "Muhtesib," *İA*, MEB Yayınları, İstanbul 1979, C. 8, s. 533.
90 Cemal Kafadar, "When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows, The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the and of the Sixteenth Century," Yayınlanmamış Doktora Tezi, McGill University, Montreal 1986, s. 130. Narh konusunda daha ayrıntılı açıklamalar için bkz. Bu çalışmada "Narh ve Enflasyon" bölümüne.

anlatılırken bahsedilen, ekonomik vaziyetin giderek kötüleşmeye başladığı ve iaşe darlıklarının sıklıkla görüldüğü sürecin genel ekonomik verilerine biraz daha yakından bakılacaktır.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ekonomisi Avrupa ülkelerindeki gibi bir daralma içine girmiş ve böylece daha önce benzeri görülmeyen krizler[91] zuhur etmeye başlamıştır. 16. yüzyılın sonu ile 17. yüzyılın başında yazılan ıslahat layihası türü eserlerde sözü edilen krizlerin başlangıcı olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümü sonrasındaki süreç gösterilmektedir. Bunlardan birinin yazarı olan Kanuni devri sadrazamlarından Lütfi Paşa (ö. 1564) kendi vezareti döneminde bütçede açık olduğunu ve divanda kuralların bozulmaya başladığını ifade etmektedir.[92] Keza 16. yüzyılın önemli devlet adamlarından ve çekinmeden sistem eleştirisi yapan yazarlardan Gelibolulu Mustafa Âlî de tımardan hazineye, yeniçerilikten idareci yetiştirme sistemine kadar bozulmanın ilk emarelerinin 16. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıktığını ifade etmiştir.[93] 1631 yılında Sultan IV. Murat'a risale sunan Koçi Bey'e (ö. 1648) göre ise bozulma özellikle Kanuni Sultan Süleyman devrinde devlet işlerine saray halkının ve padişahın yakınlarının müdahalesi ve sultanın divana katılmayı kaldırmasıyla başlamıştır.[94] 1652 yılında *Düstûru'l-Amel Li-Islâh-ı Halel* (Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar) adıyla bir eser kaleme alan 17. yüzyılın etkili kalemi Kâtip Çelebi ise Celalilerin çıkışını sorunların başlangıcı kabul etmekte ve 1564 yılında bütçede meydana gelen açığa dikkat çekmektedir. Yazar "duraklama devri" diye nitelendirdiği bu dönemi 1650'lere kadar getirmektedir. Kâtip Çelebi özellikle bütçe gelirlerinin azalmasına karşılık masrafların artmasına vurgu yaptığı bu eserinde rüşvet nedeniyle görevlerin ehline verilmemesi ile gereğinden fazla vergi toplanmasını duraklamanın belirti ve nedenleri arasında saymıştır.[95] 1608 yılında

91 Tarihçiler tarafından sıklıkla kullanılan "kriz" teriminin kapsadığı anlam önemlidir. Burada kriz olarak nitelendirilen durum Starn'ın ifadesinde vücut bulan "arz, kapital ve talep arasındaki dengenin ani ve etkili bir biçimde bozulması ve genişlemeden daralmaya yönelen ekonomik vaziyet" olarak kabul edilmiştir. Randolph, Starn, " 'Historians and 'Crisis' ," *Past & Present*, No. 52 (Ağustos 1971), s. 11.

92 Eleştirileri için bkz. Lütfi Paşa, *Asafnâme*, İstanbul 1326.

93 Eleştirileri için bkz. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, C. 1, Tıpkıbasım, TTK, Ankara 2009; Kasım Ertaş, "Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Nasîhatü's-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni," Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

94 *Koçi Bey Risaleleri*, Yay. Haz. Seda Çakmakcıoğlu, İstanbul 2008, s. 41, 81.

95 Kâtip Çelebi, *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar (Düstûru'l-Amel Li-Islâh-ı Halel)*, s. 24.

Habnâme-i Veysî isimli bir eser kaleme alan Veysî'ye göre de bozulmanın ilk emareleri Celali vakalarında görülmeye başlanmıştır.[96]

Osmanlı müverrihlerinin görüşlerine benzer yorumlar modern Osmanlı tarihçilerince de kabul edilmiştir. Örneğin Mustafa Akdağ'a göre Anadolu, uygulanan iktisadi ve siyasi politikaların neticesi olarak, 1550'den itibaren bazen hafif bazen şiddetli süren bir kıtlık devrine girmiştir.[97] Bu tarihe yakın bir dönemde krizlerin başladığı görüşünü ileri süren Mustafa Cezar için iktisadi krizin doğduğu süreç, çiftbozan vakalarının yaşanmaya başladığı Kanuni devrinde vukua gelen Şehzade Mustafa ve Düzmece Mustafa isyanları sürecidir.[98] Şevket Pamuk'a göre ise 1560'lardan başlamak üzere Osmanlı İmparatorluğu 17. yüzyılın sonlarına kadar sürecek ciddi bir finansal baskı ve enflasyon dönemi yaşamıştır.[99] Suraiya Faroqhi krizlerin başlangıcı olarak, maaşları kırpık akçe ile ödenen başkent yeniçerilerinin ayaklanarak Sultan III. Murad'ın Rumeli beylerbeyinin idamına zorlandığı vaka olan ve 1589 yılında yaşanan "Beylerbeyi Vak'ası"nı ileri sürmektedir.[100] Colin Imber'in dönemlendirmesine göre ise Osmanlı devleti için 1590-1650 arası, ekonomik daralmaları da içeren bir "Gâileler Dönemi"dir.[101] Yazar krizi daha geç tarihlerde başlatmakta ve yaygın kanıya katılarak 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzatmaktadır.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında Kanuni Sultan Süleyman devrinin (1520-1566), sosyal ve ekonomik boyutları olan krizin ilk belirtilerinin görül-

96 Veysî, *Habnâme-i Veysî*, Yayın Yeri ve Yılı Yok, s. 4. Bu esere Princeton Üniversitesi kütüphanesindeki nüshayı yayınlayan http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=njp.32101066362441#page/1/mode/1up internet adresinden ulaşılmıştır. (07.03.2012)

97 Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti" II, *Belleten*, C. 14, S. 55, Temmuz 1949, TTK, Ankara 1950, s. 392. Hatta Akdağ tımar sisteminin bozulmaya başlayıp, köylünün iktisadi darlığa düşmesini 1530-1555 tarihleri arasında görmektedir. "Tımar Rejiminin Bozuluşu," *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 4, Ankara 1945, s. 422.

98 Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965, s. 108.

99 Şevket Pamuk"In the Absence of Domestic Currency: Debased European Coinage in the Seventeenth-Century Ottoman Empire," *TheJournal of Economic History*, C. 57, No. 2 (Haziran 1997), s. 346.

100 Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699," *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.2, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, İstanbul 2004, s. 546.

101 Nakleden Salih Özbaran, *Osmanlı'yı Özlemek ya da Tarih Tasarlamak*, Ankara 2007, s. 173. Bu arada 1590'larda Avrupa'da pek çok ülkede de yiyecek kıtlığı, aşırı enflasyon ve büyük nüfus kayıpları döneminin yaşandığını ve bu dönemin kimi yazarlarca "Avrupa Krizi" olarak adlandırıldığını hatırlamak yerinde olacaktır. Domenico Sello, "Coping with Famine: The Changing Demography of an Italian Village in the 1590s," *The Sixteenth Century Journal*, C. 22, No. 2 (Yaz 1991), s. 185.

düğü dönem olduğu söylenebilir. Bu devirde yapılan bazı uygulamaların gelenekten (kadimden) sapmayı beraberinde getirmesi ve sosyoekonomik ve hatta politik alanda olumsuz etkiler yaratmıştır. Bunların başında onun saltanatı zamanında yapılan arazi yazımlarında, köylüyü daha ağır vergilerin altına sokacak bir yol tutulması gelmiştir. Bu durum gerek Anadolu'da gerekse Rumeli'de çiftçilerin ayaklanmalarına sebep olmuştur.[102] Yine Şehzade Mustafa (1553) ve Şehzade Bayezid olaylarında (1559-1562) Anadolu'da ciddi sosyal çalkantılar yaşanmıştır. Şehzadeler arasındaki mücadelede rakip şehzadelerin hizmetine giren Anadolu'nun binlerce başıboş köy kökenli genci, sekban ve levend adı altında bu kargaşalarda rol aldılar. Diğer taraftan tımarı az olan veya azledilerek tımarsız kalan sipahiler de bu olaylara katıldılar. Daha sonra giderek büyüyen kargaşa ortamında medrese kadrolarını şişiren suhteler de yer almıştır. Üstelik bu dönemde yeni tımar elde etme yolları da kapanınca iktisadi daralmanın boyutları daha da genişledi.[103] Böylece klasik Osmanlı düzeni sosyal ve ekonomik anlamda temel dinamiklerinden uzaklaşmaya başlıyordu.

16. yüzyılın özellikle ikinci yarısında gelmeye başlayan bu kötü sinyaller 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca da devam etti. Anadolu'yu etkisi altına alan Celali isyanları sosyoekonomik yapıyı derinden etkiledi.[104] Bunların en şiddetli aşamaya vardığı 1603-1608 tarihleri arasında yaşanan Büyük Kaçgun olayı esnasında başıboş levendlerin hücumları kasabalara ve hatta büyük şehirlere kadar yayıldı.[105] Köylülerin çoğunluğu, ziraatı bırakıp güvenli gördükleri yerlere kaçtılar. Derinden etkilenen tarımsal üretim iyice dibe vurarak Anadolu'da kıtlık buhranları ortaya çıkmaya başladı. Yine bu süreçte Celalilerin iaşe ve ticaret yollarını kesmeleri nedeniyle şehirlerde yiyecek fiyatları misli görülmedik derecede yükseldi.[106] Her ne kadar olayların önü yüzyılın ilk yarısının ortalarında nispeten alınıp, II. Osman (1618-1622) ile IV. Murat (1623-1640) devirlerinde kısmen düzelme emareleri ortaya çık-

102 Mustafa Akdağ, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi," *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*,1966, C.4, S. 6-7, s. 210.
103 İnalcık, "Osmanlı Tarihinde Dönemler: Devlet-Toplum-Ekonomi," s. 132.
104 Örnek vakalar üzerinden değerlendirmeler için bkz. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*; Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*.
105 Olaylar hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, "Celali İsyanlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606," I, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2, Ankara 1964, s. 1-49.
106 Akdağ, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi," s. 210.

mışsa da Köprülü ailesinin sadareti başlarına kadar (1656) ciddi sonuçlar elde edilemedi.

Bu krizler hiç şüphesiz Osmanlı finansal yapısını da etkiledi. Bilindiği üzere para hareketleri ile ekonomik şartlar arasında sağlam bir ilişki vardır. Zira paranın değer bakımından durağan seyri üretim başta olmak üzere ekonomik göstergeleri olumlu yönde etkilemekte, değerdeki ani düşüş veya yükselişler ise hiç istenmemektedir.[107] Bu nedenle incelenen dönemde paranın değer ve miktar bakımından yaşadığı değişimler de krizin belirtileri arasında kabul edilmektedir. En genel ifadesiyle 16. yüzyılın ikinci yarısından 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar, özellikle 1585-1650 arası, Avrupa'da "Fiyat Devrimi" diye ifade edilen sürece paralel özellikler taşıyarak Osmanlı ekonomisinde de bir enflasyon dönemi olmuştur. Bu dönemde fiyatlar beş kat artmış,[108] bu değişimde kötü hasat şartlarının yanı sıra İran (1578-1639) ve Avusturya (1593-1606) ile yapılan savaşların da etkisi olmuştur.[109]

Sosyal ve ekonomik yaşamı derinden etkileyen tağşişler[110] de bu dönemde eksik olmadı. Bunların en etkililerinden olan 1584 yılındaki tağşiş ile akçede yüzde 100 oranında kur ayarlaması yaşandı.[111] Amerika kıtasından gelen ucuz ve bol gümüşün Osmanlı pazarlarını istila etmesiyle ortaya çıkan bu düzenleme ile paranın kıymetinin düşürülmesi 17. yüzyıl ortalarına kadar sürecek olan mali bir buhrana yol açtı.[112] 1585-1606 arasında reel fiyat artışları yüzde 165 (yıllık 4,8) oranında gerçekleşti. Temelde Amerika'dan Avrupa'ya ve Orta Doğu'ya intikal eden gümüş akımından kaynaklanan bu enflasyon olgusu dünya çapındaki "fiyat devriminin" bir parçasıydı.[113] Enflasyondaki yükselme seyri ve

107 Şevket Pamuk, "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914," *International Journal of Middle East Studies*, C. 36, No. 3 (Ağustos 2004), s. 451.
108 Pamuk, "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914," s. 454. Aynı dönemde akçe içindeki gümüş oranının da düşmesi dikkat çekicidir.
109 Pamuk, "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914," s. 458.
110 Bu dönemde bundan başka 1620-1621 ve 1626-1627 yıllarında da tağşişler ve buna bağlı olarak paranın değerinde düşmeler yaşanmıştı. Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge 1984, s. 109. İncelenen dönemde tüm tağşişler bunlardan ibaret değildi. Öyle ki 1580-1650 arası Osmanlı tarihinde en çok tağşiş yapılan üç dönemden biri olmuştur. Hüseyin Kaleli, "Osmanlı Madeni Para Rejiminde Enflasyona Yol Açması Bakımından Tağşişler ve Sebepleri," *Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.7, S. 2, Isparta 2002, s. 195.
111 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*,C. 1, s. 142.
112 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 163.
113 Tabakoğlu, *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, s. 168.

paranın değer kaybının hem köylülere hem de şehirlilere en önemli etkilerinden biri söz konusu kesimlerin borçlanmalarındaki artış olmuştu.[114] Bu krizin etkileri de ancak 17. yüzyılın ortalarından itibaren silinmeye başlamıştır.[115]

Doğuda ve Batıda çoğu zaman aynı anda devam eden büyük giderli savaşlar sırasında paranın değerindeki düşüş kadar miktarında da darlıklar yaşanmaktaydı.[116] Zira 16. yüzyılın ortalarında hazinede açıklar görülmüş, özellikle 1590'lardan sonra hazine açıkları kronik bir hal almıştır.[117] Örneğin 1582-1583 yılı bütçesinde 36 milyon akçe fazla varken, 1592-1593 yılında Avusturya ile savaş döneminde bütçede 70 milyon akçe açık ortaya çıkmış, bu sorun on beş yıl boyunca devam etmiştir. Bu krizde Celali ve Büyük Kaçgun olaylarının, Avusturya ve İran savaşlarının ve 1584-1600 tarihleri arasında birçoğu sahte olan Avrupa kaynaklı gümüş paraların Osmanlı pazarını istila etmesi önemli rol oynamıştır.[118]

Özetle araştırılan döneme ait verilere bakılacak olursa, 1565-1654 yılları arasında derlenen 10 bütçe hesabından yedisinde açık ortaya çıkmıştır.[119] Böylece merkezi hazinenin gelirlerinde 1550'lerden başlayıp 1650'lere kadar süren bir yüzyıl boyunca ciddi gedikler meydana gelmiş, bütçedeki toparlanma sinyalleri ancak 17. yüzyılın ortalarında görülmüştür.[120]

İncelenen süreçte bu genel ekonomik verilerin kötüleşmesine paralel olarak, daha sonra ayrıntısına bakılacağı üzere, tarımsal üretimde de gerileme ya da yetersizlikler ortaya çıkmıştır. Bu durumun oluşmasının unsurlarından biri 16. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte yoğunlaşan sosyal kargaşalar ve savaşlardaki yetersiz toprak kazanımları ya da kayıplardır.[121] Bir diğeri ise 16. yüz-

114 Pamuk, "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914," s. 461.

115 Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 634.

116 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 1, s. 141.

117 1565 ve 1565 senelerinde bütçede 6,5 milyon akçelik açık ortaya çıkmıştı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.3, Kısım 1, TTK, Ankara 1983, s. 125.

118 İnalcık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış," s. 158.

119 Değerler için bkz. Ahmet Tabakoğlu, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri," Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, S. 1-4, İstanbul 1985, s. 396.

120 Örneğin 1520'de beş milyon altın olan tımar gelirleri hariç hazine geliri 1597'de 2,5 milyona düşerken, toparlanma ancak 17. yüzyılın ortalarında olmuş ve 1653'te 4,2 milyon altına çıkabilmişti. Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihinde Dönemler: Devlet-Toplum-Ekonomi," *Osmanlı Uygarlığı*, C.1, Yay. Haz. Halil İnalcık-Günsel Renda, Ankara 2002, s. 134.

121 Bu savaşlar süresince, yani 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın ilk yarısında gelir ihtiyacında sürekli bir artış söz konusu olmuştur. Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699," s. 697.

yılda Osmanlı coğrafyasında Akdeniz havzasındakine benzer şekilde[122] bir "nüfus patlaması" yaşanmasıdır.[123] 16. yüzyıl başında İstanbul dahil olmak üzere Anadolu'da nüfus 5-6 milyon iken, yüzyılın son çeyreğine doğru tahmini nüfus 8-9 milyona kadar çıkmıştır.[124] Bu süreçte tarımsal üretim nüfus artışının gerisinde kalmış,[125] ülke genelinde kişi başına düşen buğday miktarında azalma yönünde bir eğilim ortaya çıkmıştır. Her ne kadar nüfus artışı 1590'lar sonrasında durmuş, hatta bu süreçten itibaren azalmaya başlamışsa da, bu sefer de yaşanan sosyal çalkantılar ve harpler esnasında, toprakların terk edilmesi ve kaybedilen nüfus nedeniyle üretimde düşüşler yaşanmıştır. Toprakların yeniden tarıma açılması ve güven ortamının sağlanması hayli zaman almış, tekrar canlanma ancak 1650-1680 sürecinde görülmüştür.[126]

Yine tarımsal üretimde daralmaya neden olan bir başka sorun ise iklim şartlarındaki olumsuz değişimdi. 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyılda Avrupa'da etkili olan Küçük Buzul Çağındaki aşırı soğuk dönemler de yetersiz hasatların başlıca sebeplerinden olmuştur.[127] Osmanlı coğrafyası için sıcaklık değerlerinin takip edilebileceği düzenli bir kayıt tutulması söz konusu olmamışsa da daha sonraki bölümlerde görüleceği üzere döneme ait kaynaklarda ve arşiv vesikalarında yer alan bilgiler Avrupalı çağdaş kaynakların verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Dolayısıyla Avrupa'da tarımsal üretime büyük darbe vuran bu zorlu sürecin Osmanlı İmparatorluğu'nda da yaşandığını söyleyebilmek mümkündür.

Böylece Giriş bölümünde ana hatlarına değinilen inceleme dönemine ait Osmanlı ekonomisindeki iaşe buhranlarının ve finansal krizlerin boyutlarına ve etkilerine ilişkin bu serüvene söz konusu edilen belgeler ve kaynaklar ışığında gelecek bölümlerde detaylı bir şekilde yer verilecektir.

122 1500-1600 arasında Akdeniz havzasında nüfus yüzde 100 oranında artmıştır. Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 1, s. 486.

123 1520-1580 arasındaki tahrirlere göre Anadolu eyaletlerinde nüfus ortalama yüzde 56 oranında artarken, Rumeli eyaletlerindeki artış yüzde 71 oranında gerçekleşmiştir. Ömer Lutfi Barkan, Justin McCarthy, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East," *International Journal of Middle East Studies*, C. 6, No. 1 (Ocak 1975), s. 13.

124 Pamuk, "Changes in Factor Markets in The Ottoman Empire 1500-1800," s. 37.

125 Mehmet Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Tarım," *Osmanlı*, C. 3, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 71.

126 Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699," s. 569.

127 Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699," s. 571.

Tablo 2. İncelenen Dönemi Kapsayan Sürece Ait Kriz Verileri Tablosu (1550-1680)

1550	1560	1570	1580	1590	1600	1610	1620	1630	1640	1650	1660	1670	1680	1660	1670	1680
	1560'lar: Osmanlı ekonomisinin giderek ağırlaşacak olan ciddi krizlerinin başladığı dönem[1]															
	Avrupa'da ve Osmanlı dünyasında, 1560'lardan başlayarak 17. yüzyılın sonlarına kadar süren finansal çalkantı dönemi[2]															
1500-1650 büyük enflasyon dönemi[3]																
1550-1650 arası Osmanlı İmparatorluğu'nda bir nüfus krizi dönemi. (İlk dönem artış, ikincisinde azalma)[4]																
1550-1870 arası Akdeniz havzasında genel kıtlıklar dönemi[5]																
	1565-1685 arası fiyat artışları ve sikke tashihleri dönemi[6]															
				Gaileler devri 1590-1650[7]												
					Tarımda maişet krizi 1600-1650[8]											
				1592-1688 Osmanlı bütçelerinde açık dönemi[9]												
			1580-1700 nüfusun durağanlaşması ya da azalması dönemi[10]													
				1590-1630 enflasyon ve paranın değer kaybı dönemi[11]												
			1580-1630 Küçük Buzul Çağının en sert dönemi[12]													
				"1590'larda Avrupa krizi" denilen yiyecek krizi[13]												
16. yüzyılın ikinci yarısı Avrupa'da görülmemiş aşırı soğuk kışlar ve Alp buzullarının artış dönemi[14]																
		1578-1637 Osmanlı İmparatorluğu'nda buğday kıtlığı[15]														

Bu tablonun notları için bkz. sayfa 40

Bu bölümdeki tablo notları

Tablo 1

1 Modern zamanlarda yaşanan kıtlıkların benzer şekilde sınıflandırılması için bkz. Penny Kane, "The Demography Of Famine," *Genus*, C. 43, No. 1/2 (Gennaio-Giugno 1987), s. 43.

2 Osmanlı belgelerinde *müzâyaka* (مضايقة), *fikdân* (فقدان), *nedret* (ندرت) *kıllet* (قلت) ve *usret* (عسرت) şeklinde belirtilen ve hemen tamamı "darlık" manasına gelen kelimelerin ifade ettiği durumlar bu kapsamda değerlendirilebilirler.

3 Aslında bu tür kıtlıklar, nedenleri bakımından kendi içinde de ayrılabilirler. Bunları kaçakçılık ve vurgunculuk olayları gibi mali nedenli kıtlıklar, abluka, kuşatma ve uzun süreli savaş şartları gibi askeri nedenli kıtlıklar ile isyan ve eşkıyalık olayları gibi sosyo-politik nedenli kıtlıklar olarak da ayırmak mümkündür.

4 Osmanlı belgelerinde bu anlamda kullanılan"*kaht*" (قحط) kelimesi kuraklığa bağlı mahsul kıtlığı ve açlık manasına gelmektedir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 2, Dersaadet, 1318, s. 1057. Her ne kadar bu tanımda kıtlığın sebebi sadece yağmursuzluk olarak beliriyorsa da Osmanlı belgelerinde "*kaht*" kelimesi ile belirtilen ve tam manasıyla "kıtlık" anlamını karşılayan durumlar kuraklık dışı nedenlerle ortaya çıkan halleri de kapsamaktadır. Ayrıca bu tür kıtlıklar daha çok "*kaht u galâ*"(قحط و غلا)) şeklinde pahalılıkla birlikte anılmaktadır. Genel kıtlık haline bürünen bu tür kıtlıkların siyasi, sosyal ve ekonomik sonuçları çok daha yıkıcı olabiliyor, bunlar demografik değişimden idarecilerin azline, hatta köylü ayaklanmaları nedeniyle tüm kurulu düzenlerin sarsılmasına neden olabiliyordu.

Tablo 2

1 Kafadar, *When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers...*, s. 61.

2 Pamuk,"In the Absence of Domestic Currency:...," s. 346.

3 Goldstone, "East and West in the Seventeenth Century: ...," s. 107.

4 Oktay Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crisis' Reconsidered," *International Journal of the Middles East Studies*, C. 36, No. 2 (Mayıs 2004), s. 193.

5 Faruk Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 234.

6 Tabakoğlu, *Toplu MakalelerI İktisat Tarihi*, s. 113.

7 Colin Imber 'den nakleden Özbaran, *Osmanlı'yı Özlemek ya da Tarih Tasarlamak*, Ankara 2007, s. 173.

8 Emmanuel Le Roy'den nakleden Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, Çeviri: Mehmet Küçük, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2002, s. 106.

9 Pamuk,"In the Absence of Domestic Currency:...," s. 354.

10 Süleyman Özmucur-Şevket Pamuk, "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914, "*The Journal of Economic History*, C. 62, No. 2 (Haziran 2002), s. 309.

11 Ronald C. Jennings, "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 16, No. 2/3 (Aralık1973), s. 175.

12 White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 182.

13 Domenico Sella, "Coping with Famine: The Changing Demography of an Italian Village in the 1590s," *The Sixteenth Century Journal*, C. 22, No. 2 (Yaz 1991), s. 185.

14 Randall Nielsen, "Storage and English Government Intervention in Early Modern Grain Markets," *The Journal of Economic History*, C. 57, No. 1 (Mart 1997), s. 27.

15 Halil İnalcık, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies And New Findings," *Review*, I, ¾, Kış/Bahar 1978, s. 82.

DARLIK VE KITLIKLARIN NEDENLERİ

İaşe darlıklarının incelendiği çalışmalara bakıldığında doğal ve beşeri nedenler şeklinde temel bir sınıflandırmanın genel olarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır.[1] Sabri Ülgener tarafından yapılan ve daha çok şehirlerin iaşe sorunlarının tetkik edildiği araştırmada yer alan sınıflandırmaya göre iaşe buhranları öncelikle iaşe dengesizliğinden veya bir başka deyişle yani arz-talep dengesizliğinden kaynaklanmaktadır.[2] Bu krizin oluşmasının üç önemli sebebi vardır. Bunlar aşırı nüfus artışı, paranın zamanla değerinin düşmesi ve nakliye ile yol şartlarının zorluğundan kaynaklanan maliyet artışlarıdır. Bu üç sebep yazar tarafından, "temelli ve uzun vadeli sebepler" olarak telakki edilmiştir. Ülgener, iaşe krizlerini "hızlandıran" faktör olarak ihtikârı kabul etmiş ve bunların neticesinde ortaya çıkan kıtlık halini ise "boşaltıcı (açığa vurucu) faktör" olarak görmüştür. Yazar bundan sonra kıtlığın sebeplerini tabiî ve siyasi-idari-mali sebepler şeklinde iki ana grupta incelemiştir. Tabii olanlar içinde kuraklık, aşırı yağışlar ve salgınlar sayılırken, siyasi sebepler içinde harpler, idari yolsuzluklar ve mali zorluklar yer almıştır. Harpler kısmında abluka ile iaşe ikmalinin ve üretiminin durması iki alt başlık olarak değerlendirilmiştir. Mali zorluklar kapsamına ise narh, ödeme zorlukları ve paranın değerinde zamanla ortaya çıkan tutarsızlıklar dahil edilmiştir. Yazar, kıtlığı iaşe arzının durması olarak değerlendirirken, zikredilen kıtlık sebeplerinin tek başına birer sebep olarak düşünülmemesini önermiştir. Zira bunların birkaçının bir araya gelmesiyle kıtlığın ortaya çıkabileceğini belirtmiştir.

Mehmet Yavuz Erler tarafından yapılan çalışmada ise kıtlık sebepleri insan kaynaklı sebepler ve doğal sebepler olarak iki kısma ayrılmıştır.[3] Yazar

1 Son zamanlarda yapılan çalışmalarda kıtlıkların sebepleri incelenirken bunların arz yönlü mü yoksa talep yönlü mü olduğu konusu da tartışılmaktadır. Örneğin kuraklık sonucu oluşan bir kıtlık arz yönlü iken nüfus artışı ile ortaya çıkan kıtlık talep yönlü olarak kabul edilmektedir. Bu anlamda doğal nedenli kıtlıkları *"arz yönlü kıtlıklar,"* beşeri sebeplere bağlı olanları da *"talep yönlü kıtlıklar"* şeklinde düşünmek mümkündür. Bu konudaki tartışmalar için bkz. William I. Torry, "Social Science Research on Famine: A Critical Evaluation," *Human Ecology*, C. 12, No. 3 (Eylül 1984), s. 236.

2 Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, s. 75.

3 Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*.

insan kaynaklı sebepleri de kendi içinde kaos ortamının ortaya çıkardığı vakalar (ki bunlar savaşlar, isyanlar ve sürgünler, eşkıyalık olayları ve etnik çatışmalar) ile devletin idari yapısından kaynaklanan olaylar olarak iki sınıfta incelemiştir. Adı geçen çalışmada doğal kaynaklı kıtlık sebepleri ise biyolojik (salgın ve çekirge istilaları), jeolojik (depremler) ve meteorolojik (dolu, don, fırtına, sel ve kuraklık vakaları) kökenli olanlar şeklinde kendi içinde bölümlere ayrılmıştır.

Hiç şüphesiz incelenen alanda yapılan benzer çalışmalardan yararlanmak suretiyle bu konudaki örnekler çoğaltılabilir. Ancak söz konusu olan Osmanlı tarihi olunca kaynak gruplarının birbirine yakınlığı sebebiyle bu alanda yapılan çalışmaların benzer sonuçlara ulaştığı görülmektedir. Aslında ifade daha genişletilerek söylenecek olursa dünyada meydana gelmiş ya da gelecek olan iaşe buhranlarının sebeplerinin de aşağı yukarı burada tasnif edilenler gibi olduğu ve olacağı anlaşılmaktadır.[4] Zira iaşe temininin iki önemli unsuru olan doğa ve insanın yapısında tarihi süreç boyunca meydana gelen değişimler belli sınırlar içinde olup radikal değişimler olmadığına göre darlık ve kıtlıkların da sebepleri birbirine benzeyecektir. Ancak bu alandaki incelemeler esnasında ortaya çıkacak olan farklı yorumların nitelik ve nicelik olarak değişkenliği, kaynak gruplarının çeşitlenmesi ile doğru orantılı olmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada incelenen iaşe sıkıntılarının sebepleri de burada bahsedilenler ile benzerlik göstermekle birlikte elde edilen farklı bilgiler, çalışmaya malzeme olan kaynakların değişkenliğinin getirdiği doğal sonuç olarak kabul edilebilir.

Bu anlamda kaynakların kullanımıyla ortaya çıkan değerlendirmeler neticesinde, bu çalışmada incelenen iaşe krizlerinin sebeplerinin de doğal ve beşeri sebepler şeklinde sınıflandırılması mümkündür. Doğal nedenler içinde kuraklığa bağlı olanların, zaman ve mekân (yaygınlık) bakımından diğerlerine oranla daha şiddetli tesir bıraktıkları anlaşılmaktadır. Bu sınıfta etkili olan unsurlardan sayılabilecek bir diğer etken de aşırı soğuklar ve şiddetli kış

4 Örneğin M. Alamgir tarafından geniş bir perspektiften değerlendirilerek "Ardışık Kıtlık Belirtileri" şeklinde sınıflandırılan ve birbirini takip ettiği ifade edilen gelişmeler de burada belirtilen sebeplere yakınlık göstermektedir. Bu grupta sayılan "Erken Kıtlık Belirtileri"ni kıtlık sebepleri olarak saymak mümkündür. Yazar, uzun sürede oluşan belirtiler arasında hayvan hastalıkları, erozyon, çölleşme ve orman kayıplarını sayarken, kısa sürede oluşan belirtileri yağmur ve ekim sorunları, doğal afetler, ithalat ve ihracat problemleri ile depolardaki stokların tükenmesi şeklinde tasnif etmektedir. Takip eden diğer belirtiler için bkz. Kane, The Demography Of Famine," s. 46.

şartları olmuştur. Burada şiddetli kış süreci ile kastedilen süreç uzun süre devam eden ve iaşe ikmal yollarını tamamen kapatan kar yağışlarının yoğun olduğu dönemdir. Yine sel felaketleri de söz konusu doğal nedenler arasında değerlendirilmiştir. Bunlardan başka çekirgeler başta olmak üzere çeşitli haşerelerin tarımsal ürünleri yok etmeleri de insanları iaşe buhranlarıyla karşı karşıya bırakan doğal unsurlar arasında yer almıştır. Son olarak tarımsal üretim bakımından yetersiz ve çetin şartlara sahip olan arazilerin bu durumları da kronik darlık sebepleri kapsamında değerlendirilmiştir.

Osmanlı ülkesinde meydana gelen iaşe darlıklarının sebepleri içinde beşeri sebepler diye ayrılan kısımda ise insanların neden olduğu iaşe darlıkları incelenmiştir. Ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki bu krizlerin ortaya çıkışında tümüyle insanların iradelerinden bahsetmek her zaman mümkün değildir. Zira aşırı nüfus artışı sonrasında oluşanlar ile karaborsacılık nedeniyle ortaya çıkan darlık ve kıtlıklarda insanların, krizlerin müsebbibi olma konusundaki müdahalesinin aynı oranda olduğunu söylemek zordur. Birincisinde bireyler olayın faili olmalarına rağmen on yılları bulan oldukça uzun süreli bir değişim söz konusu olduğundan onların tek tek bilinçli müdahalelerinden bahsedilemez. Buna karşılık karaborsacılık sonucu ortaya çıkan krizlerde olduğu gibi kimi zaman tek bir kişinin kasti etkisi ile iaşe darlıkları yaşanabilmektedir. Dolayısıyla bu grupta değerlendirilecek olan aşırı nüfus artışı ve salgınları beşeri ancak gayriihtiyari sebepler olarak kabul etmek gerekir. Buna karşılık eşkıyalık hareketleri, karaborsacılık (ihtikâr), kaçakçılık ile idari hata ve suistimalleri ise beşeri ancak ihtiyari ve kasti sebepler olarak değerlendirmek mümkündür. Zira bu son örnekler, iaşe darlıklarının çıkacağı ihtimali daha başından belli olan vakalardır. Bunlardan başka ihtiyari ancak kasti olmayan insani sebepler olarak da toprakların küçülmesi ve tarımda kullanılan yanlış yöntemler sayılabilir.

Doğal Nedenler

Maişet sıkıntılarının ortaya çıkmasında etkili olan doğal nedenlerin başında coğrafi şartlar ve iklimsel özellikler gelmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada kriz ekonomisi ve bunun neticesi olarak ortaya çıkan iaşe sorunları incelenirken tarih biliminde önemli bir isim olan Lucien Febvre'nin "Tarihçiler!

Birer coğrafyacı olun"[5] şeklinde ifade ettiği önerisine uygun olarak coğrafya disiplinine sıklıkla başvurulmuştur. Yine Fernand Braudel'in "coğrafya bilinmeden tarih bilinemez" tezine[6] paralel bir anlayışla kıtlığın özellikle iklim ve arazi şartları ile olan ilişkisi ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu tezler ışığında değerlendirilen coğrafi nedenler içinde, iaşe darlıklarına sebebiyet vermesi bakımından öne çıkan unsur ise kısa ya da uzun süreçli iklim değişimleri olmuştur. Ancak darlıklar ile iklim değerleri arasındaki bu ilişkinin varlığı herkesçe bilinmesine rağmen bu çalışmada incelenen dönem için bu değişimlerin takibi kolay olmadığı gibi bunların iaşe sıkıntılarına sebebiyet verdiklerine dair bilgiler de her zaman doğrudan ve kesin bir yolla elde edilememektedir. Her ne kadar Avrupalı toplumların arşivlerinde yer alan ve iklim değişimlerini takip etme fırsatı veren ısı, yağış miktarı ve bitki örtüsü gibi coğrafi niceliklerin tutulduğu düzenli kayıtlar bu konuda önemli ipuçları veriyorsa da[7] Osmanlı arşivlerinde benzer kayıtların yer almaması ciddi bir eksikliktir. Ancak dağınık bile olsa imparatorluk kaynaklarından da bu alanda verilere ulaşmak mümkün olup bu verilerin bir kısmı Avrupa'daki çağdaşları ile tutarlılık göstermektedir. Dolayısıyla söz konusu dokümanlardan kimi zaman kesintili ve tek taraflı veriler elde edilse de Osmanlı coğrafyasının iklim tarihi hakkında kaynakların ve bunlara bağlı araştırmaların sıfır mesabesinde olduğunu söylemek mümkün değildir.

1- Kuraklık

Osmanlı topraklarının incelenen dönemdeki sınırları diğer asırlara oranla oldukça büyüktü. Bu büyük ülke içinde çok çeşitli iklim ve arazi şartlarına sahip topraklar bulunmaktaydı.[8] Bu çeşitliliğe rağmen hiçbir Osmanlı

5 Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, s. 24.

6 Fernand Braudel'e göre coğrafi özelliklerin kendi tarihi vardır ve bunlar hesaba katılmadan tarihi olaylar anlaşılamaz. Nakleden Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, s. 71.

7 Avrupa'da kısa ya da uzun vadeli iklimsel değişimlerin takip edilebildiği veriler; sıcaklık ve yağış kayıtları, iklim dergileri, fırtına, don, sel, nehir taşması gibi sıra dışı vakaları kaydeden resmi ve edebi metinler, bunlara bağlı olarak yaşanan ölümlerin takip edildiği kayıtlar, göçler ve nihayet ağaçların büyüme seyrinin incelenmesiyle elde edilen verilerdir. C.E.P. Brooks, *A Study of the Climatic Factors and Their Variations*, Londra 1950, s. 282. Bunlar sayesinde Avrupa kıtası için iklim ile darlıklar arasındaki ilişkiyi daha sağlam dayanaklarla incelemek mümkündür.

8 Metin Coşgel, "Agricultural Productivity In the Early Ottoman Empire," *Research in Economic History*, C. 24, 2007, s. 167.

toprağı kuraklık ve ona bağlı sebepler yüzünden ortaya çıkan iaşe krizlerinden muaf değildi. Zira bu çalışmanın temel alanını oluşturan Anadolu'nun önemli bir kısmında Akdeniz iklimi ya da karasal iklimin etkili olması nedeniyle kuraklık vakaları periyodik olarak yaşanmaktadır.[9] Yine bu araştırma kapsamında zaman zaman incelenen Balkanlar'da da özellikle yaz kuraklıklarının görüldüğü Akdeniz iklimi ile karasal iklim hâkimdir.[10] Ayrıca çeşitli vesilelerle çalışma içinde değerlendirilen ve Mısır'ı da kapsayan Ortadoğu bölgesinde ise kuraklık vakalarının daha yaygın ve etkili olduğu karasal iklim ve çöl iklimleri görülmektedir.[11]

Osmanlı topraklarının önemli bir kısmının da bulunduğu Akdeniz havzası incelenen dönemi de kapsayan ve Küçük Buzul Çağının geri döndüğü süreç olarak kabul edilen 1550-1870 yılları arasında yaygın kuraklıklarla mücadele etmiştir.[12] Dolayısıyla Osmanlı coğrafyası geneli itibarıyla özellikle yaz aylarında görülmek üzere kronik kuraklıklara yabancı değildir.[13]

Her şeyden önce kuraklıkların iaşe sıkıntısına yol açması için yıllarca sürmesi gerekmiyordu. Birkaç ay yağmayan yağmurlar sonrasında

9 Sırrı Erinç, Necdet Tunçdilek, "The Agricultural Regions of Turkey," *Geographical Review*, C. 42, No. 2 (Nisan 1952), s. 179.

10 İbrahim Atalay, *Resimli ve Haritalı Dünya Coğrafyası*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2011, s. 89.

11 Mısır'da kıyı kesimler hariç diğer bölgeler yılda yaklaşık 25 mm'den az yağış alan oldukça kurak bir rejime sahip olup bölgede Nil çevresi hariç çöl ikliminin etkisi görülür. Atalay, *Resimli ve Haritalı Dünya Coğrafyası*, s. 423. Yine Suriye'nin doğusu ile Arabistan'ın büyük bir kısmı geniş çöllerle kaplı iken, Irak'ta da sıcak ve kurak bir iklim hâkimdir. Atalay, *Resimli ve Haritalı Dünya Coğrafyası*, s. 53 ve 37. Bu hassas durumu nedeniyle bölge sıkça kıtlıklarla yüz yüze geliyordu. Bu konuda Osmanlı öncesinde yaşananlara dair ayrıntılı bir çalışma için bkz. İlyas Gökhan, "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtlıklar ve Vebalar," Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 1998.

12 Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 234. Bu dönemde, 1591-1596 arası ile 1607-1613 yılları arasında, Anadolu'da önemli kuraklık süreçleri yaşandı. White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 188, 258, 293.

13 Bu kuraklık süreçleri ağaç halkalarından tarihi ve iklimsel bilgi çıkarma bilimi olan Dendrokronoloji çalışmalarından takip edilebilmektedir. Bu alanda eserler yazan Peter Kuniholm'e göre, örneğin Eskişehir'de 1565 yılı öncesinde on yıllık bir süre boyunca kuraklık olmuştu. William J. Griswold, "A Sixteenth Century Ottoman Pious Foundation," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 27, No. 2 (1984), s. 181. Faroqhi de özellikle 1585'lerde ağaç halkalarının gelişim oranının en düşük seviyelerde olduğuna ve aynı dönemin ciddi bir kuraklık devrine işaret ettiğine dikkat çekiyor. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, TVYY, İstanbul 2001, s. 86.

kıtlıklarla karşılaşmak her an mümkündü.[14] Gerek çöl veya karasal iklimin gerekse Akdeniz ikliminin görüldüğü bölgelerde özellikle kış ve bahar aylarında beklenen yağışlar gereğinden az miktarda gerçekleşirse sorunlu bir yaz süreci yaşanıyordu. Örneğin 1611 yılının kış ve bahar aylarında İstanbul'da yeterli oranda kar ve yağmur yağmaması sebebiyle su konusunda büyük bir darlık yaşanmıştı. Bu dönemde çeşmeler kurumuş ve nehirlerdeki su miktarı yok denecek kadar azalmıştı.[15] Galata ve Tophane halkı bu zor duruma daha fazla dayanamamış, padişaha bu perişan hallerini arz etmişlerdi. Daha sonra büyük paralar harcanarak Karabâlî denilen bir bahçeden getirilen su ile Galata'da bir çeşme inşa edilmiş, bununla halkın bir nebze olsun susuzluğu giderilmeye çalışılmıştır.

Az yağışlı bir dönemin ardından gelen süreçte sorun sadece su miktarının azalması ile de sınırlı kalmıyor, mevcut sularda yaşayan zararlı bakteri miktarı da suyun azalmasıyla ters orantılı olarak artıyordu.[16] Yine uzun süren yağışsız dönemler sulama için kullanılan su kaynaklarını kurutuyor, çevredeki tarımsal faaliyetleri zarara uğratıyor ya da tamamen durduruyordu.[17] Dahası kuraklıkların kronik bir hal alması demografik değişimleri de beraberinde getiren ciddi sosyal sonuçlar ortaya çıkarabiliyordu. Bu noktada sonu gelmeyen su kıtlıkları köylerin tamamen boşalmasına bile sebep olabiliyordu.[18]Yine kuraklıklar uzun müddet devam ettiğinde, yaşanan sıkıntı o bölgedeki tüm gıda stoklarının tükenmesine neden oluyor, tükenen zahireler kısa sürede ikame edilemediğinden insanlar uzun süreli açlık dönemleri yaşayabiliyorlardı. Bu süreçlerde çevrelerinden yardım alamayan bölgeler tam olarak kıtlık şartlarına teslim oluyorlardı. Örneğin 1560 yılında Silistre, Akkirman, Boğdan ve Eflak bölgelerinde genel bir kuraklık hâkim olduğunda tam bir kıtlık ortamı yaşanmış, belgede geçen ifade ile insanla-

14 1585 yılı Ramazan ayında Tımışvar'da altı-yedi ay kadar yağmurlar yağmayınca bölge kıtlık şartlarına sürüklenmişti. BOA, MD 58, 293/746, 17 Ramazan 993, 12 Eylül 1585.

15 Çuhadar, *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârîhi*, C.1, s. 125.

16 Steven L. Hoch, "Famine, Disease, and Mortality Patterns in the Parish of Borshevka, Russia, 1830-1912," *Population Studies*, C. 52, No. 3 (Kasım 1998), s. 361.

17 İncelenen dönemde Manisa'nın Kazalanı Köyü'ndeki pınarın kuraklık nedeniyle kuruması, çeltik tarlalarını harap etmişti. Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, TTK, Ankara 1989, s. 217.

18 Pek çok örnek içinden birini anmak gerekirse; Beyşehir'e bağlı Kınık, Lağrı ve Yarankömü köylüleri uzun süre etkili olan susuzluk süreci nedeniyle 16. yüzyılın ikinci yarısında köylerini terk etmek zorunda kaldılar. Akif Erdoğru, *Osmanlı Yönetiminde Beyşehir Sancağı (1522-1584)*, İstanbul 2006, s. 201.

rın ellerinde "bir habbe dahi kalmamıştı."[19] Öyle ki açlıktan güçleri bitme noktasına gelen insan ve hayvanlarda hareket kabiliyeti sınırlanmış, insanlar kendilerinde kaleleri tamir edecek güç bulamazken, hayvanlar da açlık sonucu arabaları çekemez olmuşlardı.

Kuraklığın neticelerinden bir başkası ise kıtlığa bağlı olarak ortaya çıkan pahalılıktı. Özellikle yaz aylarına rastlayan yağışsız dönem, kış mevsimi için zahire depolama sürecinde arzda daralma ile neticelenince halkın sıkıntısını daha da artırıyordu. Örneğin 1596 yılının yazı İstanbul'da oldukça kurak geçmiş ve Ağustos ayının ortalarında kıtlık ve ardından pahalılık görülmeye başlamıştı. Bunun üzerine insanlar karaborsacıların ve spekülatörlerin de etkisiyle panik ortamı yaşamışlar ve depolamak için kışlık zahire bulamamaktan korkmuşlardı.[20] Kuraklık nedeniyle ortaya çıkan kriz ortamı dalga dalga yayılarak en alt seviyeden en üst seviyeye kadar tüm toplumu derin bir şekilde etkilemişti. Son örnekte görüldüğü üzere sulama imkânlarının ülke içinde oldukça iyi bir seviyede olduğu payitahtta dahi kuraklık ve susuzluk süreçleri yaşanabiliyordu. Bu durumda teyakkuz haline geçiliyor, başkent halkının taşradaki insanlar gibi bu tip olaylara çok da sessiz kalmayacağı bilindiğinden olsa gerek böyle zamanlarda devlet daha hassas davranıyordu. Çeşmelerin kuruması, ardından kuyu sularının tükenmesi ve nihayet baş gösteren hububat ve ekmek kıtlığı sarayı çabucak önlem almaya itiyordu. Dönemin önemli veziriazamlarından Koca Sinan Paşa (ö. 1596) kendi sadaretlerinin birinde yaşanan buna benzer bir olayı anlatırken devletin kuraklık ve arkasından gelen darlık şartları karşısında nasıl davrandığına dair önemli bilgileri aktarmaktadır. Başkentte çeşme ve kuyuların kurumasına neden olacak kadar yağışsız bir dönem yaşanırken, Unkapanı'nı teftiş eden sadrazam, normalde ekmeğin 300 dirheminin bir akçeye satılması gerekirken 200 dirheminin bir akçeye satıldığını gözlemlemişti. Buna razı olunmayarak 250 dirhem ekmeğin bir akçeye satılması, yani halkın aynı fiyata 50 dirhem daha fazla ekmek

19 BOA, MD 3, Hüküm No. 1333, 12 Receb 967, 8 Nisan1560.

20 Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*, s. 624. Üstelik bu artışlar bizzat su fiyatlarında dahi yaşanıyordu. Nitekim H. 939 (M. 1532) yılında Mekke'de Arafat bölgesinde su kıtlığı yaşandığında bir kırba su bir altına alınır olmuştu. Bunun üzerine Kanuni Sultan Süleyman'ın emri ile bölgeye mimarlar gönderilmiş ve yeni çeşmeler yaptırılmıştı. Kâtip Çelebi, *Cihannuma*, s. 600.

alması yönünde karar verilmiş ve bu karar tellallar aracılığıyla halka tebliğ edilmişti. Bu duyuru sırasında asıl maksadın fakir-zengin herkesin hayır duasının alınması olduğu vurgulanırken, daha bol bir döneme girildiğinde fiyatların yeniden ayarlanacağı haberi de verilmişti.[21] Devlet adeta orta yolu bulmak suretiyle alıcı ve satıcı, tüm kesimlerin rahatı için böyle bir yolu tercih ettiği mesajını veriyordu.

Taşrada ortaya çıkan kuraklık kaynaklı kıtlıkların etkisi sadece kendi bölgeleri ile sınırlı kalmıyordu. Zira iaşe krizi yaşayan bölge başkentin gıda maddesi tedarik ettiği sahalardan biri ise doğal olarak buradaki kriz başkenti de etkiliyordu. Örneğin 1567 yılında Yenişehir'de yağmur yağmaması nedeniyle kıtlık ortaya çıktığında İstanbul için gönderilmesi gereken gıda maddeleri gönderilememişti.[22] Dolayısıyla başkente uzak bir yerdeki kuraklık vakası saray başta olmak üzere tüm payitaht halkını rahatsız eden ciddi bir problem haline gelmişti.

Kuraklığa bağlı fiyat artışlarının etkileri su kaynaklarının nispeten sınırlı olduğu yerlerde daha derin şekilde hissedilmekteydi. Bu bölgelerden biri Mısır'dı.[23] Ülkede hayat kaynağı olan Nil Nehri'nin suyunun azalması büyük bir felaketin habercisi olmaktaydı.[24] Örneğin 1565-1566 yıllarında Mısır'daki kuraklık sırasında nehrin suları oldukça azalmış ve hububat fiyatları ani şekilde ve yüksek oranda artma eğilimine girmiştir.[25] Nihayet 1572 yılının bahar aylarında yağan yağmurlarla birlikte nehrin suyu tekrar

21 *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 249.

22 BOA, MD 7, Hüküm No.74, 3 Rebiülahir 975, 7 Ekim 1567.

23 Mısır, Osmanlı hububat üretiminde kendi bölgesini ve başkenti besleyen büyük bir zahire ambarı gibiydi. Bu nedenle bölgede kıtlık yaşanması ya da bunun olacağına dair haberlerin yayılması Osmanlı toplumunu, özellikle başkenti ve kutsal toprakları derinden etkilemiştir. Nitekim 17. yüzyılın ilk yarısında bölgede olan seyyah Polonyalı Simeon'ın ifadesiyle, Osmanlı toplumunda, *"dünyada açlık olursa Mısır doyurur, fakat Mısır'da kıtlık olursa bütün dünya onu doyuramaz"* şeklinde bir düşünce vardı. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, s. 117.

24 Bu durum eski çağlar için de geçerlidir. Mesela MS 45 yılında, muhtemelen kuraklık nedeniyle kısa sürede buğday kıtlığı yaşanmış ve hayatı felç edecek derecede tahıl fiyatları iki kat artmıştı. Kenneth Sperber Gapp, "The Universal Famine Under Claudius," *The Harvard Theological Review*, C. 28, No. 4 (October 1935), s. 259. Bu kıtlık esnasında halkın ve kıtlıktan yararlanmak isteyen stokçu ve tüccar gibi zümrelerin tavırları ile bu çalışmada incelenen aynı sıfattaki bireylerin davranışları arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Bölgeden başka kıtlık örnekleri için Ahmed b. Ali el-Makrizi'nin *İgâset el-Ümme* adlı eserine bakılabilir. Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007, s. 18. Ayrıca Nil'in Mısır için önemi hakkında bkz. Atalay, *Resimli ve Haritalı Dünya Coğrafyası*, s. 440-444.

25 BOA, MD 5, 311/813, H. 973,M. 1565-1566.

yükselmiş, uzun süre devam eden şiddetli kıtlık ve pahalılık (şiddet-i kaht u galâ) hali ortadan kalkarak ahali tekrar rahata kavuşmuştur.[26] Birkaç yıl boyunca Mısır'da devam eden bu iaşe krizi sadece reayayı değil bölgede görevli olan Osmanlı idarecileri ve askerlerini de derinden etkilemiştir. Öyle ki kul taifesi dahi kıtlık ve pahalılık nedeniyle geçinmekte zorlanmıştı. Yeterince beslenememenin verdiği enerji kaybından dolayı o sıralarda bölgede faal olan asi Arap aşiretleriyle dahi mücadele edememekteydiler.[27] Ayrıca alım gücü düşen paranın, bölgedeki bu kesimlerin hayatını zorlaştırmış olması da şartları ağırlaştırmaktaydı. Bu zor durumu saraya bir mektup ile bildiren vezir Sinan Paşa, kulların "cerâye" ve "alîk"lerine[28] birer akçe zam yapılmasını talep etmişti. Ancak bu zammın hazineye ek yük getireceğinin farkında olan saray, bu isteği kabul etmemiş ve herkesin işini yapması gerektiğini bölgedeki idarecilere hatırlatmıştı. Divanı sert bir ifadeyle cevap vermeye iten önemli bir sebep vardı. Nitekim bölgeden gelen haberlere göre resmi görevli olan kul halkından bazıları bu zor dönemde kahvelerde oturarak vakit geçirmekteydiler. Bunun haberini alan divan, kulların işlerinin başına dönmelerinin şart olduğunu ağır bir dille paşaya bildirmiş, kendilerinin yardımı hak etmediklerini açıkça belirtmişti.

Mısır hazinesi için oldukça önemli bir gider olan söz konusu bu ödemeler sadece Mısır'daki görevlilerle de sınırlı değildi. Aynı ödemeler Hicaz bölgesi için de yapılmaktaydı. Dolayısıyla devletin zaten hassas bir takip mekanizmasıyla incelediği bu kalemdeki harcamaların araştırılmadan artırılması söz konusu olamazdı. Ancak bu ince hesaplamalar gerçek bir darlık yaşandığında elbette halk ve kullar lehine esnetilmekteydi. Bu anlamda H. 1001 (M. 1592-1593) yılında Medine'de yağmursuzluktan dolayı kuraklık ve buna bağlı ağır bir kıtlık dönemi geçirilirken, bölgenin

26 BOA, MD 12, 574/1093, Zilkade 979, Mart-Nisan 1572.
27 BOA, MD 12, 583/1107, Zilkade 979, Mart-Nisan 1572.
28 *Ceraye* genel olarak vakıflar tarafından verilen yiyecek manasına gelmektedir. Ancak zamanla özel bir anlam kazanarak daha çok Mısır'da fakirlere ve ulemaya verilen sadaka cinsinden bir tahsisat manasıyla özdeşleşmiştir. Mehmet Zeki Pakalın, *OsmanlıTarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, C.1, MEB, İstanbul 1983, s. 280. *Alîk* ise kelime anlamı olarak "yem" manasına gelmekle birlikte terim olarak kullanıldığında Mısır'daki askerlere ve kumandanlara günlük veya yıllıklarından başka, aynî şekilde verilen hububat manasına gelmekteydi. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011, s. 35.

payı olan "deşişe"[29] ve "alîk"lerin hızla Medine'deki sahiplerine gönderilmesi konusunda Mısır kadısı ve beylerbeyi uyarılmıştı.[30]

Yağmur ve kar yağmaması tarıma bağlı sanayinin de olumsuz yönde etkilenmesine ve bu alanda üretilen metanın kıtlığının yaşanmasına neden olmuştur. Bu anlamda kuraklıklar su değirmenlerinin çalışmasını olumsuz yönde etkilemiş hatta bu sıkıntılı süreç kimi zaman tamamen durmalarıyla neticelenmiştir. Bir örnek vermek gerekirse 1585 yılında Edirne'de kar ve yağmur yağmadığı için su değirmenleri çalıştırılamamış, şehirde un kıtlığı yaşanmıştı.[31] Devletin sahibi olduğu "miri değirmenleri" de harekete geçiren en yaygın kuvvet de su kuvvetiydi. Diğer değirmenler gibi miri değirmenlerin sularının azalması ya da engellenmesi atıl kalmalarına neden oluyor ve iaşe temininde güçlükler ortaya çıkıyordu. Bu durumda elbette onların hızla yeniden çalışmasını sağlamak gerekiyordu.[32]

Ayrıca kuraklık vakalarının yaşanması hububat tarımı başta olmak üzere her türlü tarım faaliyetinin sekteye uğraması anlamına geldiğinden, bu olumsuz gelişme müstakbel bir iaşe krizinin habercisiydi. Bu nedenle bir bölgedeki kuraklığın o yöredeki eşkıya gruplarını da hareketlendirdiği anlaşılıyor. Zira stoklarda bulunan ya da oralara konmaya hazırlanan zahireyi ele geçirmek için yapacakları baskınlara karşı devletin hızla önlem almaya çalışması bunu göstermektedir. Öyle ki kimi zaman zahirenin korunması bazen sefere gitmekten de önemli kabul edilmiş ve zahire, sefere tercih edilmiştir.[33] Devletin bu şekilde iaşe dengesini koruma çabası kazanılacak itibarlı bir zaferden daha önemli görülmüştür.

29 *Deşîşe* kelime olarak başlangıçta "çorba" ya da "lapa" anlamına geliyordu. Terim olarak ise 1517'de Hicaz fethedildiğinde burada Memluklarca kurulmuş olan vakıflara verilen isim olarak kullanılmıştır. Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, Çev. Gül Çağalı Güven, TVYY, İstanbul 1995, s. 88. Deşişe buğdayı Muradiye, Eşrefiye, Muhammediye ve Hasekiye gibi bölgelerde etkin vakıflardan ayrı ayrı toplanarak Haremeyn'e gönderilmekteydi. Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtîn*, C. 2, s. 228. Bu örnekte ifade edilen de yine bölgedeki fakirlere Mısır zahiresinden ayrılan paydır.
30 BOA, MD 70, 115/141, H. 1001, M. 1592-1593.
31 BOA, MD 58, 114/309, 17 Cemaziyelevvel 993, 17 Mayıs 1585.
32 1583 yılında Çatalca'da bu şekilde bazı miri değirmenler atıl kaldığında bölge kadısı hemen uyarılarak durumu düzeltmesi konusunda ikaz edilmişti. BOA, MD 51, 75/231, Şaban 991, Ağustos/ Eylül 1583.
33 1571 yılında Basra çevresinde kuraklık yaşanmış, hasat zamanında Arap ve Türkmenlerin buralara gelerek arazilere ve terekelere zarar vermemesi için şehir kadısı uyarılmıştı. O sıradaki sefere gitmek yerine askerlerin bölgedeki arazi ve hasadı korumalarının daha uygun olacağı kadıya açık bir dille bildirilmişti. BOA, MD 12, 238/499, Muharrem 979, Mayıs-Haziran 1571; BOA, MD 12, Hüküm No. 507.

Kuraklık karşısında çeşitli önlemleri devreye sokan devlet, halkın lehine olmak üzere çeşitli tavizler vermekten de çekinmemekteydi. Örneğin sarayın çok sağlam bir gelir kaynağı olan hassa arazileri bu süreçte mağdur olan reayanın kullanımına açılabilmekteydi. Nitekim incelenen dönemde Fırat Nehri'nin yirmi yıl boyunca seyrek debide seyretmesi, çevresindeki ahaliyi geçim sıkıntısına sokup kıtlıkla karşı karşıya bıraktığında, buradaki halkın havass-ı hümâyûn arazilerine yerleştirilmesi kararı alınmıştı.[34] Yine bu minvalde değerlendirilebilecek şekilde Osmanlı hukuku özellikle suların azaldığı yaz aylarında reayanın tarlalarına en yakın nehirden su almasına hak tanımaktaydı.[35] Böylece başka alanlarda olduğu gibi kuraklık dönemlerinde de Osmanlı hukuk kuralları mağdurların lehine esnetilebilmiş ve adeta kıtlık sürecine has özel bir hukuk düzeni devreye sokulmuştur.

Kuraklık sebebiyle tarımsal faaliyetlerini durdurmak zorunda kalan insanların buna bağlı olarak vergilerini ödeyememeleri de söz konusu olmaktaydı. Daha çok bu sebeple Osmanlı arşivlerine giren kuraklık kayıtları, devletin ve reayanın böyle zamanlardaki tavrını göstermesi nedeniyle oldukça önemlidir. Nehirlerin kuruması ve arazilerin ürün vermemesi nedeniyle çaresiz kalarak devlete başvuran köylüler en başta ödemeleri gereken vergilerin bir şekilde affını talep etmekteydiler. Örneğin 25 Temmuz 1571 tarihli bir kayda göre kuraklık ve çekirge istilası sorunu yaşayan (Menteşe'ye bağlı) Peçinlilerin Rodos Adası'na mutat olarak göndermeleri gereken buğdayın bir kısmını o yıl göndermemeleri yönündeki talepleri kabul edilmişti.[36] Bir başka örnek vakada ise 1577 yılında Semendire'ye bağlı Lipak(?) isimli bölgede bir mukataa sahibi olan Mehmed ismindeki şahıs, o sırada kuraklık nedeniyle bağlarından hasılat alamadığını ve ciddi zarar ettiğini belirterek ödemesi

34 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 8/I. Kitap III. Murad Devri Kanunnâmeleri 8/II. Kitap III. Mehmed Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul 1994, s. 196.

35 Çatalcalı Ali Efendi, *Fetevâ-yı Ali Efendi*, s. 209. Yazma esere http://catalog.hathitrust.org/Record/006813995 adresinden ulaşılmıştır. (11.09.2012) Çatalcalı Ali Efendi (1631-1692) IV. Mehmed (1648-1687) ve II. Ahmed (1691-1695) dönemlerinde şeyhülislamlık yapmış olup, *Fetevâ'yı Âli Efendi* adlı eseri Osmanlı fetvahanesinin en değerli saydığı dört fetva kitabından biri olmuştur. Esra Yakut, Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin 'Fetevâ-yi Ali Efendi' Adlı Fetva Mecmuasında Göre Osmanlı Toplumunda Aile Kurumunun Oluşması ve Dağılması," *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 7, Ankara 1996, s. 289.

36 BOA, MD 12, 513/983, 6 Rebiülevvel 979, 29 Temmuz 1571.

gereken mukataa bedeline ulaşamadığını ifade etmişti.[37] Devlet elbette bu başvuruya hemen olumlu yanıt vermek yerine önce bölgedeki ileri gelenler eliyle hakikaten bir kuraklık yaşanıp yaşanmadığını teftiş ettirmiştir. Nihayet yapılan soruşturma neticesinde olayın gerçek olduğu ortaya çıkmış, bölgeye Erdel'den gelen gemilerin kuruyan nehirlerden geçemedikleri ve nakliyat yapamadıkları için Lipak İskelesi'nin de atıl kaldığı öğrenilmişti. Bundan sonra da araştırmalarına devam eden saray, bir sonraki aşama olarak mukataa sahibinin iddia ettiği gibi bölgesinin gerçekten zarar edip etmediğinin son üç yıldaki gelirlerine bakılarak tespit edilmesini emretmişti. Ardından da bu yılların hangisinde kuraklık olduğu ve mukataanın tümünün mü yoksa bir kısmının mı bu afetten etkilendiğinin belirlenmesine geçilecekti. Sonunda böyle bir afet araziye zarar vermedi ise eksik alınan mukataa bedeli yerel idarecilerden tazmin edilecekti. Böylece basit bir istek gibi duran bu talep devletin sıkı bürokratik işlemlerine takılmış gibiydi.

2- Aşırı soğuklar ve şiddetli kış şartları

Bilindiği üzere Osmanlı sınırlarının da içinde bulunduğu Avrupa kıtasında, ağırlıklı olarak 1550-1700 yılları arasında yaşanan aşırı soğuk süreç Küçük Buzul Çağının bir parçası olarak kabul edilmektedir.[38] Bu süreçte sıcaklık değerleri daha önce görülmeyen rekor seviyelere düşmüş ve çok uzun periyotlar halinde aşırı düşük derecelerde devam etmiştir. Son yıllarda yapılan çalışmalar bu çağın çeşitli dönemlerde daha belirgin hale geldiğini göstermektedir. Örneğin 1580'ler ile 1610'lu yıllarda aşırı soğukların etkisi daha büyük olmuştur.[39] Yine 1500-2000 yıllarını kapsayan beş asırlık dönemin değerlerini inceleyen araştırmacılara göre tüm Avrupa için en soğuk kışlar 16. yüzyılın sonlarında yaşanmıştır.[40] Benzer bir durumu ifade eden

37 BOA, MAD, Defter No. 7534, Sayfa No. 1645, Belge No. 1, 28 Zilkade 984, 16 Şubat 1577.

38 Küçük Buzul Çağı diye ifade edilen dönem, geniş kapsamlı tanımlandığında 1300-1950 yılları arasını, daha dar kapsamlı tanımlandığında ise 1570-1900 dönemini ifade etmektedir. John A. Matthews-Keith R. Briffa, "The 'Little Ice Age: Re-Evaluation of an Evolving Concept" *Geografiska Annaler. Series A, Physical Geography*, C. 87, No. 1, *Special Issue:Climate Change and Variability*, (2005), s. 17.

39 White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 182.

40 Jürg Luterbacher, Daniel Dietrich, Elena Xoplaki, Martin Grosjean and Heinz Wanner "European Seasonal and Annual Temperature Variability, Trends, and Extremes since 1500," *Science*, New Series, C. 303, No. 5663 (Mar. 5, 2004), s. 1500.

başka bir değerlendirmeye göre ise 1570-1600 arasında Avrupa'da sonbahar ve yaz ayları bir önceki elli yıldan daha serin geçmiş, üstelik bu sert dönem 1630'lara kadar devam etmiştir.[41] Yine kuzey yarımkürede 1579-1880 yılları arası sıcaklık değerleri incelendiğinde 1600-1615 arasında ciddi soğukların yaşandığı anlaşılmaktadır.[42] Dolayısıyla bu çalışma kapsamı içinde incelenen dönemin sıcaklık değerlerinin olağandışı düşük seviyelerde seyretmiş olduğu konusunda şüphe yoktur.

Kuraklık vakalarında da görüldüğü gibi iaşe tedarik sisteminin işleyişinde en önemli faktörlerden biri coğrafyadır. Bu sistemin sağlıklı işleyişi için istenilen düzeyde hasada imkân verecek bir yağışın olması gereklidir. Ancak bu tek başına yeterli değildir. Zira yağışın, ürünün ihtiyaç duyduğu dönemlerde yeterli miktarlarda düşmesi kadar bu yağışı emen toprağın sıcaklık değerlerinin de uygun derecelerde seyretmesi gerekir. Dolayısıyla hasadı beklenen ürün için yağış kadar hava sıcaklığı da önemlidir. Bu dengeyi bozacak olan aşırı yağışlar ve arkasından gelen aşırı soğuk günler tarımsal üretime zarar vermekte hatta onu tümüyle durdurmaktadır.

Akdeniz havzasında ve Avrupa kıtası sınırlarında önemli büyüklükte toprakları olan Osmanlı coğrafyası da bu soğuklardan nasibini yeterince almıştır. İmparatorlukta kış aylarının aşırı soğuk geçtiği bölgelerde kıtlık şartları her zaman vardı. Bu coğrafyalar, dönem seyyahı Âşık Mehmed'in[43] Bayburt için kullandığı ifadeyle söylenecek olursa, "simâr ve ezhâr makulesinden çendân nesne hâsıl olmaz" (meyve ve sebze cinsinden hiçbir şey yetişmez") yerlerdi.[44] Evliya Çelebi, yine Bayburt hakkında soğuk iklimi

41 Pfister, "The Little Ice Age...," s. 695.

42 Landsberg, "Past Climates from Unexploited Written Sources," s. 641. Bir başka değerlendirmeye göre de 1560'lar ile 17. yüzyılın ilk yılları ciddi bir soğuk döneme tanık olmuştur. John D. Post, "The Impact of Climate on Political, Social, and Economic Change: A Comment," *The Journal of Interdisciplinary History*, C. 10, No. 4, History and Climate: Interdisciplinary Explorations (Bahar 1980), p 719.

43 Âşık Mehmed, 1556-1557 yılında Trabzon'da doğmuş ve medrese tahsilinden sonra şehzade kâtipliği ve kadı naipliği gibi çeşitli idari görevlerde yer almış önemli bir Osmanlı aydını ve seyyahıdır. Yaklaşık yirmi beş yıl boyunca Anadolu ve Balkanlar ile Arapların yoğun olarak yerleştiği bölgeleri ziyaret eden seyyah, gezip gördüğü yerlerin tarihini ve coğrafi yapısını incelemiştir. Seyyah, eserini hem kendi şahadetiyle hem de okuyup incelediği kitaplardan elde ettiği bilgilerle veya duyduğu anekdotlarla kaleme almıştır. *Menâzîrul-Avâlim* adını verdiği bu değerli ve güvenilir çalışmasıyla Evliya Çelebi ve Kâtip Çelebi'ye de kaynaklık etmiştir. Âşık Mehmed, *Menâzırü'l-Avâlim*, C. 1-3, Haz. Mahmut Ak, TTK, Ankara 2007. Hakkında bilgi için bkz. *Menâzırü'l-Avâlim*, C. 1, s. XXXVII.

44 Âşık Mehmed, *Menâzırü'l-Avâlim*, s. 906.

nedeniyle "fazla mahsulü olmayan bir şehir" nitelemesi yaparken bölgede müzmin darlıklar yaşandığının bir ifadesi olarak temel erzakın dahi çevre yerleşim yerlerinden tedarik edildiğini belirtmektedir.[45] Dolayısıyla sıcaklıklar belli bir süre hasat için gerekli değerlerin altında kalınca darlık ekonomisine düşülüyordu.[46] Yine özellikle ilkbahardaki donmalar ve yazın dolu yağması başlı başına birer kıtlık sebebiydi.[47]

Hiç şüphesiz aşırı soğuklar toprağı ve diğer zirai alanları olduğu kadar onları işleyen ve üretimin öznesi olan insanların sağlığını da ciddi şekilde tehdit ediyordu. Bu soğuklardan en başta insanlar etkileniyordu. Zira bu soğuk süreçlere maruz kalanların çeşitli uzuvları donuyor ve bunlar ancak kesilmek suretiyle vücuttan alınabiliyordu.[48] Böylece soğuklar nedeniyle tarım arazilerini işleyemeyen insanlar, kendi bedenlerinin takatsiz kalması ile de ayrı bir sıkıntıya katlanmak zorunda kalabiliyorlardı. Bu durum Osmanlı ordusunu da derinden etkiliyordu. Söz konusu şartlarda zaten şiddetli soğuklar nedeniyle gıda konusunda darlık yaşayan askerler, ne zahire olan yerlere gidebiliyor ne de onlara mevcut zahirenin ikmali yapılabiliyordu.[49] Dolayısıyla açlık kadar, hareket edememek nedeniyle organların donması da bir ölüm sebebiydi. "El ayak tutmaz"[50] bir vaziyette kalan insanlar bu gelişmelerin neticesinde darlık ve kıtlık şartlarına sürükleniyordu. 1578-1590 yılları arası devam eden İran Seferi için serdar Ferhat Paşa ile orduda bu-

45 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 2, s. 174.
46 Örneğin 1567 yılında Edirne'de aşırı soğuk geçen kış nedeniyle yeterince mahsul elde edilemeyince ancak İpsala'dan gelen yardımla şehir kendini toparlayabilmişti. BOA, MD 7,Hüküm No. 196, 9 Rebiülevvel 975, 13 Eylül 1567.
47 Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s. 11.
48 Kâtip Çelebi, Osmanlı askerinin H. 1036 (M. 1626-1627) yılında Erzurum'dan Tokat'a gelinceye kadar soğuklarla mücadele ettiğini ve bir kısmının el ve ayaklarının donarak spazm (*teşennüc*) geçirmeleri nedeniyle bu uzuvlarının cerrahlarca kesildiğini kaydetmiştir. Aycibin, *Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin*, s. 781.
49 Osmanlı ordusu Revan Seferine giderken 1635 kışına Erzurum'da yakalandığında asker otuz iki gün boyunca kıpırdayamamış, ikmal-iaşe yolları da kapalı olduğundan kıtlık ve açlık onları oldukça yıpratmıştı. Sıdkî Paşa, *Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Râbi' (IV. Murad'ın Revan Seferi)*, Haz. Mehmet Arslan, İstanbul 2006, s. 53.
50 Dönem yazarı Mehmed bin Mehmed, H. 976 (M. 1568-1569) yılında Kefe taraflarında Osmanlı askerinin maruz kaldığı şiddetli kış şartlarını bu şekilde ifade etmişti. Mehmed bin Mehmed, *Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr*, Takvimhane Matbaası, İstanbul 1276, s. 109. Gelibolulu Mustafa Âlî de benzer bir durumu şu sözlerle aktarmaktadır: "... *şiddet-i şitâdan kimse harekete kâdir olmamak hususâ ki, el ayak tutulmak benî adem zâd ve zevâde yerine bu yerlerde yel yutmak mukarrerdir...*" *Künhü'l-Ahbâr*, s. 430.

lunan ve Gence'nin fethi sırasında 1583-1590 yılları arasındaki gelişmeleri *Gencine-i Feth-i Gence* adlı eserinde kaleme alan Dergah-ı Âlî çavuşlarından Rahimizade İbrahim Harîmî Çavuş bu konuda önemli bilgiler vermiştir. Ona göre soğuk doğaya öyle muktedir oluyordu ki o geldiğinde ülkede başka bir şeyin hükmü kalmıyordu. Bu yüzden kış aslında "şâh-ı şitâ" idi. Yine yazara göre 1588 yılında Kars'ta şah-ı şitanın esaretine giren insanların elleri ve ayakları, ölüler gibi hareketsiz donup kalmış, insanlar çaresizliklerini anlatmaya dahi mecal bulamamışlardır. O günlerde herkes kendi derdine düşmüş ve Hazreti Peygamberden mucize bekler olmuşlar, Allah'a dua etmekten başka bir şey yapamamışlardır.[51] Dönem insanının soğuklar karşısındaki çaresizliğini anlatan bu satırlar her ne kadar ekonomik yaşama dair direk bilgiler aktarmıyorsa da o şartlar neticesinde özellikle tarım ve hayvancılığın akıbetinin ne olduğunu kestirmek zor değildir.

Aşırı soğuklar uzun süre devam edince halk sadece fizyolojik olarak değil psikolojik olarak da mücadele etmekte zorlanıyordu. Yine Harîmî'nin ifadelerine göre Kastamonu'da 1585 kışı çok soğuk geçerken insanlar canlarından bezmişler dini bayrama denk gelen günlerde titremekten başka bir şey yapamayarak evlerinden çıkamamışlar ve bayramın hazzını yaşayamamışlardı.[52] Elbette bu denli uzun ve şiddetli bir soğuğun arkasından zahire darlığının yaşanması da sürpriz olmamıştı.[53]

Tüm bunların ötesinde kış şartları yüzünden yolların kapanması da bir kıtlık nedeniydi. Zaten çok geniş ve kullanışlı olmadığı bilinen Osmanlı coğrafyasındaki karayollarının,[54] yani iaşe ikmal güzergâhlarının aşırı kar yağışları neticesinde aylarca kapalı kalması iaşe sistemi düzenli çalışan şehir-

51 Dündar, *Rahîmîzâde İbrahim (Harîmî) Çavuş'un Gence Fetihnâmesi Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Kritizasyonu*, s. 74.

52 Karanfil, *Harîmî'nin Zafernâme ve Gonca'sına Göre Özdemiroğlu Osman Paşa*, s. 67. Harimi'nin ifadeleri aynen şöyledir:

Ateş berf ile şol denli kavırdı alemi — *Ev bucağından çıkartmaz olmuş idi âdemi*
Taşra çıksaydı kişi ger hiddet-i bühranla — *Tâb-ı berfile yakub az kurtılurdı canı*

53 Karanfil, *Harîmî'nin Zafernâme ve Gonca'sına Göre Özdemiroğlu Osman Paşa*, s. 71.

54 Örneğin 17. yüzyılın ortalarında, IV. Mehmet döneminde (1648-1687) Amasya'ya uğrayan seyyah Halepli Paul geçtiği yollarda bunu gözlemlemişti. Zira yollar oldukça dardı ve nehir kenarlarındaki yollardan soğuk ve yağışlı havalarda geçebilmek mümkün değildi. Paul of Aleppo, *The Travels of Macaris*, V. 1, Translated by F. C. Belfour, A. M. Oxon, M. R. A. S. , Londra 1836, s. 6. Bu konuda ayrıntı için bkz. "Ulaşım-Nakliye Zorlukları" bölümüne.

leri bile kıtlık şartlarına sürükleyebiliyordu. Nakliyedeki bu zorluk nedeniyle kar ve buzla kaplanan yollardan geçiş mümkün olamadığından kimi zaman reaya ve ordu yerinden hareket edemez hale gelmekteydi.[55] Bu nedenle insanlar böyle zamanlarda karayolu yerine mümkünse deniz yolunu tercih etmek zorunda kalıyorlardı.[56] Elbette denizleri kullanabilmek için de fırtına ve sisin etkisinden uzak bir güzergâh bulabilmek gerekmekteydi. Zira aşırı soğuk süreçlerde daha ılıman iklime sahip yerlerde deniz ulaşımının şiddetli fırtınalar nedeniyle aksaması zahire konusunda darlıklara neden olmakta, iç bölgelere nakliye engellendiğinden, buralarda yaşayan halk da kıtlık ortamı ile karşı karşıya kalmaktaydı. 1595 yılının kışını[57] ağır şartlar altında geçiren İstanbul'da şiddetli fırtınalar sebebiyle şehre zahire taşıyan gemiler gelemediğinden büyük bir ekmek sıkıntısı yaşanmıştı.[58] Selânikî Tarihinin tasvirine göre birkaç gün boyunca etkili bir şekilde karayel, kıble ve yıldız esmişti. Ayrıca o günlerde sular donmuş ve değirmenler dönmez olmuştu. Yine başkentteki ekmek yetersizliği fiyatların artmasıyla sonuçlanmıştı.[59] Fırtınalar ve benzeri olumsuz hava şartları deniz ulaşımını etkilediğinde bu durum temel ihtiyaç maddelerini teminde daha çok deniz yolunu kullanan sarayın da darlıklar yaşamasına neden olmaktaydı. Örneğin 1605 yılında bu nedenle ortaya çıkan ve sarayı zor durumda bırakan darlık şartları Edirne, Filibe ve Rodosçuk ile çevresinden zahire istenmesi yoluyla aşılmıştı. Elbette bu şartlarda denizyolu değil karayolu kullanılmıştı.[60]

Aslında sarayların kış dönemlerinde iaşe temini hususunda mağdur olması ne sadece başkente özgüydü ne de sadece hububat konusundaydı. Kışın şiddetinden kırılan koyun nüfusu Edirne sarayını et darlığına

55 1578 kışı Eyalet-i Rum'da oldukça yağışlı ve çetin geçmiş, üç ay boyunca yollar kapalı kalmıştı. Ardından yaşanan deprem de cabası olmuş, insanlar ve ekonomik faaliyetler adeta donup kalmıştı. BOA, MD 41, 501/1069, Cemaziyelahir 987, Temmuz-Ağustos 1579. Başka bir vaka için bkz. BOA, MD 5, 368/970, 25 Receb 973, 15 Şubat 1566.

56 Bkz. BOA, MD 27, 22/66, Ramazan 983, Aralık 1575-Ocak 1576.

57 O yıllar tüm Avrupa için şiddetli soğukların olduğu bir dönemdi. Örneğin Nisan 1594'te ılıman iklimin hâkim olduğu İtalya'nın Bologna şehrinde dahi şiddetli bir kar yağışı görülmüştü. Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 297.

58 Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*, s. 444.

59 Tarihini belirtmediği telhisinde muhtemelen aynı dönemden bahseden Koca Sinan Paşa, gemilerin Karadeniz ve Akdeniz'den buğday ve un getirmekte iken battıklarını belirtiyor. *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 128.

60 BOA, KK, Gömlek No. 70, Sayfa No. 239, Belge No. 1 ve 2, H. 1013 (M. 1605).

sürükleyebilmekteydi.[61] Tabii bu süreç zahirenin azalması ve fiyatların yükselmesini beraberinde getiriyordu. Benzer şekilde 1621 kışı aşırı soğuk ve don olaylarının yaşandığı bir mevsim olmuş ve Kocaeli körfezi donmuştu. Zahire gemileri şehirden ayrılamadığı ya da dışarıdan şehre ulaşamadığı için darlık ve pahalılık ortamı doğmuş, bu durum halk ve asker nezdinde huzursuzluk yaşanmasına neden olmuştu.[62]

İstanbul'da da H. 1030 yılında (M. 1620-1621) yaşanan şiddetli kış belki de o zamana kadar görülmüş en çetin kışlardan biriydi. Öyle ki tarihçi Hasanbeyzâde'nin ifadesiyle bu dönemde "Üsküdar'dan Galata'ya buz üzerinden yürüyerek geçilmişti". Bu kadar soğukların yaşandığı bir kış esnasında şehrin kıtlık ve pahalılık ortamına sürüklenmesi de gecikmemişti. Daha çok ekmek konusunda sıkıntısı yaşanmış, o sıralarda ekmek bulan kendini şanslı saymıştı.[63] Bu örnekte de diğer pek çok örnek vakada olduğu gibi kıtlığın asıl sebebi zahire tedarik ve nakliye yollarının kapanmış olmasıydı. Zira bu zor süreçte Yoros (Beykoz) Kalesi yakınındaki İskender Boğazı denilen mevki kapanmış, gıda maddesi taşıyan gemiler İstanbul'a ulaşamamıştı.

Sıradan insanların ve taşradaki şehirlerin bu aşırı soğuk günlerde neler yaşadığına dair başka kaynaklarda benzerlerine pek rastlanılmayacak şekilde bilgiler aktaran önemli bir kaynak gurubu da menâkıbnamelerdir.[64] Bunlardan birinin yazarı da Edirneli Muhyî (ö. 1605-06) olup kendisi Halveti tarikatının bir kolu olan Gülşeniye'ye mensuptu. Sadece menkıbevi unsurları değil, döneme ait vakaları da eserine kaydeden yazarın ifadesine göre, H. 963 yılında (M. 1555-1556) Edirne'de soğukların uzun ve şiddetli geçmesinden kaynaklanan büyük bir kıtlık dönemi yaşanmıştı. Öyle ki bu süre içinde şehirde temel besin maddesi olan unu ve sair gıda maddelerini

61 BOA, MDZ 2, 237/ 619, H. 983, (M. 1575-1576).

62 Yazarı Belirtilmemiş, "Kocaeli," *Yurt Ansiklopedisi*, C.7, Anadolu Yayıncılık, Genel Yayın Yönetmeni Taha Parla, İstanbul 1982-1983, s. 4997.

63 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, s. 928; Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, s. 1259; Kâtip Çelebi, *Takvîmü't-Tevârîh*, s. 67.

64 Menâkıbnâmeler aslında oldukça önemli tarihi kaynak gruplarından olup konusu gerçek kişiler olan eserlerdir. Ayrıca zaman ve mekân belirtmeleri nedeniyle de efsane ve masallardan ayrılırlar. Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, TTK, Ankara 2010, 33. Yazar, Gülşenî'nin bu eserini çok yerinde bir tespitle, menâkıbnâmeden öte tarihi bir kaynak olarak değerlendirmektedir. Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, s. 68.

bulmak mümkün olmamıştı.[65] Üstelik bu darlıktan sadece sıradan insanlar etkilenmemiş, Edirne'deki sarayın meskûnları da cerayelerini güçlükle alabilmişlerdi. Onlar kadar şanslı olmayan fakir reayanın bir kısmı açlıktan ölürken bir kısmı da tekkelere sığınmak zorunda kalmıştı.[66] Kendisi de o sırada bir tekkede bulunan ve içerde kırk kişi olduklarını belirten Muhyî, onlara sığınan bazı gayrimüslimlerin bu süre zarfında Müslüman olduklarını kaydetmişti. Böylece yazar iaşe ve iklim şartlarının insanların sosyal hayatında din değişimine gidecek kadar derin izler bıraktığına şahitlik ederek üzerinde çok durulmayan büyük bir tarihi gerçeği kayıt altına alıyordu. Çetin kış şartlarının bir başka sosyolojik sonucu ise sürece daha fazla dayanamayan kesimlerin göç etmesi şeklinde ortaya çıkıyordu. Zira kış döneminde zaten zahire bakımından sıkıntılar yaşayan halk, özellikle vergi yüklerine de dayanamayınca daha fazla tahammül edemeyeceklerini düşünerek evlerini ve arazilerini terk edip başka yerlere kaçabiliyorlardı.[67]

Soğuk hava şartları hareket halindeki Osmanlı ordusunu da olumsuz şekilde etkilemekteydi. Bu konuda, Lala Mustafa Paşa'nın (ö. 1580) başlatıp, Özdemiroğlu Osman Paşa'nın (ö. 1585) devam ettirdiği şark seferi sırasında yaşananlar da anılmaya değer.[68] Sefer sırasında ciddi soğuklarla mücadele eden ordu buna bağlı olarak zahire darlığı ve pahalılık sorunuyla da karşı karşıya kalmıştır. Sefere iştirak edenlerden Rahimizade İbrahim Harîmi, burada yaşadıkları sıkıntıları daha sonra kaleme aldığı eserinde ayrıntılarıyla dile getirmiştir. Harîmi'nin anlattığına göre Şubat 1579'da asker ile Demirkapı mevkiine[69] gitmek için yola çıktığında şiddetli kış şartlarına maruz kalmışlar ve

65 Muhyî-i Gülşenî, *Menâkib-i İbrahim-i Gülşenî ve Şemleli-zâde Ahmed Efendi Şîve-i Tarîkat-i Gülşenîye*, Yay. Tahsin Yazıcı, TTK, Ankara 1982, s. 37.

66 Burada Osmanlı tekkelerindeki mutfakların da birer imarethane gibi çalıştığını hatırlamak yerinde olacaktır. Örneğin İstanbul Tophane'deki Kadiri Tekkesinde bir öğünde 144 kişi yemek yemekteydi. M. Baha Tanman, "Kitchens of Ottoman *Tekkes* as Reflections of Imaret in Sufi Architecture," *Feeding People,Feeding Power Imarets in the Ottoman Empire*, Ed. Nina Ergin-Christoph K.Neumann-Amy Singer, İstanbul 2007, s. 212.

67 Evliya Çelebi, Malatya yakınlarındaki bir menzilde yaşayan ahalinin H. 1065 (M. 1654-1655) yılında bu sebeple menzili boşaltarak dağlara çekildiklerine ve askere ait atların aç kaldığına şahit olmuştu. Evliyâ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, C. 4, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 11.

68 Şark seferi, İranlılara karşı yapılmış olup 1578-1619 yılları arasında çeşitli fasılalarla devam eden bir seri çarpışmayı ifade eder. Ayrıntısı için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, Kısım 1, s. 55-68.

69 Kafkasya sınırlarında yer alan ve Araplarca Babü'l-ebvâb denilen şehir.

askerlerden bir kısmının kulakları ve elleri donmuştur. Ordu ile birlikte yaklaşık on iki günlük bir yolculuktan sonra bitkin bir halde Demirkapı'ya ulaşabilmişlerdir.[70] Burada da devam eden şiddetli soğuklar kıtlıkla da birleşince özellikle gece saatlerinde artmak üzere toplu ölümler yaşanmaya başlamıştır. Yazarın ifadesiyle sabah olduğunda insanların, cesetleri donmuş bulunanların cenazelerini şehir dışına çıkarmaya ya da toprağı kazarak defnetmeye dahi mecali olmadığından cansız bedenler toprak üzerinde kalakalmıştır. Soğuktan donmuş hayvanlar da sık sık görülmüştür.

Aynı sefer esnasında Bender Kalesi'nin kuşatılması sırasında da aşırı soğuklar, yağmurlar ve şiddetli rüzgârlar ile boğuşan halk ve Osmanlı askeri oldukça zor zamanlar geçirmiştir. Askerlerin at üzerinde dahi donduğunu ifade eden olayın şahitlerinden tezkireci Asafi Dal Mehmed Çelebi (ö. 1604), sağ kalanların ise perişan olduklarını ve kimsenin birbirine bakacak hali kalmadığını ifade etmiştir.[71] Seferin sonraki safhalarında da Osmanlı askeri kış şartlarıyla mücadele etmeye devam etmiştir. Kuban denilen mevkie geldiklerinde şiddetli soğuktan nasıl zarar gördüklerine dair başka bilgiler aktaran yazar, düşük sıcaklıklardan daha çok yaralıların etkilendiğini haber vermektedir.[72] Özellikle atların kışın şiddetinden titremekten başka bir şey yapamadıklarını gözlemleyen yazar, hayvanların birbirlerinin yüklerini ve semerlerini yediklerine de şahit olmuştu. Ancak her şeye rağmen hayvanların bir kısmı kurtulabilmiş, kurtulamayanların cesetleri ise Tuman isimli yerdeki sahilde kalmıştı.[73]

Âsafî daha sonra Safevilere esir düşmüş ve bu esarette geçirdiği üç yıllık dönemde başından geçenleri anlatırken kıtlık günlerinde dönem insa-

70 Sungur, *Rahîmîzâde İbrahim Harîmî Çavuş'un 'Zafername-i Sultan Murad Han' Adlı Eseri'nin Transkripsiyonu*, s. 37. Bu arada Osmanlı askerinin psikolojisini anlatan ve sefer esnasında orduda görevli bulunan Ebubekir İbn-i Abdullah ismindeki yazarın şu satırları da oldukça dikkat çekicidir: "*Demirkapu içinde kaht vaki olub yiyecek içecek bulunmayub asker halkı açlıkdan külli müzayaka çekdiler. Atlara ot ve saman ve arpa bulunmayub açlıkdan zebûn olub sahibinin yüzüne melûl melûl bakarlar idi. Çok kimse 'buri gözümüz görmesün' deyü çıkarub beyâbâna (araziye) salıverdiler.*" Abdurrahman Şeref, "Öztemiroğlu Osman Paşa," *TOEM*, Beşinci Sene, Cüz: 25, 1 Nisan 1330, s. 12.

71 Âsafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme*, s. 161. Yazarın ifadeleri şu şekildedir:
Şiddet-i sermadan anda çok kişi — *At üzre virdi can düşdi leşi*
Düşdi başu kayusi her birine — *Ata oğul bakmadu birbirine.*

72 Âsafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme*, s. 387.

73 Âsafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme*, s. 392.

nının davranışı ile hissiyatı hakkında önemli ayrıntılar aktarmıştır. Yazar, Şiraz'a vardıklarında orada da kıtlığın hüküm sürdüğünü görmüş ve durumun diğer yerlerden farklı olmadığına şahit olmuştu. O'na göre kıtlık öyle bir noktaya varmıştı ki insanlar dilencilere bir ekmek dahi verememekteydi.[74] Yazarın bu kanaate nasıl vardığını anlamak hiç de güç değildir. Zira kendisi de açlık nedeniyle bir kuru ekmeğe muhtaç hale geldiğinden eline aldığı bir asa ile dilencilik (gedâlık) yapmış ve âmâ kılığında dört kişi ile birlikte Şiraz sokaklarında dolaşmıştır. Şiddetli soğuk ve kıtlık nedeniyle bedeni de zayıflayan Âsafî'nin elinde hiç parası kalmayınca bu yola başvurmuştu. Ancak kendisi dileğine kavuşamamış ve kimse ona ekmek vermemiştir. Sonunda bir serhaneye (başhane, mezbaha) girerek diğer dilencilerle birlikte orada ne buldularsa karınlarını doyurmaya çalışmışlardı. Kazirun ve Ray şehirlerine kadar gitmiş olan talihsiz tezkireci, oralarda da umduğunu bulamamış ve hatta bölge halkının otla beslendiklerini görmüştü. Âsafî, ancak Basra'ya ulaştığında şehrin valisi İskenderzade Ahmed'in yardımıyla bu zor durumdan kurtulabilmişti.[75] Yazar bu içler acısı halini aşağıdaki şekilde resmetmişti.

Askerler bu şekilde kış şartlarında kıtlığa düştüklerinde beslenme konusunda adeta çaresiz kalıyorlar ve hayatta kalabilmek adına canlı cansız buldukları her şeyi yemeye çalışıyorlardı. Örneğin Kuyucu Murad Paşa Celali Seferi esnasında, Haziran 1608 tarihinde Halep'ten Muş'a doğru yürüyüşe geçmiş ve Canbuladoğlu zaferi sonrası ordu kışlağa çekilmişti. H. 1016 (M. 1607-1608) kışı alışılmışın dışında sert geçmiş, genelde zenginlik ve bolluk içinde olan sıcak iklimli Suriye bile, o kış yorulmuş ve askerleri pek rahat ettirememişti. Kıtlık koşulları onları kendi ölülerini yeme noktasına kadar getirmişti.[76] Yine IV. Murad devrine dair ayrıntılı anlatımı ile bilinen dönem yazarı Abdurrahman Hibrî'nin (ö. 1659) verdiği bilgiler aslında aşırı soğukların sadece olumsuz hava şartları olarak değerlendirilemeyeceğini bunun artçı etkilerinin de olacağını göstermesi bakımından önemlidir. Hibrî'ye göre H. 1053 (M. 1643-1644) senesinde daha çok Edirne'de hissedilmek üzere bilâd-ı selâsede[77] şiddetli soğuklar yaşanmıştı. Bu

74 Âsafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme*, s. 510.
75 Âsafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme*, s. 516.
76 Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, s. 154.
77 Üç belde manasına gelen, İstanbul, Edirne ve Bursa yerine kullanılan bir tabir.

Dört arkadaşı ile Şiraz'a varan Âsafî'nin ekmek parası için âmâ kılığında dilenmesi
Kaynak: Âsafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri* (1575-1585), s. 510.

soğuklar şehrin bitki örtüsüne zarar vermiş, ceviz, zerdali ve şeftali gibi meyve ağaçları bu sırada kurumuştu.[78] Yine 1657 kışı da şehirde çok çetin geçtiğinde insanlar bir yandan kıtlık ve pahalılık ile mücadele ederken bir yandan da soğukla uğraşmaktaydılar. Bu esnada yakacakları tükenen halk çaresizlikten odun yerine meyve ağaçlarını keserek yakmaya çalışmıştı. Olayın şahidi olan Abdurrahman Abdi Paşa'nın (ö. 1686) anlattıklarına göreyse, daha sonra karların erimesi neticesinde şehir sular altında kalmış, hatta Edirne

78 Muhittin Aykun, "Abdurrahman Hibrî Efendi, Defter-i Ahbâr (Transkripsiyon ve Değerlendirme)," Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s. 48b. Devam eden senenin (H. 1054, M. 1644-1645) yaz aylarında, bu sefer aşırı sıcakların yaşanması bölge insanını ve coğrafyasını derinden etkilemiştir. Zira bu dönemde de ağaçların kökleri sıcaktan kuruyuvermiştir. *Aynı yer.*

Sarayı'nın bahçesi tamamen suyla dolmuştu.[79] Bu şartlar altında her türlü üretim ve tüketim faaliyetinin normal seyrinde devam etmesi elbette düşünülemezdi.[80] Bu ağır süreç uzun vadeli bir zararın da müsebbibi olmuştu. Zira bölgede bitki örtüsünü ve meyve üretimini etkileyecek minvalde canlı ağaç kesimi yaşanmıştı.

Soğuk ve karlı geçen bir kış mevsiminin bitki örtüsüne olumsuz etkisi hakkında dönem seyyahlarından Âşık Mehmed'in yazdıkları da önemlidir. Seyyah H. 994 (M. 1586) yılında İzmir'de kaldığı bir ay boyunca şehirdeki meyve ağaçlarının yaz ayları olmasına rağmen yapraklarının solgun ve seyrek oluşuna dikkat etmiş ve bunun nedenini yöre halkına sormuştu. Halk, kış aylarında çok şiddetli bir soğuğun ve bol kar yağışının olduğunu, bu yüzden ağaçların zarar gördüğünü söylemişti.[81] Halkın deyimiyle ağaçlar soğuktan "yanmıştı". O nedenle şehirde yaşanan limon konusundaki kıtlık yaz ayları boyunca devam etmişti. İzmir gibi ılıman bir iklime sahip şehirde bile bu denli soğuk bir kışın geçmiş olmasında sözü edilen Küçük Buzul Çağına has bir durumun yaşanmış olması ihtimali yüksektir.[82]

Aşırı soğuklarda koşum ve tüketim malzemesi olan hayvanların telef olması da bu süreçlerin dolaylı olarak darlığa sebep olduğu durumlardan biriydi. İnsanlar gibi soğuklara dayanamayarak donanlar yanı sıra ahırlarından çıkamayan hayvanlar yeterince beslenemediklerinden ya da hareketsizlikten dolayı hastalanarak ölüyorlardı.[83] Onların bu şekilde kitleler halinde telef olması hayvansal gıda üreten işletmeleri de etkiliyor, bu

79 *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-Nâmesi [Osmanlı Tarihi (1648-1682)]*, Haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 115.

80 Yakacağın tükenmesi sadece ısınma konusunda problem oluşturmuyordu. Odun fiyatlarının yükselmesi ve odunun zor bulunur hale gelmesi yüzünden yemek yapmak için ocaklar dahi yakılamıyordu. Osmanlı tebaası da yakacak fiyatlarının aşırı arttığı bu süreçlerde ocaklarını yakamadıkları durumlarda duvara gömülü kazanlarda ve tavalarda çok odun harcamadan yemek pişirmek gibi bir yola başvuruyordu. *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589*, Çev. Türkis Noyan, İstanbul 2012, s. 525.

81 Âşık Mehmed, *Menâzırü'l-Avâlim*, s. 906.

82 Benzer şekilde oldukça ılıman bir iklimi olan Mısır'da 1578 yılında kar yağdığına dair bilgileri, Avusturya elçisi ile birlikte, sefaret heyetinin vaizi olarak 1573'te İstanbul'a gelen ve Osmanlı sınırlarında bir süre kalan seyyah Stephan Gerlach aktarmaktadır. Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, Ed. Kemal Beydilli, Çev. Turkis Noyan, C.1-2, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 749.

83 1578 yılının kış aylarında Kayseri'de telef olan hayvanlar da aynı akıbeti paylaşmıştı. BOA, MD 32, Hüküm No. 468, 8 Şevval 986, 8 Aralık 1578'den nakleden Şuayib İzgi, "986 (1578) Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri [s. 201-400] Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi," Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 55.

gibi yerler kış mevsiminde çalışamadığından aylarca atıl kalabiliyordu.[84] Bu ise iaşe konusunda zaten kötü durumda olan üretici ve tüketicinin işini daha zorlaştırıyordu. Aynı şekilde çetin kış şartlarında ırmak ve göllerin donması balıkların telef olması ya da tutulamaması anlamına geliyordu.[85] Böylece kıtlık süreçlerinde bazı insanların bir süre açlığa dayanmalarını sağlayacak olan bu önemli gıdanın yokluğu insanları daha güçsüz bir hale sevk ediyordu.

Aslında tüm bu olumsuz örneklere rağmen, Osmanlı reayası dahil olmak üzere incelenen dönemin dünyasında, insanlar çetin kış şartları karşısında tamamen aciz değillerdi.[86] Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre halk soğuklar karşısında pasif bir şekilde bekleyerek kışı geçirmiyordu. Örneğin seyyah 1653'te Bitlis'ten geçerken meyve ağaçlarının donmasının önlenmesi için keçe ile sarıldıklarını görmüştü.[87] Yine Evliya Çelebi'nin şahitliğinden elde edilen bilgilere göre, Sivas'ın Ulaş ile Kangal ilçeleri arasında insanlar kar yağışları nedeniyle yol güzergâhının tamamen kaybolmasına karşı taş direkler ve çamlar dikerek bir nevi şeritler yapmışlardı. Bunların takip edilmesi ile karla kaplı yollarda ulaşım ve iaşe ikmali daha kolay yapılabiliyordu.[88] Bu yol işaretlerinin ortadan kalkması yolların da kaybolmasına neden olacağından iaşe sevkiyatı da imkânsız hale gelebiliyordu. Yine seyyah, Bitlis ile Rahova arasındaki on üç saatlik yola, kışın altlarından rahatça gidilebilsin diye boş kemerler inşa edildiğine şahit olmuştu.[89] Tüm bunlar karlı aylarda iaşe ikmalinin ve asker geçişlerinin kolaylaştırılması adına oldukça önemli uygu-

84 1594-1595 kışının Bursa ve çevresindeki ağırlığına dayanamayan binlerce koyun telef olurken, Marmara bölgesini ve Trakya'yı etkileyen bir darlık söz konusu olmuştu. BOA, MD 73, Hüküm No. 789. O yıl binlerce koyun telef olduğundan yeniçerilere et tedarik eden Edirne'deki nüfuzlu bir serhane de işletilememişti. *Bursa Şeriyye Sicili* B-15, Sayfa No. 114, Belge No. 1046, Evâil-i Muharrem 1004, 15 Eylül 1595.

85 Çelebi, Bitlis'teki Nazik Göl hakkında bilgi verirken bu önemli değerlendirmeyi tarihe not düşmüştür. Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihannumâ li-Kâtip Çelebi*, C.1, Tıpkıbasım, TTK, Ankara 2009, s. 417.

86 Mesela Avrupa'da insanlar kış şartlarına karşı, bir kısmını Osmanlıların da uyguladığı gibi, çeşitli stratejiler geliştirmişlerdi. Bunlar arasında ürün çeşitlendirme, acil kullanıma hazır hububat ambarları inşa etme, uluslararası hububat ticaretini geliştirme ve genel sağlık şartlarını iyileştirme gibi uygulamalar yer almaktaydı. Post, "The Impact of Climate on Political, Social, and Economic Change: A Comment," s. 723.

87 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 4, s. 74. Benzer önlemlerin başka yerlerde de uygulanmış olması pekâlâ mümkündür.

88 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 4, s. 10.

89 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 4, s. 86.

lamalardı. H. 1050 (M. 1640-1641) yılında Erzurum'dan geçerken şehrin soğuğuna dair bilgiler veren Evliya, "şiddet-i şitâdan bahçesi, bağı yoktur, kışı katı olduğundan iki ayda ekerler ve biçerler" demekte ve halkın mahsullerini dövdükten sonra hızlı bir şekilde ambarlarda stokladığını anlatmaktadır.[90] Böylece reaya aldığı önlemlerle kısa ve uzun vadede soğukla mücadele etmenin yollarını arama gayretini ortaya koyuyordu.

3- Sel

Buraya kadar ifade edilen değerlendirme ve örneklerden anlaşıldığı üzere incelenen döneme ait iklimsel veriler Osmanlı coğrafyasını da içine alan Akdeniz havzasında ve genel olarak Avrupa'da normal dışı bir döneme işaret etmektedir. Bu süreçte iklim verilerinde uç noktalara varan geniş makaslı değer değişimleri, kuraklık ve aşırı soğuk vakaları olarak ortaya çıkmıştır. Ancak dönem insanının doğal afetler ile mücadelesi bunlarla sınırlı kalmamıştı. Bu süreçte iklim şartlarının anormal seviyelerde değişmesinin bir yansıması olarak Akdeniz havzası bol yağışlı ve nemli bir dönem yaşadı.[91] Bunun belirgin olarak ortaya çıktığı özellikle 1570-1600 yılları arasında Avrupa yıkıcı sellerle boğuşmaktaydı.[92] Aynı dönemde Osmanlı topraklarında da benzer gelişmeler görülmekteydi. Örneğin Menderes Irmağı'nın geçtiği Ege vadilerinden İberya'ya kadar yayılan çoğu bölge 16. yüzyılın ikinci yarısında defalarca su baskınlarına uğrarken[93] yüzyılın sonları tufanlarla dolu bir dönem olarak kayıtlara geçti.[94]

Aslında Anadolu'nun sağanak yağışlı rejimi eğimli ve seyrek bitki örtüsü ile kaplı bozkır arazileri üzerinde sellere dönüşünce bu durum arazilere olağandan daha fazla zarar vermektedir.[95] Yine Anadolu'nun da dahil olduğu Akdeniz ülkelerinde yazın rüzgârların etkisiyle dağ suları yağmurla birlikte aşağılara inmekte ve sel oluşturabilmektedir.[96] Dolayısıyla bu genel

90 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 2, s. 109.
91 Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 27.
92 Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 328.
93 Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 226.
94 Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 235.
95 Erinç-Tunçdilek, "The Agricultural Regions of Turkey," s. 179.
96 Bu ani su baskınlarına karşı Osmanlılar Balkanlar'daki köprülerini eşeksırtı biçiminde ve çok yüksek yapmışlardır. Bu köprülerin nehirlerin ani yükselmelerinden korunmak için su içinde ayakları da bulunmamaktaydı. Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 78.

tarihi ve coğrafi bilgiler ışığında Anadolu için sellerin nadir görülen vakalardan olmadığını söylemek mümkündür. O halde aşırı yağışlı mevsimlerle birlikte gelen su baskınlarının ve sellerin iaşe tedarik sistemine etkisi ne şekilde ortaya çıkmaktaydı sorusunu sorabiliriz. Bu etki olumsuz olduğunda insanları darlıklarla baş başa bırakabiliyordu.

Her şeyden önce yağışların etkisiyle toprağın suya doyması sonucunda tarım arazileri, yollar ve meskûn mahallerde biriken suyun, uzun süre devam edecek fiziki zararları vardı. İncelenen dönemin teknolojik düzeyi düşünüldüğünde, su baskınlarının zararlarının bazen elli yılda bile telafi edilemediği hatta baskınlara maruz kalan arazilerin bu süre içinde bile eski halini alamadığı anlaşılmaktadır.[97] Öyle ki sel suları ve taşkınlar altında kalan arazilerin bir kısmı verimli kısmını kaybediyor ve birer kumluk haline geliyordu.[98] Sağanak ve düzensiz yağışlar toprağın besin bakımından zengin olan üst tabakasının erozyonuna neden oluyor ve buna bağlı olarak arazilerin verimliliği düşüyordu. Böylece bu durum gerek incelenen dönemde gerekse modern zamanlarda uzun vadede iaşe krizlerinin nedenlerinden biri olarak ortaya çıkıyordu.[99]

Bunlardan başka aşırı yağışlar nemli bir ortama da neden olduğundan hastalık taşıyan mikropların yayılmasına da sebep olabilmektedir.[100] Dolayısıyla küçük çaplı bir su baskını ya da sel olayı salgınlar neticesinde toplu ölümlere neden olacak potansiyele sahip bir doğal afet şeklini alabilmektedir.[101] Bunun farkında olan Osmanlılar kendilerince önlemler almayı ihmal etmiyorlardı. Örneğin Edirne'de köylüler yağışlı dönemlerde akarsuları kontrol altına alamadıkları için sıtma tehlikesiyle karşı karşıya kalıyorlardı. Bu nedenle hem su baskınlarından hem de bulaşıcı hastalıklardan

97 Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 198.

98 Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 209.

99 Mark Lacey, "Front Line of Famine in Ethiopia Is the Soil," *New York Times*, Nov. 4, 2001. http://www.nytimes.com/2001/11/04/world/front-line-of-famine-in-ethiopia-is-the-soil.htmladresinden erişilmiştir. Özellikle 1550 sonrasında Akdeniz'de görülen yüksek yağış ve nem oranı erozyon tehdidini ortaya çıkarmıştı. Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 31.

100 Hoch, "Famine, Disease, and Mortality Patterns in the Parish of Borshevka, Russia, 1830-1912," s. 361.

101 H. 1029 (M. 1620) yılında payitahtta üç gün boyunca yağan yağmurlar neticesinde oluşan sellerde mescitler ve diğer yerleşkeler sular altında kalmış, ardından ortaya çıkan taun mevcut kriz şartlarını daha da ağırlaştırmıştı. Aycibin, *Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin*, s. 689.

korunmak için yerleşim yerlerini nehirlerden biraz uzağa kurma yolunu seçiyorlardı.[102] Böylece sellere karşı alınan uzun vadeli önlemler yerleşim yerlerinin topografyasını değiştirecek bir etki bırakıyordu.

Ayrıca sel, toprakta yaşayan yararlı kurtçukları da sürükleyip götürüyordu. Kurtçuk bakımından fakir olan topraklar onların dışkılarından oluşan doğal gübreden mahrum kalıyor ve böylece verim kaybına uğruyordu. Yine bu şartları yaşayan bölgeler küçük canlıların çalıları, otları temizlemelerinden ve suların akıttığı toprakların yerine yeni topraklar getirmelerinden de mahrum kalıyordu.[103] Benzer şekilde aşırı yağışlar ile don olayları birlikte ortaya çıktığında mahsulün kaldırılması da mümkün olmuyordu. Osmanlı halkı ve taşradaki idareciler böyle durumlarda merkezi hükümetten yardım isteyerek en azından vergiler konusunda indirim talep edebiliyordu.[104] Yine sel ile birlikte dolu yağması halinde zirai ekonomi dara düşebiliyor, hatta bu vaziyet zahire hasadını tamamen engelleyebiliyordu.[105] Bu durumda gene darlık şartlarının kendi hukuku devreye girerek kanuni düzenlemelerde reaya lehine esneklikler ortaya konabiliyordu.[106] 1576 yılında Diyarbakır'da bazı köylerin mahsulleri doludan zarar gördüğünde o bölgelerde yaşayanlar devlete başvurarak bu hukukun işleyeceği beklentisiyle vergi indirimi talebinde bulunmuşlardı.[107]

Sel, ırmakları taşırıp tarım arazilerinin ya da hasadın sular altında kalmasına sebep olarak üretime zarar veriyordu. Nitekim İstanbul'da Çengelköylüler 1567'deki selden zarar görmüş, bağ ve bahçeleri sular altında kalırken mahsullerinin yarısını kaybederek darlığa düşmüşlerdi.[108] 1575 yılında Gediz

102 Suraiya Faroqhi, "Tarımsal Değişimin Bir Göstergesi Olarak Doğal Afet: Edirne Bölgesinde Sel, 1110/1688-89," *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Ed. Elizabeth Zachariadou, TVYY, İstanbul 2001, s. 275.
103 Walford, "The Famines of the World: Past and Present," s. 468.
104 Prizren'de aşırı soğuklar ve yağmur nedeniyle mağdur olup yardım talep eden sipahiler için bkz. BOA, KK, Gömlek No. 77, Sayfa No. 38, BelgeNo. 2, H. 977, M. 1569-1570.
105 Örneğin Aydıncık Kazası'na tabi Tut Limanı ve bağlı yerlerin mukataasını alan İsa ismindeki mültezimin mukataa toprağına iki sene dolu vurduğundan zarar etmiş ve bu sürede hiç mahsul elde edememişti. BOA, İE-ML, Dosya No.3, Gömlek No.193, Tarih: 29 Zilhicce 1001, 26 Eylül 1593.
106 17. yüzyılın kudretli şeyhülislamı Feyzullah Efendi'ye göre dolu isabet eden bir bağdan alınan öşür diğer senelerle aynı miktarda istenemezdi. Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, Haz. Süleyman Kaya, İstanbul 2009, s. 15.
107 BOA, MAD, 7534, Sayfa No. 257, Belge No. 1,17 Safer 984,16 Mayıs 1576. Benzer şekilde 1567 yılında Dimetoka'ya bağlı Karacahalil Köyü halkı dolu vurması nedeniyle darlığa düşmüş ve o sene ödeyecekleri vergiden muaf tutulmalarını istemişlerdi. BOA, MD 7 209/,575, 18 Cemaziyelahir 975, 20 Aralık 1567.
108 *Üsküdar Şeriyye Sicilleri 26, Sayfa No. 15a, Hüküm No. 5, Evail-i Muharrem 975; 8-18 Temmuz 1567.*

Irmağı'nın taşması sonucunda Manisa'ya bağlı Büyük-Kılcanlu Köyü'nün arazisini de su basmış ve köylünün üretimi yaklaşık on kat düşüvermişti. Sonuçta bazı köylerin arazileri ekilemez hale gelmişti.[109] Böyle zamanlarda devlete başvurarak yardım talep eden reayanın durumu iyice tetkik ediliyor ve bir nevi "hasar tespiti" yapıldıktan sonra zarar kesinleşmesi halinde gerekli desteğin ne yönde ve ne miktarda yapılacağına karar veriliyordu. Edirne'de Meriç Nehri H. 985 (M. 1577-1578) yılında taşınca Çirmen Kazası'na bağlı Ulak isimli köyden biri mahkemeye başvurmuş, köylerinin tüm arazilerinin ve sazlıklarının kullanılamaz hale geldiğini ve bu durumun resmi olarak kayıt altına alınmasını talep etmişti. Köylüler arasından seçilen güvenilir üç kişinin şahitliği ile olayın gerçek olduğu anlaşılmış, muhtemelen ilerde yapılacak olan tohum ya da arazi desteğine veya vergi affına böylece yasal dayanak hazırlanmıştı.[110]

Sel felaketi nedeniyle ırmakların taşması üzerine arazileri su altında kalan Osmanlı ahalisi bazen çözüm olarak üzerinde yerleştikleri ve ekim yaptıkları arazilerinin yerini değiştirmeyi seçebiliyordu. Sel sularının getirdiği çamurların bataklıklara neden olması ve insanların bunları kendi güçleriyle kısa sürede kurutmalarının neredeyse imkânsız oluşu onları böyle bir yola sevk ediyordu. Dahası taşkınlar sonrasında arazilerin eski haline getirilmesi, bu vakalara alışık bölgelerde mutat bir iş kolu haline gelmişti. Örneğin Dicle Nehri'nde, bahar yağışları sonucu oluşan sellerin meydana getirdiği yığıntıların temizlenmesi için sadece Bağdat'ta her yıl dokuz yüz kişi kırk gün çalışmak zorundaydı.[111] Daha özel birkaç örnek vermek gerekirse, 1568'de Üsküdar sahasındaki İncekara denilen ırmak sel nedeniyle taşınca bundan etkilenen Kadıçayırı köylüleri ormandaki ağaçları keserek kendilerine yeni tarlalar açmışlardı. Hatta bu yerleşmeler sonucu üç mahallelik yeni bir köy dahi kurmuşlardı. Ayrıca Ovacık ismindeki, tımarlı sipahiye bağlı bir köy halkı da aynı şekilde sel sularından etkilenmiş ve sonrasında sınırlarını genişletmişti.[112] H. 1023 (M. 1614-1615) yılında Edirne'de aşırı

109 Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 168, 164.
110 *Edirne Şeriyye Sicili 15, Sayfa No. 185, Hüküm No. 2, Evahir-i Cemaziyelahir 986, 24 Ağustos-1 Eylül 1578.*
111 Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.13, S. 17-18, İstanbul 1963, s. 88.
112 BOA, MD 7, Hüküm No. 1344, 4 Zilkade 975, 1 Mayıs 1568.

yağışlar neticesinde seller meydana geldiğinde çamurların hacmi Silivri ile Çorlu arasını dolduracak miktara ulaşmıştı.[113] 1629'da aşırı yağmurlar nedeniyle taşan Fırat ve Dicle nehirleri çekildiğinde etraflarında büyük bataklıkları bırakmışlar ve bu oralarda meskûn köylülerin hayatını altüst etmişti.[114] Yine 1638 yazına doğru Geyve'ye bağlı Karaçay sel suları nedeniyle taştığı için hemen yamacındaki vakıf köylülerinin arazileri zarar görmüş, köylüler orayı terk ederek başka bir yere yerleşmişlerdi.[115] Öyle anlaşılıyor ki devlet tarımsal üretimin ve vergi nüfusunun artması adına bu şekilde yaşanan değişimlerde reayayı hoş görüyordu.

Aşırı yağışlar neticesinde su basan tarlalar bir süre ekilemez hale geldiği için kaçınılmaz olarak boşalıyordu. Bu araziler ancak yıllar sonra ziraata elverişli hale geliyordu. Örneğin Limo isminde Giritli bir zimmînin tarlasını su bastığında beş yıl boyunca ziraat yapamamış, kendisinde de onu ıslah edecek gücü bulamadığından olsa gerek, arazisini adanın zaimlerinden birine satmak zorunda kalmıştı.[116] Yine Manisa'da 1583 yılına gelinceye kadar otuz küsur yıl boyunca çeşitli dönemlerde selden zarar gören Bozdoğan Kazası'nda hassa arazisinde üretilen ve oldukça iyi fiyatla satılan çeltik, ziraat yapılamadığından bir süre üretilememişti.[117]

Sel nedeniyle yaşanan yer değiştirmelerin ardından hukuki sorunlar beliriyor, toprağın tasarrufu konusunda eski sahipleri ile boşaldıktan sonra yerleşenler veya tasarruf edenler arasında çeşitli anlaşmazlıklar yaşanıyordu. Dolayısıyla yeniçağda yaşanan sellerin telafisi hızlı bir şekilde gerçekleşemiyor, vergi ve tarım düzeni uzun bir süre zarar görüyordu. Ayrıca seller neticesinde, H. 1045 (M. 1635-1636) yılında Revan-Van arasındaki bölgede olduğu gibi bü-

113 Aycibin, *Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin*, s. 597.

114 Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 5, s. 1364.

115 BOA, MD 88, Hüküm No. 336, Muharrem 1048, Mayıs-Haziran 1638'den nakleden Ateş, *88 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, s. 284.

116 Girit Şeriyye Sicili 57, Belge No. 284'ten nakleden, Mustafa Oğuz, *Girit (Resmo) Şer'iyye Sicil Defterleri (1061-1067)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 255. Başka bir örnek vermek gerekirse, Kayseri'de Horsine (?) adlı köyün sınırındaki bir araziyi su bastığında burası uzun müddet atıl kalmış, ardından ziraat mümkün olmasına rağmen en az beş sene boyunca kimse tasarruf etmemişti. *Kayseri Şeriyye Sicili* 27, Sayfa No. 215, Receb 1036, Mart-Nisan 1627.

117 BOA, MD 49, Hüküm No. 463, M. 1583'ten nakleden, Hasan Yıldız, "XLIX Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)," İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, s. 214.

yük oranda hayvan telefleri de yaşanmaktaydı.[118] Bu durum ekonomik olduğu kadar askeri sonuçları da olan başka bir olumsuzluğa işaret etmekteydi.

Sadece kısa sürede baskınlar oluşturacak şekilde sağanak halinde yağan yağmurlar değil, daha az yoğunlukta ve uzun süre devam eden yağışlar da çeşitli zararlara neden oluyordu. Zira düşük yoğunlukta da olsa, kesintisiz süren yağışların neticesinde toprak iyice doyuyor ve sel riskini artırıyordu. Bununla birlikte meydana gelen taşkın ve seller sürekli tekrarlandığında iaşe tedarik sisteminin can damarı olan ticaret yolları belli bir süre kapalı kalıyordu. Uzun süren yağmurlar neticesinde özellikle engebeli ve dik yollarda arabalarla hareket etmek neredeyse imkânsız hale geliyordu.[119] 1572 yılının Aralık ayında İstanbul, Edirne, Manisa ve Kütahya'da görülen bu tip seller nedeniyle tüccarlar yerlerinden uzun müddet kımıldayamamışlardı.[120] Yine aynı yıl Belgrat'ta Ali Paşa Köprüsü'nün bir kısmı aşırı yağmurlar sonucu oluşan sellerde yıkılmış ve ulaşıma kapanmıştı. Söz konusu bölgeye zahire ulaştırılamadığından ahali darlık içinde kalmıştı.[121] Bu şekilde uzun süreli yağmurlar ya da onların neticesinde oluşan sel felaketleri sonucunda yollar her zaman tamamen kapanmasa bile oldukça yumuşuyor ve adeta kapanmakla eşdeğer hale geliyordu. Dolayısıyla kuruyuncaya kadar kullanılamayan ve birer bataklık haline dönen yollar erzak getirecek tacirlere ya da bunu almaya gidecek olanlara geçit vermiyordu.[122] Böyle olunca da iaşe sıkıntısı kaçınılmaz oluyordu. Ayrıca uzun süren yağışlar sadece reaya ve tacirleri değil Osmanlı ordusunu da –özellikle seferler esnasında– oldukça zor durumlara düşürüyor, yerlerinden ayrılamayan askerler kıtlık şartlarında zahiresizlik ve hastalıklarla savaşmak zorunda da kalıyorlardı. Mesela ordu, 1598 yılında Satırcı Mehmed Paşa kumandasında seferde iken uzun süren yağmurlar sonucu yollar çamur hale geldiğinden hareket edememiş

118 Aycibin, *Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin*, s. 863.

119 Alman Seyyah Reinhold Lubenau, Niş civarında böyle bir yolda yürümek zorunda kalışlarını ve yağmurun onları bir hayli zorlamasını kızgın bir ifadeyle anlatmıştı. *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi*, s. 133.

120 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, s. 449.

121 BOA, MD 19, Hüküm No. 40, 13 Muharrem 980, 26 Mayıs 1572'den nakleden H. Muharrem Bostancı, "19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)," İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s. 43.

122 Nicholas Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, C. 3, s. 270.

ve Belgrat yakınlarında mahsur kalmıştı. Ciddi bir açlık krizi yaşayan askerler çevrede yağma yaparak hayatta kalmaya çalışmışlardı.[123]

Yağmurların uzun sürmesi sadece o yılın zahiresine zarar vermiyor, sonraki yılın ya da yılların mahsulünü de tehlikeye atabiliyordu. Zira tohumlar bu süreçte zarar gördüğünden bir sonraki yıl ekilecek tohum miktarı doğal olarak azalıyordu. Örneğin Bolulular 1579 tarihinde böyle bir süreç yaşadıklarında hem o yıl çeltik hasadı yapamamış hem de bir sonraki yıl kendilerine gerekli olan tohumun ancak dörtte birini toparlayabilmişlerdi. Bu şartlarda kendi başlarına bellerini doğrultamayan şehir halkı ancak devletin tohum yardımıyla tekrar ayağa kalkmaya çalışmıştı.[124] Yine seller tarımsal üretimin önemli mekanizmalarından olan değirmenlere de zarar veriyordu. Bu etki mevcut değirmenlerin yıkılması şeklinde olduğu gibi nehirlerin sel sonrasında yatak değiştirmeleri nedeniyle eski değirmenlerin susuz kalarak işlevlerini yitirmesi şeklinde de olabiliyordu.[125] Ayrıca taşkınlar neticesinde yeni değirmen ihtiyacı hasıl olduğundan bunlar kimi zaman yer sıkıntısı yüzünden tarım arazilerinin üzerinde kuruluyordu. Bu ise tarlalar aleyhine bir müdahale anlamına geldiği için tarımsal üretim bakımından başka bir menfi duruma işaret ediyordu.[126] Böylece sel sadece hasat öncesi ve esnasında değil, hammaddenin işletilmesi aşamasında da tahrip edici etkisini gösteriyordu.

Tüm bunların ötesinde Akdeniz coğrafyasında selin zararlı etkilerini artıran önemli bir unsur da 15. ve 16. yüzyıllarda yaşanan ormansızlaşmaydı. Gemi yapımı için kereste temini, hayvancılığın gelişmesi, yeni açılan tarlalar, şeker imalatı için yakılan ağaçlar, otçul hayvanların çoğalması ve göçerlerin iskânı gibi vakalar bu orman kayıplarının sebepleri arasındaydı.[127] Hiç şüphesiz Osmanlı coğrafyası da bu gelişmelerden bağımsız değildi. Üstelik kimi

123 Yemen muhafazasında olan Osmanlı askeri H. 1009 (M. 1600-1601) tarihinde yaşanan aşırı yağışlar nedeniyle uzun süre metrislerinden çıkamadıkları için dört ay boyunca oralarda kalarak açlık ve hastalıklarla mücadele etmişti. Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler Telhisler (1597-1607)*, s. 5.
124 BOA, MD 41, 331/704, Cemaziyelevvel 987,26 Haziran-6 Mayıs 1579.
125 1565 yılında Eflak'da yaşanan selde Vahraç isimli nehir yatağını değiştirdiğinde eski değirmenler atıl kalmışlardı. BOA, MD 5, 62/145, 25 Muharrem 973, 22 Ağustos 1565.
126 1573 yılında Akçahisar Kazası'nın Yenice köyündeki bazı değirmenler selden zarar görmüş ve sonradan yapılanlar tarım arazileri üzerinde ihdas edilebilmişti. BOA, MD 21, Belge No. 521, 29 Zilkade 980, 2 Nisan 1573'ten nakleden Sıtkı Çelik, "21 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)," İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s. 226.
127 Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 228.

zaman bizzat devlet bu orman kayıplarına zorunlu sebeplerle göz yumabiliyordu.[128] Ancak bu gelişme her zaman böyle cereyan etmiyordu. Devlet değişen şartlara göre ormanların tarım arazileri haline dönüşmesi konusunda tavrını değiştirebiliyordu. Özellikle nüfus baskısının ya da göçerlerin yerleşmelerinin yoğunlaşması nedeniyle artan tarla talebinin ormanlardan karşılanması, ormansızlaşan bölgenin idarecileri ve halkı tarafından hoş karşılanmıyordu.[129]

Ormansızlaşmanın artmasında resmi (miri) talepler için odun elde etmek amacıyla kesilen ağaçların etkisi oluyordu. Saray mutfağı için istenen odunların temininde dahi bazen güçlükler yaşanıyor, odun sağlayan bölgeler zamanla ağaçsızlaşıyor ve talebi karşılayamıyordu.[130] Böylece sessiz ama etkili bir şekilde ilerleyen bozkırlaşma süreci de uzun vadede iaşe darlıklarının sebepleri arasında yerini alıyordu. Çünkü bu ormansızlaşmanın da etkisiyle, seller oluşması durumunda verimli toprakların büyük oranda erozyonla kaybolması selin kalıcı zararını artırıyordu. Çamurların kuruması ve ıslanan mahsullerin bir şekilde yeniden yetiştirilerek ikamesi mümkün iken kaybolan toprağın geri gelmesi mümkün değildi. Örneğin 1593 yılında Kıbrıs'taki seller böyle bir etki bırakmış ve adanın zaten sınırlı olan verimli toprağında geri dönülemez biçimde kayıplar meydana gelmişti.[131]

4- Çekirge istilası

Çağdaş dünyada tarımsal faaliyetler arasında çok büyük bir engelleyici unsur olmayan çekirge ve benzeri haşeratın verdiği zararlar, incelenen

128 Mardin'de olduğu gibi, devlet bazen orman kesen ve tarla açanlara tımar verilmesine karşı çıkmıyordu. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 57.
129 Mesela Manisa'da Toy Yusuflu Köyü'nün yakınlarındaki Ilgın ormanı ve mera alanları Saruhanlı cemaatinden bazılarınca çift koşulacak araziler haline getirilmeye çalışıldığında ne devlet ne de köylüler buna razı olmuştu. *Manisa Şeriyye Sicili, 26, Sayfa 409, Evail-i Şevval 1018, 28 Aralık 1609-6 Ocak 2610.* Yine 1572 tarihli bir belgeye yansıdığı üzere Tire'deki bir vakfa ait kestanelikIerden odun ihtiyacı için ağaç kesenler olduğu haber alınınca olay hemen İstanbul'a intikal etmiş ve vakfa ait olsun ya da olmasın bu gibi ormanlık arazilerin korunması konusunda gösterilen özen kayıtlara geçmiştir. BOA, MD 10, 184/270, Gurre-i Zilkade 979, 16 Mart 1572.
130 Bursa'nın Kite Kazası'ndan Matbah-ı Amire için bir süredir istenen odunlar bölgede kesecek ağaç kalmayınca İznik ve İnegöl'den getirilmişti. Belgenin diliyle odun artık *"dağlarda kalmayıp, ziyade ırak yerlerdeydi."* Bursa Şeriyye Sicili, A-119, Belge No. 7, Evail-i Receb 991, 23 Mayıs 1583'ten nakleden Züleyha Yördem Sönmezışık, "Bursa A-119 Numaralı Şer'iyye Sicili Tahlil ve Transkripsiyonu," İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001, s. 233.
131 FlorentiaEvangelatou-Notara, "İkincil Dönemdeki Yunanca Kaynaklarda Doğal Afetler," *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Ed. Elizabeth Zachariadou, TVYY, İstanbul 2001, s. 128.

dönemde önemli bir iaşe darlığı sebebi olabilmekteydi. Çekirge istilalarının en önemli etkilerinin başında bu hayvanların mevcut zirai değere sahip varlıkları toprakta iken ya da mahsul halinde topluca ve çok kısa sürede tahrip etmeleri ve hatta sayıları elverirse tamamen tüketmeleri geliyordu. Girdikleri arazilerde yeşillikleri kısa sürede tüketen bu canlılar, hareket sahalarındaki ağaçları ve ekilmiş olan zirai nesneleri adeta yok etmekteydiler.[132] Muhtemelen kurak dönemlerde aç kaldıkları için reayanın hasadına daha çok zarar veren çekirgeler[133] böylece kısa süreli bu tüketim faaliyetiyle uzun sürecek bir darlık sürecinin müsebbibi oluyorlardı. Ayrıca çekirgelerin zararları sadece bununla kalmıyor, kirlettikleri havalar nedeniyle dahi dolaştıkları bölgelerde ölümlere neden oluyorlardı.[134]

Cüsselerinin küçüklüğüne rağmen çekirgeler sosyoekonomik hayata büyük zararlar vermekteydi. Örneğin 1560 baharında Gazze ve Ramle sancakbeyleri ile kadılarının yolladığı resmi yazıda üç-dört senedir çekirgelerin ve kuraklığın tahıl hasadını yok ettiği belirtilmişti.[135] Yine Kudüs çevresindeki köyler 1561'de çekirge istilasına uğradılar ve devlete, vergilerini ödeyemeyeceklerini bildirdiler. Bölgeye Mısır'dan buğday getirilerek bu zorluğun aşılmasına çalışıldı. Ama bu da pahalı ve zor bir yoldu. Bu nedenle köylüler bir sonraki yıla ait tohumluk buğdaylarını yemek zorunda kaldılar. Ayrıca biraz da kendi varlıklarının tehlikeye düştüğünü gören yani toprakların boşalmasından korkan vakıf mütevellileri köylülere yardım ettiler.[136] Böylece benzerlerine sık rastlanan bir çekirge istilası tüm sosyal ve ekonomik yapıyı sarsacak bir noktaya ulaşınca bölge insanı kendi çaresini kendisi üretmeye çalışmıştı.

132 Rudolf Brázdil, Hubert Valášek, Kateřina Chromá and Hubert Valašek, "Documentary Evidence of an Economic Character as a Source for the Study of Meteorological and Hydrological Extremes and Their Impacts on Human Activities," *Geografiska Annaler. Series A, Physical Geography*, C. 88, No. 2 (2006), s. 82.
133 Çekirgeler Menteşe'ye bağlı Peçin bölgesini özellikle kurak dönemde istila ederek bölgenin hasadını yok etmişlerdi. BOA, MD 12 Hüküm No. 983, 6 Rebîülevvel 979, 29 Temmuz 1571.
134 Önceki bir dönemden örnek vermek gerekirse, Kıbrıs'ta 1354'te yaşanan ve yerlerde avuç dolusu çekirgenin biriktiği istilada havaların kirlenmesinden dolayı ölenler olmuştu. Ronald C. Jennings, "The Locust Problem in Cyprus," *Bulletinof the School of Oriental and African Studies*, University of London, C. 51, No. 2 (1988), s. 280.
135 Amy Singer, *Kadılar Kullar Kudüslü Köylüler*, Çev. Sema Bulutsuz, TVYY, İstanbul 1996, s. 151. Belge için bkz. *MD 3, Hüküm No. 929, 12 Receb 967, 8 Nisan 1560.*
136 Singer, *Kadılar Kullar Kudüslü Köylüler*, s. 152.

Çekirge istilaları her zaman kısa süreli yayılmalar şeklinde olmayabiliyordu. Onların bir kere istila ettikleri yerlere geri gelmeleri sık yaşanan bir durumdu. Çünkü bir yeri işgal eden bu haşerat sürüsü o bölgeye yumurtalarını bırakarak ölüyordu. Bir süre sonra bu yumurtalardan yeni çekirge sürüleri türüyordu. Dolayısıyla bir yörede koloni kuran çekirgeler orada yıllar sürecek bir popülasyonun temelini atmış oluyorlardı. Dahası bu yumurtalar çeşitli zorluklara ve aşırı soğuklara da oldukça dayanıklı olduğundan kolay kolay telef olmuyordu.[137] Örneğin 1572 yılında Anadoluhisarı çevresinde kıtlığa sebep olan çekirgeler orada üç yıldır bulunmaktaydılar.[138] Halk adeta sıradanlaşan bu sıkıntıyı Ereğli ve Rodosçuk'tan[139] getirilen zahirelerle aşmaya çalışmıştı. Yine Hüdavendigâr livasına ait 1573 tarihli bir kayda göre bölgede iki yıl boyunca etkisi görülen ciddi bir çekirge istilası olmuş ve araziler harap hale geldiğinden kesimci[140] kulların vergi oranları düşürülmüştü.[141] Benzer şekilde uzun süreli çekirge istilasına uğrayan yerler arasında Midilli de vardı. 1573 yılına gelinceye kadar üç yıl boyunca çekirgelerle mücadele etmek zorunda kalan halk tam bir kıtlık içine düşmüştü. Ahaliyi bunaltan neden sadece bu da değildi. Arkasından aylar boyunca devam eden yağmurlar yüzünden ekim de yapamayan adalılar iyice daralmışlar ve nüfuslarının bir kısmını kaybetmişlerdi.[142] Böylece çekirgelerin verdiği zararlar demografik yapının değişimine etki edecek kadar genişlemişti. Bu tür kıtlıklar nüfus kaybına neden olmaktan başka çiftçilerin kentlere göçmelerini de çabuklaştırarak başka bir sosyolojik değişimin yolunu açıyordu.[143] Ta-

137 Boher (Önsöz Yazarı), *1332-1333 Senelerinde Anadolu'da ve Suriye'de Çekirgelere Karşı İcra Edilmiş Olan Mücadeleyi Mübeyyin Eserdir*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1334, s. 15.

138 BOA, MD 19, Hüküm No. 364, 25 Safer 980, 7 Temmuz 1572'den nakleden, Bostancı, "19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)," s. 266.

139 Rodosçuk'un seçilmesi tesadüfi değildi. Zira burası İstanbul'un kileri gibiydi ve zahire tedarik sisteminde önemli bir yeri vardı. Lütfi Güçer, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi," s. 400.

140 Kesimciler ortakçı kullar statüsüne yakın olan çiftçileri ifade etmektedir. Bunlar her sene muayyen miktarda bir ekini maktu (kesim) olarak toprak sahibine vermeyi taahhüt etmiş olan kimselerdi. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, s. 612.

141 Ömer Lütfü Barkan, Enver Meriçli, *Hüdavendigar Livası, Tahrir Defterleri*, TTK, I. Ankara 1988, s. 106.

142 BOA, KK, Gömlek No. 67, Sayfa No. 870, Belge No. 2, 8 Ramazan 980, 12 Ocak 1573.

143 Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti" II, s. 392. Yine 1610 ve 1647 yıllarında Kıbrıs'ta çekirge baskınları halkı açlıkla karşı karşıya bırakınca vergi ödeyen yerleşik halkın bir kısmı oradan göç etmişti. Ronald Jennings'ten nakleden White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 364.

rımsal üretimi sekteye uğratan haşerat ayrıca faal toprakların terkine sebep olarak da iaşe tedarik sistemini olumsuz yönde etkilemekteydi. Yine koloni kurdukları anlaşılan ve Kıbrıs'ta 1575 yılına gelinceye kadar dört yıl boyunca adayı mesken tutan çekirgeler burada da mukataaların işleyişini etkileyecek derecede kıtlığa neden olmuşlardı.[144]

Üstelik bu küçük canlıların zararı sadece tarlada yetişen tarımsal ürünlere de olmuyordu. 1578 yılında Azak'ı basan haşerat nedeniyle bölgede geniş bir alanda ot kalmamış, ziraat yapılamamış ve ahalinin davarları dahi kırılmıştı. Neticede zahire kıtlığına hayvan telefleri de eklenince krizin boyutları had safhaya ulaşmıştı.[145] Dahası çekirgeler, sadece yayıldıkları bölgelerin biyolojik dengesini ve iaşe tedarik sistemini altüst etmekle kalmıyor, aynı zamanda koca şehirlerin üst yapılarına da zarar veriyordu. Örneğin 1610 yılının yaz aylarında İstanbul'u da içine alan geniş bir alanda çekirge krizi yaşanmış, büyük sürüler halinde özellikle başkent sokaklarında dolaşan ve yeşillikleri tümüyle tüketen çekirgeler halk arasında infiale sebebiyet vermişlerdi. Öyle ki evler ve dükkânlar ağzına kadar bu hayvanlarla dolmuştu. Çekirgelerin verdiği tahribat nedeniyle kaldırımlar sökülmüş bazı evler de yıkılmaktan kurtulamamıştı.[146] Halk sadece tarlalarını ve buğday ambarlarını değil, evlerindeki yiyeceklerini de çekirgelere kaptırmışlardı.

Başka örneklerde de görüldüğü üzere belli bir yörenin insanlarını darlığa ya da kıtlığa ileten sebepler bazen üst üste geliyor ve yaşam şartları adeta içinden çıkılmaz bir hal alıyordu. Erzurum'da 1649 senesinden birkaç yıl önce taun (veba) sonrasında büyük bir nüfus kaybı olmuştu. Bunun üstüne de 1648'de özellikle haracgüzar olan zimmî halkı derinden etkileyen ve herhangi bir hasada müsaade etmeyen etkili bir çekirge istilası yaşanmıştı.[147] Bu ağır şartlara daha fazla dayanamayan halkın bir kısmı pek çok örnekte olduğu gibi başka yerlere göç ederken bir kısmı eşine çok nadir rastlanır bir şekilde Müslüman olmuşlardı. Muhtemelen amaçları haraç ödemekten kur-

144 BOA, MD 28, 42/104, H. 984, M. 1576.

145 Yücel Özürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, T. C. Kültür Bakanlığı Osmanlı Eserleri, Ankara 2000, s. 501.

146 Richard Knolles, *The Turkish History*, V. 2, Londra 1701, s. 37

147 BOA, Divan-ı Hümayun Sicilleri-Atik Şikayet Defteri, Defter No. 1, (A.DVN.ŞKT.d.0001), Sayfa No. 16, Hüküm No. 65, 29 Muharrem 1059, 12 Şubat 1649. Çekirge istilası öncesi 6840 olan nefer sayısı afet sonrasında 6500 nefere düşmüş ve bu nedenle kişi başına haraç miktarı beşer kuruş artırılmıştı.

tulmak olmakla birlikte belki de hayatta kalabilmek adına, Müslümanların daha rahat yararlandıkları sosyal yardım kuruluşlarından ve İslamiyete özgü maddi nitelikli ibadetlerin desteğinden pay almak istemişlerdi.

Çekirge istilasının verdiği zararla mücadele eden insanların başına başka haşereler bela olduklarında da darlık krizleri yaşanabiliyordu. Zira 1559 yılında Kudüs'te Şehzade Selim'in validesinin imaretine ait mahsulünü çekirge yemiş ardından ambarlardaki zahireye bit düştüğünden gıda konusunda kurum ciddi bir darlık yaşamıştır.[148] Yine darlık ve kıtlıklara sebep olmak bakımından en az çekirgeler kadar zararlı olan hayvanlardan biri de farelerdi. Çekirgeler gibi büyük kitleler halinde mahsullere zarar veren fareler de kısa ya da uzun süreli kıtlıklara neden olmaktaydı. Bu konuda en çok ızdırap çeken bölgelerden biri de Şam ve Kudüs coğrafyasıydı. 1593-1594 yılında bölgede görünen fareler mahsulleri yediklerinden kırk gün boyunca sofralar kurulmamış ve insanlar çetin bir açlıkla mücadele etmişlerdi.[149] Halkın farelerden neden korunamadıkları arşiv kaydından anlaşılmasa da yaşananların yerel idarecileri İstanbul'dan yardım istemeye sevk edecek kadar ciddi bir krize işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu sorunu o yıl devletin verdiği borç paralarla satın aldıkları buğday ile aşmaya çalışan bölge halkı bir sene sonra borçlarını ödemek ve yine zahiresiz kalmak tehlikesiyle karşılaşınca bu sefer Mısır'dan kendilerine zahire verilmesini talep etmekten başka çare bulamamışlardı. Osmanlı sultanı, bu isteğe olumlu cevap vermiş ve Mısır'daki devlet ambarından bölgeye buğday gönderilmesi kararını onaylamıştı.

Buna karşılık incelenen dönemde köylüler diğer iaşe krizlerine neden olan vakalarda olduğu gibi çekirge istilası karşısında da büsbütün pasif değildi. Zira reaya açısından bakıldığında bütün zorluklarına rağmen hayatta kalmak için kolonileşmiş istilacı çekirgelerle mücadele edilmesi şarttı. Bu konuda yapılacak işlerin başında yumurtaların bir şekilde bulunarak üremelerine izin verilmeden tahrip edilmesi geliyordu. Bunun için gerek devlet gerekse halk özverili bir şekilde çalışmak zorundaydı. İznik, Yenişehir, Akhisar ve Geyve'de 1570 yılında çekirge istilası olduktan sonra bölgede bu haşeratın tohumlarını bırakmış olma ihtimallerine karşı, onların bulu-

148 BOA, MD 3, Hüküm No. 481,4 Safer 967, 5 Kasım 1559.
149 BOA, MD 73, 263/602, M. 1594-1595.

nabileceği yerlerin tahrip edilmesi konusunda bölge idarecileri ve halkının uyarılması boşuna değildi.[150] Devlet ısrarla teyakkuz halinde olunmasını istiyor ve halkın kendi çözümünü üretmesi konusunda çaba gösteriyordu. Reaya da çekirgeleri yakarak veya yumurtlama alanlarını kazmak suretiyle onları tahrip ya da yok ederek mücadele ediyordu.[151] Ayrıca belki daha pasif ve oldukça eski bir direnme metodu olarak da çekirge sürülerini hendeklere doldurarak üstlerini toprakla örtmek gibi bir yöntem de uygulanmaktaydı. Büyük bir insan emeği gerektiren bu hendekler çekirgelerin sürüler halinde gezdikleri yollar üzerinde imece usulü ile kazılıyor ve mümkün olduğunca kısa sürede sonuca gidilmesi amaçlanıyordu. 1573'te Beyşehir'de hayata geçirilen böyle bir uygulama ile çekirgelerden tümüyle kurtulmak isteniyordu.[152] Bundan başka Kıbrıs'ta çekirgelerin ya da yumurtalarının yakılması şeklinde pek de etkili olmayan bir yöntem de kullanılmaktaydı.[153] Yine çekirge ile mücadelede hem incelenen dönem öncesinde hem de incelenen dönemde bu haşeratı yiyen kuşların zarar gören bölgelere nakledildiği anlaşılmaktadır.[154] Nihayet ahalinin biraz da mistik bir anlam yükledikleri ve adına "çekirge suyu"[155] dedikleri bir suyu da bu amaçla kullandıkları anlaşılmaktadır. Bir başka isimle, "sığırcık suyu"[156] olarak da anılan sıvının, ülkede

150 BOA, MD 12, Hüküm No. 618, 2 Zilkade 978, 28 Mart 1571.

151 Fikret Yılmaz'dan nakleden, Kahraman Şakul, "Bir Çalıştayın Ardından 17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu: Kriz ve Dönüşüm (İstanbul, 31 Mayıs-2 Haziran 2012)," *Toplumsal Tarih*, 23 Temmuz 2012, İstanbul 2012, s. 32.

152 BOA, MD 24, 236/328, M. 1573-1574.

153 Jennings, "The Locust Problem in Cyprus," s. 290.

154 Mesela Kıbrıs'a Suriye'den kuşlar getirilmekteydi. Jennings, "The Locust Problem in Cyprus," s. 288. Ancak başta sığırcık, karga, kırlangıç ve leylekler olmak üzere kuşların, çekirgelerin itlafı konusundaki yardımı oldukça sınırlıydı. *1332-1333 Senelerinde Anadolu'da ve Suriye'de Çekirgelere Karşı*, s. 91, 163.

155 Çekirgeler, sığırcıklar tarafından yenildikleri esnada yapışkan bir sıvı salgılamaktaydılar ve bu sıvı sığırcıkların gagalarının birbirine yapışmasına neden olarak onların beslenmelerine zarar vermekteydi. Bu nedenle bu kuş zaman zaman ağzındaki sıvıyı silmek için suya ihtiyaç duymaktaydı. Reaya da sığırcıkların bu yararlarının ve suya olan ihtiyaçlarının farkında olarak onlara kendi itikatlarınca "okunmuş su" adını verdikleri çekirge suyunu tedarik etmekteydiler. *1332-1333 Senelerinde Anadolu'da ve Suriye'de Çekirgelere Karşı...*, s. 166. Muhtemelen burada bahsedilen de bu su idi. Aynı sıvı, gayrimüslim reaya tarafından da "kutsal su" olarak adlandırılmaktaydı. Nitekim 1645 yılında Kıbrıs'taki çekirge istilasında da Hıristiyan ahali işte bu "kutsal suyu" serperek haşerattan kurtulmanın yollarını aramıştı. Jennings, "The Locust Problem in Cyprus," s. 291

156 H. 963 (M. 1555-1556) yılında Manisa'da iklimsel nedenlerle iki yıl boyunca kıtlık olmuş, çekirge de peyda olunca durum daha da kötüleşmiştir. Bu zararlıya karşı sığırcık suyu getirilmesi için dört çavuş, Manisa'dan suyun bulunduğu pek çok kadılığa gönderilmiş, hatta İsfehan'a dahi adam yollanmıştır. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 244.

bazı bölgelerde bulunan bir su olduğu ve çekirge sürülerine zarar verdiği yönünde yaygın bir inanç vardı.[157]

5- Coğrafi güçlükler

Üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı topraklarında farklı iklim özellikleri yaşanmasına rağmen her bölgenin çeşitli nedenlerle iaşe darlıklarına sürüklendiği görüldü. Bu farklı coğrafyalara ait sağanak ve düzensiz yağışlı iklimlerde seller eksik olmazken, karasal iklimin hâkim olduğu bölgelerde kuraklıklar sorun olmuştur. Bazı bölgeler ise kısa ya da uzun süreli aşırı soğuk vakaları ya da çekirge saldırıları ile krizlere sürüklenmiştir. Ancak tüm bu örneklerde ortaya çıkan geçici iaşe darlıkları belirli dönemlerde insanları bunaltmışsa da bir süre sonra etkisini kaybetmiştir. Oysa bazı bölgeler vardı ki buralarda yaşayan insanların iaşe darlıklarına düşmesi adeta sıradan bir vaka haline gelmişti. Bunun temel sebebi yaşadıkları bölgelerin coğrafi şartları yani arazi yapılarının tarıma elverişli olmaması ya da ekilebilecek arazilerin ve buradan elde edilen ürünlerin yerleşik halka yetmemesiydi. Yani bu tip topraklarda yaşayan topluluklar iaşe tedarik dengesinde arz yönlü ve sürekli canlı olan darlık krizleri arasında hayat mücadelesi vermekteydiler.

Bu çalışmanın temel araştırma alanını oluşturan Anadolu'ya bakıldığında bölgenin beşte birinden daha az bir kısmının ekilebilir verimli arazilerden oluştuğu görülmektedir.[158] Tarıma elverişlilik açısından fazla zengin olmayan ve Alp dağ kuşağı içinde yer alan Anadolu, engebeli ve yüksek bir coğrafyadır.[159] Hiç şüphesiz bu menfi durum sadece Anadolu Yarımadası için geçerli değildir. Osmanlı sınırları içinde yer alan başka bölgelerde de aynı olumsuz karakterin izleri görülebilmektedir. Suriye'nin doğusu ve Arabistan Yarımadası'nın büyük bölümü ile Mısır'da geniş çöllerin yer aldığı bölgeler de bu kapsamda değerlendirilebilir. Yine incelenen dönemde Osmanlı sınırlarında yer alan Balkanlar, adı üzerinde dağlık bir bölgedir ve

157 1586 yılı baharında Üsküdar'da çekirgeler bağ ve tarlalara zarar verince Çorum kadılığından bölgede elde edilen sığırcık suyundan bir miktar göndermesi istenmişti. BOA, MD 60, 246/579, 25 Cemaziyelevvel 994, 14 Mayıs 1586. Çekirge ile mücadelede daha geç ama oldukça ilginç başka örnekler için bkz. Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık Ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, s. 89.
158 Erinç-Tunçdilek, "The Agricultural Regions of Turkey," s. 179.
159 Atalay, *Resimli ve Haritalı Dünya Coğrafyası*, s. 16.

genellikle engebeli bir arazi yapısına sahiptir.[160] Bu veriler ışığında elbette Osmanlı coğrafyasının tarıma tümüyle elverişsiz bir coğrafya olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak zikredilen bilgiler Osmanlı topraklarının belli kesimlerinde müzmin darlıkların yaşanmasının olağan olduğunu göstermekte, bu engebeli ve verimsiz arazilerin bulunduğu yerlerin iaşe darlıklarına düşme ihtimalinin sair yerlere oranla daha fazla olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Osmanlı iaşe sisteminde meydana gelen aksaklıkların incelendiği bu çalışmada kullanılan arşiv kayıtlarında sözü edilen zorluklar nedeniyle iaşe darlıkları ile mücadele eden bu tip araziler genellikle teng u sengistan (dar ve taşlık[161]) ve kuhistan (dağlık)[162] şeklinde ifade edilmekteydi.[163] Böyle araziler ülkenin değişik bölgelerinde bolca bulunmakla birlikte[164] genelde Ege Adaları civarında yoğunlaşmaktaydı.[165] Başkalarıyla paylaşabileceği bitkisel ve hayvansal kaynaklara sahip olmayan ve bir sonraki gününü garantiye alamayan bu adaların[166] bazılarında halk çoğu zaman hububat bakımından sıkıntıya düşmekteydi. Diğer sancaklara oranla ada halklarının kıtlık

160 Atalay, *Resimli ve Haritalı Dünya Coğrafyası*, s. 53, 95.

161 Adaların taşlarının temizlenmesi oldukça geç tarihlerde gündeme gelecektir. Örneğin Minorka'daki temizlik 18. yüzyıldan önce bitirilemeyecektir. Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, C.* 1, s. 187.

162 Örneğin İnebahtı *kuhistan* bir bölgeydi. BOA, MD 29, 37/83, 5 Şevval 984, 26 Aralık 1576'dan aktaran, Gülay Kahveci, "29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576)," İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988, s. 61

163 Üstelik bu gibi yerler isimleri ile de kendilerini ele veriyorlardı. Örneğin Ordu bölgesi tahrirlerinde geçen Çorak ve Kıraçkaya gibi yerler bunlardan sadece ikisiydi. Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s. 52. Yine bu tip yerlere reaya yerleşmediğinden, incelenen dönem içinde eşkıyanın yaşam alanı haline geldiği anlaşılıyor. Bu zor coğrafyalarda aç kalmamak adına asiler başarısız da olsalar ellerinden geldiği kadar ekim yapmaya çalışıyorlardı. Şam taşrasından böyle bir örnek için bkz. BOA, MD 14, 1023/1515, 19 Zilhicce 978, 14 Mayıs 1571.

164 Bir örnek vermek gerekirse Hamideli Sancağı'na bağlı diğer kadılıkların aksine Isparta'da araziler verimli olmadığından zahire tedariki Germiyan başta olmak üzere çevre bölgelerden sağlanıyordu. Belgenin diliyle *"Isparta kazasında asla ekin ve çayır olmayıp... nihayet mertebe kaht u galâ üzere idiler."* BOA, MD 36, 174/476, 9 Safer 987, 7 Nisan 1579.

165 Suraiya Faroqhi, *Anadolu'da Bektaşilik*, Çev. Nasuh Barın, İstanbul 2003, s. 95. Örneğin 1655-1656 yıllarında Osmanlı ülkesinde bulunan Fransız Seyyah Jean Thévenot, Sakız Adası'ndan geçerken adanın taşlık ve kurak olmasına dikkat çekerek "eğer ada bu kadar taşlık olmasa ve biraz suyu olsaydı daha verimli olacaktı" diye not düşmüştü. Jean Thévenot, *1655-1656'da Türkiye*, 1001 Temel Eser, İstanbul 1978, s. 222.

166 Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 186. Yazar, daha ileri gitmekte ve Kıbrıs, Girit ile Korfu'nun da dahil olduğu bu adaları *"aç dünyalar"* olarak tarif etmektedir.

şartlarına daha fazla maruz kalmalarının altında yatan nedenlerin belki de en başında arazilerinin taşlık olması gelmekteydi. Normal şartlar altında daha çok bağ ve bahçeciliğe uygun alanlara sahip olan[167] ve ürettikleri tahıl kendilerine yetmeyen bu adalardaki tebaa hemen daima başka topraklardan gelecek zahireye muhtaç idi.[168] Dahası 16. yüzyılda yaşanan nüfus artışlarından hiç şüphesiz bu adalar da etkilenmiş ve bu durum zahire ihtiyacını büsbütün artırmıştır.[169]

Adaların bu hassas durumu neticesinde "kıtlık eğilimli ekonomilere"[170] sahip olmaları ve büyük oranda çevrelerinden beslenmeleri nedeniyle, zahire naklinde yaşanacak en ufak aksaklıklar hemen kıtlık tehlikesini beraberinde getirmekteydi. Örneğin İnebahtı Adası sakinleri zaten kronik olarak darlıklarla mücadele etmekte iken, 1586 senesinde yağmur yağmaması ile iyice zor durumda kalmışlardı. Ada halkının taşlık olan arazilerinden ve kıtlık ortamından dolayı çektikleri zorlukları artıran bir başka etken ise kendilerine zahire almak üzere başvurdukları çevre adaların onlara zahire satmak istememesiydi.[171] Muhtemelen İnebahtılıların ellerinde bulunan ve piyasa fiyatları ile (narh-ı ruzi üzere) satın alma izni içeren fermanları olması nedeniyle çevre adalardan, zahiresi olanlar buğday satmaya yanaşmamışlardı. Zira devletin belirlediği fiyatlar üzerinden arzda bulunmak satıcıların işine gelmiyordu. Buna rağmen devlet kimsenin zahire verme konusunda zorlanmamasını ve satış yapmak isteyenlerin de bunu tamamen gönüllü olarak yapmalarını istemişti.

Öyle anlaşılıyor ki bu araziler üzerinde yerleşmiş olan reaya başka bölgelerde yaşayan insanlara nispetle topraklarını terk edip gitmeye daha

167 Örneğin Osmanlı askeri 1571 yılında Korfu Adası'na girdiğinde yağmalanacak bağ ve bahçeler bulmuştu. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, s. 448. Yine bir örnek vermek gerekirse, Eğriboz'a tabi Sifnoz (Siphnos) Adası'nda 1670-1671 yılında vergilerin sadece yüzde 20'si hububattan elde edilmiş iken şarap gelirleri, toplam vergi gelirlerinin yüzde 62'sini teşkil etmişti. Machiel Kiel, "The Smaller Aegean Islands in the 16th-18th Centuries According to Ottoman Administrative Documents," *Hesperia Supplements*, C. 40, Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece (2007), s. 43.

168 Böyle taşlık ve engebeli bölgelerde nüfusun oldukça az ve dağınık olması imaretlerin de kurulmaması sonucunu doğurmuş ve bu mevkilerde yaşayanların hayatı daha da zorlaşmıştır. Singer, "Mapping Imarets," s. 50.

169 Örneğin Çuka Adası'nın (Kythera) nüfusu 1545'te 1850 kişi iken, 1590'da bu nüfus yaklaşık 4000 kişiye ulaşmıştı. Kiel, "The Smaller Aegean Islands in the 16th-18th Centuries According to Ottoman Administrative Documents," s. 40.

170 "*Famine prone economies*" şeklinde ifade edilen ekonomiler. Ó Gráda, *Famine A Short History*, s. 6.

171 BOA, MD 60, 57/131, 23 Zilkade 993, 16 Kasım 1586.

meyilliydi. Her ne kadar bu tip arazilerde yaşayanlar toprak tarımı yerine kimi zaman hayvancılık[172] ya da tarım dışı sanayilere yönelmişlerse de[173] bu her yerde mümkün olmadı. İncelenen dönemde devletin yaşadığı ekonomik krizlerin giderek yoğunlaşması da buralardaki reayanın göçünü tetikleyen bir neden olmuştur. 1569 tarihli Karahisar-ı Şarkî (Şebinkarahisar) tahrir defterine yansıdığı üzere bölgede şap işleyen köylülerin bir kısmı tam bir maişet krizi içine düştüklerinde bölgeden göç etmekten başka bir çare bulamamışlardı.[174] İki yıl içinde göç eden toplam 180 hanenin bu kararı almasında köylerinin "sengistan (taşlık) olub ziraat ve hirâsete kâbil yerlerinin cüzi olması" ve bu halleri nedeniyle "maişetlerinin müzayaka üzere olması"etkili olmuştu. Ahalinin bu zor coğrafyada ve ağır şartlar altında yaşıyor olmasına rağmen kendilerinden hâlâ haraç ve ispençe gibi vergilerin istenmesi de bu kararlarında hızlandırıcı bir unsur olmuştu. Şap işleyen bu hanelerin uzun süredir yaşadıkları yerlerden o sırada göçmelerinin nedenleri arasında Osmanlı coğrafyasının yaşadığı genel maişet krizinin etkisinin de olduğu anlaşılmaktadır. Zira daha önce de taşlık olan arazinin şimdi sorun olması bunun göstergesidir. Bu zamana kadar çeşitli muafiyetlerle atlatılan krizin gene aynı yöntemle savuşturulamayacağı anlaşılınca ahali göç etmiş görünmektedir. Aynı şekilde bu tip arazilerin seyrek yerleşmeli bölgeler olması hasebiyle eşkıyanın da yatağı haline gelmesi ahalinin bu bölgeleri terk etmelerini hızlandırıcı bir rol oynuyordu.[175]

172 Taşlık ve engebeli araziler doğal olarak tarım yerine küçükbaş hayvancılığa daha uygundu ve bu bölgelerde yaşayan kimi ahali bu işi tercih ediyordu. Örnek için bkz. İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, TTK, Ankara 1990, s. 172.

173 Avrupa'da aynı çağda benzer taşlık ve engebeli arazilerde yaşayan insanlar, örneğin pamuk işleme gibi, tarım dışı emek-yoğun alanlarda iş bulmakta zorlanmadılar. Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, C. II, San Diego, 1980, s. 194. Özellikle Balkanlar'da bu daha yaygındı. Immanuel Wallerstein-Faruk Tabak, "Osmanlı İmparatorluğu, Akdeniz ve Avrupa Dünya Ekonomisi (1560-1800), *Osmanlı*, C. 3, Ankara 1999, s. 206. Örneğin Antalya civarındaki bazı taşlık bölgelerde ahali pamuk ve ipek hasadına yönelirken Kastamonu'da bazı köylüler de verimsiz arazilerinde tarım yapmak yerine el değirmeni üretimi yaparak geçimlerini sağlamaktaydılar. Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihannumâ li-Kâtip Çelebi*, C.1, s. 611, 655.

174 Fatma Acun, "Ottoman administrative priorities: Two case studies of Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) and Giresun," *Archivum Ottomanicum*" , 17, (1999), s. 230.

175 Menteşe bölgesindeki halk tam da bu meseleden muzdaripti ve pek de verimli olmayan arazilerine suhte ve levent gruplarının dadanmasından bunalmışlardı. BOA, MD 63, 11/18, 16 Receb 995, 22 Haziran 1587'den nakleden Serdar Kar, "63 Numaralı Mühimme Defteri (995-996/ 1587-1588), Özet-Transkripsiyon," Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,

Hiç şüphesiz kronik darlık yaşayan verimsiz bölgelerdeki insanların yaşadıkları yerleri terk etmeleri devlet kontrolünde ise resmi makamlar açısından olumlu bir değişimi ifade ediyordu. Zira bu göçler ile üretime katkısı olmayan bölgelerdeki insanların zirai ya da başka bir alanda üretime katılması ve vergi ödeyecekleri sisteme dahil olmaları devlet için tercih edilebilecek bir durumdu. İdari makamların hoşuna gitmeyen gelişme ise bu göçlerin kendilerinden habersiz gerçekleşmesi yoluyla kurulu düzenin bozulması ve ekonominin kayıt dışı alana kaymasıydı. Ayrıca göç etmeyenler eski kayıtlar üzerinden vergilerini ödemeye devam ettikleri için adeta cezalandırılmış gibi oluyorlardı. Bu noktada, Tortum Sancağı halkının başına gelenler devletin ve reayanın kronik darlık sorununu kendi cephelerinden nasıl çözüme kavuşturduklarına dair ipuçları sunmaktadır. Nitekim Tortum engebeli ve taşlık bir araziye sahip olması nedeniyle sürekli maişet krizleriyle mücadele ederken, halkın bir kısmı Erzurum'a göç etmeyi tercih etmişti. Ancak bu göç bir anda olmamış, 1643 yılına gelinceye kadar otuz yıllık bir süre içinde her yıl birer ikişer köy tamamen ortadan kalkarak bölge nüfusunun yaklaşık üçte biri Erzurum'a taşınmıştı.[176] Ne var ki son yapılan tahrir üzerinden avarız ve haraç almaya devam eden devlet, sancağın kaybettiği bu nüfusu dikkate almadığından sözü edilen vergileri tam değer üzerinden toplamaya devam etmekteydi. Bu nedenle geride kalan halk mağdur olmuş ve onlar da yaşadıkları bu sorunu divana kadar taşımışlardı. Köylülerin taleplerine verdiği cevap ise devletin bu şekilde sürekli darlık ekonomisi yaşayan bölgedeki demografik değişime nasıl yaklaştığını göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre Tortum'dan ayrılanlardan en az on yıldır Erzurum'da meskûn olanların yerlerinde kalmalarına izin verilmiş, göçenlerin vergilerini de ödeyen Tortumluların bu mağduriyeti giderilerek eksilen nüfus vergiden düşürülmüştür. Böylece devlet mağduriyet halindeki ahalinin bu zor şartlarına göre politika belirleyerek başlangıçta ifade edilen halkın memnuniyeti ile fiskalizm ilkesi arasındaki dengeyi korumaya çalıştığını bir kez daha göstermişti.

İstanbul 2002, s. 14. Yine Canik'deki bu tip bölgelerdeki eşkıyalar da çevrelerini rahatsız etmekten geri durmuyorlardı. BOA, MD 90, 172/356, H. 991, M. 1583-1584'ten nakleden Mehmet Ali Ünal, *Mühimme Defteri 44*, Akademi Kitabevi, İzmir 1995, s. 156.

176 Tortum nüfusu bu süreçte 450 nefer haracîden 160 nefere, 95 avarız hanesinden 30 avarız hanesine kadar düşmüştü. BOA, MAD, 6415, Sayfa No.31, Belge No. 2, 1 Safer 1053, 21 Nisan 1643.

Yine derbent mevkileri de dar ve taşlık bölgeler olması sebebiyle ziraata çok elverişli olmayan araziler arasında yer almaktaydı. Buralarda yaşayan halk da kendilerine yapılan haksızlıklara, arkalarını pek de düşünmeden yaşadıkları bölgeyi terk ederek cevap vermekteydiler. Zira olağandan daha fazla vergi istendiğinde zaten sınırlı olan üretimlerini devam ettirebilmeleri mümkün değildi.[177] Coğrafi olarak zaten zor şartlarda yaşayan ahalinin ayrıca ehl-i örften kaynaklanan bir baskı yaşaması, onların topraklarını terk etme konusunda karar almalarını kolaylaştırıyordu.

Osmanlı coğrafyasının pek çok yerinde olduğu gibi arazileri verimsiz olan bölgelerdeki resmi görevliler de aynı sıkıntıları yaşamaktaydılar. İaşe tedariki hususunda sıradan reayadan daha fazla ve hızlı yardım aldıkları bilinen bu kesimlerin de kıtlık şartlarına düşmeleri bulundukları bölgelerdeki krizin ciddiyetini göstermesi bakımından önemlidir. Bu arazilere sahip bölgelerden olan Rodos'un 1583 yılındaki kıtlığında adadaki ulema, suleha ile saraya bağlı imaretin korunmasından sorumlu yeniçeriler ve bazı askeri gruplar da sıkıntıya düşmüşlerdi.[178] Hem yöneticilerin hem de bölgede önemli maddi güçleri olan saraya ait imaretlerden birinin gıdasız kalması durumun vahametini göstermekteydi.

Bu şekilde taşlık ve kıraç olan arazilerde yaşayan insanların problemlerinin farkında olan yetkililer de çeşitli çözüm yollarını devreye sokmaktaydılar. Ziraat açısından verimsiz topraklarda yaşayanların devlet kontrolünde daha verimli arazilere göç ettirilmesi bu anlamda değerlendirilebilecek bir uygulamaydı. Örneğin Kıbrıs'ın fethinden hemen sonra bölgeyi gezen Osmanlı yetkilileri kuşatma sırasında imar yapılarının zarar görmüş olmasına karşılık bir kısım toprakların verimli olduğunu fark etmişlerdi. Bu nedenle Kıbrıs'a göç ettirilecek kesimler arasına Osmanlı memleketlerinde taşlık arazilerde meskûn olan ve devamlı darlık ve kıtlık şartlarında yaşayanlar da dahil edilmişlerdi.[179]

177 1572 yılında Rum vilayetinde tahrir yapmaya çalışan Trabzon beyi, taşlık ve sapa arazilerdeki ahalinin kendilerinden fazla vergi istenmesi nedeniyle topraklarını terk ederek başka yerlere dağıldıklarına şahit olmuştu. BOA, MD 19, Hüküm No. 389, 28 Safer 980, 10 Temmuz 1572'den nakleden Bostancı, "19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)," s. 284.

178 BOA, MD 49, Hüküm No. 470'ten naklederıYıldız, "XLIX Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)," s. 217.

179 BOA, MD 19, Hüküm No. 513, 22 Rebiüelevvel 980, 2 Ağustos 1572'den nakleden Bostancı, "19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)," s. 365. Bu iskân için seçilen kesimler arasında Anadolu,

Üstelik yeni gelenlerin iki yıllık öşür vergilerinin affı da karara bağlanmıştı.[180] Ancak Kıbrıs da o kadar verimli bir arazi yapısına sahip değildi. Adanın bu hassas yapısının farkında olan devlet mevcut durumu resmen ilan etmişti. Zira fetihten hemen sonra İçel Kanunnamesi olarak yayınlanan fermanda adanın çok da verimli olmadığı açıkça belirtilmişti. Burada eyalette tarımın zorluğu dile getirilirken ithalat yapacak tüccarlar yüreklendiriliyor gibiydi.[181]

Verimsiz oldukları idarecilerce de kabul edilen yörelerin yardımına oradakilerin talebi olmadan da gidilebiliyordu. Örneğin Bitlis gibi Doğu Anadolu'nun dağlık yapısı nedeniyle ziraat açısından oldukça verimsiz olan bölgelerinden toplanacak cizye miktarlarında nispeten iyileştirmeler yapılabiliyordu. Barkan'ın incelemelerine göre 1580'lerde İmroz (İmbros) Adası halkı da yine aynı zorluktan dolayı cizyeden tamamen muaf tutulmuştu.[182] Böylece halkın refahı adına fiskalizmden bir kez daha taviz verilmişti.

Sürekli zahire sıkıntısı yaşayan taşlık arazilerin veya toprağı münbit olmayan ve bu nedenle ekime müsait bulunmayan bölgelerin zahire tedarik sisteminde, kendilerini adeta her daim besleyen damarları vardı. Devlet de bir başka önlem olarak bu arazilerde yaşayan insanlar için söz konusu kanalların açık kalması adına iç gümrük kurallarında esnemeye gitmekteydi. Manisa'daki selatin imaretine bağlı köylerin bulunduğu Urla da böyle yerlerden biri olması sebebiyle zahireleri mutat bir şekilde gemi ile Rumeli'den getiriliyordu. Ancak dışa bağımlı olmaları sebebiyle zahire ikmalinde yaşanan ufak aksaklıklar dahi bölge halkını kıtlıkla baş başa bırakabiliyordu.[183] Daha açık ifade edilecek olursa özellikle Ege Adalarının arazilerinin engebeli ve taşlık

Karaman, Rum ve Zulkadiriye beylerbeyliklerinin verimsiz arazilerinde yaşayanların da yer alması bunun göstergesidir. Kemal Çiçek, "Kıbrıs," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s. 376.

180 BOA, MD 19, Hüküm No. 669, 9 Rebiülevvel 980, 20 Temmuz 1572'den nakleden, Bostancı, "19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)," s. 463.

181 Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 84. Kıbrıs aslında tarih boyunca buğday ve zeytin ithalatı ile yaşamını devam ettirmek zorunda kalmıştır. Cevat Gürsoy, "Coğrafya Bakımından Kıbrıs ve Türkiye," *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri*, Ankara 1971, s. 46. Adanın incelenen dönem öncesinde de kıtlıklarla mücadelesi söz konusuydu. Örnekler için bkz. George Hill, *A History of Cyprus*, C. 3, Cambridge 2010, s. 645, 816.

182 Halil İnalcık , "Ottoman Policy and Administration in Cyprus After the Conquest," *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri*, Ankara 1971, s. 564. İmroz'un sıkıntısına dair başka bir örnek için bkz. BOA, MD 58, 289/736, 17 Ramazan 993,12 Eylül 1585.

183 BOA, MD 6, Hüküm No. 1382, 10 Zilhicce 972,9 Temmuz 1565.

olması nedeniyle rutin zahire nakil kanalları işlemediğinde kıtlık ya da en hafif deyimiyle darlık içine düşmeleri işten bile değildi. 26 Aralık 1576 tarihinde kaleme alınan bir fermana göre İnebahtı ahalisi o yıl gıda maddelerini temin bakımından oldukça zorlanmış, gerek kaledekiler gerekse şehir halkı kıtlık içine düşmüşlerdi.[184] Kıtlığın sebebi aslında fermana çok net bir şekilde yansımıştı. Buna göre bölgeye düzenli olarak yıllık belli bir miktar gıda gönderen Körfos, İskefe ve Livadiye kadıları o yıl zahire göndermeyi reddetmişlerdi. Buna gerekçe olarak da daha önce gönderilen fermanlarda "deniz yoluyla tereke çıkarmak yasaklandı" şeklindeki ifadeyi göstermişlerdi. Ancak divan, bu eski hükmü yumuşatarak İnebahtı halkına öngörülen miktardaki gıdanın derhal gönderilmesini emretmişti.

Zahire sıkıntısı yaşayan verimsiz topraklara ve engebeli arazilere sahip bölgelerin iaşe tedarik sistemi içinde çeşitli yerlerden paralarını ödemek suretiyle zahire almaları kendilerine hak olarak tanınmıştı. Örneğin Rodos Adası'nın içkale halkı 1565 yılında bölgelerinin taşlık olması sebebiyle zahire yetiştiremediklerini belirterek devletten yardım istemişlerdi.[185] Yardım taleplerini dile getirirken, eskiden sivil gemilerle Kavala'dan zahire satın aldıklarını ve buna yeniden izin verilmesini istemişlerdi. Yine Midilli'nin bazı bölgelerinin taşlık olması sebebiyle ürettikleri buğday ve arpa kendilerine yetmemekte, sık sık darlıkla karşılaşmaktaydılar. Adanın bu hali fetihten beri bilinmekte ve kendilerine mutat bir şekilde ücretlerini ve gümrükleri ödemek suretiyle daha çok Ayazmend ve Bergama kadılıklarından hububat ve canlı hayvan tedarik edilmesine devam edilmekteydi.[186] Adalıları zora düşüren biraz da Osmanlı tebaasının bizzat kendisiydi. Zira aynı

184 BOA, MD 29, 37/83, 5 Şevval 984, 26 Aralık 1576'dan aktaran, Gülay Kahveci, 29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576), s. 61.

185 BOA, MD 5, 196/488, 22 Rebiülahir 973; 16 Kasım 1565. Başka örnek için bkz. BOA, MD 36, 364/941, 1578-1579. Tabi burada Rodos'ta önemli miktarda askeri garnizonların bulunduğu ve bunların büyük bir talep yarattıkları unutulmamalıdır. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 85. Bu askeri garnizonlarda görevli bulunanların da adanın genel ekonomik durumuna paralel olarak çok da iyi vaziyette bulunmadıkları anlaşılıyor. Zira adadaki mustahfızlar ve kürekçiler öteden beri, fakirliklerinden ulufelerini rençperlere satmaktaydılar. BOA, MAD 233, Sayfa No. 83, Belge No. 1, 5 Zilhicce 960, 12 Kasım 1553.

186 BOA, KK, Defter No. 63, Sayfa: No. 372, Hüküm No. 2, 13 Cemaziyelevvel 960, 27 Nisan 1553. Midilli 1578 yılında bir kez daha kıtlığa düşmüş, bu sefer zahire temin edilen yerler İstanbul ve Rumeli olmuştu. BOA, MD 19, Hüküm No. 352, 26 Safer 980, 4 Mayıs 1578'den nakleden Bostancı, "19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)" s. 253.

yıllarda Akdeniz havzasında pek çok yerde kıtlık olduğundan adaya gelen bu zahireyi yabancılar, daha iskelelerde boşaltılmadan yüksek fiyatlar ödeyerek satın alıyorlar, zaten zor durumda olan adalıları büsbütün zora sokuyorlardı. Aynı süreçte ellerinde malı olanlar da pazara getirmeyip kaçakçılığa yönelerek kıtlık ve pahalılığın şiddetini artırıyorlardı.[187] Nihayet resmi önlemler alınsa bile bir adada kıtlık olduğunda bazen çevredeki adalara saldırılar yapılmakta ve buğday başta olmak üzere zahire gasp edilebilmekteydi.[188] Temel gıda maddelerinin kıtlık dönemlerinde aşırı derecede değerli hale gelmesi insanları bu şekilde suça itebiliyordu.

Beşeri Nedenler

Osmanlı coğrafyasında yaşanan iaşe krizlerinin oluşumunda buraya kadar ifade edilen doğal nedenlerin yanı sıra beşeri nedenler de etkili olan unsurlar arasında yer almaktaydı. Her ne kadar böyle bir ikili sınıflandırma yapılmış olsa da bu iki sebebin krizlere birlikte neden olduğu durumlar da söz konusuydu. Örneğin bir bölgede yaşanan aşırı nüfus artışı uzun vadede bir iaşe krizi yaratma potansiyeline sahipken bu süreçte ortaya çıkan kuraklık kaynaklı iaşe daralması da ciddi bir problemi beraberinde getirebilmekteydi. Yani artan nüfus kuraklıkla birleşince bu yağışsız süreçte tüketilmesi gereken depo edilmiş zahirenin yetmemesi ihtimali daha büyümektedir. Dolayısıyla normal zamanlarda sorun olmayacak bir kuraklık süreci aşırı nüfus artışı ile birleşince üretilen zahirenin halka yetmemesi nedeniyle darlık krizi çıkabilmekteydi. Yine sel sonucu oluşmuş olağanüstü durumun bir iaşe krizine dönüşmesi söz konusu değilken bu sıradaki kriz yönetiminin beceriksizliği ya da istismarı darlık ve kıtlıkların oluşmasına sebebiyet verebilmekteydi. Bu nedenle hem doğal hem de beşeri sebepleri incelerken bu iki temel grup arasında her zaman keskin çizgilerle ayrılmış bir durumun olmadığını tekrar hatırlamak gerekir. Ayrıca beşeri sebepler arasında incelenen unsurlar kimi zaman kendi başlarına iaşe krizine sebe-

187 Bergamalıların 1575 yılında kıtlık ve enflasyon ortamına düşmelerine sebep olan unsurlar tam da bunlardı. BOA, MD 35, 386/982, H. 986, M. 1578.

188 H. 1055 (M. 1645-1646) yılında Ege Adalarından Kefalonya'da kıtlık sonucu açlık yaşanmaya başladığında, adalılar yine aynı bölgede olan Karlıili Livas'ına saldırarak buğday gaspına çalışmışlar ve bu nedenle aralarında gün boyu çatışmalar yaşanmıştı. Aycibin, *Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin*, s. 959.

biyet verdikleri gibi kimi zaman da bu tip kriz ortamlarının şiddetini artırıcı etki yarattıkları da görülmektedir. Zikredilen iki özellikten birincisi daha ağır bastığı için söz konusu unsurlar bu bölümde değerlendirilmiştir.

1- Demografik Yapıda Değişim

Sanayi devrimi öncesi geleneksel Avrupa ekonomisinde büyüme değerleri açısından çeşitli eğilimlerin birbirini izlediği görülmektedir. Bölgeyi inceleyen iktisat tarihçilerine göre ekonomik büyümenin tavan yapması süreciyle birlikte bu noktadan bir geriye dönüş yaşanmakta ve ekonominin dibe vurmasının ardından yeniden toparlanma başlayarak makro verilerde düzelme dönemine girilmektedir. İstikrarlı politik yapı ve sürekli yükselen üretim hacmi beraberinde nüfus artışını getirmektedir. Bu noktadan sonra başlangıçta olumlu seyreden iktisadi durum geriye dönmekte ve büyüyen ekonomi ile birlikte enflasyonun doğması ve artan hububat fiyatları ücretlerin yükselmesine neden olmaktadır. Daha sonra alım gücünün düşmesi ve ardından gelen iktisadi daralmayı açlık ortamı izlemektedir. Nihayet kıtlık ve salgınların etkisiyle azalan nüfus, bu sarmalı yeniden başa döndürmektedir.[189]

Dolayısıyla nüfus değişimleri ekonomik gidişatın seyrini belirlemede oldukça önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun da dahil olduğu sanayi öncesi ekonomilerde yukarıdaki döngüde görüldüğü gibi toplumların nüfus büyümesini sürekli devam ettirmesi mümkün değildi. Başlangıçta nüfusun az ve kişi başına düşen toprak miktarının fazla olduğu devirde ekonomik büyüme için çok elverişli bir ortam söz konusudur. Büyümenin getirdiği refah daha fazla nüfusu beslemek için bu süreçte yeterlidir. Ancak belli bir noktadan sonra nüfus artışı sınırlı bir bölgenin ekonomik kapasitesinin üzerine çıkmakta ve böylece durgunluk ve sonra da büzülme başlamaktadır. Bu da nüfusun azalmasıyla sonuçlanır. Demografik daire olarak ifade edilen bu döngüde nüfusun ekonomik büyüme ya da küçülme esnasında oynadığı rol büyüktür.

Osmanlı nüfusunun da, tahrir defterlerinin desteği ile nispeten daha iyi takip edilebilen 16. yüzyılın ilk üç çeyreğinde iktisadi kalkınma

189 David Herlihy, "The Economy of Traditional Europe," *The Journal of Economic History*, C. 31, No. 1, The Tasks of Economic History (Mart 1971), s. 163.

ile birlikte ciddi bir artış süreci yaşadığı daha önce ifade edilmişti. Ekonomik büyüme kadar Osmanlı-Safevi çekişmesi ve ona eşlik eden isyanların (I.Selim Devri) ardından tesis edilen Osmanlı barışı (*Pax Ottomanica*) süreci bu nüfus artışı için akla gelen ilk izahlardandır. Yine 16. yüzyılın bu döneminde veba başta olmak üzere kitlesel ölümlere yol açan bulaşıcı hastalıkların etkin boyutlara ulaşamaması ve ciddi kıtlıkların yaşanmaması da bu nüfus artışının sebepleri arasında sayılabilir.[190]

Son zamanlarda yapılan çalışmalar ile Osmanlı topraklarında bu dönemde yaşanan demografik artışın nicel olarak yansımalarını daha net bir şekilde görmek mümkündür. Bu çalışmalardan elde edilen bilgiler ışığında yaşanan değişim tablo halinde Tablo 3'te özetlenmektedir.

Tüm bu değerlere bakıldığında şüphe götürmez bir şekilde Osmanlı nüfusunun 16. yüzyıl boyunca, en azından son çeyreğine kadar, ciddi oranda arttığı gözlemlenmektedir. Bu artışta elbette reayanın bir kısmının yerleşik hayata geçmiş olmasının, tahrir sisteminin giderek gelişmesinin ve idari sınır değişimlerinin etkisi yok sayılamaz. Ancak bu tip değişimler nüfus artışında çok ciddi bir etki bırakmış olsaydı bazı yerlerde nüfusun azalması gerekirdi. İncelenen bu dönemde böyle bir düşüşün olmaması ülke genelinde topyekûn bir artışın varlığını daha net bir şekilde göstermektedir.

Ancak nüfus artışı konusunda bu kadar net olmayan husus, bu artışın bir "baskı" oluşturup oluşturmadığı ya da bunun iaşe alanında bir "kriz" gerekçesi olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği meselesidir. Bu çalışmanın konusu açısından bakılacak olursa özellikle kısa sürede ciddi miktarlarda artan ya da azalan demografik değerlerin iaşe tedarik sisteminde değişiklikleri beraberinde getireceği konusunda şüphe yoktur. Çünkü gıda maddelerinin tedariki gibi oldukça hassas işleyen ve sürekli arz-talep dengesini gerekli kılan bir düzenin nüfus değişimlerinden etkilenmesi olağandır. Burada önemli olan konu, kısa ya da uzun vadeli süreçlerde, demografik yapıda meydana gelen değişimlerin sebeplerinden ya da düzeyinden ziyade bu değişimi yaşayan toplumların ona ne şekilde cevap verdikleridir. Bir başka ifadeyle nüfusun azalması ya da artmasının iaşe tedarik düzenine

190 Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s. 66.

etkisinin ne yönde olduğu artışın kendisinden daha önemlidir. Bu değişim arz-talep dengesini bozarak darlığa ya da bolluğa yol açmak suretiyle iaşe krizlerine sebebiyet vermiş midir? Yoksa nüfus artışı herhangi bir darlık ya da kıtlık krizine sebep olmadan ekonomik büyümenin sağlanmasına hizmet mi etmiştir?

Her şeyden önce oldukça yavaş ilerleyen süreçlerde değişen demografik yapıların iaşe sistemine etkisinin kolaylıkla tespit edilememesi tarihçiler ve nüfus bilimciler arasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu alanda çeşitli bilimsel görüşler ortaya çıkmış ve bunlar değişik sonuçlara ulaşmışlardır. Thomas Robert Malthus (1766-1834) tarafından geliştirilen nüfus teorisine göre nüfus ile kaynaklar arasında ters orantılı bir ilişki vardır. Yani bu teori nüfusun kontrolsüz artışına zıt yönlü olarak kaynakların azaldığını, üretim miktarındaki artışın ise nüfus artışı karşısında zaman içinde oldukça geri kaldığını savunmaktadır.[191] Yine bu görüşe göre zamanla artan nüfusa yetecek kadar üretim yapılamayacağından bu nüfusun beslenmesi zorlaşacak ve kıtlıklarla karşı karşıya kalınması kaçınılmaz olacaktır. Bu noktada Malthusçu teori bir ülkenin mutluluğunun, o ülkenin zenginliğine, yerleşme yoğunluğuna ve gençliğine değil nüfusuna yetecek kadar gıda maddesinin ürctilmesine bağlı olduğunu iddia etmektedir.[192]

Ancak Malthus'un nüfus teorisine şüpheyle bakan görüşler de bulunmaktadır. Bu görüşü savunanlara göre nüfus artışının teorik ve pratik olarak kıtlığın sebebi ya da onun şiddetini artırıcı bir gelişme olduğunu net bir şekilde söylemek zordur. Zira dünya tarihinde bazen nüfus artışları tarımın gereksinim duyduğu altyapısal ve teknolojik gelişmeleri sağlamış ve böylece Malthuscu teorinin aksine söz konusu artışlar bir krize yol açmadığı gibi tarımın gelişmesini ve mahsulün artması sonucunu beraberinde getirmiştir.[193] Yine bu görüşü savunanlara

191 Thomas Malthus, *An Essay on The Principle of Population*, Londra 1798, s. 4. Malthus'un hayatı ve eserin değerlendirilmesi için bkz. Chas R. Drysdale, *The Life and Writings of Thomas R. Malthus*, Londra, 1892.
192 Malthus, *An Essay on The Principle of Population*, s. 43. Bu nedenle yaşamın devamı için nüfusun bir noktada kontrol edilmesi şarttır. Malthus, *An Essay on The Principle of Population*, s. 44.
193 Ester Boserup, "The Impact of Scarcity and Plenty on Development," *Journal of Interdisciplinary History*, C. 14, No. 2, Hunger and History: The Impactof Changing Food Production and Consumption Patterns on Society, (Autumn, 1983), s. 406.

Tablo 3. 16. Yüzyılda Osmanlı Topraklarında Tahmini Nüfus Artışı

YERLEŞİM YERİ	YIL /TAHMİNİ NÜFUS (kişi)	YIL/ TAHMİNİ NÜFUS (kişi)	TAHMİNİ ARTIŞ ORANI %
Adana Sancağı[1]	1521/8513	1572/20669	142
Aksaray Kazası[2]	1522/7962	1584/17765	123
Amasya Sancağı[3]	1520/28086	1576/53310	89
Amasya Şehri[4]	1523/1990	1576/3326	67
Ankara[5]	1522/13203	1606-07/23158	75
Ankara Şehri[6]	1523-1530/12078	1571/26241	117
Antakya Kazası[7]	1550/ 71371	1584/ 71624	0,3
Bursa[8]	1520-30'lar 34930	1570-80'ler 70686	102
Canik Sancağı[9]	1520/81005	1576/126774	56
Çeşme Kazası[10]	1529/4926	1575/5732	16
Çubuk Kazası[11]	1523/3425 hane	1571/8467 hane	147
Edirne[12]	1520-30'lar 22335	1570-80'ler 30140	34
Erzincan[13]	1530/18896	1591/34745	83
Eskişehir Şehri[14]	1530/860	II. Selim Devri/ 2585	200
Filistin (Safed ve Gazze)[15]	1525–6/10646 hane	1553-7/26719 hane	150
Hamit Sancağı Köy Nüfusu[16]	1522/17184	1568/39080	127
Harput Sancağı[17]	1518/24968	1566/101618	306
Karaman Şehri[18]	1523/693	1587/2048	195
Kastamonu Sancağı[19]	1487/20134 hane	1582/32947 hane	62
Kayseri Şehri[20]	1550/ 3530	1583/8251	133
Konya[21]	1520-30'lar/ 6127	1570-80'ler/15356	150
Ladik Kazası [22]	1520/ 2223	1576/ 4298	93
Lâzıkiyye Kazası[23]	1520/13358	1571/42497	218
Lâzıkiyye Şehri[24]	1530/1176	1571/ 1228	4
Manisa Kazası[25]	1531/30177	1575/41995	39
Maraş Kazası[26]	1526/ 58915	1563/ 62154	5
Musul Sancağı[27]	1523/51276	1575/87031	69
Ordu Kazası[28]	1455/36865	1613/72689	97
Sivas Şehri[29]	1519/ 1414	1572/ 3405	140[30]
Tokat Kazası[31]	1520/25329	1574/55842	120
Trabzon Sancağı[32]	1515/32985	1583/47313	43
Trabzon Şehri[33]	1554/1641	1583/2122	29
Balkanlar[34]	1520-30'lar 4,7 milyon	1570-80'ler 8 milyon	70

Bu tablonun notları için bkz. sayfa 163

göre nüfusun hızlı arttığı dönemlerde tarımda gelişmeyi sağlayabilmek ve daha büyük alanları işlemek adına daha fazla işgücü toprakta kullanılabilmektedir.[194]

Bu tartışmalara paralel olarak Osmanlı nüfusunun 16. yüzyıldaki artışının gerçek bir "baskı" halinde hissedilip hissedilmediği yani bu artışın bir iaşe krizine yol açıp açmadığı konusu da haliyle tartışmalıdır. Asıl ihtilaf bu artışın bir baskı yaratıp yaratmadığı ve sosyoekonomik alanda yüzyılın sonlarında yaşanan vakalarla doğrudan bir ilişkisi olup olmadığı konusundadır. Bazı Osmanlı tarihçileri çeşitli sebeplere dayanarak 16. yüzyılda yoğun şekilde hissedilen bir "nüfus baskısı" olduğunu iddia etmektedirler. Örneğin Mustafa Akdağ'a göre çift bozanların sayısındaki artış bu baskının varlığına delalet etmektedir. Kimi tarihçiler ise gerçekte bir nüfus baskısının varlığını kabul etmekle birlikte bunun atlatılabildiği görüşünü ileri sürmektedirler.[195] Bu minvalde Halil İnalcık ve Huricihan İslamoğlu-İnan şehirlerde askeri sınıfa dahil olma şansının açık olmasının baskıyı hafiflettiğini düşünmektedirler.[196] İslamoğlu'na göre reayanın yeni tarım alanları açması, ektiği ürünleri çeşitlendirmesi, içeride yer değiştirmesi ve konar-göçerlerin yerleştirilmesi bu baskıyı hafifleten gelişmelerdi.[197] Oktay Özel'e göre ise mevcut nüfus baskısı problemi toprakta daha yoğun yerleşmelerle ya da yüksek platoların tarıma açılmasıyla aşılmaya çalışılmıştı.[198] Şevket Pamuk ise "16. yüzyılın son çeyreğine kadar tarımsal üretim nüfus artışı-

194 Ester Boserup, "The Impact of Population Growth on Agricultural Output," *The Quarterly Journal of Economics*, C. 89, No. 2 (Mayıs 1975), s. 258.
195 Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia...," s. 184. Harput Sancağı'nı inceleyen Mehmet Ali Ünal'ın değerlendirmesine göre aşırı nüfus artışına rağmen üretim tekniklerinde bir gelişme olmaması, işlenecek toprakların sınırlı oluşu ve ağırlaşan vergiler sosyoekonomik refah seviyesini iyice düşürmüştür. Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 67.
196 Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia..." s. 184.
197 Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 226 vd.
198 Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia...," s. 184. Aynı görüşü M.A. Cook da paylaşmaktadır. M.A. Cook, *Population Pressure In Rural Anatolia 1450-1600*, New York 1972, s. 14. Hatta Amasya'da 16. yüzyılda yaşanan kırsal yerleşmedeki yoğunluğa 20. yüzyılın başında bile ulaşılamadı. Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia...," s. 184. Yine bu süreçte konar-göçer Türkmenler yerleşirken toprak sıkıntısı çekmemişler ve mevcut mezralar yeniden tarıma açılmıştır. Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia...," s. 187. Gerçekten de Türkmenlerin kendilerine yeni yerleşim yerleri bularak reaya statüsünde vergi mükellefi olmaları sıklıkla rastlanan bir durumdu. Örnek için bkz. *Kayseri Şeriyye Sicili, 31, Sayfa No. 104, Zilhicce 1041, Haziren/Temmuz 1632*.

nın gerisinde kalmadığı için ciddi bir kriz çıkmamıştır" şeklinde bir yorum getirmektedir.[199]

Bu tartışmaları göz ardı etmeden sözü edilen nüfus artışının bir kriz habercisi olup olmadığının izlerinin sürülebileceği alanlara bakmak bu konuda çeşitli ipuçları verecektir. Bu alanları kişi başına düşen ekilebilir arazi ve hububat (buğday) miktarındaki değişim, mücerred sayısı ve oranındaki yükselme ile şehir merkezlerinin sosyoekonomik yaşamındaki farklılaşması şeklinde üç bölümde incelemek mümkündür. Bu ipuçları da zikredilen nedenlerden ötürü, demografik değişim ile iaşe krizleri arasındaki ilişki hususunda kesin sonuçlar ortaya çıkarılması için yeterli olmasa bile gerçeğe yaklaştıran veriler olarak kabul edilmelidir.

Bunlardan ilki nüfus artış oranı ile kişi başına düşen toprak miktarındaki değişmenin ne şekilde ortaya çıktığıdır. Daha çok 1520 ile 1575 yılları arasında yapılan tahrirlerden anlaşıldığı kadarıyla Anadolu'nun bazı bölgelerinde ekilebilir arazilerin artış miktarı, ortalama yüzde 100 seviyesinde olan nüfus artışının çok altında kalmıştır.[200] Yine Cook'un hesaplamalarına göre; Rum eyaletinde bazı nahiyelerde 1550'lerde 1,5 kişiye bir birim toprak düşerken, 1570'lerde iki kişiye bir birim toprak düşer hale gelmiştir.[201] Daha yerel bir örnek vermek gerekirse Harput Sancağı'nda 1518-1566 yılları arasında nüfus yaklaşık yüzde 500 oranında artarken, çift toprak işleyenlerin oranı yüzde 62'den yüzde 23'e düşmüştür.[202] Yine Lâzıkiyye (Denizli) Kazası'nda 16. yüzyıl boyunca ekilebilir alanlar nüfusun artmasıyla birlikte küçülmüş ve bu yeni durum zirai hayatta önemli bir problem oluşturmuştur.[203]

Başka pek çok örnek ile desteklenmesi mümkün olan bu veriler ışığında özellikle Anadolu'da nüfus artışına paralel olarak kişi başına düşen

199 Pamuk, "Changes In Factor Markets In The Ottoman Empire 1500-1800," *Continuity and Change*, 24 (1), 2009, s. 109.

200 Anadolu'daki on bir sancağın, 16. yüzyıldaki durumlarını inceleyen çalışmalardan bir değerlendirmeye ulaşan Mehmet Öz'e göre bu yüzyılda üretim artışı şu veya bu oranda nüfus artışının gerisinde kalmıştır. "15-16. Yüzyıllarda Anadolu'nun Sosyal Tarihine Dair Araştırmalar: Genel Bir Değerlendirme," *Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi Bildiriler*, Konya 2000, s. 528.

201 Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s. 51. Aynı durum Canik Sancağı için de geçerliydi. 1485'lerde bir kişiye 0,30 birim toprak düşerken 1576'da bu oran yarısı kadar düşmüştü. *Aynı yer.*

202 Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 91.

203 Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı*, s. 335.

toprakların küçüldüğü söylenebilir. Buna bağlı olarak küçülen toprakların tarımsal üretimde düşüşlere neden olmuş olabileceğini ileri sürmek de mümkündür.[204] Ancak kişi başına düşen toprakların küçülmesi hususunun gerçek bir krize sebep olup olmadığına dair net bir şey ifade edebilmek için üretim miktarlarındaki değişime de bakılması gerekmektedir. Daha açık bir ifadeyle bu süreç içinde kişi başına düşen hububat (buğday) miktarının irdelenmesi, incelenen dönemde iaşe konusunda yaşanan sıkıntıların nüfus artışı ile olan alakasını anlama konusunda daha net fikirler oluşmasına yardımcı olacaktır.

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, Osmanlı ekonomisinin de bir parçası olduğu Akdeniz havzasında 1450 ile 1560 yılları arasında tarımsal üretimdeki artış nüfus artışının hızına ayak uydurabilmiş, ancak bu dönemden hemen sonra üretim nüfus artışının gerisinde kalmaya başlamıştır. Bu süreçte ekmeklik tahıllardaki arz, sözü edilen demografik büyümenin ortaya çıkardığı talebe yetişememiştir.[205] Osmanlı dünyasına bakılacak olursa bu konuda nüfus artışının yansıdığı tahrir defterlerinden elde edilen bilgiler değerlendirilerek oluşturulan Tablo 4 önemli ipuçları vermektedir.

Tablodan net bir şekilde görüldüğü üzere ağırlıklı olarak 1520-1575 arası dikkate alındığında, Osmanlı topraklarını temsil etmesi bakımından yeterli görülebilecek olan bu 14 yerleşim yerinden 12'sinde kişi başına düşen yıllık buğday miktarında azalma olduğu anlaşılmaktadır.[206] Bir başka ifadeyle temel gıda maddelerinden olan buğdayın arzı konusunda 16. yüzyılın ikinci yarısındaki durumun, ilk yarısından daha iyi olmadığı açıktır. Burada net ol-

204 Örneğin aynı dönemde Fransa'da da nüfus artışı sonucunda toprak sahiplerinin ellerindeki topraklar küçülmüş ve üretimde düşüşler olmuştur. Robert Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe," *Past & Present*, No. 70 (Şubat 1976), s. 42. Osmanlı topraklarında tarım alanında çalışan nüfusu inceleyen ve 16. yüzyılın sonlarında, yüzyılın başlarına oranla kişi başına düşen hububat üretiminin azaldığı sonucuna ulaşan bir çalışma için bkz. Metin Coşgel, "Agricultural Productivity In the Early Ottoman Empire," *Research in Economic History*, C. 24, 2007, s. 161-187.

205 Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 105.

206 Eyalet-i Rum'da küçük nüfuslu dokuz nahiyenin durumunu inceleyen İslamoğlu da aynı dönemde tüm yerleşim yerlerinde kişi başına düşen buğday üretimi miktarında azalma tespit etmektedir. Tablo için bkz. İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, s. 271, Tablo 4. Yine aynı dönemde 11 farklı yerleşmeyi inceleyen Özdeğer de bunların 10 tanesinde buğday arzında düşüşler görmüştür. Bkz. Özdeğer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Üretiminde Devletin Himaye Edici Müdahalesi...," s. 43, Tablo 4.

Tablo 4. Osmanlı Topraklarında Kişi Başına Düşen Yıllık Buğday Miktarının Değişimi

Yer	Yıl	KBDB[1]	Yıl	KBDB	Değişim (%)
Adana Sancağı[2]	1536	600 kg	1572	310 kg	-48,3
Ankara Sancağı[3]	1523	141 kg	1571	133 kg	-5,6
Antakya[4]	1550	1,32 sünbül[5]	1584	1,56 sünbül	+18
Canik Sancağı[6]	1520	30,75 kile[7]	1576	19,83 kile	-35,5
Çemişgezek[8]	1518	245,8 kg	1566	93,5 kg	- 61,9
Çubuk Kazası[9]	1523	257,5 kg[10]	1571	160,8 kg	- 37,5
Ereğli[11]	1500	503 kg[112]	1584	334,2 kg.	- 33,5
Harput Sancağı[13]	1518	333,1 kg	1566	154 kg	- 53,4
Lâzıkiyye Kazası[14]	1520-30	4, 80 kile	1571	3,89 kile	- 18,9
Manisa[15]	1531	270 kg	1575	240 kg	- 11,1
Musul[16]	1540	100 kg	1575	97 kg	- 3
Ordu[17]	1455	153 kg	1613	95 kg	- 37,9
Trabzon Sancağı[18]	1515	150 kg	1554	182 kg.	+ 21,3
Tokat Kazası[19]	1520	944 kg	1574	608 kg	- 35,5

Bu tablonun notları için bkz. sayafa 164

mayan arzdaki bu daralmanın refah seviyesinde düşüşe sebep olmak suretiyle bir darlık veya kıtlık ortaya çıkarıp çıkarmadığıdır. Zira bu daralma önemli bir değişimi göstermekle birlikte kendi başına değerlendirildiğinde ciddi bir iaşe krizine sebebiyet verdiğini net bir şekilde iddia edebilmek zordur. Nitekim her azalma bir iaşe krizine işaret etmeyeceği gibi bu tabloda görüldüğü üzere kimi yerleşim yerlerinde aynı süreçte kişi başına düşen buğday miktarında artışlar yaşanmıştır. Bu veriler yardımıyla net olarak varılabilecek olan sonuç, zikredilen daralmanın iaşe krizlerine düşme riskini artırdığı ve kıtlıkların oluşma olasılığını yükselttiğidir. Yine bu daralmanın kazancı azaltması nedeniyle üretici üzerinde ve arzdaki daralma ile tüketici nezdinde bıraktığı olumsuz etki sonucunda toprakların terk edilmesi sürecini hızlandırdığını da söylemek mümkündür. Buna paralel olarak zikredilen daralma muhtemelen işsizleri ve gayrimemnun olarak topraklarını tasarruf edenleri sosyal çalkantılar içinde güçsüz bırakmıştır. Bu ortamda mücerredler başta olmak üzere kimi işsiz ya da işsiz olmaya aday grupların daha görünebilir hale geldiğini ve bir sorun olarak anılmaya başladıklarını görmek şaşırtıcı olmasa gerekir. Dolayısıyla başlangıçta ifade edilen nüfus artışının iaşe sisteminde darlığa sebep

olma yönündeki etkisinin biraz daha görünebilir düzeyde incelenebileceği bir başka alan da mücerred nüfusundaki değişim olacaktır.

"Mücerred" kelime anlamı olarak "tek, münferit, bekâr" manalarına gelmektedir.[207] Terim olarak kullanıldığında ise Osmanlı belgelerinde genel itibariyle bekâr ama "kâr u kisbe kâdir" olan topraksız genç erkekleri ifade ettiği görülmektedir. Dolayısıyla mücerredlerin belirleyici özelliklerinin genelde buluğ çağına ermiş, çalışmaya gücü yeten ancak toprağı olmayan, bekâr erkekler olduğu düşünülmektedir. Ancak tahrirlerde geçen mücerred kelimesinin kendi içinde çeşitli belirsizlikleri bulunmaktadır. Öncelikle bu terim ile tam olarak hangi yaş grubundaki erkeklerin işaret edildiği net değildir. Cook'a göre defterlere mücerred diye kaydedilenlerin yaşları zaman zaman farklı olmuştur.[208] Ayrıca yazar özellikle erken tarihli tahrirlerde, yazıcıların bekârları yazmaması nedeniyle artışların gerçek değerinin bilinemeyeceğini ileri sürmektedir.[209] Araştırmacıların bir kısmı ise buluğ çağı olması nedeniyle 12-14 yaş arasında kayıt işleminin başladığını varsaymakta ve dolayısıyla onların da bu yaşlardaki genç erkekleri belirtebileceğine dikkat çekmektedirler.[210] Mücerredlerin yaş grubunun ne olduğunun yanı sıra toprak sahibi olup olmadıkları da tartışmalıdır. *Defter-i Muktesid* yazarı Sudi, onları tamamen topraksız olarak tanımlamaktadır.[211] Emecen'e göre bu insanlar her zaman topraksız değillerdi ve bazen babalarından kalan toprakları evli kardeşleri ile birlikte işleyebilmekteydiler.[212] Canik Eyaleti'ni in-

207 Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, C.2, s. 1292.

208 Cook, *Population Pressure In Rural Anatolia 1450-1600*, s. 64. İnalcık bir kanunnamede mücerredlerle ilgili olarak "ergenlik çağına" girmiş olanların, bir başkasında ise 20 yaş ve üstündekilerin kayıt altına alındığını tespit etmiştir. Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu," *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, 1993, s. 43. Ayrıca Bekir Kemal Ataman da "mücerred" kavramının netliği konusunda bir sorun olduğunu kabul etmekte hatta mücerredlerin ayrı kaydedilmediği tahrirlerde "hane" terimi içinde yazılmış olabileceklerini ifade etmektedir. "Ottoman Demographic History (14th-17th Centuries) Some Considerations," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 35, No. 2 (1992), s. 188.

209 Cook, *Population Pressure In Rural Anatolia 1450-1600*, s. 27.

210 Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s. 48.

211 Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesit*, s. 65.

212 Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 234. *Caba* kelimesi bazı tahrirlerde (Rum Eyaleti'nde olduğu gibi) bazen aynen mücerred gibi topraksız evli erkek anlamında kullanılmıştır. Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s. 42. Mücerredler ve cabalar İnalcık tarafından da aynı kategoride kabul edilmekte ve evli olmayan ama bir gelir kaynağı üreten kimseler olarak tanımlanmaktadır. Halil İnalcık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk," *V. Milletler Arası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Tebliğler*, TTK, Ankara 1990, s. 8. 1575 sonrası

celeyen Öz'e göre ise 16. yüzyıl defterlerinde mücerred ve cabaların önemli bir kısmı çift ve nim-çift arazileri veya ekinlü-bennak yazılan kardeşleriyle beraber aynı toprak parçasını tasarruf etmekteydiler.[213] Son olarak bu gruptaki kesimlerin bekâr mı evli mi oldukları konusu da ayrı bir problemli alanı işaret etmektedir.[214] Nihayet tüm bu tartışmalardan anlaşıldığı kadarıyla mücerred nüfusu büyük bir ihtimalle toprağa bağlı oldukça az bir geliri olan ya da hiç geliri bulunmayan genç ve bekâr erkekleri ifade etmektedir.

Osmanlı nüfusunun 16. yüzyıldaki artışına paralel olarak bu mücerred nüfusunda da ciddi bir artış söz konusu olmuştur. Ancak işsiz, ya da kriz dönemlerinde işsiz kalmaya en yakın grup olan mücerred nüfusundaki artışın önemli bir sosyoekonomik krize işaret edip etmediği sadece niceliksel artışa dayanarak açıklanamamaktadır. Burada bakılacak diğer bir nicelik de mücerred oranlarının toplam nüfus içindeki değişiminin bu dönemde ne yönde gerçekleştiğidir. Tablo 5 ve 6 bu iki veriyi ortaya koyması nedeniyle önemli ipuçları sunmaktadır. Tablo 6'dan anlaşıldığı üzere 16. yüzyılın başlarındaki mücerredlerin genel nüfus içindeki oranı yüzyılın sonlarına doğru yüzde 10,2'den yüzde 20,7'ye çıkarak iki kat yükselmiştir. Bu rakam gerçekten ciddi bir artışı ifade etmektedir.[215] Yüzyılın başında her on kişiden biri mücerred iken sonlarına doğru her beş kişiden biri mücerred olarak tespit edilmiştir. Acaba genç nüfusun bu denli artışı gerçek bir krizin temel sebebi olarak değerlendirilebilir mi? Bu noktada genelde toprak ile uğraşmadıkları düşünüldüğünde, bu insanların tamamen "işsiz" olarak

yayınlandığı anlaşılan Karaman Vilayeti kanunnamesinde "caba mücerred"ler içinde babaları kisbe kadir olup onun yanında olanlardan vergi alındığı, babası kisbe kadir olmayanlardan ise vergi talep edilmediği görülüyor. Mehmet Akif Erdoğru, "Karaman Vilâyeti Kanunnâmeleri," *OTAM*, S. 4, Ankara 1993, s. 481. Bazı tahrirlerde ise mücerred için *sagir* tabiri de kullanılmıştır. Aksaray tahrirlerinden örnek için bkz. Aköz, "XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı," s. 124.

213 Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s. 45.

214 Aslında mücerred olmak her zaman bekâr olmak anlamına da gelmiyordu. Nitekim Veinstein, Akkirman'a ait kayıtlarda bu şekilde kaydedilmiş ancak çocuk sahibi olan kimselere rastlamıştır. Gilles Veinstein, "XVI. Yüzyılda Karadeniz'in Kuzeyindeki Steplerde Bulunan Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri," Çev. Yavuz Cezar, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, S. 43, Prof. Dr. S. G. Ülgener'e Armağan, İstanbul 1987, s. 90.

215 Mücerred sayısındaki artışa paralel olarak aynı süreçte caba sayısındaki yükselme ile toprakların küçülmesi sonucu nim-çift ve bennakların (topraksız evlilerin) sayısındaki artış da dikkat çekicidir. Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, s. 113. Ayrıca bennak artışına dair başka örnekler için bkz. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 232-233.

Tablo 5. 16. Yüzyılda Osmanlı Topraklarında Tahmini Mücerred Nüfusu Artışı

Yerleşim Yeri	Yıl /Mücerred Sayısı	Yıl /Mücerred Sayısı	Artış Oranı %
Adana Sancağı[1]	1521/975	1572/3148	222
Aksaray Kazası[2]	1522/163	1584/862	428
Amasya Sancağı[3]	1520/8837	1576/24166	173
Antakya Kazası[4]	1550/393	1584/539	37
Canik Sancağı[5]	1522/ %24,7	1576/ %45,8	21,1
Erzincan Kazası[6]	1520/2335	1591/3550	52
Çeşme Kazası[7]	1529/695	1575/2234	221
Çemişgezek Sancağı[8]	1518/100	1566/735	635
Filistin Sancağı (Safed ve Gazze)[9]	1525–6/724	1553-7/ 2179	200
Hamit Sancağı Köy Nüfusu[10]	1522/3033	1568/14087	364
Harput Sancağı[11]	1518/540	1566/4550	742
Kastamonu Sancağı[12]	1487/6365	1582/17107	168
Lâzıkiyye Kazası[13]	1520/341	1571/1741	410
Manisa Kazası[14]	1531/1402	1575/4895	249
Mardin[15]	1518/1012	1540/5620	455
Musul Sancağı[16]	1523/1107	1575/2065	86
Ordu Kazası[17]	1455/710	1613/9459	1332
Trabzon Sancağı[18]	1515/1277	1583/4559	257
Tokat Şehri[19]	1520/385	1574/1241	222

Bu tablodaki notlar için bkz. sayfa 165

kabul edilip edilemeyecekleri tartışmanın can alıcı noktasını teşkil etmektedir. Mücerredlerin babalarından kalan toprakta tek başlarına tasarruf hakları olmadığı ve genel itibarıyla kırsal kesimde biriktikleri bilindiğine göre bu insanların topraksız ve işsiz kalmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bu durum nüfus artışı ile birlikte toprakların da küçüldüğü ve kişi başına düşen buğday miktarının azaldığı bir ortamda mücerredlerin genelde üretici kesime külfet olan tüketici bir zümre halinde belirdiklerini göstermektedir. Dolayısıyla mücerred sayısındaki ve oranındaki artışın iaşe krizlerine neden olmadığını iddia etmek oldukça zordur.

Mücerred nüfusundaki artışın iaşe konusunda ciddi bir problem olduğu tezini destekleyecek başka olgular da yok değildir. Bunların başında işsiz oldukları varsayılan bu gençlerin aynı dönemde artan eşkıya-

Tablo 6. 16. Yüzyılda Osmanlı Topraklarında Toplam Tahmini Nüfus İçindeki Mücerred Oranında Artış

Yerleşim Yeri	Yıl	Mücerred Oranı	Yıl	Mücerred Oranı	Artış Oranı
Adana Sancağı	1521	11,4	1572	15,2	3,8
Aksaray Kazası	1522	2	1584	4,8	2,8
Amasya Sancağı	1520	31,4	1576	45,3	13,9
Antakya Kazası	1550	0,5	1584	0,75	0,25
Canik Sancağı	1522	24,7	1576	45,8	21,1
Çeşme Kazası	1529	14,1	1575	38,9	24,8
Filistin Sancağı (Safed ve Gazze)	1525–6	6,8	1533	8,1	1,3
Hamit Sancağı Köy Nüfusu	1522	17,6	1568	36	18,4
Harput Sancağı	1518	2,1	1566	42,8	21,8
Kastamonu Sancağı	1487	31,6	1582	51,9	20,3
Lâzıkiyye Kazası (İpsili, Kaş Yenice)	1520	2,5	1571	4	1,5
Manisa Kazası	1531	4,6	1575	11,6	5
Musul Sancağı	1523	2,1	1575	2,3	0,2
Ordu Kazası	1455	1,9	1613	13	11,1
Trabzon Sancağı	1515	3,8	1583	9,6	5,8
TÜMÜ	-	143/14= 10,2	- -	291,15/14= 20,7	102

lık vakalarına katılan kesimlerin içinde yer almaları gelmektedir. Zira aynı süreçte büyük çiftliklerin ortaya çıkması nedeniyle daha küçük ölçekli topraklar bunlar içinde erimiş ve buna bağlı olarak az da olsa toprak sahibi olan bekârların toprakları küçülmüş ya da tamamen topraksız kalmışlardır. Böylece maişet krizine düşen bu genç nüfus her ne kadar yeni çiftliklerde işgücü olarak kullanılmış (haricden ziraat edenler) ve tarım dışı alanlara (imam, kale muhafızı, piyade ya da süvari olarak) kayma imkânına sahip olmuşlarsa da herkesin, sözü edilen bu alanlarda istihdama kavuşması olanaksızdı. Bu anlamda şehirlere sığınabilenler özellikle medreselere yığılmışlar ve bir süre sonra eşkıyalık hareketlerine katılmışlardır.[216] Medreseler dışında mücerredlerin levent, saruca ve sekban gruplarına katılarak asiler

216 Bu grupların sebebiyet verdiği darlık ve kıtlık vakaları için bkz. "Eşkıyalık Hareketleri" Bölümüne.

halinde toplumsal dinamiklere zarar veren isyankârlar şekline büründükleri de anlaşılmaktadır. Dolayısıyla nüfusun büyümesine bağlı olarak büyük bir problem şeklinde ortaya çıktığı anlaşılan bu zümrelerin kendileri birer iaşe krizi yaratıcıları olarak sisteme müdahil olmuşlardır.

Sözü edilen bu grupların da kaynaklık etmesiyle birlikte nüfus baskısının ya da asayiş sorunlarının etkisiyle evli veya bekâr çiftbozanlar tarımsal üretim merkezleri olan köylerini terk ederek şehirlere gitmişlerdir. Ancak onların ürettiği tarımsal metaya bağlı olan ve Osmanlı iaşe sisteminde önemli bir hububat tüketicisi olarak bilinen şehirli halk bundan ciddi şekilde etkilenmiştir.[217] İncelenen dönemde Osmanlı toplumunda örneklerine sık rastlanan bu göçler dolayısıyla bir yandan üretici kesim kaybedilirken diğer taraftan tüketici nüfusta meydana gelen artış çift yönlü olumsuz bir etkiye neden olmuş, buna bağlı olarak şehirlerde iaşe konusunda sıkıntılar ortaya çıkmıştır.[218] Bu nedenle klasik Osmanlı döneminde meydana gelen nüfus artışının bir baskı şeklinde hissedilmiş olmasının izlerinin şehirlerde yaşanan bu yığılmalarda da görülmesi mümkündür.

Ancak şehir nüfusunun artmasının her zaman ve her yerde bir darlık krizi ortaya çıkarmadığını da bilmek gerekir. Çünkü kimi zaman şehirlerdeki nüfus artışı yerel ve bölgesel ticarete konu olan metaların üretiminin artmasını da beraberinde getirebilmektedir. Daniel Goffman'a göre İzmir gibi tarıma bağlılığı kısmen daha az olan şehirlerde bu baskının hissedilmediğini söylemek bile mümkündür. Öyle ki, İzmir'de 1575-1576'da kişi başına düşen tahıl miktarı elli yıl öncesinin yarısı kadar olmasına rağmen şehirli nüfus bir iaşe kriziyle karşılaşmamıştır. Zira yeni gelenler tarım dışı alanlarda istihdam edilmişler ve toprağın bölünmesine ve yorulmasına neden olmamışlardı. Bu yeni gelenlerle birlikte büyüyen şehirliler, ihtiyaçlarını art alanlarındaki köylerden karşılamakta zorlanmamışlardı.[219] Ayrıca göçerler de ölçüp biçerek hareket ediyorlar, kıtlık korkusu ile terk ettikleri köylerinin ardından yeni iaşe darlıkları yaşamayacakları ve güvenlik sorunu hissetme-

217 Huri İslamoğlu-Suraiya Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia," *Review*, C. 2, No. 3, (Kış 1979), s. 405.
218 Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, s. 8. Bu konunun ayrıntılı incelemesi için bkz. "Toprakların Terk Edilmesi Ve Büyük Çiftliklerin Oluşumu" bölümüne.
219 Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, TVYY, İstanbul 1995, s. 12.

yecekleri İstanbul, Bursa ve Edirne gibi zahire tedariki nispeten düzenli ve sosyal altyapıları daha sağlam şehirlere sığınmayı tercih ediyorlardı.[220]

2- Eşkıyalık Hareketleri

16. yüzyılda Avrupa kıtasında yaşanan demografik değişime paralel olarak ortaya çıkan iaşe darlıkları, kurulu düzenlerin sarsılmasını da beraberinde getirdi. Bu krizlerin sosyal yaşamdaki yıkıcı etkisini artıran unsurlardan bir başkası ise pek çok yerde görülen eşkıyalık hareketleri olmuştur. İşte bu çalışmanın kapsadığı zaman aralığı içinde imparatorluk sınırları ekonomik daralma süreci olduğu kadar bir kargaşa devri olarak da nitelik kazanmıştır. 1603 yılında asayişsizlik ve bunalım ortamında, dönemin zihniyetini anlatan ve hukuk kurallarının kimse tarafından dikkate alınmaması nedeniyle, kendilerini de böyle davranmakta haklı gören Yenicevardar civarındaki eşkıyadan biri tarafından kullanılan şu ifade dikkat çekicidir. "... Biz de bildiğümiz ideriz..."[221] Gerçekten de özelikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, sözü edilen demografik büyümenin getirdiği etki ile beraber başta Anadolu ve Balkanlar olmak üzere Osmanlı topraklarında bildiğini yapmaya meyilli ve çoğunluğu işsiz gençlerden oluşan bir sınıf ortaya çıktı. Bu kesimlerin kimi zaman suhte adı altında medreselerde talebe olarak bulunmaları, kimi zaman kapı halkı suretinde yerel yöneticilerin hizmetkârı olmaları ile bir nebze istihdam sağlanmış gibi görünse de özellikle doğuda ve batıda devam eden savaşlar neticesinde Anadolu'nun güvenliği zaafa uğrayınca bu gruplar eşkıyalık hareketlerine kalkıştılar. İşte levent ve suhte gruplarının da dahil olduğu ve III. Mehmed devrinden (1595-1603) itibaren yaşanmaya başlayan Celali vakaları ve 1603-1608 yılları arasında bunun doruk noktasına ulaştığı Büyük Kaçgun olayları esnasında Anadolu'nun pek çok yerinde asilerin baskınları ile büyük sosyoekonomik çözülmeler görül-

220 IV. Murad devri (1623-1640) yazarı Gregoryan'a göre bu dönemde sultana Sivas'tan yazılan bir dilekçede halkın şehri boşaltarak İstanbul'a gittikleri belirtilmişti. White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 316. Bu arada Braudel'in IV. Murad devri Osmanlı İmparatorluğu için "*açlıktan işkence çeken ülke*" nitelemesini yaptığını hatırlamak yerinde olacaktır. *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.2, s. 51.

221 BOA, MD 75, 6/15, 5 Rebiülevvel 1012, 13 Ağustos 1603'ten nakleden Selçuk Demir, "75 Numaralı Mühimme Defterleri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (s. 1-171)," Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008, s. 44.

dü.[222] Asayişsizliğin hâkim olduğu ve tarımsal üretimin sekteye uğradığı bu süreçlerde olayların iktisadi sonuçlarının aşağıda çeşitli örnekleri ile görüleceği üzere iaşe krizleri şeklinde tezahür etmemesi mümkün değildi.

Osmanlı tarihinin bu zor dönemini ayrıntılarıyla inceleyen Akdağ'a göre Celali vakalarının ve Büyük Kaçgun olayının en önemli özelliği asilerin hücumlarını kasabalara hatta büyük şehirlere kadar genişletmeleri ve Ankara, Kayseri ve Sivas başta olmak üzere pek çok şehrin büyük hasar görmesiydi.[223] Baskınlar sırasında bu şehirlerde özellikle surlar dışında kalan dış mahalleler ile çarşı ve pazarlar birkaç defa ateşe verildi. Şehirlerin ve köylerin iaşe düzeni için vazgeçilmez öneme sahip olan ticaret hanları eşkıya barınakları haline geldiğinden dolayı işleyemedi.[224] Tüm bu gelişmeler iaşe tedarik siteminde hem üretici hem de aracı ve tüketicilerin darlığa düşmesine neden oldu. Yine köylülerin çoğunluğu ziraatı bırakarak topraklarını terk ettikleri ve yerlerini yok pahasına ele geçirenler de güvenli şekilde ekip biçemedikleri ya da hayvan beslemeyi tercih ettikleri için hububat ekiminin azaldığı Anadolu'da pek çok kıtlık vakası ortaya çıktı. Hem bu üretim düşüşünden hem de Celalilerin iaşe ikmal yollarını kesmesinden dolayı şehirlerde yiyecek fiyatları misli görülmedik derecede yükseldi.[225] Dönemin vahametini göstermesi açısından bir örnek vermek gerekir-

222 Akdağ, "Celali İsyanlarının Başlaması," s. 23. Özellikle Büyük Kaçgun olayında tarım alanlarının ve faaliyetlerinin terk edilmesi nedeniyle yaşanan genel açlık şartları ülkede büyük ve yaygın bir sorun olarak ortaya çıktı. Akdağ, "Celali İsyanlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606," s. 1.

223 Celalilerin yoğun olarak etkin olduğu ve insanların kıtlık ve fakirlikle mücadele ettiği bu dönemde, halkın adeta ölülerini bile gömmeye güçleri ve fırsatları olmayacak kadar sosyal ve iktisadi buhran yaşadığı anlaşılıyor. Zira o yıllarda oldukça büyük sorunlar yaşadığı görülen Sivas şehrinin mezarları üzerine yapılmış bir çalışmada 16. ve 17. yüzyıla ait yok denecek kadar az mezar taşına rastlanılmış olması bunun bir işareti olarak kabul edilebilir. Sebiha Gürlevik tarafından yapılan ve Sivas'ın merkezindeki mevcut tarihi mezar taşlarının incelendiği çalışmada 13. ve 14. yüzyıllara ait 50 kitabeye rastlanmışken, 16. ve 17. yüzyıllara ait sadece üç adet taş bulunmuştur. Sebiha Gürlevik, "Sivas Mezar Kitabeleri Üzerine Bir İnceleme," Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2008, s. 64. Yine bir başka çalışmada ise Tokat'a ait veriler değerlendirilmiş ve hemen hemen aynı sonuçlar elde edilmiştir. Burada incelenen 757 mezar taşından 16. ve 17. yüzyıllara ait sadece yedi kitabe bulunurken, 14. ve 15. yüzyıllara ait 24, 18. yüzyıla ait 140 taşa rastlanmıştır. Mehmet Emin Türklü, "Tokat Mezar Kitabeleri Üzerine Bir İnceleme," Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2010, s. 36.

224 Pek çok örnekten birini anmak gerekirse Kayseri'deki Sultan Alaaddin Han'ı haramilerin yatağı haline gelince kapanmış ve çevresindeki halk da perişan bir halde etrafa dağılmışlardı. *Kayseri Şeriyye Sicili 38, Sayfa No. 354, Belge No. 1436, 16 Cemaziyelevvel 1040,21 Aralık 1630.*

225 Akdağ, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi," s. 210.

se,1607 yılında Ankara ahalisi mahkemeye başvurarak eşkıya saldırısında şehrin nüfusunun üçte birinin dağıldığını belirtmiş ve bu nedenle avarız hanelerinin yeniden tespitini istemişlerdi.[226] İşin daha yıkıcı olan tarafı ise kıtlıktan bunalan insanların bir kısmının isyancılara katılarak kıtlığın etkisinden uzaklaşmaya çalışmalarıydı.[227] Dönemin şahidi olan yazar Vasıtî'nin ifadelerine göre Anadolu'da pek çok kimse bu sırada öküzünü satıyor, at veya saban demirlerinin yerine tüfek alıyor ve övendirelerini gönder[228] ile değiştiriyorlardı. Üstelik bu durum fakir-zengin ya da yaşlı-genç ayrımı yapmıyordu. Zira köylülerin önemli bir kısmı sekban olarak silahlanıyor ve nihayetinde eşkıyalık hareketlerine katılıyorlardı. Onlarla birleşen reaya da bulundukları yerlerden daha uzak alanlara kadar dağılıyor ve kendi güçleri ile yaptıkları kale ve palankalarda kendi savunma alanlarını inşa ediyorlardı.[229] Ancak reayadan bazılarının silahlanma sebebi eşkıyaya katılmak değil, bilakis onlarla canları pahasına mücadele etmekti. H. 985 (M. 1577-1578) yılında Manisa'da bir köyü basan eşkıyanın ilk hedefi köydeki un değirmeni olmuş ve köylüler canları pahasına da olsa silahlı çatışmaya girerek değirmenlerini ve unlarını vermemek için direnmişlerdi.[230]

Bu süreçte Anadolu'nun pek çok şehrinin harap hali seyyahların da dikkatinden kaçmamıştır. Örneğin 1588 yılında İznik'ten geçen Alman seyyah ve eczacı Reinhold Lubenau şehrin çok ciddi bir iaşe krizi içinde olduğunu görmüş ve yiyecek bulamayan insanların bölgeyi terk ettiklerine şahit olmuştu. Seyyah İzmit'te ise soğan, sarımsak, yağ, sirke ve sudan

226 Ankara Şeriyye Sicili 9, Belge No. 1484, 26 Zilhicce 1015, 24 Nisan 1607'den nakleden Ergenç, *1580-1596 Yıllarında Ankara ve Konya*, s. 65. Celali liderlerinden Kalenderoğlu, 1607 yılında kendisine bağlı 400 kişi ile Ankara'ya gelmiş, ahalinin tarlalarına ve mahsullerine zarar vermekle yetinmeyerek şehri de başarısız bir girişimle kuşatmıştı. Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 4, s. 1208.

227 Hammer'in kaydına göre Celali seferi sırasında Kuyucu Murad Paşa, asiler arasında gördüğü bir çocuğa neden onlar arasında bulunduğunu sorduğunda çocuk, babasının daha önce kıtlık sebebiyle eşkıyaya katıldığını söyleyerek kendisinin de niçin orada olduğunu üstü kapalı olarak açıklamıştı. Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 4, s. 1214.

228 Mızrak anlamındadır. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s. 428.

229 Vasıtî, *Gazavât-ı Murad Paşa*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Kısmı, No. 2236, s. 5. Kuyucu Murat Paşa'nın yanında Celali seferinde yanında bulunan yazar Vâsıtî'nin bu eseri *Ahvâl-i Celâliyân* olarak da bilinmekte ve bizzat kendi gözlemlerine dayanmaktadır. Söz konusu esere, Göknur Çelik, "Vâsıtî'nin Gazâvât-ı Murad Paşa Adlı Eserinin İncelenmesi," Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006 künyeli çalışmadan ulaşılmıştır.

230 Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, s. 149.

başka gıda maddesi olmadığından şikâyet etmişti.[231] Yine seyyah Polonyalı Simeon, 1610 yılında Sivas'tan geçerken şehirdeki verimli toprakların Celali saldırıları nedeniyle boş kaldığını gözlemlemişti.[232] Dönemin hemen sonrasında eşkıya tahribatı ile sarsılmış olan Ilgın'ı gezen Evliya Çelebi de bölgenin enkaz halini görünce oldukça üzülmüş ve şehrin önceki dönemde mamur bir yer olduğunu ifade etmiştir.[233] Aynı şekilde 1634'te IV. Murad ile Revan seferine katılan ve on yıl boyunca dolaştığı Osmanlı köylerinin eşkıya saldırıları nasıl ile harabe haline geldiğini gören Kâtip Çelebi, Tebriz ve Hamedan gibi Acem topraklarında tek bir yıkılmış köy görmeyince oldukça üzülmüştü.[234] Böylece eşkıya saldırılarının sosyoekonomik etkisinin yıllar sonra bile silinemediği güvenilir bir şahit tarafından kayıtlara geçirilmişti.

Eşkıyanın zararları başka alanlarda da görülebilmekteydi. Köylerde hasadı gasp eden zorbalar[235] şehirlerde de bağ ve bahçeleri talan ederek iktisadi düzene ağır ve uzun süreli darbeler vuruyorlar, tımar ve iltizam sistemlerinin de sarsılmasına neden oluyorlardı. Örneğin bu dönemde Vanlılara ait bağların Kızılbaş çetelerince perişan edilmesi mahsule ve tarımsal düzene darbe vurmuş hem de bağ vergilerinin toplanması için yeni bir iltizam yapılmasını gerekli kılmıştı.[236] Yine bir başka örnekte ise Malatya'da on yıl hazinenin gelirsiz kalmasına sebep olan Celaliler, iltizamların sil baştan

231 *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi...*, s. 515.
232 Ronald C. Jennings, "Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 21, No. 3 (Ekim 1978), s. 230. Ayrıntı için bkz. Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, İstanbul 1964, s. 87. Şehrin neden harap olduğuna dair Anadolu muhafazasında görev alan Hafız Ahmed Paşa'nın şu ifadeleri çok şey anlatıyordu: "*... şakî-i mezbûr* (Karayazıcı) *Sivas çayırlarına konmuş, yanında olan eşkıyânun havfından ne kimse şehre girer ne de hod şehirden çıkar...*" Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler Telhisler (1597-1607)*, s. 14. Vezir Yemişçi Hasan Paşa ise daha net ifadelerle eşkıyanın iaşe sistemine etkisini özetliyordu: "*...Sivas etrafında yeni hâsıl yetişmedi, üçer yüz zorbaları Tokat ve Zile ve Turhal etrafında çıkup bulduklarını katl edüp kimesne tarlalardan arpa biçdirüb evlerinde buldukları zahireleri alup, merkeblerine ve arabalarına yükleyip giderler, reaya ekinlerin ve harmanların bıragup dağlar başına ehl ü ıyallerin alup gitmişler...*," Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler Telhisler (1597-1607)*, s. 22.
233 Evliyâ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, C. 3, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 14.
234 Kâtip Çelebi, *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar...*," s. 24.
235 Reayanın bu saldırılar nedeniyle, tarlalarını korumak adına kendi aralarından korucular seçtiklerine şahit olunmaktadır. Tırhala ahalisinin böyle bir önlemi için bkz. BOA, MD 90, Hüküm No. 204, Evahir-i Rebiülahir 1056, 5-14 Haziran 1646. Belgeye şuradan ulaşılmıştır: *Mühimme Defteri 90*, Redaksiyon ve Sadeleştirme: Mertol Tulum, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 172.
236 BOA, MAD 3260, Sayfa No. 71,Belge No. 1 ve 2, Gurre-i Muharrem 1020, 16 Mart 1611.

belirlenmesine neden olarak sistemi ters yüz etmişlerdi.[237] Bu tip olaylar işleyen çarkların bir süre durması nedeniyle iaşe darlıklarına sebep olmakta gecikmiyordu. Başka bir örnek vermek gerekirse, 1566 yılının Ramazan ayında Basra'da yaşanan kıtlığın ana sebebi şehrin bir önceki yıla ait mahsulünün eşkıya tarafından gasp edilmesiydi.[238] Bunun üzerine Basra ahalisinin zorluk çekmemesi için Bağdat'tan zahire gönderilmesi konusunda Bağdat beylerbeyine emir verilmişti. Yine Meleş Araplarının verdiği zararlar nedeniyle Silifke'de de 1568 yılında bir kıtlık vakası yaşanmıştı.[239] Meleş Arapları ile suhtelerin ticaret yollarında konaklamaları Kıbrıslıları bile zor durumda bırakmıştı. 1587 yılından önceki birkaç yıl boyunca Tarsus ve İçel çevresinde gezen bu gruplar, adaya mal taşıyan tüccar gemilerinin bir süre atıl kalmalarına neden olmuş ve halkı darlığa sürüklemişlerdi.[240]

Etkin Celali reislerinden olan Karayazıcı Abdülhalim'in eşkıyalık faaliyetleri sırasında da Anadolu'da kıtlıklar meydana gelmiştir. Bunlar içinde Sivas'ta yaşananlar hakkında önemli bilgilere ulaşmak dönemin tarikat liderlerinden kalan eserlerle mümkün olabilmiştir. Halvetiliğe bağlı Sıvasi kolunun müntesiplerinden olan Mehmed Nazmi Efendi (ö. 1701) eserinde insanların Celali baskısından ne kadar bunaldıklarına dair bildiklerini aktarmıştır. Zira yazara göre Şems-i Sıvâsî (ö. 1597) hayatta iken eşkıya saldırıları neticesinde halk öldürücü açlıklarla mücadele etmişti. Reayanın önemli bir kısmı bunlardan korkarak mağaralara gitmiş ve oralarda kalmaya başlamışlardı. Asilerin sayısı Nazmi Efendi'ye göre 70-80 bin civarındaydı ve devlet bunlarla baş edebilmekte zorlanıyordu.[241] Yine aynı hareketin, incelenen dönemde nüfuzlu bir tarikat şeyhi olan Şeyh Receb Es-Sıvâsî'nin *Necmü'l-hüda* (Hidayet Yıldızı) isimli eseri bu konuda değerli bilgileri ihtiva etmektedir. Bölgedeki eşkıya faaliyetlerinden yakınan Receb Es-Sıvâsî, Şems-i Sı-

237 BOA, MAD 3260, Sayfa No. 90, Belge No. 2, 29 Muharrem 1020, 13 Nisan 1611. Ancak aynı süreçte bunalan reayanın bu sefer eşkıyadan zahire gasp etmesini öğrenmek oldukça ilginçtir. Zira Kasım 1568'de, Abaza Hasan Paşa'nın isyanı sırasında Antep ve Kilis civarında halk, yaşadıkları kıtlığa daha fazla dayanamayarak, eşkıyanın elindeki zahireyi gasp etmişti. *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-Nâmesi [Osmanlı Tarihi (1648-1682)]*, s. 130.

238 BOA, MD 5, 500/1361, 15 Ramazan 973, 5 Nisan1566.

239 BOA, MD 7, Hüküm No. 1752,19 Muharrem 976, 14 Temmuz 1568.

240 BOA, MD 63, 7/10, Cemaziyelahir 995, Mayıs-Haziran 1587.

241 Mehmed Nazmi Efendi, *Osmanlılarda Tasavvufi Hayat, Halvetilik Örneği, Hediyyetü'l-İhvan*, Haz. Osman Türer, İnsan Yayınları, İstanbul 2005, s. 414.

vâsî'nin ölümünden sonra Rum vilayetlerinde eşkıyalık olaylarının daha da arttığını belirtmekte ve özellikle H. 1009 (M. 1600-1601) tarihinde bunun had safhaya vardığını ifade etmektedir. Şeyhe göre Sivas'a giren eşkıyanın hemen tamamı gençlerden kurulmuştu ve ellerinde oldukça sağlam ve etkili silahları vardı. Şehirde üç ay kadar kalan asiler insanları katledip mallarını ve dükkânlarını yağmalamakla kalmamışlar ağaçları kesmek, mahsulleri tahrip etmek ve hayvanları boğazlamak suretiyle tarımsal hayata ve bitki örtüsüne de zarar vermişlerdi. İnsanlardan başka hayvanları da katleden eşkıyanın kıydıkları hayvanlar arasında kaz, ördek, tavuk, güvercin ve serçeler bulunmaktaydı.[242] Muhtemelen bunların bir kısmını kendileri tüketecekti. Ancak bu denli ağır tahribat vermelerinin bir başka sebebi de halk arasında korku ve infial yaratarak kendilerine karşı çıkacak direnci yok etmekti. Eşkıyalar üç ay sonra şehri terk ettiklerinde sorun bitmemiş, aksine daha da katmerleşmişti. Zira geride kalanlar bu sefer salgın hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştı.[243] Celaliler daha sonra Hasan Paşa kuvvetlerine yenilerek dağılmış olmalarına rağmen, şeyhin ifadelerine göre bundan sonra da işler düzene girmemişti. Zira yeni gelen eşkıya grupları da emniyet ve asayişi büsbütün ortadan kaldırmıştı. Olayların etkisi en şiddetli haliyle bilhassa Sivas ve nahiyelerinde hissedilmiş ve halk, şeyhin ifadesiyle, "çekirgeler gibi" etrafa dağılmıştı. Öyle ki bu sürecin sonunda ıssız ve harap olan köylerde yabani hayvanlar görülmeye başlamıştı. Araziler uzun süre ekilemediğinden büyük bir açlık dalgasıyla mücadele edilmişti.[244]

Yine Peçevi tarihine göre Hicri 1016 (M. 1607-1608) tarihinde Kalenderoğlu Piri, Kara Sait ve Ağaçtan Piri adlı asi reisleri otuz bin kadar eşkıya ile Bursa kentini yağmalayıp talan ederek uzun süre şehirde kaldılar. Bu ağır tahrip sonrasında ahaliden hali yerinde olanların bile çoğu fukara ve aç bir vaziyette meteliğe muhtaç hale geldiler.[245] Böylece imparatorluğun

242 Bu bilgiler Celali isyanlarının ekolojik ve tarımsal yapıya etkisini birinci ağızdan aktarması bakımından oldukça önemlidir.

243 Celalilerin geride bıraktıkları cesetler, bunların saçtığı hastalıklar, insanların ve diğer canlıların üç ay boyunca iaşe ikmalinden yoksun kalarak yetersiz şekilde beslenmeleri bu salgın ve ölümlerin sebepleri arasında olmalıdır.

244 Şeyh Receb-üs Sıvâsî, *Hidâyet Yıldızı, Sems-ed-dîn-i Sıvâsî Hazretlerinin Menkıbeleri*, Yay. Haz. M. Fatih Güneren, İstanbul 2000, s. 84.

245 Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, C. 2, s. 312.

önemli bir ticaret kenti de Celalilerin baskısı altında bu süreçte açlığın ne demek olduğunu tatmak zorunda kalmıştı.

Hiç kuşkusuz eşkıyalık olayları sadece şehirleri tahrip etmedi. En az şehirler kadar kırsal bölgeler de bu zor dönemde ağır hasara uğradı. İncelenen dönemde reaya arasında çiftlikleri ve köyleri terk ederek surlarla çevrili kentlerin ya da erişilemeyen dağ başlarının güvenli ortamlarına doğru bir kaçış yaşandı. Celalilerin talana çıktığı köylerde yaşayan ahalinin uzak bölgelerde saklanması sebebiyle ürün yetiştirilen mevsimde tarlalar boş durmaktaydı.[246] Bu şekilde reayanın terk ettiği verimli topraklar uzun süre boş ve ekilmeden durunca adeta "baykuş ve karga yuvasına dönmüş" bir halde kalıyordu.[247] Dahası eşkıya bazen aylarca köylerde mesken tuttuğundan orada yaşayanlar geri dönemiyor, neticesinde hasat yapılamadığından reaya tamamen zahiresiz kalıyordu. Böylece asilerin uzun süre aynı yerlerde bulunmaları tarımsal faaliyetleri donduruyor ve köylüler ile tımar sahiplerini iflasa sürüklüyordu.[248] Örneğin Ankara'da Murtazabad bölgesine musallat olan zorbalar üç-dört ay bölgede kalınca köylülerin ekinleri tarlalarında kalmış ve çürüyüp giden terekeleri nedeniyle açlıktan nüfuslarının çoğunu kaybetmişlerdi.[249]Yine 1605 yılına gelinceye kadar Maraş'ta yedi-sekiz sene boyunca meskûn olan eşkıya da tarım alanlarının atıl kalmasına neden olarak üretimi tamamen durdurmuştu.[250] Aynı şekilde Kayseri'de 1607 yılında yaşanan kıtlığın ve buna bağlı olarak ortaya çıkan pahalılığın temel sebebi de üretici ahalinin Celaliler tarafından rahatsız edilmesinden dolayı tarım yapılamamış olmasıydı. Zira varlıklı bir nüfusu da içinde barındıran şehir, bu özelliği nedeniyle sık sık zorba gruplarının hedefi haline geliyordu. Üstelik devlet görevlilerinin asilerin etkili olduğu şehirlere aylar boyunca girememesi şartları daha da ağırlaştırıyordu. Böylece zahire yardımı gelse bile bunu şehirlilere ulaştırmak neredeyse imkânsız bir hal almaktaydı.[251]

246 Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, s. 39. Tarlaların ekilememesi yanında Osmanlılar ile İranlıların birbirine bırakmamak için onları ateşe vermesi de çoğu kez kıtlığa yol açıyordu. *Aynı yer*.
247 Kurt, "XVI. Yüzyılda Adana Tarihi," s. 66.
248 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 4, s. 332.
249 *Ankara Şeriyye Sicili 10, Sayfa No. 277, 18 Rebiülahir 1015, 23 Ağustos 1606.*
250 BOA, MD 75, 149/281'den nakleden Demir, 75 Numaralı Mühimme Defterleri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (s-1-171), s. 204.
251 Yazarı Belirtilmemiş, "Kayseri," *Yurt Ansiklopedisi*, C. 7, Anadolu Yayıncılık, Genel Yayın Yönetmeni Taha Parla, İstanbul 1982-1983, s. 4695.

Aslında sair zamanlarda da her an soyulma tehlikesiyle karşı karşıya olan reayanın[252] özellikle bu dönemde üretim araçlarını eşkıyaya kaptırmaları da onları derinden sarsmıştır. Zira köylü ekonomisinin en önemli araçları olan öküzlerin çalınması köylüleri tamamen çaresiz bırakmakla kalmıyor, hem kendilerini hem de onların üretimine bağlı yaşayan şehirlileri darlıklarla baş başa bırakıyordu.[253] Bu şekilde mağdur olan bölgelerde bazen birkaç hane bir çift öküzü ortak olarak kullanabilmekteydi.[254] Yine köylülerin at ve katırlarını da eşkıya baskınlarında yitirmeleri onları başka bir açıdan da darlığa sürüklemeye yetiyordu.[255] Asilerin reayayı yıldırmak adına onları gasp etmeleri ve ardından terk etmeye hazırlandıkları bölgeleri ateşe vermeleri reayanın toparlanma sürecini uzatıyordu. H. 1013'te (M. 1604-1605) Ermeneklilerin başına gelenler işte bu yüzden korkunçtu. Eşkıya üç yüze yakın canlı hayvanlarını götürmüş bununla yetinmeyerek ne kadar dükkân ve ev varsa içlerini boşaltarak ateşe vermişti.[256] Üstelik eşkıya grupları bu baskınları hesapsız şekilde yapmıyor, maddi bakımdan güçlü olan bölgeleri iyi biliyor ve bundan ötürü özellikle saraya bağlı hassa arazilerini hedef seçebiliyorlardı.[257] Sonuçta bu dar zamanlarda halkın elinden tutacak kimsenin kalmaması ve onları yaşama bağlayan varlıklarından mahrum edilmeleri darlık ekonomisinin şartlarını çok daha ağırlaştırıyordu.

252 Osmanlı döneminde göçebeler, herhangi bir salgın hayvanlarını telef ettiğinde ya da bir kuraklık sonrasında kışlık arazilerindeki mahsulleri yetmediğinde kervanları soyarak geçiniyorlardı. Cengiz Orhonlu'dan nakleden Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 66.

253 Kayseri'de Karaçalı ismindeki eşkıya reisinin yaptığı gibi öküzleri çalınan reaya geçim kaynağından mahrum bir halde mahkemelerde hak aramaktaydı. *Kayseri Şeriyye Sicili 11, Sayfa No. 51.* Yine 1607 yılında Seferihisar'da gezen eşkıya Barcınlu denilen nahiyeden altı yüz adet büyükbaş hayvanı götürmüş ve savunmasız köylüleri uzun soluklu bir darlığın içine itivermişti. BOA, MDZ 8, Sayfa No. 16, Hüküm No. 72'den nakleden Mehmet Şahin, "Kuyucu Murad Paşa'nın Celâlî Seferi Mühimmesi (1607)," İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s. 73.

254 17. yüzyılın hemen başında Vidin ahalisi kendilerine baskı yapan ehl-i örfün etkisiyle fakirleşince beş-altı hane bir çift öküzü beraber kullanarak ziraatlarına devam etmeye çalışmışlardı. Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler Telhisler (1597-1607)*, s. 77.

255 Çankırı'da köylülerden bir kısmı yük hayvanlarını eşkıya baskınlarında kaybedince göçmeye karar verme noktasına gelmişlerdi. BOA, İE-DH, Dosya No.5, Gömlek No.450, 26 Zilkade 1011, 7 Mayıs 1603.

256 BOA, KK, Gömlek No. 70, Sayfa No.463, Belge No. 1, H. 1013, M. 1604-1605.

257 Örneğin Ankara'da etkili olan Tavil Ahmet'e bağlı Celaliler şehirdeki Vezir Murad Paşa'nın haslarından olan Küçük Haymana'daki köyleri basarak 1000'den fazla koyun ve 500 adet sığırlarını çalmışlar, geride kalan ahaliyi temel üretim ve tüketim emtiasından mahrum bırakmışlardı. *Ankara Şeriyye Sicili* 11, Sayfa No. 155, Evail-i Zilhicce 1016,18-27 Mart 1608, 18 Mart 1608.

Eşkıyalık faaliyetleri içinde sayılabilecek unsurlardan olan Kazakların faaliyetlerini de burada anmak gerekir. Zira Kazaklar özellikle 17. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz kıyılarına ve hatta İstanbul'a yaptıkları saldırılar nedeniyle halkın yaşadıkları bölgeleri terk etmelerine[258] ve kıtlıklara düşmelerine neden olmaktaydılar.[259] Bu saldırılar sıradan korsan saldırılarına benzemiyor, kimi zaman sayıları beş yüze yaklaşan gemileri ile tüm Karadeniz kıyılarını tehdit ediyorlardı. Bunlar ancak merkezi donanmanın karşı koymasıyla püskürtülecek kadar büyük silahlı gruplardı.[260] İşte bu denli kuvvetli olan Kazaklar, 1614-1615'te Trabzon'a ve 1614'te Sinop'a saldırıp yağmalamışlardı. Onların saldırılarından başkent dahi etkilenmekteydi. Örneğin 1621 yılında Karadeniz'de Kazaklarla yapılan mücadeleler esnasında İstanbul halkı büyük problemler yaşamıştı. Fransız ve İtalyan diplomatlarının raporlarına göre başkentliler panik havasına kapılmışlar ve şehirde ekmek darlığı ortaya çıkmıştı.[261] Yine IV. Mehmed döneminde (1648-1687) bu isyancılar zahire taşıyan gemilere saldırdıkları için kıtlık baş gösterdiğinde sultanın Edirne'den İstanbul'a gelmek zorunda kaldığından bile bahsedilmektedir.[262] Ayrıca Akkirman ve Özi civarındaki hayvanlar İstanbul'un iaşesi için kullanıldığından Kazakların bu bölgelere saldırmaları da her zaman mümkündü ve bunun engellenmesine çalışılmaktaydı.[263] Bu Kazak saldırıları nedeniyle sosyal altyapıda da değişimler olmuş ve Anadolu halkının bir kısmı Karadeniz kıyılarından iç bölgelere göç etmişlerdir. Ayrıca durum sadece Kazak saldırılarıyla da sınırlı değildi. Trabzon başta olmak üzere Doğu Karadeniz kıyıları Rus istilalarıyla da rahatsız ediliyor, bölge halkı yerlerinden ayrılarak ya da dağınık yerleşmeler halinde yaşam şartla-

258 17. yüzyılın başlarında devam eden Kazak saldırıları nedeniyle Samsun nüfusu 1600 kişinden 700 kişiye kadar düşmüştü. Mehmet Öz," Population Fall in Seventeenth Century Anatolia: Some Findings For The Districts Of Canik And Bozok," www.yunus.hacettepe.edu.tr/~mehoz/1642tahririson3.doc adresinden erişilmiştir. (12.11.2012).

259 Kazakların bu ağır hasar bırakan saldırıları Osmanlı idarecilerini de bıktırmış olduğundan kendilerine resmi dilde "*Kazak-ı bed-ahlak*" ifadesi uygun görülüyordu. Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtîn*, C. 2, s. 233.

260 Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtîn*, C. 2, s. 531.

261 Victor Ostapchuk, "An Ottoman Ġazānāme on Ḫalīl Paša's Naval Campaign against the Cossacks (1621)," *Harvard Ukrainian Studies*, C. 14, No. 3/4 (December 1990), s. 487.

262 Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 280.

263 *Age.*, s. 282.

rını değiştirmek zorunda kalarak iaşe üretim ve tedarik sisteminin çökmesi nedeniyle fakirleşiyorlardı.[264]

Eşkıyanın bir bölgede darlığa sebep olması için illa o bölgelere saldırmaları ya da oralarda yerleşmeleri gerekmiyordu. Bazen bir yere sadece bir kez uğramış olmaları ve dahi uğrayacakları yönündeki şayialar insanların yaşadıkları yerleri terk etmesine, dolayısıyla zahire tedarik zincirinin kopmasına neden olabiliyordu. Örneğin Celali eşkıyasının İzmir, Manisa, Tire ve Urla çevresine gelecekleri haberleri ortaya çıkınca bölgede yerleşik Yahudilerin bir kısmı, muhtemelen göçmeye gücü yetecek kadar ekonomik güce sahip olanlar, Sakız Adası'na geçerek oraya yerleşmişlerdi. Ancak bu yeni gelenler ani bir nüfus artışına yol açarak adada kıtlık ve enflasyona neden olmuşlardı.[265] Elbette ekonomi ve nüfus politikası ile toplum üzerinde oldukça etkin olan devlet buna müsaade etmeyerek vergiye tabi Yahudilerin derhal eski yerleşim yerlerine dönmeleri konusunda Sakız kadısını uyarmıştı.

Ayrıca şehirlerdeki ticari faaliyetlerin durmasına neden olan asiler, esnafın ticari faaliyetlerini ve üretim işlerini sekteye uğratarak onların kazançlarını donduruyor ve dolayısıyla temel gıda maddelerini alacak paradan yoksun bırakarak da tacirleri darlığa düşürüyorlardı.[266] Yine istila edilen bölgelerdeki halkın adeta abluka altına alınması ve taşraya çıkmalarına izin verilmemesi yapay darlıklar yaratarak ahaliyi etkisiz hale getirmeyi hedefliyordu.[267] Bundan daha kötüsü bazen reaya, eşkıya korkusundan bulundukları yerleri külliyen terk ederek muhkem kalelere kapanıyor ve buralarda aylarca zahiresiz idare etmek zorunda kalıyorlardı. Örneğin 1608 yılında Hamid Sancağı'nda yaşayanlar asilerin korkusuyla Eğirdir Kalesi'ne kapanarak üç-dört ay boyunca orada kalmıştı.[268] Halbuki devlet ahalinin bu şekil-

264 Örnek için bkz. Trabzon Şeriyye Sicili 1824: Sayfa No. 32, Belge No. 3, Evahir-i Rebiülevvel 1042, 5-14 Ekim 1632'den nakleden Orhan Zerey, "1824 Nolu Trabzon Kadı Sicili (Transkripsiyon-Değerlendirme)," Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2003, s. 209.
265 BOA, KK, Gömlek No. 70, Sayfa No. 68, Belge No. 2, Gurre-i Zilkade 1013, 21 Mart 1605.
266 Örneğin Konya'daki bedesten, eşkıya baskısı nedeniyle faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmış ve böylece şehrin can damarı kesilmişti. BOA, MD 81, Belge No. 268, H. 1024-1025, M. 1615-1616.
267 Benzer bir olay için bkz. BOA, KK, Gömlek No. 70, Sayfa No. 283, Belge No. 2, H. 1013, M. 1604-1605.
268 BOA, KK, Gömlek No. 71, Sayfa No. 99, Belge No. 2, 15 Ramazan 1017, 23 Aralık 1608.

de yerlerini terk etmesini hoş karşılamıyor, bu durumda boşalacak arazilere zorba kitlelerinin yerleşmesinden çekiniyordu.[269]

Eşkıyanın zahire gaspı yanında ikmal yollarını kapatması da tebaayı büsbütün bunaltıyordu. H. 1013 (M. 1603-1604) tarihli bir kayda geçen bilgiler asilerin dahil olduğu bir bölgede kısa süreli bir kıtlık ortamının nasıl oluşturulabileceğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıntıları ile belgeye yansıyan olaya göre; Zile'ye giren bir eşkıya kitlesi üç yüze yakın eve girmekle kalmamış onları ateşe de vermişti. İnsanların mallarını aldıktan sonra zahire bulabilecekleri en önemli mekânlardan olan değirmenleri basmışlar ve buralardaki gıda maddelerini gasp etmişlerdi. Bununla kalmayan zorbalar zahire temin edebilecekleri bir başka yer olan ticaret yollarına inerek tacirlerin mallarını da zorla almışlardı.[270] Böylece hem elindeki hem de yoldaki zahiresini kaybeden reayanın kıtlıkla karşılaşması için başka bir şey olmasına gerek kalmamıştı.

Eşkıya baskısı yüzünden yaşam bölgelerini terk eden insanlar, geriye döndüklerinde topraklarının başkaları tarafından tasarruf edildiğine de şahit olabiliyorlardı. Bu durumda devlet eski sahiplerinden yana tavır alıyor ve onların dilemeleri halinde toprakları üzerinde yeniden tarım yapmalarını onaylıyordu.[271] Yine eşkıya zulmünden dolayı malını ve mülkünü kaybedenlere devlet kendi gücü oranında maddi destek vermeye de çalışıyordu. Örneğin Kastamonulu Hacı Mehmed isminde bir kişi bu zor dönemde Celaliler tarafından dört kez soyulmuş ve onlara esir düşmüştü. Bu sürede malını ve aile efradından birkaçını kaybeden şahıs yaşlılığının da etkisi ile çalışamadığından iyice fakirleşmiş ve yardıma muhtaç hale gelmişti. Bu haline merhameten kendisine on batman tohum verilmesini talep etmişti. Devlet bu isteği geri çevirmemiş ve en azından talep ettiği miktarın yarısının kendisine verilmesi uygun görülmüştü.[272] Yine Çankırılı bir başka mağdura ise

269 Rusçuk halkı, muhtemelen şekâvet tehdidinden dolayı, zahire taşıyan gemilere binerek bölgeden kaçmak istediklerinde bölgeye eşkıya yerleşmesinden çekinen devlet, buna engel olmaya çalışmış, onların binmesi muhtemel kayıkların küreklerine el konulmuştur. BOA, İE-DH, Dosya No.7, Gömlek No. 625, 18 Muharrem 1012, 28 Haziran 1603

270 BOA, KK, Gömlek No. 70, Sayfa No. 237, Belge No. 1, H. 1013,M. 1604-1605.

271 Edirne'de eşkıya korkusundan kaçan köylüler eski topraklarına iade edilmiş, sonradan yerleşenlerden ziyade bu eskiler hak sahibi olarak görülmüşlerdi. BOA, KK, Gömlek No. 71, Sayfa No. 747, Belge No. 2, 28 Rebiülahir 1028, 14 Nisan 1619.

272 BOA, C-ML, Dosya No.204,Gömlek No.8439, 16 Muharrem 1019,10Nisan 1610.

önce Celalilerden kaçtığı İstanbul'da resmi bir görev verilmiş, daha sonra eşkıya tehdidi ortadan kalkınca Çankırı tuzlasından yevmiye bağlanmıştı.[273]

Aslında işin garibi bu süreçte reaya kadar eşkıya da iaşe ve açlıkla mücadele etmekteydi. Nitekim o yıllarda sıklıkla kullanılan "ambar bozma" ya da "ambar kırma"[274] ifadeleri eşkıyanın kalkışma sebeplerini belirtmesi bakımından önemlidir. Zira asilerin hedeflerinin başında halkın ya da devletin erzak ambarları gelmekteydi. Pek çoğu içinden birkaçını örnek vermek gerekirse Mardin'e bağlı Koçhisar köyünde 1598 yılında miri ambarın başına böyle bir olay gelmişti. Reaya, eşkıya zulmünden şehre kaçınca asilerin ilk hedeflerinden olan köyün ambarı soyulmaktan kurtulamamıştı. Nitekim ambarın mührü bozulmuş, delik açılmak suretiyle insan boyunu aşacak miktarda depolanmış olan zahirenin bir kısmı çalınmıştı.[275] 1604 yılında Semadirek'te bir yeniçeri etrafında örgütlenen ve gayrimüslimlerden oluşan eşkıya grubu ise Sultan Süleyman Vakfına bağlı köylerde yaşayan insanların evlerini basıp "ambarlarını bozmuşlar" ve vakıf reayasına zor günler yaşatmışlardı.[276] Aynı şekilde incelenen dönemde oldukça etkili olan Abaza Hasan Paşa İsyanının son dönemlerinde (1657 yılı civarında) etrafındakiler açlık ve kıtlıklarla mücadele edecek takatlerinin kalmadığı şeklinde serzenişlerde bulunarak bu hallerinden biraz da paşayı sorumlu tutmuşlardı. Maraş, Adana, Kayseri ve Göksun yaylası gibi geniş bir alanda oradan oraya sürüklenen paşaya bağlı zorbalar kış şartları ve açlığa dayanamayacak

273 BOA, C-ML, Dosya No.642, Gömlek No.26346, 29 Zilkade 1019, 12 Şubat 1611.

274 Yanya yakınlarındaki Haloviç Kazası'nda bir çiftliği basan eşkıyanın ilkönce "ambarları kırması" boşuna değildi. BOA, MD 88, Hüküm No. 264, 1637-1638'den nakleden: Murat Ateş, "88 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi,1637-1638 (H. 1046-M. 1048)," Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2008, s. 240.

275 Mardin Şeriyye Sicili 259, 329 numaralı belgeden nakleden Ramazan Günay, "259 Numaralı Hicri 1006-1008 (1598-1600) Tarihli Mardin Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi," Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2002, s. 83.

276 BOA, MDZ 7, 31/74, H. 1013, M. 1604. Kastamonu'dan bir başka örnek için bkz. BOA, MDZ 7, 31/75, H. 1013, M. 1604-1605. Kimi zaman da "*ambar açma*" olarak da ifade edilen bu eylem, kanunnamelere girecek kadar önemli ve sık rastlanan bir suçtu. Şer'en cezası el kesmek olmakla birlikte, hırsızın maddi durumuna göre 10, 20 veya 40 akçe arasında değişen para cezaları uygulanıyordu. 1699 tarihli olan ancak Kanuni döneminden itibaren çeşitli kanunları derleyen "*Kanunname-i Sultaniye*"den aktaran, Doğan Gün, "Kânunâme-i Sultâniyye (H. 1111-M. 1669 Tarihli Eski ve Yeni Kanuname'nin Transkribesi ve Değerlendirmesi," Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996. s. 71.

noktaya gelmişlerdi.[277] İsyancılar Halep'e vardıklarında son çare olarak, bölgede kıtlık ve pahalılığa sebebiyet vermiş olduklarına aldırmadan, reayanın elindeki zahireleri ucuz fiyatla toplamışlar, adeta gasp etmişlerdi.[278] Yine Kayseri'de bir zâimin ambarı açılarak H. 1033 (M. 1623-1624) senesine ait zahireden hububat çalınmış ve bu işin içinde Abaza eşkıyasının zorlaması ile bizzat şıhne adı verilen zabitlerin de yer aldığı anlaşılmıştı.[279]

Celali isyanlarının yoğunlaştığı dönemlerde halkı bir hayli rahatsız eden ve onları darlık çıkmazlarına sürükleyen gruplardan biri de hiç şüphesiz suhtevât diye bilinen medrese öğrencileriydi.[280] Nüfus artışının ortaya çıkardığı işsiz gençlerin bir kısmının medreselerde birikmesi ile sayıları artan suhteler, özellikle 16. yüzyılın sonlarında Celalilerin en yoğun olduğu süreçte ve Anadolu'nun asayiş bakımından oldukça sorunlu olduğu bir dönemde eşkıyalık hareketlerine kalkıştılar. Aynen Celaliler gibi giderek genişleyen ve daha çok köylüler üstünde baskı kurarak onlara zarar veren suhtelerin, temel örgütlenme nedenleri yağmacılıktı. Kitleler halinde hareket eden öğrenci gruplarının evleri basarak erzak gasp etmeleri[281] ve darlık süreçlerinin önemli kurumları olan imaretleri yağmalamaları[282] bunun bir göstergesiydi. Bu durum kökeni işsiz gençlerden müteşekkil olan medrese öğrencilerinin açlıkla nasıl mücadele ettiklerini açıklayıcı mahiyettedir.

277 Evliyâ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, C. 5, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 122. Abaza Hasan Paşa, asilere pirinç ve koyun eti bulunamadığından oldukça az miktarda sığır ve keçi eti ile bulgur verince eşkıyalar bundan rahatsız olmuştu. Hatta Paşa, asi askerlerinin arasında tebdil-i kıyafet dolaşmış, gerçekten de kendisinin bu kıtlık ve pahalılıktan sorumlu tutulduğunu bizzat kulağıyla işitmişti. Zira asiler, "*biz ve atlarımız onun için can verirken o bizi açlığa terk etti*" diyerek hakkında menfi sözler sarf etmekteydiler. Mehmet Fatih Gökçek, "Behcetî Seyyid İbrahim Efendi "Târih-i Sülâle-i Köprülü" (Transkripsiyon ve Tahlil)," Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 95.

278 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 5, s. 126. Bu tarihten sonra paşanın etkisi azalmış ve 1658 yılında Halep'te katledilmiştir.

279 *Kayseri Şeriyye Sicili 25*, Sayfa No. 77, 5 Cemaziyelahir 1034,15 Mart 1625.

280 Suhte isyanları hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, "Medreseli İsyanları," İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, S. 1-4, İstanbul 1949, s. 361-387 ve aynı yazar, "Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları," V. Kısım; Zafer Karademir, "Osmanlı Döneminde Medreseli Olayları," Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2008.

281 Bazı örnekler için bkz. BOA, MD 3, 434/ 1300; 10 Şevval 967, 4 Temmuz 1560; BOA, MD 6, 413/ 870,18 Şaban 972, 21 Mart 1565,

282 Birkaç örnek olarak bkz. BOA, MD 12, 618/ 1178; BOA, MD 5, 355/ 936.

Büyük kitleler halinde gezen,[283] keyiflerince ve istedikleri yerlerde konaklayan suhteler, o yöredeki her türlü ticari ve tarımsal alışverişe engel oluyor, aylarca kaldıkları bölgelerde insanlar korkularından yola çıkamıyor ve dolayısıyla temel ihtiyaç maddelerine ulaşma şansı bulamıyorlardı. Bu halde adeta abluka altındaymış gibi hareketsiz kalan reaya kıtlık şartlarında yaşamak zorunda kalıyordu. Nitekim 1575 yılında Antalya'da yaklaşık otuz-kırk kadar suhte köyleri dolaşıp sekiz ay boyunca insanların erzaklarını adeta sömürdüklerinde o bölgeleri kaçınılmaz olarak kıtlık alanları haline dönüştürmüşlerdi.[284]

Suhteler bu karışık ortam içinde sadece eşkıyalık faaliyetleriyle değil medreselere yığılmış olmalarıyla da sorun olabilmekteydiler. Kapasitelerinin oldukça üzerinde kontenjanlarla eğitim vermeye çalışan bu okullar, keyiflerince medreseler arasında geçiş yapan sorumsuz öğrenci kitlelerinden dolayı da sıkıntı içindeydiler. Taşradaki medreselere oranla çok daha kontrollü ve önemli miktarda maddi destekle faaliyetlerini sürdüren selatin medreselerinde dahi bu durum yaşanmaktaydı. Zira öğrenciler ekonomik şartları daha iyi olan medreselere geçiş yaparak bu kurumların mevcutlarını şişiriyorlar ve böylece onları besleyen vakıflar ile imaretleri müzmin darlıklara sürüklüyorlardı.[285] Böylece çalkantılı dönemde kendilerinden hizmet beklenen kurumlar kriz sürecine girerek sosyal ve ekonomik yaşamın tekrar eski haline dönmesi için gerekli olan görevlerini ifa edemez hale getiriliyorlardı.

Elbette devlet bu eşkıyalık hareketlerinin etkilerinin farkındaydı. Zorbalar üzerine gönderilen askeri ve mülki erkân, görev yaptıkları alanlarda, zaten asayişsizlik ortamından yıpranmış olan halkın daha fazla zarar

283 Suhteler bazen o kadar büyük nüfuslara ulaşıyordu ki gezginlerin dikkatini çekecek şekilde bulundukları yerin en kalabalık nüfusunu oluşturabiliyorlardı. Evliya Çelebi'nin H. 1050 (M. 1640-1641) yılında Gerede'den geçerken suhtelerin orada nüfusça en büyük kitleyi oluşturduğunu kaydetmesi bu anlamda önemlidir. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 2, s. 91.

284 Bursa Şeriyye Sicili, A-139/166, Varak No. 34-a ve 34-b, 23 Rebiülahir 983. 1 Ağustos 1575'ten nakleden, Hasan Albayrak, "982-994/1574-1585 Tarihinde Bursa'da Sosyal Düzen (A-139/166 No'lu B.Ş.S.'ne Göre)," Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1991, s. LI I. Hükmün Bursa Şeriyye sicilinde geçmesinin nedeni suhtelere başbuğluk edenlerden birinin Bursalı olmasıdır. Hüküm H. 983 tarihli olmasına rağmen olay bu tarihten bir buçuk yıl önce gerçekleşmiştir.

285 1609 yılında İstanbul ve çevresindeki selatin medreselerindeki görevliler Rumeli tarafından gelen suhtelerden, bunlara bağlı yaşanan aşırı yer değişimlerinden ve bu nedenle yaşadıkları daralmadan şikâyet etmekteydiler. BOA, KK, Gömlek No. 71, Sayfa No. 224, Belge No.23, Şevval 1017, 30 Ocak 1609.

görmesinin engellenmesi ve bir an önce güven ortamının sağlanması konusunda uyarılmaktaydı. Şüphesiz bu güven ortamının kapsamı içinde kıtlıktan kurtularak ucuzluk ortamının tekrar sağlanması da yer almaktaydı.[286] Suhtelerden tövbe ederek asiliği bırakan ve kendilerine birer kefil bularak, ziraata başlayacağına dair resmi makamlara güvence verenlerin affedilmesi, devletin bu amaçla yürürlüğe koyduğu iyi niyetli bir önlemdi.[287] Dönemin önemli bir uygulaması olan bu kefalet yöntemi, suhtelerin sistemle tekrar bütünleşmesini sağlamayı hedeflemekteydi. Ancak gerek levent eşkıyasının gerekse suhtelerin arkalarında bıraktıkları enkazın ortadan kaldırılması, yayılmaları kadar kolay ve hızlı olmayacaktı.

3- Savaşlar

İmparatorluk tarihinde beşeri nedenler arasında iaşe sistemine zarar vermesi açısından oldukça etkili olan vakalar arasında savaşlarda önemli bir yer işgal etmiştir. Savaşların bizzat kendisi üreten kesimlere ek yükler bindirirken, bu sürede yaşanan abluka ve işgal gibi ağır süreçler iaşe sistemini tamamen çalışamaz hale getirebiliyordu. Ordunun sefer güzergâhında olan merkezler sık ve uzun süren savaşlarda avarız, nüzul, sürsat ve iştira gibi vergilerle askeri ihtiyaçları karşılama yükümlülüğünde olduklarından bu merkezlerde kıtlıkların ortaya çıkma ihtimali çok daha yüksekti. Paranın kıt ve nakil masraflarının yüksek olduğu durumlarda sözü edilen talepler üretici sınıfın cezalandırılması gibi bir etki yaratıyordu.[288] Uzun süre devam eden harpler tüm ekonominin durağanlaşması ya da daralmasına yol açtığı gibi bu küçülme cephedeki askerin levazım tedarikini güçleştirdiği

286 Abaza kuvvetlerini Kayseri'de yenen ve Kızılbaşlar üzerine görevlendirilen Sadrazam Mehmed Paşa'ya sultan tarafından gönderilen mektupta, bir an önce ziraata elverişli ve ucuzluğun hâkim olduğu bir ortamı yeniden sağlanması isteniyordu. Padişah, ucuzluğun ya da kıtlığın, reayanın ziraata gönülden bağlı olup olmamasıyla ilişkili olduğunu mektubunun sonunda vurgulamak ihtiyacını hissetmişti. Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtîn*, C. 2, s. 215.

287 Raşit Gündoğdu, "Balıkesir Şer'iyye Sicili (Evâil-i Cemâziye'l-Evvel 1021-25 Safer 1027) (4 Temmuz 1612-21 Şubat 1618)," Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992, s. 111.

288 Ağustos 1575 tarihinde Osmanlı askeri Edirne'de kışlamaya hazırlanırken zahire temininden sorumlu olan kadı ve çavuşlar topladıkları gıdanın miktarını abarttıklarında ekmek ile un konusunda kıtlık ve pahalılığa neden olmuşlardı. Bunun üzerine kendilerinden ordunun ihtiyacından fazlasını derhal eski fiyat üzerinden satmaları ve piyasayı rahatlatmaları istenmişti. BOA, MD 26,150/394 ve BOA, MD 26,150/395, 24 Rebiülahir 983,2 Ağustos 1575.

için beraberinde gelen yenilgiler kaçınılmaz oluyordu.[289] Dolayısıyla askeri başarısızlıklar ile ekonomik krizler birbirini doğuran bir kısır döngü halini alıyordu. İncelenen dönemde meydana gelen savaşlarda askerlerin kendi ihtiyaçlarını karşılamak konusunda yaşadığı sıkıntılar ivedilikle halledilmesi gereken birer iaşe krizleri anlamına geliyordu. Bu dönemde iktisadi yapıyı derinden sarsan Avusturya ve İran savaşları ile İnebahtı yenilgisi,[290] Girit Seferi[291] gibi büyük mali külfeti olan mücadele süreçleri iaşe tedarik dengesini olumsuz yönde etkileyen gelişmelerdi. Başka hiçbir doğal ya da beşeri sıkıntı olmasa dahi bu askeri harekâtlar başlı başına iaşe krizi potansiyeli taşımaktaydı.

İşte bu şekilde ağır mali yükümlülüklerin farkında olan özellikle askeri güzergâh çevresinde yerleşik halk ve idareciler, Osmanlı ordusunun hareket edeceği haberleri üzerine haklı olarak endişelenmekteydiler. Bu anlamda Karaman beylerbeyinin 3 Temmuz 1581 tarihinde divana gönderdiği mektubunda ordunun sefer yolunda olması sebebiyle, miri ihtiyaçların karşılanması için sık sık kendilerine başvurulmasından dolayı et konusunda yörede kıtlık yaşandığından şikâyet etmesi boşuna değildi.[292] Askeri hareketlilikler olayların yaşandığı güzergâh üzerindeki ekonomik faaliyetlerin büyük oranda sekteye uğramasına neden olabiliyordu. İaşe ve ikmal faaliyetleri güvenlik nedeniyle askıya alınınca darlık adeta kaçınılmaz oluyordu. Çeşitli dönemlerdeki İran seferleri sırasında yaşanan korku ve güvensizlik ortamı nedeniyle Bursa'daki ipek tüccarlarının işlerinin durma noktasına gelmesinde olduğu gibi[293] bu etkiler sadece olayların cereyan ettiği bölgede hissedilmiyor, daha uzak yerler dahi bu daralmadan nasibini alıyordu.

289 Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699," s. 597.

290 İnebahtı yenilgisi sırasında büyük maddi giderlerle karşılanan donanmanın önemli bir kısmının mahvolması ve ardından bunun yine ciddi meblağlarla yenilenmesi ekonomik göstergelerin kriz yönüne doğru çevrilmesi sürecini hızlandırmıştı. Ayrıntısı için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. 3, Kısım 1, s. 15-24.

291 Girit Seferi sırasında genel olarak yaşanan iktisadi sıkıntılar için bkz. Ayşe Pul, "Girit Savaşı İle İlgili Bir Türk Kaynağı'nın Tahlili (TTK Kütüphanesinde Bulunan Girid Tarihi Başlıklı Yazma)," Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensitütüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.

292 BOA, MD 42, 34/217, 1 Cemaziyelahir 989, 3 Temmuz 1581. Sonunda beylerbeyi, ismini verdiği ondan fazla kişinin ek olarak kasap yazılmaları konusunda izin talep etmek zorunda kalmıştı.

293 Bursa Şeriyye Sicili, A-119, Belge No. 1053, H. 998 (M. 1589-1590)'den nakleden, Sönmezışık, *Bursa A-119 Numaralı Şer'iyye Sicili Tahlil ve Transkripsiyonu*, s. 540.

Tüm bunların ötesinde ordu sefer yolunda iken askerler geçtikleri merkezlerin menkul ve gayrimenkullerine zarar verebiliyor, taşınabilir mallarını götürebiliyorlarsa alıp gidiyorlardı. Hiç şüphesiz alıp götürdükleri şeylerin başında canlı hayvanlar geliyordu. Yiyebildiklerini konaklama esnasında tüketen askerler, hareket zamanında hayvanatın bir kısmını önlerine katıp götürüyorlardı. 1609 yılında Biga ve Güvercinlik ahalisi bu duruma üç-dört yıldır katlanmak zorunda kaldıkları için işleri büsbütün zorlaşmıştı. Askerler bölgedeki öküz ve ineklerden bir kısmını oracıkta tüketmiş kalanını ise yanlarında götürmüşlerdi.[294] Bu ağır şartlar neticesinde kıtlık ve pahalılık ortamının gelmesi kaçınılmaz olmuştu.[295] Tarım için gerekli en önemli varlıklarını kaybeden ahalinin kendi çevrelerinde canlı hayvan bulamayınca Gelibolu kanalıyla Rumeli'den satın almaları konusunda devletten izin koparmaları bir miktar onları rahatlatmış olmalıdır. İşin ilginci yaşadıkları ağır sürece rağmen, devlet tarafından kendilerine sınırsız hayvan tedarik etmeleri konusunda serbestlik tanınmamış, ancak iki yüz adet kara sığırı almalarına müsaade edilmişti. Böylece iaşe sistemindeki dengenin kriz sürecinin aşılması esnasında iyice bozulmaması yönünde önemli bir tedbir alınmıştı.

Kazanılmış olsa dahi askeri harekâtlar bazen mali yıkımları da beraberinde getirebilmekteydi. Savaşlarda yitirilen teçhizat içinde yer alan hayvanların kaybı aynı zamanda barış zamanında ekonominin temelini oluşturan değerlerin yok olması manasına geliyordu. Bu durum savaş süresinde veya sonrasında kıtlık yaşayan halkı daha zor durumda bırakıyordu. Nitekim Zigetvar Seferinde deve ve atlarını kaybeden Karaman halkı 1578 yılında saraya mektup göndererek hem bu sebeple hem de yaşadıkları kıtlık nedeniyle geçimlerini dahi sağlayamayacak duruma geldiklerini yazmışlardı.[296] Osmanlı halkı, yaşadığı bölgelere ordunun uğrayacağını haber alınca bu şekilde her şeyini kaybetmektense yıpratıcı da olsa, kendi çözümünü kendisi üretme yoluna gidebiliyordu. 1603 yılında sayıları on binlerle ifade edilen Tatar askerleri Dobruca'dan geçtiklerinde köylülerin ellerinde yiye-

294 BOA, KK, Gömlek No. 71, Sayfa No.221, Belge No. 2, 13 Şevval 1017, 20 Ocak 1609.
295 "*...ziraat ve hiraset itmek içun öküzleri olmayub kar u kisbden kalmağla fakir ve felakete mübtela olduklarından gayrı memlekete dahi kaht u galâ târî olub...*"
296 BOA, MD 7, 662/1841, 9 Safer 976, 3 Ağustos 1578.

cek adına bir şey kalmamış ve ahalinin önemli bir kısmı savaş korkusunun da güdülemesiyle dağlık bölgelere kaçmışlardı.[297]

Osmanlı askeri herhangi bir yerde muhasara ve abluka altında iken ya da kendisi bu harekâtları yaparken kısa sürede neticenin alınamaması askerin elindeki teçhizat ve levazımın tükenmesi tehlikesini beraberinde getirdiğinden kendileri kıtlığa sebep olan askerler bizzat ondan etkilenebiliyorlardı. Örneğin Osmanlı askerleri Bağdat kuşatması esnasında, 1622 yılında şehre gelen iaşe yollarını kesmiş ve halkın kıtlık çekmesine sebebiyet vermişlerdi.[298] Bir sonraki yıla kadar sarkan muhasara süresince sadece halk değil kuşatmayı yapan askerler de kıtlıktan etkilenmişler ve neticede açlıktan halsiz düşmüşlerdi. Muhasarayı devam ettiremeyen Osmanlı ordusu şah taraftarlarının kaleye girmesine engel olamamıştı.[299]

Osmanlı ordusu H. 1035 (M. 1625-1626) tarihinde Bağdat çevresindeki kuşatması sırasında da zor anlar yaşamıştı. Zira o sıralarda hem Osmanlı hem de şah kuvvetleri büyük zahire darlıkları ile mücadele etmekteydiler. Çatışmalar sürerken bir ara Kuşlar Kalesi denilen mevkiye şah taraftarları kendi askerleri için üç gemi ile zahire getirmek istemişlerdi. Çünkü hem şehirde hem kalede kıtlık dayanılmaz boyutlara ulaşmıştı.[300] Bu arada söz konusu kıtlıktan bunalan yeniçeriler Osmanlı otağı etrafında toplanarak orduda yiyecek ile at ve eşek gibi yük hayvanlarının kalmadığından şikâyet etmişler ve neden hâlâ orada olduklarını sorgulamaya başlamışlardı. Vezir, otağa gelip niçin böyle davrandıklarını sorduğunda, kendilerine yardım gelmediğini ve zahire yollarının kesilmesi nedeniyle daha fazla kalmaya güçlerinin olmadığını ifade etmişlerdi. Kıtlığın boyutları o kadar artmıştı ki askerlerin bir kısmı açlıktan ölmemek için yenmesi mümkün olmayan çeşitli nesneleri yediklerinden hasta düşmüşlerdi. Askerler daha fazla dayanamayarak İmam-ı Azam mevkiine gitmişler ve oradaki zahireyi

297 BOA, İE-DH, Dosya No.5, Gömlek No.455, 23 Zilkade 1011,4 Mayıs 1603.
298 *"...paşalar dahi Bağdad muhasarasına şürû' idüb etrafını ihâta ve turûk-ı zihireyi kat' etiler ve dâhil-i Bağdad'da kaht zuhur idüb, ehl-i Bağdad nafaka hususu içun ziyâde muzâyakaya düşdüler..."* Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, s. 523.
299 *"...hisarîlerin kahttan halleri düşvar olub şehirde seng ü gübre kalmadı, cümle ekl edib derd-i cû'la bî-tab u tûvan olmuşlardı..."* Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, s. 530.
300 Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, s. 589.

yağmalayarak hayatta kalmaya çalışmışlardı.[301] Böylece yaşama tutunmak adına açlıkla mücadele etme gayreti, düşmanla savaşma planını geride bırakmış ve ordu zafer kazanmak yerine hayatta kalma telaşına düşmüştü.

Osmanlı askerlerinin kıtlıklara maruz kalma sebeplerinden biri de onlara yeterli malzemenin zamanında ulaştırılamamasıydı.[302] Zira kimi zaman sayıları on binleri bulan askerlerin nakli ve bir yörede konaklayarak iaşelerinin sağlanması oldukça zor bir işlemdi. Böyle dönemlerde tüketim bir anda hızlı bir şekilde yükseliyor ve fiyat artışları beraberinde geliyordu.[303] Ayrıca bir yerde kıtlık olması durumunda, o sırada seferde olan askerlerin bazı fedakârlıklar yapması isteniyordu. Ancak bu talep her zaman sıkıntısız ve sükûnetle karşılanmıyordu. Örneğin 1596 yılında Budin'de sefer esnasında kıtlıkla karşılaşan askerin ulufeleri verilemeyince, Arnavut Ali Ağa'nın zahire bahası için getirdiği altınlara altı-bölük halkı tarafından "ulufelerimizdir" denilerek el konulmuştu. Yine Vezir Mehmed Paşa'nın getirdiği yüz elli bin altın, yeniçeriler ve bölükbaşılar tarafından "eman virülmeyüb" alınmıştı. Ancak bu durum da askerin sıkıntısını hafifletmemiş, bölgeden gelen mektuplarda yeni zahire ve asker gönderilmediği takdirde başarı kazanmanın mümkün olamayacağı ifade edilmişti.[304]

Osmanlı ordusunun sefer yolu üzerindeki bir yerde ya da konaklayacağı bir mevkide iaşe sıkıntısı olması durumunda güzergâh değiştirilebilirdi. Örneğin Hersek'te 1570 yılında kıtlık yaşandığında askerin bu bölge yerine Alacahisar'da kalması kararı alınmıştı.[305] Askerin kışlayacağı yerlerde kıtlık olduğunda ordu oraya ulaşmadan zahirenin en yakın merkezlerden tedariki yoluna gidiliyordu. Nitekim yine 1570 yılında ordunun kışlayacağı Aksaray'da arpa ve saman kıtlığı yaşandığında Koçhisar, Niğde ve Ürgüp kadılarına emir gönderilerek sözü edilen zahireyi temin etmeleri emredilmişti.[306] Bundan başka seferde olan ordunun iaşe sıkıntısı çözülemediğinde

301 Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, s. 598.
302 H. 1003 (M. 1594-1595) yılında Estergon Kalesi'nin kuşatılması sırasında Osmanlı askeri günlerce susuz kalmış, hatta Gelibolulu Mustafa Âlî'nin ifadesine göre bir içim su beş kırmızı altına alınmıştı. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, s. 581.
303 İnalcık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış," s. 164.
304 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 602.
305 BOA, MD 14, 592/844, 5 Cemaziyelevvel 978, 5 Ekim 1570.
306 BOA, MD 14, 604/868, 14 Cemaziyelevvel 978,14 Ekim 1570.

feryadcılar[307] adıyla görevlendirilen askerler merkeze gönderiliyor ve bunlar aracılığıyla en hızlı şekilde saray durumdan haberdar edilerek erzak temini konusunda emirname isteniyordu.[308] Ayrıca iaşesinde darlık olan bir yörede ordunun yerleşmesi o bölge halkı için de tehlikeli oluyordu. 1591 yılında Mezistre ve Mora'da kıtlık olduğundan ordunun buralarda konaklamasının talan ve yağmaya neden olacağı divandan Tırhala sancakbeyine bildirilerek kendisinden dikkatli olması ve ambarlarda mahsul birikince haber vermesi istenmişti.[309]

Kul taifesi diye ifade edilen zümre içinde yer alan taşradaki Osmanlı askerleri ve komutanları da kıtlık zamanında sair halk gibi zor duruma düşmekte ve hayatta kalma adına kendi çarelerini üretmekteydiler. Medine'de H. 1000 (M. 1591-1592) yılı ve öncesinde birkaç yıldan beri devam eden kuraklık nedeniyle kıtlık ortamı yaşandığı dönemde, kullar iki yıllık ulufelerini harcadıklarından ellerinde hiç paraları kalmamıştı. Sınırlarını zorlayan Osmanlı askerleri, üniforma ve silahlarını satarak hayatta kalmaya çalışmıştı. Bölgenin diğer zahire ikmal yollarından olan Hindistan'dan gemiler gelmez olduğu gibi Cidde kaynaklı mahsulün yetmemesi de büyük sorun olmuştu. Devletin aldığı önlem ise Mısır beylerbeyi ve kadısının uyarılarak kendilerine hemen istihkaklarının (deşişe ve alıklarının) gönderilmesini sağlamaya çalışmak olmuştu.[310]

Askerler kıtlıktan etkilendiğinde aldıkları başka önlemlerle bu zor süreçleri aşmaya çalışmaktaydılar. Örneğin H. 1009 (M. 1600-1601) yılında Budin civarındaki Solnok (Solnak) yolunda seferde olan Osmanlı askeri aşırı yağmur nedeniyle menzillerin sular altında kalması üzerine kıtlığa sürüklenince, bölgede ekmek bulunamaz olmuştu. Bunun üzerine Tatarlar-

307 Bu kimselerin bir nevi ulak vazifesiyle görevlendirildikleri ve hızlı bir şekilde haber taşıdıkları anlaşılmaktadır. BOA, MD 86, 26/86. MustafaAkdağ da Celali fetretinden bunalan halkın saraya feryatçılar gönderdiğini belirtmektedir. "Celali Fetreti," *DTCFD*, XVI/1-2, Ankara 1958, s. 96.
308 1559 yılında Azak Kalesi'nde darlık çeken yeniçeriler İstanbul'dan kendilerine zahire gönderilmesi talebiyle bu şekilde feryadcılar göndermişlerdi. BOA, MD 3, Hüküm No. 216, 11 Zilkade 966,15 Ağustos 1559.
309 BOA, MDZ 5, 122/373'ten aktaran Harun Bingül, "Mühimme Zeyli Katoloğundaki 5 Numaralı Defterin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi," Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2002, s. 159.
310 BOA, MD 70, 115/141, H. 1001, M. 1592-1593

dan alınan buğday kavrularak ekmek yerine tüketilmişti.[311] Ancak bu sırada askerlerin içtiği suların soğuk olması onları etkilemişti. Üç-dört gün içinde hastalanan yeniçeriler arasında huzursuzluk ortaya çıkmış ve serdarın otağını basarak kilerini yağmalamışlardı. Ordu orada daha fazla kalamayarak Segedin taraflarına geri çekilmek zorunda kalmıştı.[312]

4- İhtikâr

İhtikâr (احتكار) kelime anlamı olarak zahire ve sair mahsulün toptan ve ucuza satın alınarak, bunların pahalandığı dönemde yüksek fiyatla satılması yani bugünkü ifadesiyle karaborsacılık manasına gelmekte olup, bu işi yapanlara da muhtekir (محتكر) yani karaborsacı denilmektedir.[313] İddihâr (ادخار) kelimesi de aynı manada kullanılmakta ve kıtlıkta yüksek fiyatla satmak üzere zahire toplayıp saklama anlamına gelmektedir.[314] Bu durumda müddahir (مدخر) de bu işi yapanları ifade etmektedir. Yine çeşitli vesilelerle karaborsacılık yapan kimseler için madrabaz sözcüğü de kullanılırdı.[315]

İslamda bizzat Hz. Muhammed'in sözüyle ihtikâr yasaklanmış ve bu fiili işleyenler lanetlenmiştir.[316] İslam hukuku çerçevesinde yer alan Osmanlı hukuk sistemi de bu hadis yörüngesinde gelişmiş ve ihtikâr mekruh sayılmıştır. İmparatorluk hukukunu derinden etkileyen İmam-ı Azam Ebu Hanife'ye (ö. 767) göre "şehirdeki yahut ona yakın yerlerden şehre taşınacak olan malı yığmak ve satışa sunmamak" olarak tarif edilen ihtikâr, sadece kamu malı için yasaklanmıştır. Ebu Hanife, bunun dışında kişinin öz malını ya da dışarıdan kendi gücüyle getirdiği emtiayı depolamasına engel

311 Varat Seferi denilen bu harekât sırasında ordu maiyetinde bulunan Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, askerin kırılmasını bu kavrulmuş buğdayı yemelerine bağlamaktadır. *Solak-zâde Tarihi*, C. 2, s. 399. Bu konuda ayrıntılı açıklamalar için bkz. "Ürün Çeşitlendirme ve Beslenme Alışkanlığında Değişim" bölümüne.

312 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Tarihi*, s. 590.

313 Şemseddin Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî*, C. 2, s. 76.

314 Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1996, s. 410.

315 Madrabazlar sebze, meyve, balık ve diğer canlı hayvan gibi emtiayı yerinden veya ilk elden alarak üzerine kâr koymak suretiyle satan kimselerdi. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 752. Ancak zamanla bu çalışmada da örnekleri görüleceği üzere vurgunculuk işlerine karışmış olmaları nedeniyle madrabaz kelimesi hileci esnaf ve tüccarlar için kullanılan bir anlama bürünmüştür.

316 Hadis tam olarak şöyledir: "Malını pazara arz eden rızka erer, muhtekir de lanete uğrar." İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte*, C. 17, İstanbul 1993, s. 251.

olunamayacağı görüşüne varmıştır.[317] Yine bazı müctehidler ihtikâr yasağını tüm meta için geçerli saymasına rağmen, Ebu Hanife gıda maddeleri ve hayvan yemlerinin dışındaki maddelerde ihtikâr yasağının olmadığı hükmünü vermiş,[318] bir malın piyasadan çekilmesinden halk zarar görüyorsa vurgunculuk olacağına, kamuya zararı yoksa bunun vurgunculuk olmayacağına kanaat getirmiştir.[319] Kimi müctehidler ihtikâr ile ilgili zaman sınırlaması getirerek 30 ila 40 günü aşan stoklama işini ihtikâr olarak saymışlardır.[320] Bu şekilde üzerinde çeşitli ihtilaflar bulunsa da suç olduğu konusunda şüphe olmayan ihtikâr eylemi için ayet ya da hadislerde herhangi bir ceza şekli öngörülmemiştir.[321] Fakihler tarafından yapılan değerlendirmeler neticesinde bu konuda ceza yetkisi devlet başkanına ve hâkime bırakılmıştır. Daha sonra İslam hukukçuları suçun niteliğine göre değişmek üzere bu suça karışanlar için uyarı, tazir, dayak, teşhir ve hapis şeklinde çeşitli cezaları uygun görmüşlerdir.[322]

İslam hukukunda muhtekirlerle mücadelede muhtesipler görevlendirilmiş, onların sıkı denetimi ile bu faaliyetin önlenmesine çalışılmıştır. İslami ilkeler gereği muhtekirin malı ele geçirilince onu haczetmek yerine muhtesip tarafından piyasa fiyatlarından satmaya zorlanması daha uygun görülmüştür. Muhtekir buna uymazsa malının elinden alınması istenmiş ve ele geçirilen malların halka ücret karşılığında dağıtılmasına izin verilmiştir. Dağıtılan metanın ücretini geri ödeyemeyen ahaliye ise bu mallar hibe olarak bırakılacaktır.[323] Böylece İslamın öngördüğü arz yönlü yeterlilik ekonomisine

317 Celal Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, İstanbul 1980, s. 300.
318 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 286.
319 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 305.
320 Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Alfabetik İslam Hukuku ve Hukuk Istılahları Kâmusu*, C. 2. Haz. Ayhan Yalçın, İstanbul 1996, s. 458.
321 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2003, s. 246.
322 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 315.
323 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 312, 313. Aynı durum Osmanlı iktisadında da söz konusuydu. Osmanlı hukukuna kaynaklık eden eserlerden olan, 16. ve 17. yüzyıllara ait Eşbâh ve Mecâmî adlı eserlerdeki hükme göre, bir bölgenin hâkimi kahtzedeleri bu dertten kurtarmak için muhtekirlerin elindeki malı, değerini ödemek koşulu ile almaya muktedirdi. Hayriye Kaliç Taşkan, "Dürerü'l-hükkâm Şerhi Mecelleti'l-ahkâm 1-63 maddeleri: Metin ve İnceleme," Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006, s. 136. Hanefi hukukçusu Kasânî (ö. 587/1191)'ye göre bir bölgede açlık nedeniyle ölüm tehlikesi doğduğunda devlet, muhtekirlerin elindeki mallara el koyarak çaresiz insanlara dağıtabilirdi. Sonra halk, elleri düze çıkınca bunları geri ödemekle yükümlüydü. Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 264

uygun olarak aynı zamanda birer zahire tedarikçisi olan karaborsacıların iflasa sürüklenmesi ve insanların darlığa düşmesi önlenmiş olacaktır.

Tüm bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere ihtikâr iaşe krizleri ile doğrudan alakalı bir eylemdir. Buna bağlı olarak muhtekirler daha çok iaşe dengesi arz ya da talep yönünde bozulduğunda ortaya çıkmaktadırlar. Daha açık bir ifadeyle bolluk ya da darlık süreçleri karaborsacıların en çok arzu ettikleri ve faal oldukları dönemlerdir.[324] Bu şekilde çoğu zaman iaşe krizlerinin ortaya çıkmasıyla şiddetlenen karaborsacılık faaliyetlerinin bizzat kendisi de iaşe krizlerine sebebiyet vermektedir.[325]

Dönemin önemli gözlemcilerinden Gelibolulu Mustafa Âlî, muhtekirlerin kökenlerini aktarırken bunların dirlik sahibi varlıklı kimseler olduklarını ve zenginliklerine muadil elde ettikleri siyasi nüfuzla kıtlık dönemlerinde kazançlarına kazanç kattıklarını açıklamaktaydı. Belki de dönem yazarları içinde ihtikâr ile kıtlık arasındaki ilişkiyi en net şekilde tarif eden isim olan Gelibolulu, muhtekirleri insanları iflasa sürükleyen ve toplumu kıtlık ve enflasyon ortamına iten, buna karşılık kendileri kâr peşinde koşan kimseler olarak resmetmekteydi. Yazara göre bu karaborsacılar arasında beylerbeyi ve kadılar dahi vardı. Bunlar bir yerde darlık olduğunda ellerindeki nüfuzu kullanarak kendi mallarından önce kimsenin mal satmasına da izin vermiyorlardı. Böylece hem başka tacirlerin kazancının önünü kesiyorlar hem de halkın ihtiyaç maddelerini normal fiyatlardan daha pahalıya almalarına neden oluyorlardı. Üstelik bundan azami derecede etkilenenler korunmaya en çok muhtaç olan "aceze ve fukara" kesimdi.[326] Bu şekilde çekinmeden resmi görevlilerin de bu işe karıştığını dile getiren Gelibolulu

324 Muhtekirler için sadece kıtlık dönemleri değil bolluk zamanları da fırsat yıllarıydı. 1522 yılında Filistin'e giden İtalyan asıllı Yahudi gezgin ve din adamı Moses Bassola'nın, yolculuğu sırasında Şam şehrinden geçerken şahit olduğu bir vaka buna delalet etmektedir. Bassola, Şam'da gerek ticaret gerekse yiyecek ve içecek vaziyetinin oldukça canlı ve zengin olduğunu görmüştü. Ancak seyyah bu bolluk döneminde muhtekirlerin ürünleri ucuza alarak, fiyatlar yükseldiğinde ya da kıtlık zamanlarında satmak niyetiyle depo ettiklerini de müşahede etmişti. Bernard Lewis, "A Jewish Source on Damascus Just After the Ottoman Conquest," *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, C. 10, No. 1 (1939), s. 182.

325 Ülgener'e göre, ihtikâr sadece malı bir yerde saklamakla olmaz. Bazen zahireyi tüketim merkezlerinden uzaklaştırmak ve etrafa dağıtmakla da ihtikâr yapılmış olmaktadır. Böylece gıda maddelerinin arzı suni şekilde daraltılmış olacağından hububat başta olmak üzere fiyatların günden güne yükselmesi kaçınılmazdır. Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, s. 98.

326 Ertaş, *Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Nasîhatü's-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni*, s. 154.

Mustafa Âlî, karaborsacıların mutlaka tüccar kökenli olması gerekmediğini de ortaya koyuyordu.

İhtikâr eylemi kısa sürede büyük kazançlara ulaşmayı vaat etmesi sebebiyle resmi ya da sivil hüviyete sahip pek çok insanın iştahını kabartan ve gizli bir şekilde yürütülen faaliyetti. Dolayısıyla devlet tarafından takibi çok da kolay olmayan bu eyleme karışanlar oldukça farklı zümrelerden kimselerdi. Ancak karaborsacıların belki de en belirgin özelliği bu işi yapabilecek düzeyde maddi imkâna sahip olmalarıydı. Muhtekirlerin özellikle Osmanlı ekonomik sisteminin çözülmeye başladığı 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük çiftliklerde iltizam sahibi kimseler arasından çıkmaları maddi güçlerinin ve enflasyonist ortamın kendilerine sağladığı bir fırsattı. Zira zikredilen dönemde büyük çiftlik sahibi mültezimler enflasyondan yararlanan muhtekirler olarak büyük kârlar elde etmekteydiler.[327] Normal zamanlarda işlerini yapan ancak kriz ortamında kısa sürede muhtekir rolüne bürünen kimseler ellerindeki sosyopolitik nüfuzu da kullanmakta ve halktan düşük fiyatla zahire toplayabilmekteydiler. Bu işi başarma konusunda çok da zorlanmamaktaydılar. Zira halkın ucuz fiyatlar önermelerine rağmen bu kimselere gıda maddelerini satmalarının sebebi sözü edilen gücü kullanarak kendilerini buna zorlamalarıydı.[328] Ayrıca reaya nakit sıkıntısı çektiği kriz dönemlerinde kendisine önerilen fiyata bakmaksızın elinden mal çıkarmaya daha çok meyilliydi.

Muhtekirlerin kökeni hakkında önemli bilgiler veren Evliya Çelebi de ağır kelimelerle eleştirdiği bu insanların daha çok İstanbul'da faal olan ve gemicilerle birlikte çalışan yamaklar olduklarını ve gemilerle gelen buğday ve arpayı mal sahiplerinin ellerinden ucuza alıp ihtikâra karışarak fahiş fiyatla sattıklarını anlatmaktadır. Evliya "esnâf-ı navluncıyân-ı buğday ve şa'îr" zümresi arasında saydığı bu kimselerin faizcilik özelliklerine de vurgu yapmakta ve bazılarının Unkapanı civarında dükkânları olduğunu, bazısının ise dükkân açmaksızın bu işi yaptıklarını ifade etmektedir.[329] Kıtlığa ve enflas-

327 Barkan-McCarthy,"The Price Revolution of the Sixteenth Century...," s. 27, 28.

328 Halil İnalcık, "Adâletnâmeler," *Belgeler*, C.2, S. 3-4, TTK, Ankara 1965, s. 85. Muhtekirler zorla ve ucuz fiyatla topladıkları bu terekeleri daha sonra ihtiyaç zamanında yine halka üç-dört kat fazlaya, üstelik de eksik terazi ve ölçeklerle satmaktaydılar. *Aynı yer.*

329 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 1, s. 237. Muhtekirlerin mutlaka dükkânları olması

yona sebep oldukları için onları ağır sözlerle eleştiren seyyah, kendilerinin lanetlenmiş olduklarını da hatırlatmadan geçmemektedir. Ayrıca bazılarının eli silahlı olduğu bilgisini veren Evliya, bu kötü işlerinden dolayı onların gemiciliği zafiyete uğrattıklarını da sözlerinin sonuna eklemektedir.

Burada muhtekirlerin kimler olabileceğine dair daha özel örnekler vermek gerekirse mesela 1564'te Mudanya'da İstanbul zahiresini stoklayan kişi şehrin naibiydi. Elbette bunun anlaşılması üzerine kendisi sürgün mahiyetinde başka bir yere tayin edilmişti.[330] Yine eminler ve muhtesipler arasında da ihtikâra kalkışanlar oluyordu. Üstelik bu kesimden olup stokçuluk yapanlar kendilerine verilen yetkileri kullanarak baskının şiddetini daha da artırabiliyorlardı. Şam'da (Safed'de) 1583 yılının yaz aylarında yaşanan kıtlığın temel sebebi emin ve muhtesiplerin ihtikâra yeltenmeleriydi. Bu resmi hüviyetli karaborsacılar bununla da yetinmeyerek şehre zahire getiren çiftçileri engellemek suretiyle vurgunun boyutlarını artırmaya çalışmışlardı.[331] Böylece basit bir ihtikâr eylemi nüfuz sahibi olan kimselerin ellerinde organize bir suç haline dönüşerek kitleleri mağdur eden yapay bir iaşe krizi boyutuna ulaşmıştı. Bu son örnek ihtikâr faaliyetinin tek başına darlık ve pahalılık yaratma gücüne sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca 1585 yılında Bursa'da yaşanan kıtlıkta olduğu gibi kadı ve müderrisler de bu işe bulaşmaktaydılar.[332]

Muhtekirler arasında orduda rütbe sahibi olan kimseler de bulunmaktaydı. 1590 yılında Halep ve civarında müteferrika ve çavuşlar nüfuzlarını kullanarak halktan zahire toplamışlar ve yörede kıtlık yaşanmasına neden olmuşlardı.[333] Hatta bu bilginin yer aldığı arşiv kaydına göre vezir, beylerbeyi, sancakbeyi ve kadılar elinde de ambarlara gizlenmiş zahire olabileceği ima edilmiş ve bunların ihtikâr yapmalarının asla kabul edilemeyeceği kesin

gerekmiyordu. Evlerinde ya da başka gizli yerlerde zahire stoklayanlar çoğunluktaydı. Örneğin İznikli bir madrabaz İstanbul'a gelmesi gereken soğanı evinde saklayarak Bursa'da satmaya hazırlanırken devlet bunun farkına varmıştı. BOA, MD 5, 148/349, H. 973, M. 1565-1566.

330 BOA, MD 6, Hüküm No. 385, 12 Rebîulâher 972, 17 Kasım 1564.

331 BOA, MD 51, 20/67, Şaban 991, Ağustos-Eylül 1583.

332 BOA, MD 58, 297/752, 17 Ramazan 993, 12 Eylül 1585. Bu kıtlık yılında ihtikâr yapanlar arasında yeniçeriler ve kapı kullarından bazı kimseler de vardı.

333 BOA, MD 67, 49/128, Safer 999, Aralık 1590. Vurguncular arasında zaimler ve diğer alt rütbeli tımar sahipleri de bulunmaktaydı.

bir dille kendilerine bildirilmişti. Fermana göre benzerleri gibi bunların da ambarları bozulmalı ve ellerindeki zahireler pazarlara getirilerek cari fiyat üzerinden (narh-ı ṛuzi ụzere) sattırılmalıydı. Dahası ellerindeki silahı bir sindirme aracı olarak kullanan ordu mensubu muhtekirler halktan zahire topladıklarında bunu narh fiyatlarının altında ücretler ödeyerek alıyorlardı. Bununla yetinmeyen bu şahıslar pazarlara inerek depoladıkları malları kendileri satıyor ve farklı iki yolla halkın hakkını gasp ediyorlardı.[334] Örneğin Rodoscuk ve civarında 1593 yılında zahire bakımından darlık yaşanmış ve fiyatlar fahiş derecede yükselmişti. Yapılan araştırma neticesinde bu işin arkasında yeniçeri, solak, sipahi ve cebecilerden oluşan bir muhtekir grubunun olduğu anlaşılmıştı. Karaborsacılar bölgeye gelen zahireyi iskele başında bekleyerek piyasaya sürülmeden önce kendileri almıştı.[335] Zahire limandan uzaklaştırılmadan iskele ve civarında depolanmış, üstelik bu işe evkaf amilleri ve adamları da bulaşmıştı. Muhtekirlerin yaptıkları bu haksızlığa karşı ileri sürdükleri iddiaları ise söz konusu zahireyi İstanbul'a götürecekleri yönündeydi. Halbuki araba ve kayıklarla taşınan zahirenin teslim edileceği adres başkent halkı değil muhtemelen daha fazla fiyat veren yabancılardı.

Bu son örnekte görüldüğü üzere çoğu zaman muhtekirler ile kaçakçılar işbirliği yaptıkları gibi bazen bu iki sıfat aynı kişide bulunabiliyordu. Böyle dönemlerde toplanan zahire yabancılara satılınca darlık ortamının ve enflasyonun baskısı daha da ağırlaşmaktaydı.[336] 1591 yılında Selanik ve çevresinden gelen şikâyetlere göre bölgedeki eminler, amiller ve voyvodalar muhtekirlerle işbirliğine girerek ya da bizzat kendileri stoklama yaparak zahire saklamakta ve yabancı gemilere kaçak yolla satmaktaydılar.[337] Bölgede kıtlık ve pahalılığa sebebiyet veren bu işe belgenin imasından anlaşıldığı üzere bazı tımar sahipleri ve ümeranın bir kısmı da katılmıştı. Görevleri bu iki kanun dışı durumu ortadan kaldırmak olan beylerbeyi ve kadılar bu olayın sorunsuz bir şekilde halledilmesi ile sorumlu tutulmuşlardı. Tüm bunların yanında olay sonrasın-

334 BOA, KK, Gömlek No. 70, Sayfa No. 606, Belge No. 2, H. 1013, M. 1604-1605.

335 BOA, MD 71, 25/49, 13 Zilhicce 1001,10 Eylül 1593.

336 H. 1017 (M. 1608-1609) yılında Drama ve İlbasan'da muhtekirler depoladıkları buğday başta olmak üzere değerli zahireyi yabancılara sattıkları için ahali *kaht u galâya* mübtela olmuştu. Devletin bu olay karşısında tepkisi sert olmuş ve bu şahısların derhal yakalanarak hapsedilmeleri emredilmişti. BOA, KK, Gömlek No. 71, Sayfa No. 73, Belge No. 1, H. 1017, M. 1608-1609.

337 BOA, MD 67, 159/415, Evâsıt-ı Rebiülahir 999, 5-14 Şubat 1591.

da zahire ticaretine sınırlar koymaya çalışan devlet, gıda maddesi satın alma hakkını sadece ellerinde resmi kayıt (ahkâm-ı şerife) bulunanlara ve bu izin belgesinde de tarihi açıkça yazılmış olanlara tanımıştı.

Ehl-i örfe mensup kimseler stokçuluk yaptıkları esnada zikredilen idari ve mali nüfuzlarını kullanırken muhtemelen kendilerine "sivil" kesimlerden de destek buluyorlardı. Zira 1592 yılında Şam'da zahire depolayarak kıtlığa sebep olan bölükbaşı ve zaimler bu çirkin işi bazı vakıflarla işbirliği içinde yapmaktaydılar.[338] Söz konusu gruplar piyasadan icâre ile topladıkları mahsulü zamanı geldiğinde, yani en az bulunduğu ve yapay kıtlık oluşturdukları dönemde aşırı ücretlerle sürmeyi düşünmüşlerdi. Bu düşünce sadece zihinlerde kalmamış, halkın şikâyetlerinde ortaya çıktığı üzere eyleme de dönüştürülmüştü.

Kimi zaman muhtekir rolüne giren ya da onlarla birlikte hareket eden bir başka grup da spekülatörlerdi. Avrupa'daki benzerleri gibi[339] darlık korkusu pompalayarak ve fiyat kızıştırarak yapay kıtlıklar yaratan ya da mevcut iaşe darlıklarında krizin daha uzun ve ağır geçeceği endişesini yayan bu kimseler, Osmanlı toplumunda da faaliyetteydiler. Mesela incelenen dönemde İstanbul'da iki gün boyunca aralıksız kar yağması sonucunda ekmekçiler arasındaki bazı spekülatörler narhı yükseltmek amacıyla zahire kalmadığı şeklinde bir uydurma haber yaymışlardı. Buna engel olmak isteyen devlet "iki gün kar yağmağla terekenin narhi ziyade olmak yokdur" diyerek İznik ve Kazıklı'da bulunan değirmenlere yayabaşı ile buğday göndermiş, onların ellerinde hazır olan unu da derhal şehre sevk etme gayreti içinde olmuştur.[340] Böylece piyasaya doğrudan müdahale eden devlet bu şahıslar eliyle çıkarılmak istenen yapay darlık ortamına daha baştan engel olmaya çalışmıştır.

Muhtekirler ve spekülatörler için savaş önceleri de önemli fırsat dönemleriydi. 1596 yılında İstanbul'da ortaya çıkan kıtlık ve pahalılıkta bir anda beliren muhtekirler yiyecek maddelerinin fiyatını artırırken, ordunun

338 BOA, MD 69, 235/469, 5 Cemaziyelahir 1000,19 Mart 1592.

339 Pek çok örnek içinden birini anmak gerekirse Palermo'da 1640'lardaki bir kıtlık sırasında aristokratların spekülatörlük yaptıkları anlaşılmıştı. H. G. Koenigsberger, "The Revolt of Palermo in 1647," *Cambridge Historical Journal*, C. 8, No. 3 (1946), s. 131.

340 Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1998, s. 91.

ihtiyacı nedeniyle de arpa ve sair hayvan yemlerinin fiyatlarını yükseltmişlerdi. Aslında bu dönemde büyük ihtimalle spekülatörler tarafından halk arasında yayılan bir haber de endişe yaratmıştı. Ordunun seferden dönüşünde bir darlık yaşanacağı ve depolamak için kış zahiresinin bulunamayacağı şeklinde halk arasında söylentiler dolaşmıştı.[341]

Muhtekirlerin mahzenlerde mal depolamaları iaşe krizlerine sebebiyet verdiği gibi bu durum tam onların istediği şekilde kısa sürede fiyatların artmasına yol açmaktaydı. İstanbul'da 1592 yılının Ramazan ayında muhtekir mahzenlerinin yıkılması sonucunda buğday fiyatlarının yarı yarıya ucuzlamış olması[342] onların piyasa üzerinde ne kadar etkili olduklarını göstermekteydi. Yine Koca Sinan Paşa'nın bir telhisine göre başkentte ihtikâr yapanlar kuzu fiyatlarını yüzde 100 oranında artırabilmişlerdi.[343] Muhtekirler piyasadan yüksek fiyatla topladıkları zahireleri yine yüksek fiyatla başkalarına satarken, normal işini yapmaya çalışan ve özellikle zahire taşıyan gemi sahiplerine de engel olmaya kalkışarak piyasaya olan müdahalelerinin boyutlarını genişletmekteydiler.[344]

Yukarıdaki örnekten de anlaşıldığı üzere muhtekirler bir yörede sadece hububat üzerinde değil darlığı hissedilen, dolayısıyla kâr kokusu aldıkları her üründe stoklama yapabiliyorlardı. Bir başka örnek vermek gerekirse 1565 yılında İznik'te madrabazlar soğan stoklamışlar ve başkentte soğan darlığı ortaya çıkararak bu ortamda büyük kârlar elde etmeyi ummuşlardı.[345] Bu olayı nakleden belgede sair emirlerden farklı olarak depolama yapan kimselerin ağır bir şekilde cezalandırılmaları ya da hapsedilmelerinden bahsedilmemekte, buna karşılık ellerinde soğan olanların mallarını İstanbul'da geçerli narh üzerinden satmaları istenmekteydi. Hükmün diğer ihtikâr hükümlerine oranla bu şekilde yumuşatılmış olması soğan kıtlığının had safhada olduğuna işaret ediyor gibiydi.

341 Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*, s. 624.
342 Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*, s. 276.
343 *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 188.
344 BOA, MD 68, 50/100, H. 999, 1590-1591.
345 BOA, MD 6, Hüküm No. 190, 27 Saferi 972, 4 Ekim 1564. Yine aynı yıl İstanbul zahiresi için gönderilmesi gereken üzüm, İzmir'de mahzenlere saklandığından başkentte üzüm darlığı yaşanmıştı. BOA, MD 6, Hüküm No. 568, Selh-i Cemaziyelevvel 972, 3 Ocak 1565.

Halkın temel ihtiyaçlarını stoklayarak yeri gelince piyasaya sürmeyi bekleyen muhtekirler için bir başka uygun zaman da kışın en şiddetli olduğu ve zahire ikmal yollarının en az işlediği ya da kapandığı aylardı. Nitekim Mudurnu'da olduğu gibi kış vakti zahire darlığının doruk noktasına ulaştığı bir dönemde fiyatlarda artış olması onların ekmeğine yağ sürüyordu.[346] Muhtekirler bundan başka her türlü olağandışı hareketliliğin yaşandığı ya da beşeri ve doğal afetlerin olduğu günleri birer fırsat dönemi olarak değerlendirmekteydiler. Bunlardan biri de yangın vakalarının sonrasındaki süreçti. Tosya'da (Kastamonu) 1605 yılında çıkan yangında şehir büyük bir zarara uğrayınca karaborsacılar birdenbire türemişler ve stokladıkları malzemelerin satışı için fiyatların iyice yükselmesini beklemişlerdi.[347]

Karaborsacıların fırsat kolladıkları başka bir dönem de payitaht için zahire toplanması emrinin taşraya gönderildiği günlerdi. Öyle ki bununla mükellef olan bazı yöreler başkentin ihtiyaç duyduğu maddeleri çıkardıklarında kendileri darlık ile karşılaşabiliyorlardı. Bu ödeme sonrasında zaten azalan besin maddelerinin miktarı muhtekirlerin de stoklamalarıyla iyice düşüyor ve böylece haksız kazanç kapıları onlar için ardına kadar açılıyordu. Ayrıca başkentin darlık dönemlerinde muhtekirler, talep edilen zahirenin şehre ulaştırılması yönündeki emirleri dinlemeye pek niyetli değillerdi. Zira başkente ucuz zahire göndermek yerine ele geçirdikleri gıda maddelerini yabancılara yüksek pahaya satmak çok daha kârlıydı.[348] Madrabazlar kimi zaman daha aktif hareket ederek başkentin gıda darlığı yaşadığı dönemlerde şehre zahire getiren tacirlere dadanmaktaydılar. 1604 yılında İstanbul'a yaklaşan hayvan tacirlerini birkaç muhtekir yollarda karşılamış ve daha şehre ulaşmadan ucuz fiyatla aldıkları bu pastırmalık sığırları şehirde ihtiyaç sahiplerine yüksek fiyatlarla pazarlamışlardı.[349] Muhtekirlerin olduk-

346 BOA, MD 42, 321/990, H. 989/ 990, M. 1579-1580.

347 BOA, MD 75, 79/131, 29 Ramazan 1013, 18 Şubat 1605'ten nakleden Demir, 75 Numaralı Mühimme Defterleri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (s-1-171), s. 114.

348 Rodoscuk'taki muhtekirler tam da böyle yapmışlardı. BOA, KK, Gömlek No. 70, Sayfa No. 306, Belge No. 2, H. 1013, M. 1604-1605.

349 1604 (1013) tarihli Galata Şeriyye Sicili 25, sayfa 85/a:2'den nakleden Timur Kuran (Ed), *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, C. 1, İstanbul 2010, s. 112. Bu şekilde bir uygulama Osmanlı iktisadında kesinlikle yasaktı ve muhtesiblerin görev alanına girmekteydi. Kavakçı, *Hisbe Teşkilâtı Bir İslâm ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gayesi*, s. 78. Simsarlık olarak adlandırılan bu uygulama hakkında bkz. "Koltukçuluk ve Simsarlık" bölümüne.

ça dinamik bir grup olduklarını açıkça gösteren bu kayıtlarda, söz konusu malların "tâlib olanlara" pazarlandığının ifade edilmesi de önemlidir. Zira darlık şartlarında insanların adeta "denize düşen yılana sarılır" misali muhtekirlerin önerdikleri fiyatları kabul etmekten başka çarelerinin kalmadığı anlaşılıyor. Bu örnekler karaborsacıların istedikleri zaman piyasaya etkili bir şekilde müdahale edebildiklerini göstermesi açısından da mühimdir.

Eşkıyanın zarar verdiği ya da verme ihtimali olduğu yerlerde ve zamanlarda da muhtekirler etkili olabiliyordu. Asilerin baskısı sonucu oluşacak kaos ortamı elbette onların işine geliyor ve darlık oluşturmalarını kolaylaştırıyordu. Nitekim Eylül 1590 tarihinde Budun'daki eşkıyalık hareketleri sırasında kıtlık ve pahalılık yaşanınca,[350] şartların bu kadar ağırlaşmasında bölgede bazı kimselerin zahire stoklamalarının rolü olduğu anlaşılmıştı.[351] Vurguncuların yine dikkatle takip ettikleri zamanlardan biri de çiftbozan dönemleriydi. Nitekim muhtekirler reayanın çift bozması ile boşalan devlete ait toprakları ele geçiriyorlardı. Kıbrıs'ta olduğu gibi vurguncular miri arazileri ucuza satın alıyor, daha sonra kendilerinden almak isteyen reayaya pahalı fiyattan satarak haksız kazanç elde ediyorlardı. Nihayet 1573 yılında bir fermanla reayanın satın almak istediği arazilere hak ettiği ücretten daha yüksek ücretler istenmesi kesin bir dille yasaklanmıştı.[352]

Muhtekirlerin zahire tedarik sisteminde arzın yönünü değiştirerek darlıklara sebep oldukları bu tip vakalar başka sektörleri de etkilemekteydi. Bu anlamda, dükkân açmaktan çekinmeyen karaborsacılar bakkalların tekelinde olan pirinç, sadeyağ, zeytinyağı, bal, peynir, pastırma, badem, nohut ve kayısı gibi ürünlere, vilayetlere ulaşır ulaşmaz el koyuyorlardı. Ardından ele geçirdikleri bu malları ilk fırsatta darlık hissedilen ve daha yüksek fiyatla alıcı bulabilecekleri yerlerde satmak üzere hızla şehirden çıkarıyorlardı.[353]

Darlık ve kıtlıklara sebebiyet veren karaborsacılar, devlet tarafından sıkı bir şekilde takip ediliyorlardı. Bu şekildeki kayıt dışı kazanç kapısını

350 Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*, s. 225.
351 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, s. 552.
352 İnalcık, "Ottoman Policy and Administration in Cyprus After the Conquest," s. 65.
353 Mesela 1560 yılında İstanbul'da sur dışında dükkânları olan madrabazlar bu şekilde davranarak sur içinde darlığa neden olmuşlardı. BOA, MD 3, 426/1270'ten nakleden Tabakoğlu, *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, s. 149.

önlemenin yolu alım satım ve yükleme boşaltma işlemlerinin kayıt altına alınmasından geçiyordu. Bu kapsamda divan, ihtikâr yapılan bölgelerin en yüksek rütbeli görevlilerini sık sık uyarıyordu.[354] Kıtlık dönemlerinde özellikle limanlara zahire getiren gemilere halkın rağbeti doğal olarak büyük olmaktaydı. Böyle zamanlarda muhtekirlerin devreye gireceğini iyi bilen merkezi idare tarafından buralardaki görevlilere gönderilen emirlerde, gıda taşıyan gemilerde ne kadar zahire olduğunun ve kime ne kadar verildiğinin açıkça yazıldığı defterlerin tutulması ve bunların merkeze gönderilmesi isteniyordu. Hatta bununla ilgili olarak, Rodos'ta H. 1013 (M. 1604-1605) yılında yaşanan kıtlıkta olduğu gibi, ehli-i örf elinden (burada Rodos beyinden) alınmış mühürlü onay belgesi olmayanların zahire almalarının önüne geçilmesi isteniyordu.[355] Devlet, muhtekirlerin ne zamandan beri ellerinde zahire bulundurduğunu ve depolama yaparken hangi fiyatlar üzerinden alım yaptıklarını da izlemekteydi.[356] Bu kapsamda vurguncuların ellerindeki zahire miktarı ile bunları ne zaman ve hangi fiyat üzerinden depoladıkları konusunda araştırma yapılmaktaydı. Böylece tüm mali işlemlere ait kayıtların muntazam bir şekilde tutulması emredilirken, ihtikârın hem devlete hem de reayaya vereceği zarar daha baştan önlenmeye çalışılıyordu.

Elbette sadece kâğıt üstündeki önlemlerle ihtikârın engellenmesi mümkün değildi. Devlet bu anlamda başka tedbirleri de gündeme getiriyordu. Örneğin devlet kendi ambarlarını (miri ambarlar) tesis edip muhtekir depolarını yıktırmak suretiyle piyasayı tekrar kontrol altına almaya çalışıyordu. Yine iaşe darlıkları dönemlerinde muhtekirlerin ellerindeki mallar devlet tarafından ele geçirildiğinde bu mallar, onlardan alınarak ihtiyaç sahiplerine ulaştırılıyordu. Daha önce ifade edildiği gibi İslam hukukunda yeri olan bu uygulama esnasında, muhtekirlerin malları o anda geçerli olan fiyatlar üzerinden (narh-ı cârî üzerinden) alınıyordu.[357] Karaborsacıların malları mahzenlerinden çıkarılıp fiyatı ödendikten sonra ihtiyaç bölgelerine

354 BOA, MD 71, 25/49, 13 Zilhicce 1001, 10 Eylül 1593.
355 BOA, MD 5, 206/512, H. 973. M. 1565-1566.
356 BOA, MDZ, 5, 102/289'dan nakleden Bingül, "Mühimme Zeyli Katoloğundaki 5 Numaralı Defterin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi," s. 136.
357 İstanbul'da kıtlık olduğunda madrabazların ellerindeki malların bu yolla alınmasına dair bkz. BOA, MD 5, Sayfa 229 ve 230'daki hükümler.

gönderiliyordu. Bir örnek vermek gerekirse, H. 1009 (M. 1600-1601) yılında Ankara'da hem kuraklık hem de Celali olayları nedeniyle kıtlık yaşandığında ekmekçiler un ve buğday bulamamışlardı. Ermenilerden birinin evinde çok miktarda buğday istiflediği anlaşılınca, kendisi şehir dışında olduğu halde kadı izni ve muhtesip eliyle evine girilerek ele geçirilen buğday halka satılmış, parası bir müderrise teslim edilmişti. Daha sonra 1602 yılının Şubat ayında Ankara'ya dönen tüccar parasını müderristen teslim almıştı.[358] Böylece cezalandırma yapılırken bile sistemin hassas dengesi korunmaya çalışılmakta, aslında çoğu zaman tüccar kökenli olan ve iaşe tedarik sisteminde kendilerine ihtiyaç duyulan muhtekirlerin tamamen iflas ederek piyasadan el etek çekmelerine de engel olunmaktaydı.

Osmanlı devlet ricali yaptıkları işler gereği kendilerini gizleyen muhtekirlerle mücadelede onlar gibi gizli çalışmayı tercih etmiştir. Nitekim Vize'de 1560 yılında Ramazan ayını fırsat bilerek[359] stoklama yapan ve bu nedenle halka darlık yaşatan madrabazlara karşı Vize beyi uyarılarak onların kimler olduğunu gizlice öğrenmesi (hufyeten muttali olub) ve tespit ettiği isimleri divana bildirmesi istenmişti.[360] Bu anlamda devlet, düşmanının silahıyla onu vurmayı denemekteydi. İdareciler ayrıca şehirlerde sur içi ile dışı arasında fiyat farklılığı oluşturarak darlık ve karaborsayı önlemeye çalışıyordu. Sur dışındaki fiyatlar, "gemici narhı" ismiyle içeriye göre daha yüksek tutulmak suretiyle ihtikârın önüne geçilmek isteniyordu. Zira fiyat farkı olmadığı durumda muhtekirler iskelelerde zahire depolayıp sur içlerinde fi-

358 Ankara Şeriyye Sicili 8, Belge No. 2530'dan nakleden Ergenç, *1580-1596 Yıllarında Ankara ve Konya*, s. 162. Başka bir örnek için bkz. BOA, MD5/194/483,16 Rebiülahir 973, 10 Kasım 1565. Şevket Pamuk'a göre madrabazlar ilk kez yakalandıklarında bu kimselerin mallarını devlet kendi belirlediği fiyattan satın alırdı. Ancak olay ikinci kez yaşandığında muhtekirin depoladığı meta müsadere edilirdi. Pamuk, "Changes in Factor Markets in The Ottoman Empire 1500-1800," s. 64.

359 Ramazan ayında zaten reaya kendi iaşesi için ciddi bir stoklama yapıyor ve hiçbir şey olmasa bile bu depolama faaliyeti neticesinde buğday, pirinç ve tereyağı gibi temel gıdaları piyasada bulmak zorlaşabiliyordu. Bu durum yabancı seyyahların da gözünden kaçmamıştı. Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 1390. Yine Ramazan aylarında piyasanın talebinin artması da bunların işine geliyor olmalıydı. Örneğin Midilli'deki Barbaros Hayreddin İmareti'nin bu kutsal aydaki harcamaları üç kat artmaktaydı. Machiel Kiel, "Four Provincial Imarets in the Balkans and the Sources About Them," *Feeding People, Feeding Power Imarets in the Ottoman Empire*, Ed. Nina Ergin-Christoph K.Neumann-Amy Singer, İstanbul 2007, s. 99.

360 BOA, MD 3, Hüküm No. 1226, 14 Ramazân 967, 8 Haziran 1560.

yatları yükseltmek suretiyle haksız kazanç elde etmek istiyorlardı.[361] Fiyatlar dışarıda yüksek tutulduğunda ise içerdekilerin darlığa düşmesini beklemek, yüksek kâr payı hedefleyen muhtekirlerin işine gelmiyordu. Böylece ellerindeki zahireyi dışarıda satmayı tercih eden karaborsacılar, surların içinde yaşayanlara musallat olamıyorlardı. Ayrıca kıtlığı çekilen ihtiyaç maddesi bol olan piyasalardan devlet tarafından toplanırken ya da el altından tüccarlar teşvik edilirken de gizli işlem yapılıyordu. Muhtekirlerin hangi maddenin nerede kıtlığının yaşandığını anlamamaları gerektiğinden bu yol tercih ediliyor olmalıydı. Zira 1560 yılında İstanbul'da pirinç darlığı yaşandığında Mısır beylerbeyine, bölgesine gelen tüccarların normalden daha fazla pirinç satın almalarına müsaade etmesi emredilirken, piyasada geçerli olan fiyatın tespiti konusunu da gizlilikle yürütmesi yönünde uyarıda bulunulmuştu.[362] Yine böyle durumlarda madrabazların devletten önce davranarak bir yerdeki zahireyi ele geçirmelerinin engellenmesi için gizli olduğu kadar çok hızlı hareket edilmesi de gerekiyordu.[363] Böylece karaborsacıların ve diğer kötü niyetlilerin müdahalesinin en kısa sürede önlenmesi amaçlanıyordu.

5- Kaçakçılık

Buraya kadar görüldüğü üzere Osmanlı iktisadi zihniyeti tüm finansal gelişmeleri mümkün olduğu kadar kayıt altına almaya çalışan bir anlayışa sahipti. Bu konuda saray ve ona sıkı sıkıya bağlı olan bürokrasi büyük çaba sarf etmekteydi. Ancak devrin şartları ve Osmanlı topraklarının büyüklüğü düşünüldüğünde bugün bile oldukça zor olan, ekonomiyi kayıt altına alma gayesi hiç de kolay ulaşılabilecek bir hedef değildi. Dolayısıyla devletin izni ve haberi olmaksızın ihraç yasağı olan maddelerin yabancılara ya da iç gümrük kurallarına uyulmayarak reayaya satılması yani kaçakçılık eylemleri başından beri imparatorluğu uğraştıran bir sorundu.[364] Hatta

361 Tabakoğlu, "Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi," s. 130.
362 BOA, MD 3, Hüküm No. 1064, 11 Saban 967, 7 Mayıs 1560.
363 Eskişehir, İnönü ve Barhılı (?) kadılıkları uyarılarak "miriden önce" madrabazların zahire almaları, eğer geç kalındı ise vurguncuların elindeki zahirelerin toplatılması emredilmişti. BOA, İE-DH, Dosya No.5, Gömlek No.489, 21 Rebiülevvel 1012, 29 Ağustos 1603.
364 II. Mehmed veya II. Bayezid dönemlerinde yazılmış olan bir kanunnamede geçen şu ifadeler kaçakçılığın her dönem devletin yakından takip ettiği bir sorun olduğunu gösteriyor: "*Karasu'dan Hurşid'e varunca ...kadıları marifetile yasak edüb denize kimseye tahıl satdurmayalar, ... kadılar dahi gözedeler,*

şehirlerin iaşesinin sadece kaçak yollarla elde edilen mallar ile sağlandığı dönemler bile görüldü. Örneğin önemli bir idari merkez olan ve içinde büyük imaretler barındıran Manisa'da, darlıklar yaşandığında Mısır'dan İstanbul'a zahire taşıyan ve İzmir ile civarındaki iskelelere uğrayan gemilerden, kaçak olarak başta pirinç ve şeker olmak üzere çeşitli nesneler tedarik edilmekteydi.[365]Alanı kendileri için boş gören kaçakçılar buldukları her fırsatı değerlendirme konusunda oldukça yetenekliydiler. Örneğin 1636-1637 yılında Mardin şehir surlarının gediklerinden kaçakçılık yaptıkları anlaşılan tüccarın on beş yıldır bu yolu kullandıkları ortaya çıkmıştı.[366] Aynı şey bazı bölgelerdeki köylüler için de geçerliydi. Öyle ki İskenderiye'de olduğu gibi bazı köylüler, çevrelerinde kendilerinin ürettiği ürünlerle beslenen halkın kıtlık ve pahalılık şartlarıyla boğuşmalarına aldırmadan yabancılara hububat satma işiyle geçinir olmuşlardı.[367]

Aslında 16. yüzyılın ikinci yarısında hem içerde hem de dışarıda buğdaya olan talebin büyük boyutlara ulaşması nedeniyle devletin artık bu meta üzerindeki kontrolünü eskisi gibi devam ettirebilmesi mümkün değildi.[368] Bu talep doğal olarak her iki bölgede fiyatların yükselmesine neden olmaktaydı. Özellikle Avrupa'da hububat fiyatlarının genel olarak yüksek seyretmesi, kaçakçılık faaliyetlerinin de sürekli ve bu yöne doğru olmasına zemin hazırladı.[369] Zira Osmanlı toplumu kadar Avrupalı milletler de darlık ve kıtlık sarmallarında kalmakta ve sık sık acil zahire ihtiyacı hissetmekteydiler. Osmanlılar imparatorluk sınırlarının büyüklüğü nedeniyle çoğu zaman bu buhranları ülke içindeki çeşitli merkezlerden temin ettiği zahire

kimseye benim desturumsuz tahıl satturmaya, her kim benüm desturumsuz denize tahıl sata, kadıları marifetile döğüb sakalını kesüb tahılını elinden alub kendünün hakkından gele..." Anhegger-İnalcık, *Kânunnâme-i Sultâni Ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, s. 61.

365 Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 83. Yine özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında Manisa bu özel konumu nedeniyle sürekli ete ihtiyaç duyuyor ve Rumeli'den Anadolu'ya ya da tersi yönde yapılan koyun ticaretinde şehir lehine olmak üzere canlı bir kaçakçılık faaliyeti sürdürülüyordu. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, , s. 85.

366 Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 96. Olay resmi belgelere şu cümlelerle yansımıştı: *"Tüccar taifesi yüklerin kapulardan geçirmeyüp münhedim olan yerlerden hufyeten yük idhal edip kaçırmağla..."*

367 BOA, MD 82, 307/64, 28 Şaban 1027, 20 Ağustos 1618

368 İslamoğlu-Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia," s. 404.

369 Tabakoğlu, *Toplu Makalelerl İktisat Tarihi*, s. 140.

ile çözerken, zahire ithal edeceği ya da kaçıracağı bir alana ihtiyaç duymuyordu. Halbuki Avrupalılar için durum farklıydı. Onların Osmanlılar gibi çeşitli iklimlere sahip büyük sınırları yoktu. Dolayısıyla dara düştüklerinde başvurdukları ana kaynaklardan biri imparatorluk buğdayıydı. Darlık ve kıtlık yaşayan bu milletlerin Osmanlı sınırlarında özellikle deniz yoluyla zahire bulmaları hiç de zor değildi. Çünkü ödedikleri yüksek fiyat Osmanlı tebaasını cezbedecek seviyedeydi. Örneğin Avrupalıların 1572 yılının Temmuz ayında Kıbrıs açıklarında pek çok gemi ile Osmanlı zahiresini kaçak yolla aşırmalarının sebebi ciddi bir kıtlık yaşıyor olmalarıydı.[370] Bu kadar zahireyi kolaylıkla elde etmelerinin altında yatan neden ise herkesten daha yüksek fiyat önermeleriydi.

Devletin incelenen dönemde yaşanan çiftlikleşme sürecinde miriye bağlı işletmelerden elde edilen ürünleri tümüyle toplayabilmesi mümkün değildi. Bu nedenle çiftlikleşme ile birlikte kaçakçılıkta da bir canlanma gözlemlenmekteydi.[371] Ayrıca kaçakçılığın sebeplerine bakıldığında her ne kadar devlet hiç istemese de iktisadi hayatta uygulanan fiyat kontrolü politikasının da etkili olduğu görülmekteydi. Zira bu baskıdan kurtulmak isteyen tüccar, daha fazla fiyat veren yabancılara satış yapmakla çok daha kârlı bir işe girişmiş oluyordu.[372] Böylece ellerindeki metayı piyasaya sürdüklerinde ya da devlete sattıklarında daha az kazanma ihtimali varken, yabancılara satmak suretiyle fazla kâr eden tüccar, kayda geçirilmediği için ödemesi gereken vergilerden de kurtularak çift yönlü bir kazanç sağlamış oluyordu.

Geniş boyutlara ulaşan ve uzun süre devam eden kaçakçılık faaliyetleri, özellikle hububat alanında yoğunlaştığında zahire kaçırılan bölgede iaşe darlıklarının yaşanması kaçınılmaz olmaktaydı. Coğrafi şartların çetin olması, buna bağlı olarak ulaşım ve nakliyede yaşanan sıkıntılar ile sınırla-

370 Avrupalılar kıtlıktan kurtulmak gayesiyle pirinç, şeker ve bakla başta olmak üzere çeşitli metalar almak için Mısır, İskenderiye ve Dimyat iskelelerine de gelmekte ve bu isteklerini elde etmede başarılı olmaktaydılar. Başarılarının sırrı ise kendilerine Fransız (*França*) bayrağı çekerek yasal ticaret yapıyormuş gibi görünmelerindeydi. BOA, MD 19, Hüküm No. 342, 28 Safer 980, 10 Temmuz 1572.

371 İslamoğlu-Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia," s. 405.

372 Bu anlamda kaçakçılar, özelikle kıyılarda resmi değerlerden yüzde 20 oranında daha yüksek fiyat veren Avrupalı armatörlere satmak için büyük miktarda buğday stoklamaktaydılar. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.1, s. 231.

rın merkezden uzaklaştıkça kontrolünün zorlaşması merkezi hükümetin kaçakçılıkla mücadelesinde elini zayıflatan unsurlardı. Taşradaki tüm bu olumsuzluklar devletin konumunu hayli zorlaştırmış olsa da başkent ve yakınlarında yaşanan kaçakçılık olaylarının neden engellenemediği sorusu cevaplanmaya muhtaçtır. Belki de sorunun cevabı yine devletin kendi mekanizmalarında bulunabilir. Zira gümrük eminleri başta olmak üzere zahire naklinde görevli olan memurların görevlerini ifadaki başarısızlıkları ya da bizzat kaçakçılığa yeltenmeleri bu suçun artmasına hatta başkent ve çevresine kadar sokulmasına neden olmaktaydı. 20 Şubat 1587 tarihli bir hükümde geçen bilgiler bu faaliyetin devletin içine kadar nasıl sokulduğunu göstermesi nedeniyle burada anılmaya değer niteliktedir. Bu hükme göre çaşnigir, solak, sipahi ve yeniçeri taifesinden bazıları İstanbul zahiresinden yağ, bal, pirinç, sabun ve sair zahireyi gemilere yükleyerek Mudanya İskelesi'ne ve oradan da başka yerlere kaçırmaktaydılar. Bu durum beklenildiği gibi kıtlığa neden olmuştu.[373] Devletin resmi makamlarına kadar nüfuz eden kaçakçılık elbette alt tabakada da haddinden fazla yaygındı. Ayrıca tüm bu grupların katılımıyla payitahta gelmesi gereken zahirenin rotasının değiştirilmesi suretiyle de kaçakçılık yapılıyordu. Bu anlamda İstanbul'a zahire getirmek üzere yola çıkan gemi kaptanları yükledikleri malları daha fazla fiyat veren yabancılara ya da iç pazarlara götürüyorlardı.[374]

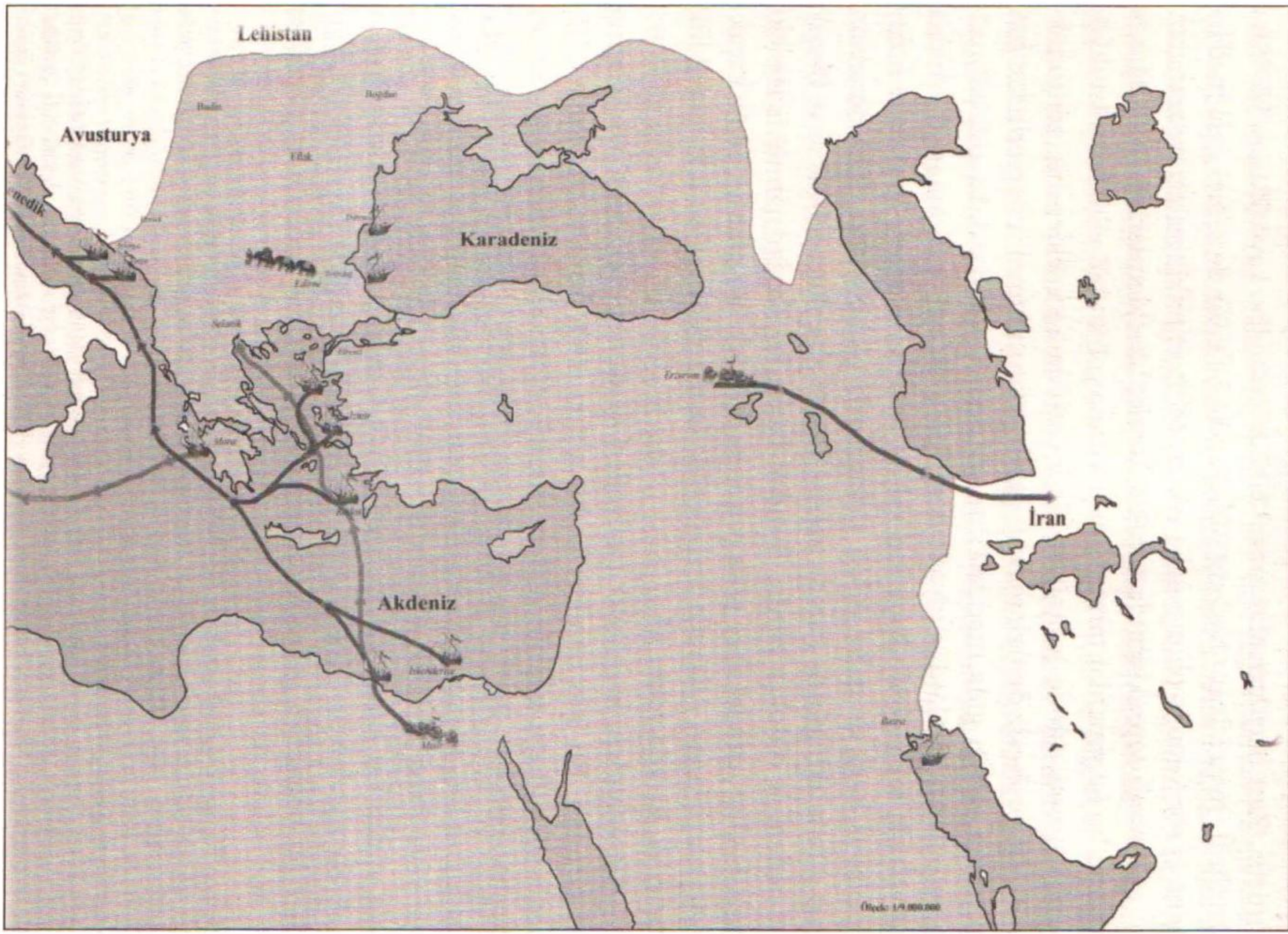
İstanbul'da sadece hububat değil canlı hayvan kaçakçılığı da sıklıkla yapılmıştır.[375] Bu kapsamda başkentte gayrimüslimlere kaçak yollarla et sattıkları anlaşılan kasaplar sıkı takibe uğramış, böyle satış yapanların mezbahalarının yıktırılması emirleri çıkartılmıştır.[376] Ancak devlet bu konuda ihtiyatlı davranarak, hemen harekete geçmemiş, zahire tedarik dengesindeki hassasiyet burada da gözetilmiştir. Bunun için aynı yöndeki haberler halk

373 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, s. 102.

374 Sarayın kilerine pirinç, şeker ve bal gibi gıdaları Mısır'dan getiren gemiler yolda yüklerini yabancılara ve sair pazarlara satarak sarayın darlığa düşmesine neden olmuşlardı. Sonunda bu nakliye işinin ocaklık olarak tayini yoluna gidilmiş ve işin daha sağlam temellere bağlanması tercih edilmişti. Ayrıntısı için bkz. BOA, MAD 1792 No'lu Defter, Sayfa No. 18. Bir başka örnekte ise Tekirdağ'dan İstanbul'a gemilerle zahire nakleden bazı gemilerin reisleri terekelerini getirmedikleri için İstanbul'da darlık meydana gelmişti. BOA, MD 6, Hüküm No. 22, 10 Muharrem 972, 18 Ağustos 1564.

375 Örnekler için bkz. BOA, MD 6, Hüküm No. 71, 6 Rebiülahir 072, 11 Kasım 1564; BOA, MD 82, 36/329, 21 Zilkade 1026, 20 Kasım 1617.

376 BOA, MD 61, 102/249, 7 Zilkade 994, 20 Ekim 1586.

Harita 1. Osmanlı topraklarında kaçakçılık hareketleri (1560-1660)

nezdinde soruşturularak delil ve şahitleriyle kesinleştirildikten sonra harekete geçilmiştir. Zira olay kasaplar arasındaki çekişmeden kaynaklanan bir iftira da olabilirdi. Ayrıca konu başkent olduğunda, hele bir de temel gıda maddelerinden et söz konusu olunca daha sıkı bir teftiş ve tetkik süreci yaşanmıştır.

Osmanlı topraklarında yapılan kaçakçılık eylemlerine bakıldığında denizlerin bu işi yapanlar tarafından çok daha yoğun bir şekilde kullanıldığı ve bunların neticesinde insanların ciddi darlıklara sürüklendiği görülmektedir.[377] Hiç şüphesiz denizlerdeki yoğunlaşmanın temel sebeplerinden biri kaçakçıların sattığı gıda maddelerine, yabancı alıcıların daha çok talip olması ve onların karalardan ziyade denizlerde dolaşıyor olmalarıydı. Ayrıca deniz yoluyla tek seferde kaçırılan zahire karaya nispeten hem daha kolay taşınabiliyor hem de daha yüklü miktarlarda olabiliyordu. Zira dönemin şartları düşünüldüğünde karada zahire kaçırmak eşkıya tehlikesi ve bozuk yollar nedeniyle oldukça zordu. Bundan başka kaçakçılar için denizlerdeki alternatif yollar karadakilere göre çok daha fazlaydı. Ve nihayet deniz kaçakçılığını kolaylaştıran Atlantik devletleriyle Osmanlılar arasındaki teknolojik dengesizlik, karada yoktu.[378]

Denizlerdeki kaçakçılık faaliyetleri de devlet mekanizmasının içine kadar girmişti. Bu işin nerelere kadar nüfuz ettiği konusunda Sultan III. Murad'a sunulduğu tahmin edilen *Hırzü'l-Mülük* adlı layihanın yazarının şu tespitleri önemlidir: "...Hasların[379]çoğu Venedik'e yakın deniz kıyısında bulunduğundan, voyvodaları ürünleri gemilere yükleyip her kilesini ikişer floriye veya daha fazlasına Venedik yahut diğer kâfirlere satarlar."[380] Bu şekilde yürütülen kaçakçılık faaliyetlerinde Gelibolu ve Çanakkale Boğazı önemli bir mevkiiydi. Zira Rumeli ile Anadolu arasında seyrüsefer yapan gemiler bu boğazdan geçmek durumundaydılar. Bu nedenle kaçakçılığın

377 Hemen bir örnek vermek gerekirse Hersekliler 1580 yılında bölgelerinin iaşesi için kullanılması gereken zahirenin deniz yoluyla kaçırılması sonucunda misafir ağırlamaktan yoksun kalacak derecede darlığa düşmüşlerdi. BOA, MD 43, 56/111, H. 988, M. 1580.

378 Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, s. 34.

379 Veziriazam hasları kastediliyor.

380 Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar Kitab-ı Müstetab, Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn Ve Menâfi'i'l-Müminin, Hırzü'l-Mülük*, TTK, Ankara 1988, s. 153. Yazar sözlerinin devamında çözümü de şöyle önermektedir; "*Bunların hasları deniz kıyısında değil, Sivas, Halep, Diyarbakır Erzurum beylerbeyliklerinde olması gerekir.*"

önlenmesi ya da zahire ikmalinin sorunsuz devam etmesi için Gelibolu'daki yöneticiler sıklıkla uyarılmaktaydılar.[381] Aslında yoğunluktan bölgedeki yerel idareciler de rahatsızdılar. Öyle ki normal kapasitesinin üç-dört katı kadar firkatenin[382] dolaştığı boğazda bunlar yeterince kontrol edilemiyor, sayılarının yüzü aştığı dönemlerde kimin ne taşıdığı bilinemiyordu.[383] Buna karşı en etkili çözüm yolları firkate sahiplerine güvenilir kefiller tayin etmek,[384] ihtiyaç fazlasına devlet adına el koymak ve içlerindeki "haramzâde" kaçakçıları teftiş ederek temizlemekti. Ayrıca sayıca çok az kişi olsalar dahi, denizde kaçakçılık yapanların iaşe sistemine etkisi büyük oluyordu. Hatta bazen bir iki kişinin yaptığı kaçakçılıkla bile bir bölgenin tümüyle kıtlık ve enflasyon ortamına sürüklenmesi söz konusu olabiliyordu.[385] Böylece aynen ihtikâr olayında olduğu gibi sadece birkaç şahıs, sayıları belki yüzlerce kişiyi bulan iaşe tedarik sisteminde görevli insanların işini bozarak, işleyen düzeni bir çırpıda altüst edebiliyorlardı.

Osmanlı sınırlarında kaçakçılığın daha çok denizlerde yoğunlaştığı anlaşılırken, bu coğrafyada da özellikle Ege Adalarının etkin bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Öyle ki adalar adeta birer kaçakçılık merkezi haline gelmişti.[386] Özellikle bu bölgelerde bulunan Yunan kökenli gemiciler[387] bu

381 Örneğin Gelibolu hassa emini 18 Ağustos 1564 tarihli bir ferman ile uyarılarak kendisine, Rumeli'den gelen tereke gemilerinden Anadolu'ya zahire satanların reislerini tespit ederek hapsetmesi ve gemilerine el koyması emredilmişti. BOA, MD 6, Hüküm No. 24, 10 Muharrem 972, 18 Ağustos 1564.

382 Firkate, buharlı gemilerin icadından önce Osmanlıların savaşlarda kullandığı kürekli veya yelkenli, bir ambarlı, uzun, dar ve süratli teknelere verilen isimdi. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 388.

383 BOA, İE-ML, Dosya No.22, Gömlek No.2051, 20 Muharrem 1012, 30 Haziran 1603.

384 Kaçakçılık yapılmaması için zahire taşımakla görevli sivil gemilerin içine *"mutemet kimesneler"* konulması önemli bir uygulamaydı ve bu işin takibi için bizzat saraydan görevliler atanmaktaydı. Örneğin Zihne'den başkente buğday getiren gemi sahipleri yüklerini bir-iki gün içinde yabancılara satıp hemen yeni yükler alıyorlar, payitahtın buğday konusunda darlık yaşamasına neden oluyorlardı. Bunu önlemek için onların gemilerine güvenilir kimseler yerleştirilmesi zorunlu hale gelmişti. BOA, İE-DH, Dosya No.7, Gömlek No.713, 3 Rebiülahir 1012, 10 Eylül 1603.

385 İnebahtı Boğazı'ndan yabancılara zahire satan iki gemici çevrelerini zahire kıtlığına ve pahalılığına sevk ederek büyük bir darboğaza sürüklemişlerdi. Bunu yaparken yeniçeri üsküfü giymiş olmaları işlerini kolaylaştırmış olmalıydı. BOA, MDZ 4, 157/333, H. 998,M. 10 Kasım 1589. Başka bir örnek için bkz. BOA, MD 6, Hüküm No. 71, 6 Rebiülahir 972, 11 Kasım 1564.

386 Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, C.2, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, TTK, Ankara 1990, s. 197. Ege Denizi'ndeki kaçakçılığın kolaylığı hububat fiyatlarının diğer bölgelere oranla daha yüksek seyretmesine de neden olmuştur. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C. 2, s. 144.

387 Ege Adalarındaki gemi rotaları için bkz. Kâtip Çelebi, *Cihannuma*, s. 138.

işle daha çok haşir neşir olmuşlardır.[388] Adalarda meskûn olup ihracı yasak malları yabancılara satan gemi kaptanlarının önemli bir kısmının gayrimüslim kökenli reaya olması şaşırtıcı değildir. Zira onların kendilerini, yabancı alıcılar olan dindaşlarına yakın hissetmeleri ve dil konusunda zorluk çekmemiş olmaları işlerini kolaylaştırmıştır.[389] Ayrıca Ceneviz ve Venedik hâkimiyeti dönemlerinde bölgede yerleşmiş olup Osmanlı fetihleri sonrasında buralardan ayrılan tecrübeli yabancı tacirler ile onların soyundan gelenlerin kaçakçılarla irtibat halinde olmaları ya da bizzat onların aralarında bulunmaları da ihtimal dahilindedir.[390]

Bundan başka kaçakçılığa bulaşan yabancılar kendilerine Osmanlı tebaasından işbirlikçiler bulabilmekte ve onlara sermaye desteği sağlayarak piyasadan haksız ve usulsüz yöntemlerle zahire toplayarak ya da spekülatif eylemler yapmak suretiyle darlık ve pahalılığa neden olmaktaydılar. 1641 tarihli Manisa ve İzmir kadılarına gönderilen bir fermanda İzmirli bazı Yahudi tacirlerin yabancı kaynaklı sermayeler ile bu bölgelerdeki köylerde dolaşarak zahire satın aldıkları belirlenmiş ve bu durumun derhal önlenmesi istenmişti. Hatta Yahudiler kendi yaptıkları fıçıları zahireyle doldurarak develer ve davarlarla başka yerlere götürerek satmayı alışkanlık edinmişler ve bu nedenle bölge halkını sık sık darlığa sürüklemişlerdi. Zahirenin bölgede azalması sonucunda da kaçınılmaz olarak pahalılık ortaya çıkmıştı.[391] Bu örnekte, yukarıda bahsedilen ve gayrimüslimlerin özellikle Ege bölgesinde faal olduklarını vurgulayan önermeye destek olacak şekilde, yabancıların daha iyi anlaştıkları Yahudi tüccarla işbirliğine gitmeleri dikkat çekicidir.

Kaçakçı reisler elbette iaşe tedarik siteminin beyni olan başkentte de bulunmaktaydı ve bunlar genelde Yeniköy, Galata ve Tophane civarlarını mesken tutmuşlardı.[392] Bu kaçakçı gemicilerin bir kısmı muhtemelen sahte

388 İslamoğlu-Keyder, "Agenda for Ottoman History," s. 41
389 Gayrimüslim tebaanın kaçakçılığı için bkz. BOA, MD 51, 16/55, Şaban 991, Ağustos-Eylül 1583;BOA, MDZ 4, 124/233, H. 998, M. 1589-1590. İzmir ve çevresinde de Osmanlı tebaasından olan kaçakçılar yanında yine yabancılar bolca boy göstermekteydi. Osmanlı egemenliği ile kısmen sakinleşen Ege'de yaşanan fiyat eşitsizlikleri bu kaçakçılar için bereketli bir ortam doğurmuştu. Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, s. 16.
390 Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, s. 56.
391 Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, s. 65.
392 Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul..*,C.1, s. 171.

belgelerle, İstanbul'un ihtiyacı için geldiklerini iddia ederek zahire alıyorlar ve bazen kaçakçılığın sınırlarını o kadar zorluyorlardı ki mal kaçırdıkları yerlerde tek başlarına kıtlığa ve pahalılığa neden oluyorlardı.[393] Elbette bu şekilde müzevver hükümler devlet tarafından fark edilince buna müsaade edilmiyor, bu işe karışanlar cezalandırılıyor ve ellerinde haksız yere topladıkları zahireler varsa buna el konuyordu.[394] Yine kaçakçılık yapan bazı reislerin rüşvet vermek suretiyle bunu başardıkları anlaşılıyor. Zira Varna'dan Anadolu'ya zahire kaçıranların kadıya bir miktar para verdikleri Osmanlı divanına duyurulduğunda bu işin uzun süredir devam ettiği ortaya çıkmıştı.[395] Dolayısıyla iaşe tedarik dengesinde önemli bir bozucu unsur olan kaçakçılık ile mücadelede ortaya çıkan devlet içindeki bu aksak durum, söz konusu dengenin bozulmaması için ne kadar dikkatli ve titiz çalışılması gerektiğini ortaya koyuyordu.

Kaçakçılar deniz kenarında inşa etmiş oldukları yalıları adeta bu faaliyetleri için birer üs olarak kullanmaktaydılar.[396] Yalılar muhkem ve hacimli bir şekilde yapılmakla kalmıyor kaçakçılığın cinsine göre içlerine mandıra dahi eklenebiliyordu. İşi daha da ileriye götüren kaçakçılar kuleler yapmayı da ihmal etmiyorlar ve muhtemelen bu yolla deniz görüşüne hâkim olarak devlet kontrolünden ya da korsan saldırılarından kaçınmayı umuyorlardı.[397] Zira denizlerdeki yerli ya da yabancı eşkıyanın bu yalılara saldırması uzak bir ihtimal değildi. Yalılardaki müstahkem yapılarda en ufak bir zaaf gören bazı yabancılar buralara dadanmakta ve insanların erzaklarını zorla almak

393 H. 982 (M. 1578-1589) yılında Bergama'da yaşanan kıtlık ve pahalılığın sebebi tam olarak böyle bir olaydı. BOA, MD 25, 386/982, H. 986, M. 1578-1579.

394 1565 yılında yaşanan benzer bir vakada dört kafadar gemici bir araya gelerek sahte bir hüküm yazmışlardı. Aydın Sancağı'nda kıtlık olduğunu haber verdikleri hükümde bölgeye zahire göndermeleri için Yenişehir ve Çatalca kadılıklarına hitaben cümleler kaleme almışlardı. Bunun fark edilmesi üzerine işbirlikçileri olan iki gemi reisi ellerinde bu bu sahte hüküm olduğu halde yakalanmışlardı. Elbette kendilerinin de ele geçirilmesi için divandan emir gönderilmişti. BOA, MD 6, Hüküm No. 847, 8 Şaban 972, 11 Mart 1565.

395 BOA, İE-DH, Dosya No.7, Gömlek No. 679, 28 Rebiülahir 1012, 5 Ekim 1603.

396 Yalı kelimesi deniz, göl ve nehir kenarlarındaki düz ve açık arazileri ve bu arazilerde yapılmış olan büyük meskenleri ifade etmektedir. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 1330. Burada geçen "yalı" tabiri belgelerden anlaşıldığı üzere tek bir ev anlamını taşımamakta, tüccar taifelerinin konaklama, yükleme, boşaltma ve depolama görevlerini ifa eden merkezler gibi kullanılan yerleri tarif etmekteydi.

397 Yanya'da (Delvine) yalılarının yanına bu şekilde mandıra ve kuleler yapan kaçakçılar hakkında bkz. BOA, MD 12, 126-275, 17 Zilkade 978, 12 Nisan 1571.

ve zahire ikmal yollarını kapatmak suretiyle darlıklara sebebiyet verebilmekteydiler. Mesela bir keresinde söz konusu yabancılar, Eğriboz Adası etrafında ve ada sınırlarında tahribat yaparak dolaştıklarında özellikle ekmek konusunda darlığa neden olmuşlardı. Yabancıların yaklaşık üç yüz kişi ve üç kadırga ile Osmanlı sularında nasıl olup da izinsiz dolaşarak eşkıyalık yaptıkları sonradan anlaşılmış, bu grubun "ehl-i İslam kisvesiyle" denizlerde gezindikleri tespit edilmişti. Alınan temel önlem ise adayı savunan sipahilerin sayısını artırmak olmuştu.[398]

Yoğunlukla Akdeniz'deki yalılardan kaçakçılık yapılması ya da böyle bir ihtimalin belirmesi Osmanlı makamlarını kıtlık esnasında daha tedbirli davranmaya sevk ediyordu.[399] Ayrıca yalılarda yaşayan ve "hisar erbabı" olarak adlandırılan bazı kimseler sadece hububatta değil balık gibi başka gıda maddelerinde de kaçakçılık işine karışmaktaydılar. 1605 tarihinde İstanbul'daki yalılarda kalan bu kimseler, kayıt dışı avladıkları balıkları daha sonra satmak üzere fıçılara depolamışlardı.[400] Oysa bu iş iltizam dahilindeydi ve ancak mültezimin haberi ve izni ile yapılabilirdi.

Bu yalılardan mümkün olduğunca fazla zahire kaçırabilmek özellikle taşıma yapacak aracın nakliye kapasitesine bağlıydı. Kimi zaman sadece kayıklarla bu iş yapılırken kaçakçılığın boyutları başkenti dahi darlığa sevk edecek seviyelere ulaştığında bu sefer gemiler ve büyük sefineler devreye girmiş demekti.[401] Yine adalardan ve sair yerlerden yapılan kaçakçılık ve kanuna aykırı ihracat ordunun seferde olduğu zamanlarda daha belirgin hale geliyor

398 BOA, MD 10, 121/195, 2 Şevval 979, 17 Şubat 1572.

399 Yeniköy ve Tophane'de oturan ve muazzam servetlere sahip olan toptancılar Ege Adalarından Avrupa'ya sık sık buğday kaçırmaktaydılar. Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 1, s. 424. Muhtemelen yalılarda kalanlar da bu kimselerdi. Ayrıca sadece buradan değil Karadeniz kıyılarındaki yalılardan da zahire kaçakçılığı yapılmaktaydı. Örnek için bkz. BOA, KK, Gömlek No. 70, Sayfa No. 631, Belge No. 1, 13 Safer 1010, 13 Ağustos 1601. Arnavutluk'ta da yalılar çoktu ve oralarda da yabancılara bolca zahire kaçırılmaktaydı.Örnek için bkz. BOA, MD 14, 172/249, H. 979, M. 1589.

400 H. 1605 (M. 1013) tarihli Galata Şeriyye Sicili 27, Sayfa No. 90/b:1'den nakleden Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, C. 1, s. 140.

401 Örneğin 1583 yılında İstanbul'da yaşanan bir darlık vakasının nedeni İzmir'den gelecek olan zahireyi, Foça gemileri, kâfir sefineleri ve bazı kayıkların reislerinin kaçırmaları olarak kayıtlara geçmişti. Zira bu reisler, "*İstanbul'a götürüyoruz*" diyerek yükledikleri yiyecek maddelerini yabancılara satmışlardı. BOA, MD 51, 70/218, Şaban 991, Ağustos-Eylül 1583. Anlaşılan o ki bazı yetkililer gemicilerin sadece şifahi taahhütlerine güvenerek yolculuklarına izin vermişlerdi. Zira üstü kapalı da olsa, ellerinde hüküm olmayanların sadece sözlü güvence ile ticaret yapmalarına müsaade etmekle suçlanmışlardı.

ve ortamın boşluğundan yararlanan kimseler daha rahat hareket ediyorlardı.[402] Girit Seferi sırasında,1645 yılında karşı tarafın askerleri kıtlık yaşamaya başladığında Osmanlı tebaasından bazı kimseler ordu zahiresinden ucuza aldıkları buğday ve peksimeti pahalı fiyatlarla karşı tarafa satmışlardı.[403]

Denizde kaçakçılık yaparak bölgelerinde kıtlık ve pahalılığa sebep olanların bunu nasıl resmi makamlardan gizleyebildikleri sorusuna verilecek yanıtlardan bir diğeri kaçakçılık yapanların ne kadar kendilerini gizleme maharetine sahip oldukları gerçeğinde aranmalıdır. Zira hiçbir kaçakçılık, doğası gereği açıktan yapılmadığına göre, insanları kıtlığa kadar sürükleyen bu yasadışı olay, özellikle reisler, gemi sahipleri, önemli bir kısmı reayadan olan satıcılar ve yine önemli bir kısmı yabancılardan oluşan alıcılar arasındaki işbirliğinin ne kadar iyi işlediğine delalet etmektedir. Bu noktada mal kaçırırken olayın başka bir kılıfta gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. 1618 yılında Atina, Tuzla, Ayazmend ve Midilli adalarını kıtlık ve pahalılığa sürükleyen süreç, "palamut ticareti" adı altında işlemişti. Oysa alışverişe konu olan asıl şey halkın zahireleriydi.[404]

Bazı dönemlerde denizde dış talep o kadar fazla hissediliyordu ki, yerel halk üzerlerindeki bu talep baskısını –belki de kerhen– ortadan kaldırmak adına, kendi geçimleri için ayrılmış olan temel ihtiyaç maddelerini yasadışı yollarla yabancılara satıyorlar ya da satmak zorunda kalıyorlardı. Bu bilgiyi destekleyecek ipuçlarına Kilis[405] beyine gönderilen 1566 tarihli bir belgede rastlamak mümkündür. Belgeye göre bazı kimselerin, gemilerle kaçakçılık yapanlara ve yabancılara (deryaya ve küffâra) tereke satmaları nedeniyle şehirde ciddi bir kıtlık ortaya çıkmıştı.[406] Ancak ahali suçsuz olduklarını iddia ederek, "zendegana (kafirlere) adem-i iktidarımız vardır, çokdular" diye şikâyette bulunmuştu. Bunun üzerine aynı zamanda bir güvenlik meselesine dönüşmüş olan bu kanunsuz durumu ortadan kaldırmak için şehir kadısı ve sancakbeyi görevlendirilmişti. Ne var ki Kilis birkaç yıl sonra

402 Ordunun seferde olduğu bir sırada Mora'dan gayrimüslimlere bol miktarda ürün satılması devletin dikkatinden kaçmamıştı. BOA, MD 49/168, H. 991,M. 1583.
403 Aycibin, *Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin*, s. 960.
404 BOA, KK, Gömlek No. 71, Sayfa No. 653, Belge No. 2,3 Cemaziyelevvel 1027, 28 Nisan 1618.
405 Bosna Eyaleti'ne bağlı Kilis (Klis) Sancağı olmalı.
406 BOA, MD 5, 311/811, 25 Cemaziyelahir 973, 17 Ocak 1566.

yine aynı sorunu yaşamış, bu sefer kaçakçılık işine karışan gruplar daha da artarak reaya ile birlikte zaimler ve tımarlı sipahiler de Frenk kalelerine ve deryaya tereke satmışlardı. Şehirde kıtlık ortamının doğması ile sonuçlanan bu girişimler elbette gizlice yapılmıştı. Sarayın tepkisi sert olmuş ve Kilis beyi uyarılarak bu satışların yapılacağı yerlerin ancak devlet kontrolündeki pazarlar olabileceği kendisine muhkem bir dille hatırlatılmıştı.[407]

Kaçakçılar için zahirenin bol olduğu bölgeler de fırsat merkezleriydi. Çünkü bolluk ucuzluk demekti ve oradan düşük ücretle aldıkları zahireleri gerek yabancılara gerekse iaşe darlığında olan bölgelere fahiş fiyatla satma şansını yakalayabilmekteydiler. Bu hususta zikre değer bir örnek Kavala'da yaşanmıştı. 1565 yılında Limni Kazası'nda yaşanan zahire darlığında, o sırada bolluk döneminde olan Zihne ve Drama'dan çıkarılan meta Kavala'dan adaya taşınacakken vurguncu kaçakçılar hemen orada belirmişlerdi. Buğdayın kilesi 10-15 akçe iken kaçakçı madrabazlar 25-30 akçeye yabancılara sattıklarından bu sefer Kavala'da darlık çekilmeye başlamıştı.[408] Bu gibi vakaların önlenmesi için bol olan zahirenin derhal ihtiyaç mahallerine ya da başkente aktarılması isteniyordu.[409]

Karada yapılan kaçakçılıkta ise özelikle develerin kullanıldığı görülmektedir. Bunun temel sebebi develerin diğer hayvanlara göre daha fazla yük taşımalarıydı. Ancak karada devam eden faaliyetler bir şekilde yine deniz yoluyla bağlantılı olarak da işleyebilmekteydi. Bu anlamda develere yüklenen zahire buradan deniz kenarındaki yalılara veya orada bekleyen yabancılara satılmaktaydı.[410] Develerin dışında, normal zamanlarda nakliyede kullanılan her türlü hayvan ve vasıta da kaçakçılığa alet ediliyordu. 1564 yılında Edremit'te âmil, zâim ve sipahi gibi görevliler kaçakçılık yaparak zahire darlığı-

407 BOA, MD 49/295, 1583'ten aktaran Yıldız, "XLIX Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)," s. 135. Mora'da zaim ve sipahilerin karıştığı bir başka olay için bkz. BOA, MD 7, 340/976.

408 BOA, MD 6, Hüküm No. 621, 14 Cemaziyelahir 972, 17 Ocak 1565.

409 1570 yılında Mekke'de haddinden fazla buğday biriktiğinde ihtiyaç fazlası olan kısmın, yolun uzaklığı düşünülmeden başkente gönderilmesi istenmişti. BOA, MD 9, Hüküm No. 210, 25 Şevval 977, 2 Nisan1570.

410 1574 yılı yaz aylarında Mihalıç, Aydıncık ve Manyas kadıları bu tür bir kaçakçılık nedeniyle uyarılmışlardı. Bölgedeki kadılara kaçakçılarla mücadelede gizli bir şekilde hareket etmeleri ve sonunda yakaladıkları suçluları hapsederek ellerindeki zahireleri payitahta iletmeleri emredilmişti. BOA, MD 6, Hüküm No. 87, 23 Muharrem 972, 31Ağustos 1564.

na sebep olduklarında deve yanında at, katır ve merkepleri kullanmışlardı.[411] Olayın sarayda duyulması üzerine Karesi kadısına gönderilen hükümde yabancılara bir tane (habbe) dahi zahire vermenin yasak olduğunun ve buna uymayanların hapsedileceklerinin halka ilan ettirilmesi emredilmişti. Burada hem kaçakçılık yapanların hem de onlarla mücadele edenlerin resmi görevliler olması ilginçtir. Dolayısıyla söz konusu iç içe geçmişlik devletin yasadışı bu faaliyet ile olan mücadelesinde elini zayıflatan faktörlerden biriydi.

Kaçakçılığa karışanlar arasında bizzat üretici kesim içinde yer alanların da olması alınan tedbirlerin onları yıkıma uğratmamasını gerektirmiştir. Bu konuda bir örnek 1566 yılının Ramazan ayında Ayamavra'da yaşanmış, Karlıili ve İnebahtı'da zaim ve mukataa nazırı olan Bali ismindeki görevli yabancılara zahire satınca bölgesinde kıtlığa neden olmuştu.[412] Muhtemelen işbirlikçileri ile çalışan zaim Bali, elinde tuttuğu ekonomik gücü ile bu iki yörede zahire sübvansiyonuna belki de tek başına hükmetmekte ve dilediği gibi kaçakçılık yaparak bir bölgede iaşe krizi meydana getirebilmekteydi.

İncelenen dönemde buğdayın önemine binaen değerli bir maden gibi alışverişlerde koz olarak kullanılması da kaçakçılık için uygun bir zemin oluşturuyordu. Zimmetinde buğday bulunan topluluklar onu en iyi şekilde değerlendirmek adına ellerinden geleni yapıyorlardı. Bu anlamda bazı isyancı Araplarda olduğu gibi buğday satarak silah alanlar da yok değildi. Mesela 1565 tarihinde Beyrut bölgesinde Osmanlı otoritesine isyan eden Dürzîler, misket tüfeği (musket) kullanırken, bunlar tüfeklerini, sattıkları hububat karşılığında Avrupalılardan almaktaydılar.[413]

Osmanlı idarecileri bu kadar yaygınlaşmış olan kaçakçılık ile mücadele konusunda makro anlamda da büyük bir çaba sarf etmekteydi. Her şeyden önce Akdeniz dünyasında, özellikle hububata yönelik artan talebin iaşe krizlerine sebebiyet vermesi tehlikesi doğunca imparatorluk, buğday üzerindeki ihraç yasağını 1564 tarihinde sert bir şekilde yürürlüğe koydu.[414] Ancak 16. yüzyılın

411 BOA, MD 6, Hüküm No. 125, 6 Safer 972, 13 Eylül 1564.
412 BOA, MD 5, 293/1336, 8 Ramazan 973, 29 Mart 1566.
413 Abdul-Rahim Abu-Husayn, "Problems in the Ottoman Administration in Syria during the 16th and 17th Centuries: The Case of the Sanjak of Sidon-Beirut," *International Journal of Middle East Studies*, C. 24, No. 4 (Kasım 1992), s. 669.
414 İnalcık, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings," s. 80.

sonlarından itibaren Karadeniz havzasındaki ucuz buğday Fransa, İngiltere ve Danimarka başta olmak üzere Avrupalı devletlerin ilgisini çekmeye başlamış ve bunlar Osmanlı yöneticileri üzerinde baskı uygulayarak Karadeniz'in ticaret gemilerine açılmasını istemişlerdir.[415] Ancak fiyatların artmaya başlaması nedeniyle Osmanlı yönetimi Karadeniz'i uluslararası ticarete açma konusunda gönülsüz davranmış ve İstanbul'un beklenmedik büyümesi ve ardından yaşanan darlık ve kıtlıklar nedeniyle de Karadeniz ticaretinde bazı kısıtlamaları uygulamaya sokmuştur.[416]Yine idare açısından kaçakçılığın ve vurgunculuğun açtığı finansal deliği kapamanın önemli bir yolu da mevcut vergileri artırmak veya yenilerini icat etmekti. Bunun bilincinde olan devlet sürsat ve avarız vergilerine yüklenmeye ve bunları kalıcı hale getirmeye başladı.[417]

Artan zahire açığının sebeplerinden biri olan kaçakçılık ile mücadelede önemli yaptırımlar uygulanmaktaydı. Kaçakçılık yaptıkları tespit edilenlerin çiftlikleri dağıtılıyor, olayın büyüklüğü ve açtığı zararın boyutuna göre bu şahıslar siyaset (katl) cezasına dahi çarptırılabiliyordu.[418] Tımar sahibi olan kimselerin zahirelerini deniz yoluyla ve yasadışı kanallarla satmaları durumunda ellerindeki tımarlar alınmakla kalmıyor kendileri de hapsedilerek cezalandırılıyorlardı.[419] Ayrıca yalılardan kaçakçılık yapanlar sipahi ise hapsedilmeleri, reayadan ise öldürülmeleri konusunda yerel yöneticiler uyarılıyordu.[420] Esnaf arasında kaçakçılık yapanların tespit edilmesi durumunda ise buna esnafın kendi içinden önlem alınması yönünde bir irade beliriyordu. Adeta otokontrol sayılabilecek bir şekilde esnaf kesimi aralarında anlaşarak kaçakçılığı önlemeye çalışıyordu.[421] Dahası bundan resmi makamları haber-

415 Halil İnalcık, "The Question of The Closing of The Black Sea Under The Ottomans" *Archeion Pontou*, S. 34, s. 108.

416 İnalcık, "The Question Of The Closing Of The Black Sea Under The Ottomans," s. 77.

417 White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 209.

418 Örnekler için bkz. BOA, MD 19, Hüküm No. 476; BOA, MD 19, Hüküm No. 567; BOA, MD 19, Hüküm No. 689; BOA, MD 51, Hüküm No. 330.

419 BOA, MD 19, Hüküm No. 679, 15 Rebiülahir 980, 25 Ağustos 1572.

420 Yanya beyine gönderilen bir hükümde yalılardan yabancılara zahire verenler eğer sipahi iseler hapsedilmeleri, değil isler katledilmeleri (*siyaset edilmeleri*) istenmişti. Hükümde öngörülen cezanın bu kadar sert olmasındaki sebep o sırada bölgede beliren saldırı ihtimali ve savunma kuvvetlerinin teyakkuzda olması haliydi. Böyle bir dönemde gayrimüslimlere zahire vermek ölümü göze almak demekti. BOA, MD 12, 535/1022, 29 Şevval 979, 15 Mart 1572. Ayrıca bkz.BOA, MD 10, 111/178, H. 979, M. 1571-1572.

421 Özellikle pazarbaşı, esnaf şeyhi ve kethüdalar kaçakçılığın önlenmesi konusunda önemli görevler ifa ediyorlardı. Ömer Demirel, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehir ve Esnaf Teşkilatı*, Sivas 1998, s. 64-70.

Tablo 7: Osmanlı Topraklarında Kaçakçılık Hareketleri (1560-1660)

Kaçırılan Meta	Nereden Kaçırıldı?	Nereye Kaçırıldı?	Gitmesi Gereken Güzergâhı
At, katır, deve	Erzurum	İran	Kendilerinin
Balmumu ve pamuk	Midilli	Venedik	Kendilerinin
Buğday	Kilidü'l-bahr	Tekfurdağı, Ereğli, Silivri	Gelibolu iskelesi
Buğday	Rodos	Kefereye	Kendilerinin
Buğday	İskenderiye	Küffara	Kendilerinin
Buğday, peynir	Mora	Küffara	Mora
Buğday, yağ, bal, balmumu	İnoçka (Hersek)	Küffara	Kendilerinin
Davar	Dobruca	Küffar canibine	Kendilerinin
İplik, balmumu	Akhisar (İzmir'de olmalı)	Frenklere	Kendilerinin
Koyun, sığır	Boğdan, Dobruca	Leh	Kendilerinin
Kuru meyve ve tereke	İzmir	Venedik	İstanbul
Pirinç	Mısır	İstanbul haricine	İstanbul
Pirinç	Mısır	Venedik-Selanik	İstanbul
Soğan	İznikmid	Bursa	İstanbul
Tereke	Tekfurdağı	Anadolu	İstanbul
Tereke	Keşan	Dışarıya	Kendilerinin
Tereke	Kilis	Deryaya ve küffara	Kendilerinin
Tereke	İstanbul	Mudanya, İznikmid	İstanbul
Tereke	Basra	Darü'l-harbe	Basra
Tereke	Rumeli	Yalakabad	İstanbul
Tereke	Rumeli	Boğazhisarı-Ana. canipleri	İstanbul
Tereke	Keşan (İbrice Limanı)	Deryaya	İstanbul
Tereke	Akdeniz-Karadeniz	İznikmid ve Yalakabad	İstanbul
Tereke	Mihalıç, Aydıncık, Manyas, Gönen	Küffara ve deryaya	İstanbul
Tereke	Safed	Küffara	Kendilerinin
Tereke	Avlonya	Deryaya ve küffara	Kendilerinin
Tereke	Delvine	Deryaya ve küffara	Kendilerinin
Tereke	Yanya	Ada-i haksara	Kendilerinin
Tereke	Kilis	Küffara, deryaya	Kendilerinin
Tereke	Bergama	Küffara, deryaya	Kendilerinin
Tereke	Keşan	Deryaya ve küffara	Kendilerinin
Tereke	İskenderiye	Venedik	Kendilerinin
Tereke[1]	Prepolya (Bosna civarında)	Küffara	Kendilerinin
Tereke[2]	Mısır	İskenderiye, Reşid, Dimyat	İstanbul
Üzüm	İzmir	Rodoscuk	İstanbul
Üzüm	Lapseki, Çardak İzmir, Ayazmand	Kefereye	İstanbul
Üzüm ve incir	Rumeli ve İzmir	İznikmid	İstanbul
Yapağı, gön, sahtiyan	Gelibolu, Silivri, Tekfurda.	Frengistan	İstanbul
Zahire	Edremid	Küffara ve deryaya	Kendilerinin
Zahire	Mısır	Selanik	Mısır
Zahire	İzmir	Harice	İzmir
Zahire	Mora	Malta ve İspanya	Mora
Zahire	Mora	Frenkler	Mora
Zahire	Mısır	Gelibolu, Lapseki, Tekfurda.	İstanbul
Zahire	Konya-Ermenek	Şehir dışına	Kendilerinin
Zahire	İzmir	Küffara	İstanbul
Zahire	Mısır	Rodoscuk	İstanbul

1 Bal, yağ, balmumu, gön, keçi derisi, at.
2 Pirinç, mercimek, nohut, kettan.

dar ediyorlar ve aldıkları kararı onlara da onaylatıyorlardı. 1618 tarihinde İstanbul'a taşradan tahıl getiren gemilere yemişçiler esnafından bazıları önceden kayıkları ile yanaşarak, onlardan kayıt dışı tahıl almaya kalktıklarında esnaf içinden bazıları bu durumdan şikâyetçi olmuştu. Daha sonra kendi aralarında konuyu tartışmış ve ortak bir karara varmışlardı. Buna göre pazarbaşı ve kethüda izni olmadan kimsenin kayıklarla ya da gemilere yanaşarak malzeme almasına müsaade edilmeyecek, buna uymayanlar ise önce uyarılacak ardından yine aynı işe kalkışırlarsa kayıkları yakılacaktı. Nihayetinde bu şartları içeren onay belgesini kadıdan almaya da muvaffak olmuşlardı.[422]

Osmanlı idarecileri kaçakçılık için hapis cezasından ölüme kadar ciddi yaptırımlar uygularken, normal seyrinde akan ticaretin sekteye uğramaması için de çaba sarf etmekteydi. Kaçakçılığı önlemek adına yapılan tetkik ve cezalandırmaların özellikle denizlerde faal olan tacirleri ürkütmemesi ve yabancılara satışı yasak olmayan maddeleri ihraç edenlerin bu olaylardan olumsuz etkilenmemesi gerekiyordu. Yasak ticareti önlemek adına yapılan teftişlerden "tüccar nefret etmemeliydi."[423] Bunun için kurulu ekonomik düzenin devamı adına her zaman ağır yaptırımlar uygulamak yerine suçlulara ne yapmaları gerektiği hatırlatılarak uyarılmaları suretiyle de çözüm bulunabiliyordu. Örneğin 1583 yılında Kilis Sancağı'nda karadan ve denizden yüksek fiyatla zahire satılarak, halkın kıtlığa düşmesine zaimler ve tımarlı sipahilerin sebep olduğu ortaya çıkmıştı. Devlet, olayı haberi alır almaz bölgeye gönderdiği emirnamede onlara uygulanacak cezalardan bahsetmek yerine ellerindeki malzemeleri dışarıda değil pazarda satmaları gerektiğini hatırlatmakla yetinmişti.[424] Böylece zahire tedarik sisteminin bu önemli üyelerini cezalandırma yoluyla yıldırmaktansa ikazın ötesine geçilmeyerek sistemin aksamadan düzenli bir şekilde işlemesi yolu tercih edilmişti. Zira bu denge o kadar hassastı ki bizzat devletin kaçakçılığa karşı aldığı önlemler iaşe krizi yaratabiliyordu. Nitekim yabancılara zahire verilmemesi yönünde çeşitli defalar hükümler gönderilmesi hasebiyle, 1645 yılında Dubrovnik ahalisine de zahire verilmediği ortaya çıkmış, bu durum

422 1618 tarihli, İstanbul Şeriyye Sicili 3, Sayfa 29/b:1'den nakleden Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, C. 1, s. 168.
423 BOA, MD 19, HükümNo. 340, 8 Safer 980, 20 Haziran 1572.
424 BOA, MD 49, 84/ 295, 15 Cemaziyelevvel 991, 6 Haziran1583.

bölgenin cizye gelirlerini İstanbul'a taşıyan elçiler tarafından Sultan İbrahim'e iletilmişti.[425] Bölgede yaşanan kıtlık ve pahalılığın bu sebeple meydana geldiği anlaşılınca padişah tarafından eskiden olduğu gibi Dubrovnik halkı için çevreden zahire alınması izni verilmiş, ancak bunu fırsat bilen Venediklilerin bu ticarete karışmalarının önüne geçilmesi de sıkıca tembih edilmişti. Ne var ki buraya kadar zikredilen tüm bu önlemlere rağmen kaçakçılığın klasik Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatındaki olumsuz etkisinin önüne geçilememiştir.[426] Böylece iaşe tedarik sisteminin işleyişine engel olan önemli bir sorun hiçbir zaman tam olarak halledilemeden incelenen süre boyunca varlığını devam ettirmiştir.

6- İdari hata ve suistimaller

Yeniçağda meydana gelen iaşe sıkıntılarının kimi zaman idarecilerin yanlış yönetimlerinden ya da suistimallerinden de kaynaklandığına dair görüşler son dönemlerde giderek önem kazanmaktadır. Bir başka ifade ile kıtlık dönemlerinde bile her zaman çevrede bir yerlerde yeterince gıda maddesi olmasına rağmen bunun düzenli bir şekilde muhtaçlara ulaştırılamamasının kıtlığın sebepleri arasında olması gerektiği görüşü artık daha yüksek sesle dillendirilmektedir.[427] Özellikle zahirenin toplanması ve dağıtımı esnasındaki yetersizlik, beceriksizlik ve kasti bazı uygulamaların iaşe krizi çıkarma potansiyeline sahip olduğuna dair bilgiler bu görüşü desteklemektedir. Dolayısıyla yeniçağ gibi teknolojik şartların bir hayli yetersiz olduğu bir dönemde bazen devletlerin iaşe darlıklarına karşı önlem almada yetersiz kalması ve kriz yönetimindeki beceriksizlikleri kıtlık sebepleri arasında kabul edilebilmektedir. Örneğin aynı iklim koşullarına sahip olmalarına karşın 1661-1710 yılları arasındaki ekonomik krizde İngiltere'de sadece buğday

425 BOA, Düvel-i Ecnebiye Defteri 14/2, Sayfa No. 135, Hüküm No. 328, Evasıt-ı Cemaziyelahir 1055, 3-12 Ağustos 1645'ten nakleden Özgecan Köker, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti-Dubrovnik İlişkileri ve Hicri 1037-1056/ 1627-1646 Tarihli Ahkâm Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirmesi," Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2011, s. 265.

426 Barkan-McCarthy, "The Price Revolution of the Sixteenth Century...," s. 7.

427 Gráda,"Making Famine History," s. 10. Zira politik yeterlilik düzeyi ile kıtlıklar arasında bir ilişki olduğuna dair izler bulunmaktadır. Hükümetlerin beceriksizlikleri ya da kendi iradeleri ile sebep oldukları ve şiddetini artırdıkları kıtlıklara dair daha geç örnekler için bkz. David Marcus, "Famine Crimes in International Law," *The American Journal of International Law*, C. 97, No. 2 (Nisan 2003), s. 245-281 ve Gráda,"Making Famine History," s. 10.

fiyatları yükselmiş, buna karşılık aynı süreçte Fransa, tam manasıyla kıtlığa teslim olmuştur.[428] Fransa'nın neden daha başarısız olduğu sorusuna verilecek cevaplar İngiltere'nin evvelki dönemlerde yürürlüğe koyduğu bazı uygulamalarda saklıdır. Zira İngiliz idareciler, daha önce yaşanan 1597 yılı kıtlığında bir yasa çıkararak zenginlerin fakir komşularına destek olmalarını zorunlu kıldılar. Ayrıca İngiliz orta sınıfı Fransız fakir sınıfı kadar ağır vergiler altında değildi. Bu nedenle maddi gücü zayıf olanlar arasında Britanyalılar değil, Fransızlar topraklarını terk ediyorlardı. Dahası İngilizler 16. yüzyıl boyunca kriz dönemlerinde buğday ithal etmekten de çekinmediler.[429] Dolayısıyla kriz yönetimindeki becerileri ve aldıkları önlemler Fransızlara oranla onların kıtlıkla daha başarılı şekilde baş edebilmelerini sağladı. Dolayısıyla devlet, sorun yaratıcı ya da çözüm bulucu olarak iaşe krizlerindeki en önemli aktörlerdendi.

Bu çalışmada incelenen dönemde devletlerin iktisadi hayatın her alanında etkin bir şekilde yer aldıkları ya da bunu başarmaya çalıştıkları açık bir şekilde görüldü. Ekonomik hayatın bu kadar içinde olan devlet organı kuşkusuz darlık ve kıtlık dönemlerinde insanların ilk müracaat ettiği yerdi. Sorunlara çözüm bulunamaması ya da iaşe krizlerini çözmek bir yana onların oluşumuna veya şiddetinin artmasına sebep olmaları durumunda resmi makamlar bu sefer ilk suçlanan gruplar oluyordu. Dolayısıyla iaşe sıkıntılarının devrin siyasilerine ciddi boyutlarda olumsuz etkisi olmaktaydı. Üstelik sadece beşeri sebepler değil doğal afetler nedeniyle meydana gelen aksaklıklar karşısında dahi devlet makamları sorumlu tutulabiliyordu. Bu noktada Muson yağışlarının Hindistan'da hükümetlerin değişmesine etki edecek derecedeki önemine ilişkin durumun[430] Osmanlı coğrafyasında da benzerinin olup olmadığını sorgulamak önemlidir. Elbette burada iaşe krizlerinin neticesinde Osmanlı hanedanının değişmesi ya da böyle bir düşüncenin ortaya çıkması gibi bir olgudan bahsetmek mümkün değildir. Ancak krizlerin idarecilerin yetersizliği ve beceriksizliği ile alakası olduğu ortaya çıktığında aşağıda çeşitli örnekleri ile gösterileceği gibi reayanın hiç de ses-

428 Appleby, "Epidemics and Famine in the Little Ice Age," s. 660.
429 Appleby, "Epidemics and Famine in the Little Ice Age," s. 661.
430 Morris David Morris, "What Is a Famine?" *Economic (and Political Weekly*, C. 9, No. 44 (Nov. 2, 1974), s. 1855.

siz kalmadıklarını ve onları kolaylıkla suçladıklarını söylemek mümkündür. Dolayısıyla çağdaşı diğer toplumlara paralel şekilde Osmanlılarda da yaşanan iaşe problemlerini kimi zaman yöneticilerin suistimallerine, ahlaksızlıklarına ve rüşvete alışmalarına bağlama eğilimi görülmekteydi. Kuşkusuz bu tavır entelektüel kesimde de vardı. Örneğin dönemin bazı tarihçi yazarları kimi zaman kıtlıklardan idarecileri sorumlu tutmakta, onların hatalarıyla imparatorluğun çeşitli yerlerinde iaşe darlıkları yaşandığını iddia etmekteydiler. Bunlardan biri olan İbrahim Peçevi'ye göre, III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde sadrazamlık yapmış olan Koca Sinan Paşa (ö. 1596) askeri disipline önem vermemesi nedeniyle halk tarafından oldukça sert biçimde eleştirilmekteydi. Ona göre örneğin Batıda yaşanan kıtlıklarda paşanın, Tatarlara istedikleri gibi davranma izni vermesi ve bunun neticesinde onların bütün Macar topraklarını talan etmelerinin rolü büyük olmuştu. Yazara göre Nemçe kralının gelip yıllarca uğraşsa yapamayacağını paşa bir ayda yaptırmış ve reayanın mülkü talan olunmakla kalmamış, memleket kıtlığa uğramıştı.[431] Yine idareciler hakkında benzer suçlamalarda bulunan Gelibolulu Mustafa Âlî ise anlattığı bir vakada, aynı zamanda görevini hakkıyla ifa edenlerin yaşanan darboğazlardan nasıl çıkabileceklerine dair örnek veriyordu. Zira onun ifadelerine göre 1584 yılında Erzurum defterdarı olduktan sonra karşısına çıkan ilk büyük görevi bölgedeki kıtlık ve pahalılık ile mücadele etmek olmuştu. Şehir askeri güzergâhta olması nedeniyle ordunun zahire taleplerine cevap vermekte zorlanmaktaydı. Defterdar olarak bizzat kendisinin beklenmedik bir hamlesi bu krizin aşılmasında ciddi bir rahatlık sağlamıştı. Kişisel becerisini ve maddi gücünü kullanan Mustafa Âlî, yüksek fiyatla piyasadan zahire toplamış ve bunu askere daha ucuz fiyatla satarak zarar etme pahasına da olsa piyasaya müdahil olmuştur.[432] Defterdar böylece hem askere erzak temin edebilmiş hem de darlık ortamında iç pazara önce alıcı sonra da satıcı suretinde müdahil olarak meta-fiyat den-

431 Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, C. 1, s. 11.

432 Gelibolulu bu vaziyeti veziriazama yazdığı mektubunda şu cümlelerle ifade etmekteydi: "... *Erzurumun mâl-i defterdârlığı inâyet buyurulub ol diyarın kemâl-i kaht u galâsına rast gelmeğile ve zehâyir cem'ine me'mur olanlar edâ-i hidmete kâdir olmamağile bu bende uğur-ı humâyuna mâmelekimi bezl idüb ve gılâlden galâyı def içun ziyâde bahâyile alub noksânına bey' itdürüb umûmen asâkir-i İslâmı azıklandurub...*" Boztürk, *Gelibolulu Âlî (öl.1600) ve Nev'izâde Âtâî'nin (öl.1636) Münşeâtları Üzerine Mukayeseli Sentaks İncelemesi*, s. 75.

gesindeki uçurumu, yani büyük enflasyon ortamını normale çevirmeye çalışmıştır. Burada Gelibolulu'nun kendisinden önceki idarecileri suçlayarak onların kusurlarının bu kıtlık ve pahalılık ortamının oluşmasındaki etkilerine dikkat çekmesi önemli bir ayrıntıdır. Ayrıca yazarın bölgede yaşanan askeri hareketlilikler ve iklim zorlukları nedeniyle iki-üç senedir kimsenin ekim dikim yapmadığını ve öşür iltizamlarının taliplerinin olmadığını ifade etmesi de dikkate şayandır. Öyle ki yaşanan iktisadi durgunluk nedeniyle yedi yerleşim biriminde birkaç sene boyunca öşür iltizamına hiçbir talip çıkmadığı görülmüştür. Ünlü defterdar buna da müdahale etmiş ve boş iltizamlara kendi gayreti ile talipler bulmuştur.

1595 yılında İstanbul'da yaşanan kıtlıktan bahsederken Selânikî Mustafa Efendi de benzer şekilde bu işte hatası olduğunu düşündüğü yöneticileri suçlamaktaydı. Ona göre idarecilerin sözleri tesirli olamıyor ve insafsız muhtekirlere göz yumarak narhı işletmiyorlardı. Bunun neticesinde kıtlıkların doğması kaçınılmaz oluyordu.[433] Aynı şekilde 17. yüzyıl ıslahat layihalarından Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn Ve Menâfi'i'l-Müminin'in kimliği tespit edilemeyen yazarı, bu konuda ihtisap kurallarının yeterince uygulanmadığını ifade ederek muhtesiplerin[434] görevlerini kötüye kullandıklarını yazmaktaydı. Bu yüzden halkın ve şehre (İstanbul'a) yiyecek getirenlerin zarar gördüğünü, payitahtta çeşitli maddelerin darlığının oluştuğunu ve buna bağlı olarak da fiyat artışlarına çok sık rastlanır hale geldiğini anlatmaktaydı.[435] Yine aynı yazar şu ifadeleriyle, muhtesiplerin görevlerini yapmaları halinde kıtlık yerine bolluk ve ucuzluk olacağını da ifade ediyordu:

> Muhtesiblik ziyade ulu mansıbdır; muhtesibliğe bölük halkı olmakdan ise müteferrikaların eski ihtiyarlarından hem ehl-i ilm ola, katı cahil olmaya. Bu makule uslu akıllı muhteşem yarar adem olsa ki

433 Selânikî'nin ifadeleri aslı ile verilmeye değer niteliktedir: " *erbab-ı ihtikâr-le'anehu'mu Allahu-teâlâ-amme-i âleme nâ-insaflıklar idüb fukara ve zu'âfâ şedâide mübtelâ olmakta hükkâm nâfizu'l-kelâm olmayub, narhlar gözedilmekden kaldı. Her kişi istedüğin ider oldı.*" *Tarih-i Selânikî*, s. 444.

434 Muhtesibin, bulunduğu mahalde oluşması muhtemel kıtlıklar konusunda resmi makamları uyarma ve kıtlığa sebep olan karaborsacılık ve kaçakçılık gibi faaliyetlere karşı önlem alma görevi bulunmaktaydı. Seven M. Ağır, *From Welfare To Wealth: Ottoman And Castilian Grain Trade Policies In A Time Of Change*, Unpublished Doctoral Thesis, Princeton University, 2009, s. 69.

435 Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, s. 78.

her kişi gördükde andan utana ve uğurlu, yüzü nurlu kişi ola. Yohsa değme bir edna kimesne ki uğursuz ve hôr ola, anın gibiler muhtesib olmağıla alem kurur gider, anın gibi muhtesiblerin nuhuseti (uğursuzluğu) mücerred İstanbul'a değil, belki götürü vilayete yitişüb dünya kahtlık olmaz. Zira İstanbul kökdür, etrafı budakdur. Kökün nuhuseti elbetde budaklarına dahi yetişür. Ve hem muhtesib fazıl kimesne olsa ana muhkem riayet olınsa bir ayun içinde şehir bir onat ucuzluk olurdu.[436]

Daha önce ifade edildiği üzere reaya yaşadığı iaşe krizlerinde idarecilerin hatasının farkına varınca hemen tepki göstermekte ve gereğinin yapılmasını istemekteydi. Bu konuda özellikle kadılar hakkında ortaya atılan iddia ve şikâyetler dikkat çekicidir. Zira bilindiği üzere narh ve iaşe tedarik düzenindeki yazışmaların bizzat onlarla yapılması, sistemin kontrol ve düzenlenmesindeki etkilerini açıkça gösteriyordu. İşte kadıların iaşe ve fiyat düzenindeki bu sağlam yerleri kendilerine büyük bir hareket alanı sağlıyordu. Bu sahanın büyüklüğüne binaen onların darlıklarla ve fiyat dalgalanmalarıyla mücadelede başarılı ya da başarısız olmaları iaşe sistemini derinden etkiliyor ve halkı onlarla karşı karşıya getirebiliyordu. Bu konuda önemli bir örnek 1591 yılının Nisan ayında Şam'da yaşanmıştı. Bu tarihte şehirde ciddi bir kıtlık ve pahalılık ortaya çıktığında, halk hemen toplanmış "kadı Hasan kethüdazâde Mevlana Mehmed Efendi rüşvet almaktadır" diyerek kendisinin azlini istemişlerdi. Bunun üzerine saray tarafından hemen görevden alınan Mehmed Efendi'nin yerine Şam kadılığı, Maruf Mehmed Efendi isimli Diyarbakır Kazası'nın eski kadısına verilmişti.[437] Kadının kimlerden rüşvet aldığı tam anlaşılamasa da kıtlık ile alakası olduğu açık olduğundan narh fiyatlarını kişilere özel değiştirmiş, ya da muhtekirlerin mal depolamalarına izin vermiş olmalıydı. Ancak onun yerine getirilen ve daha sonra Mısır'a kadı olduğu anlaşılan Maruf Mehmed Efendi'nin de H. 1002 (M. 1593-1594) yılında bölgede çıkan kıtlık sırasında suçlanması dikkat çe-

436 Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, s. 115. Yine yazarın şu ifadesi devrin insanının konuya bakışını bir cümlede özetliyordu: "*... her müzâyaka zulümden, ucuzluk adaletten hasıl olur...*" Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, s. 108.
437 Selâniki Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*, s. 237.

kicidir. Zira H. 1001 ve H. 1002 yıllarında Nil Nehri'nin suyunun azalması nedeniyle kıtlık yaşanırken, halk arasında çeşitli söylentiler yayılmış ve bu durum "hâkimlerinin şeâmetinden (uğursuzluğundan) ve hırs u âzlarındandır" denilerek yöneticiler suçlanmıştı. Maruf Mehmed Efendi'den başka Beylerbeyi Hadım Hafız Ahmed Paşa ve Defterdar Sinan Bey de suçlananlar arasındaydı.[438] Yine aynı dönemlerde Mısır'da başka bir zahire darlığı yaşandığında olayın şahitlerinden olan Nakşibendî Dervişi Mehmed Hâkî Efendi, *Menâkıb-ı Derviş Hâkî* adlı eserinde vaziyeti ayrıntılarıyla anlatmış ve bu dönemde Mısır beylerbeyi olan Hızır Paşa'nın[439] bu işle nasıl sorumlu tutulduğunu açıkça ortaya koymuştur. Ona göre birkaç ay boyunca gayrimüslimlere zahire satılması nedeniyle buğday darlığı yaşandığından ve ambarlar boşaldığından dolayı en çok paşa suçlanmıştı. Ancak kendisinin bir günahı olmadığını ısrarla iddia eden paşa, kethüdasının sorumlu olduğunu söyleyerek onun katledilmesini sağlamış ve kendisi bu işten zararsız sıyrılmıştı.[440] Bu vakada Mısır gibi Osmanlı ülkesinin önemli bir hububat ambarı olan bölgede meydana gelen iaşe darlığının sair yerlerdekinden farklı olarak üç beş hükümle geçiştirilmemesi devletin bu konudaki hassas tavrını göstermesi bakımından önemlidir.

Macar elçilik heyetinde görevli iken 1591-1596 yılları arasında Osmanlı topraklarında esir tutulan Friedrich Siedel'e göre de Bosnalı Hasan Paşa 1592'de Hırvatistan'da Sisseg (Sisak) bölgesinde yenilgiye uğramasından ve o sırada İstanbul'da yaşanan büyük kıtlıktan dolayı başkent halkı tarafından suçlanmış ve sokaklarda "Sinan Paşa! Ruhun cehennemlik olsun" diye bağırışlar işitilmişti.[441] Ancak burada görüldüğü gibi darlık dönemlerinde insanlar sadece sokaklarda bağırmıyorlar şikâyetlerini saraya

438 Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*, s. 335.
439 Hızır Paşa'nın beylerbeyliği H. 1006 ila H. 1010 (M. 1597-1602) yılları arasındadır. Seyyid Muhammed Es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul 1990, s. 99.
440 Hâkî Mehmed Efendi, Menâkıb-ı Derviş Hâkî, 1628, s. 61.Yazma eser (www.pudl.princeton.edu adresinden erişilmiştir. (15.10.2012) Haki Mehmed Efendi, III. Mehmed döneminin sonlarında İstanbul'da bulunmuş olan bir Nakşibendî mensubu ve seyyahdır. Eserini 1600-1617 yılları arasında kaleme aldığı sanılmaktadır. Eserin baş tarafına divan çavuşlarından Nasuh Ağa'nın H. 1028 (M. 1618-1619) tarihini not düştüğü görülmektedir. Sicill-i Osmanî'deki bilgilere göre ise Buhara hanedanından olan Mehmed Efendi, 1617 yılında vefat etmiştir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, C. 2, TVYY, İstanbul 1996, s. 559. Dolayısıyla söz konusu eserin bu tarihten önce yazılmış olduğu anlaşılmaktadır.
441 Friedrich Siedel, *Sultanın Zindanında*, Çev. Türkis Noyan, İstanbul 2010, s. 36.

yazarak bildirebildikleri gibi açıkça sultanın önünde sitem edebiliyorlardı. Örneğin bir Fransız raporuna göre III. Mehmed tahta çıktığında yaşanan erzak kıtlığında başkentteki yeniçerilerden biri, sultan sokakta yürürken karşısına geçerek vezirlerin yeteneksizliğine işaret etmiş ve onların darlığa neden olmalarına söylenme cesaretini göstermişti.[442] Gerçekte Osmanlı sınırlarında Mısır'ın yukarıda sözü edilen zahire üretimi ve ihracında taşıdığı öneme paralel olarak başkent de aynı nispette tüketim bakımından önemli bir merkezdi. Dolayısıyla iaşe tedarik dengesinde saray başta olmak üzere başkentin bu önemine binaen yapılacak hatalar da kolay geçiştirilemiyordu. Başkent esnafı ve halkı sorumluların mutlaka bulunup hesaba çekilmelerini istiyordu. Üstelik bunun için iaşe darlığının yaşanması da gerekmiyordu. Bir darlığın ortaya çıkması ihtimali dahi insanları harekete geçirmeye yetebiliyordu. Mesela H. 1003 (M. 1594-1595) yılında saraya mal tedarik eden tüccarın ücretlerinin tam ödenememesi ve alacaklarının bir kısmından feragat etmek zorunda kalmaları, matbah-ı amire emininin bir kusuru olarak değerlendirilmiş ve kıtlığa sebep olacağı düşüncesiyle bu durum kabul edilemez görülmüştür. Saraya mal veren yağcılar, kasaplar ve tavukçulardan bazısı alacaklarının ancak yarısını bir kısmı da dörtte üçünü alabildiklerinde bu durumdan hoşlanmamışlar, aralarında şöyle konuşmuşlardı: "Etrâf ve eknâf-ı âlemden zâhire ve me'kûlât taşıyub bin meşakkatle yiyecek getüren ehl-i ticaret bu bazara râzı ve şâkir ola mı? Asıl sermayesinden zarar iden bir dahi yiyecek mi getürür? Sebeb-i kaht u galadır."[443] Devlet ile sıklıkla alışveriş yapan yani "miri içun" mal alıp satan esnafın bu denli hassas olmasında, darlık dönemlerinde büyük zararlara uğramaları önemli bir etkendi. Sultan IV. Murad döneminde (1623-1640) doğuya yapılan seferler esnasında saraya ve orduya zahire tedarik eden esnafın kıtlıklar sırasında ne kadar zorluk yaşadığını bizzat dönem yazarı olan Karaçelebizade Abdülaziz Efendi (ö. 1658) açıkça ortaya koymaktadır. Yaklaşık kırk yıldır ordunun ve halkın sı-

442 Jorga, *Osmanlı İmparatorluğuTarihi*, C. 3, s. 262.

443 Selâniki Mustafa Efendi. *Tarih-i Selâniki*, s. 415. Matbah-ı amirenin önemi sadece sarayı beslemesinden kaynaklanmıyordu. Buradan çevrede oturan fakir halka günlük olarak nakit para, hububat ve sıcak yemek yardımı da yapılıyordu. Zeynep Tarım Ertuğ, "The Ottoman Imperial Kitchens as Imarets," *Feeding People, Feeding Power Imarets in the Ottoman Empire*, Ed. Nina Ergin-Christoph K.Neumann-Amy Singer, İstanbul 2007, s. 251. Dolayısıyla adeta bir imaret işlevi gören saray mutfağının darlığa düşmesi sanıldığından daha fazla kişiyi etkileyen büyük bir problemdi.

kıntı içinde olduğunu belirten yazar darlık zamanlarında saraya alınan malzemenin ücretinin en az bir yıl sonra ve sadece yarısının verilebildiğine şahit olmuştu.[444] Bu sebeple tüccar iflas etmiş ve yaşanan darlık ortamı da büsbütün ağırlaşmıştı. Devletin kıtlık zamanlarında piyasaya "miri adına" müdahalesi bu şekilde sıkıntıları daha da artırmıştı.[445] Yazar darlık ortamında pek çok zahire çeşidinde kıtlık ve pahalılık yaşandığını belirttikten sonra söz konusu krizin Kasr-ı Şirin (1639) Anlaşmasının imzalanmasıyla sona erdiğini ifade etmektedir. Daha sonra ortamın iyileşmesinde sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın rolünün büyük olduğuna inanan Abdülaziz Efendi[446] sikkede tashih yapılmasının zahire ticaretinin yeniden canlanmasına neden olduğunu da eklemektedir.

Devletin verdiği görevi yerine getirmeyen ve bulundukları bölgelerde kıtlığa sebep olan yetkililer divan tarafından suçlanırken seçilen kelimeler de oldukça dikkat çekicidir. Mekke ve Medine gibi kutsal mekânların yöneticileri olan vakıfların nazırları ve yerel şeyhler H. 1013 (M. 1604-1605) yılında bölgede kıtlık yaşandığında tamahkâr ve dindarlıktan yoksun kimseler olarak nitelendirilmişlerdi. Zira bu kimseler Bedevilerle gerekli işbirliğini zamanında yapamayarak bölgede kıtlık ve pahalılığa yol açmışlardı.[447] Bedevilerle birlikte suçlanan bu yöneticilere karşı özenle seçilen olumsuz sıfatların bırakacağı manevi etki Haremyn gibi kutsal mekânlarda başka cezaların bırakacağı etkiden çok daha büyük olmalıydı.

Aslında zahire tedarik sistemindeki hassas dengenin sağlanmasında en düşük rütbeli görevlilerden padişaha kadar uzanan bir sorumlu listesi bulunuyordu. Bu anlamda bir kadının darlık bölgesine gönderilecek zahi-

444 Nermin Yıldırım, "Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Zafername adlı eseri (Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad) Tahlil ve Metin," Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 73.

445 Hatta Karaçelebizade daha erken tarihli bir anekdot anlatmakta ve neden çok fazla içki satıldığını soran Sultan Yavuz Selim'e, Rumeli Kadıaskeri Manav İvaz Efendi'nin "şarabı mîrîye alın, görün ki bir dahi şehirde katresi bulunur mu?" şeklinde tarihi bir cevap verdiğini yazmaktadır. Yıldırım, *Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Zafername adlı eseri*, s. 75.

446 İlginç bir şekilde, İstanbul kadılığı yapmış olan Karaçelebizade Abdülaziz Efendi de, bu görevi esnasında, IV. Murad'ın Lehistan Seferi için Edirne'de bulunmakta olduğu bir sırada, başkentte yaşanan yağ darlığından sorumlu tutulmuş ve bizzat padişah tarafından azledilerek Kıbrıs'a sürülmüştü. Nevzat Kaya,"Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul 2001, s. 381.

447 Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar...*, s. 99.

renin toplanmasında gösterdiği suistimal ya da beceriksizlik iaşe tedarik sisteminin düzenli işleyen çarkına müdahale anlamına geliyordu. Domino taşları gibi birbirinden etkilenen öğelere sahip olan bu sistemin herhangi bir aşamasında bilinçli ya da bilinçsiz meydana getirilmiş bir aksaklık neticesinde iaşe krizlerinin yaşanması uzak bir ihtimal değildi. Özellikle ihtiyari olarak yapılan müdahaleler bu anlamda öne çıkmaktaydı. Zira incelenen dönem boyunca yetkililerin, iaşe hususunda şikâyetleri haklı çıkaracak şekilde ahaliyi rahatsız etmekten geri durmadıkları görülmektedir. Bu süreçte idari güce kavuşmuş olan kimselerin reayadan gereğinden fazla vergi koparmak adına türlü bahanelerle onların haklarını gasp etmeleri neredeyse sıradan bir vaka haline gelmişti.[448] Zikredilen haksız müdahalelerden en derin şekilde etkilenen kesim elbette en güçsüz halka olan köylü üreticilerdi. Onlardan alınan kanuni dayanaktan yoksun uydurma vergiler ya da köylerde konaklayan idarecilerin günlerce kendilerini sömürmesi, Osmanlı tarımsal üretimini sessiz ve derinden etkilemiş, iaşe darlıklarının uzun vadeli sebeplerinden biri olarak dönem boyunca varlığını devam ettirmiştir. Ayrıca reaya sadece üretimiyle meşgul iken değil ürünlerinin nakliyesi ve pazarlaması sırasında da çeşitli haksızlıklara maruz kalmaktaydı. Öyle ki zahire ticaretindeki daralmanın mühim sebeplerden biri, zahirenin yolculuğu boyunca maliyet masraflarına türlü isimler ve bahaneler altında yüklenen harç ve vergi gibi istismar unsurlarının üreticiyi canından bezdirmesiydi. Bu eylemler siyasi nüfuz ve iktidar sahiplerinin zahire nakliyatına hemen her halkasında müdahale ederek kendilerine dolgun pay ayırabilmek gayretinin birer yansımasıydı.[449]

Benzer şekilde bölgelerinin dirlik ve düzenini sağlamaktan sorumlu olan sancak beyleri de işlerini iyi yapmazlarsa arzda darlık oluşmasına sebebiyet verebiliyorlardı. İncelenen dönemin genel itibariyle bir daralma süreci olduğu dikkate alındığında kendi yaşam kalitelerinde de düşüş olan bu görevlilerden bazıları türlü hilelerle bu durumu düzeltmeye gayret ediyorlar ve bu esnada iaşe tedarik sitemine zarar veriyorlardı. Bunlardan biri olan Karahisar-ı şarki beyi, İstanbul'un ihtiyacı için bölgesinden toplanan

448 Sayısız örnek için bkz. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları.*
449 Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, s. 82.

zahirenin bir kısmını, maişetleri için reayaya bırakması gerekirken bunu yapmamış ve halkın elindeki zahirelerin tamamını almıştı. Ayrıca beyin bir adamı da davar başına haksız yere para toplamış ve teslim edilen zahireler "eksik geldi" diyerek kile başına birer ikişer para tahsil etmişti. Bu durum hiç şüphesiz halkı ciddi bir darlığa sürüklemiş ve yöneticilerin iaşe tedarikinde ne denli önemli birer aktör olduklarını bir kez daha ortaya koymuştu.

Daha çok yapay kıtlık olarak adlandırılabilecek olan bu tür iaşe krizlerinin bir kısmına da özellikle merkezden uzak olan bölgelerdeki gümrük eminleri neden olmaktaydı. Örneğin Süveyş gümrük mültezimleri bunlar arasındaydı ve haklarında rüşvet iddiaları eksik olmuyordu. Aslında bu görevliler Kızıldeniz'de işleyen gemilerin sahiplerinin temel güvenlik önlemleri almalarını sağlamaktan da sorumlu idiler. Rüşvet alarak Arabistan'a buğday sevkiyatını geciktiren ya da engelleyen bu mültezimler, Cidde'ye gidecek olan Mısır vakıflarının bedava dağıttıkları buğdayla yüklü gemileri boşaltarak, kendi anlaştıkları tüccarların mallarını götürmek yoluyla darlığa sebebiyet veriyorlardı. Oysa kimi Osmanlı kentlerinde –elbette Haremeyn gibi kurak ve çorak yerlerde daha fazla olmak üzere– halkın temel gıdaları olan tahıl bu tüccarlar vasıtasıyla taşınıyordu.[450] Dolayısıyla bu gemilerin gecikmesi ya da hiç gelmemesi açık bir iaşe krizine işaret ediyordu.

Dahası idari görevli olan ya da bir şekilde devlet gücüne ulaşmış olan kesimler ellerindeki siyasi nüfuzdan ve silah gücünden de yararlanarak bulundukları bölgenin işleyen piyasa düzenine müdahil olduklarında oralarda halkı kısa sürede darlık ve kıtlık şartlarına sürükleyebiliyorlardı. Bu şahıslar özellikle seferberlik zamanlarında orduya katılmamak suretiyle güvenlik zafiyetinden yararlanarak insanların ticari hayatına engel oluyorlar, dışarıdan zahire ve sair metanın girişine de saldıkları korku ortamı nedeniyle engel oldukları için masum halkı yapay darlıklar içine sokuyorlardı.[451]

450 Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar...*, s. 183, 184.

451 1599 yılında sefer çağrısına kulak asmayan yeniçeriler ile sair ulufe ve dirlik sahipleri şehirde kısa süreli de olsa kendi otoritelerini kurmuşlar, dükkânları yağmalayarak ekonomik hayatı durdurmuşlardı. Darlık içinde boğulan halk devlet ile ortak hareket ederek asileri ikna etmeye çalışmışlardı. *Bursa Şeriyye Sicili* B-14, Sayfa No. 94, Belge No. 1019, Evail-i Cemaziyelevvel 1008, 19-29 Kasım 1599.

Osmanlı idarecilerinden bazıları ise kıtlıklara neden olmaktan ziyade iaşe sıkıntıları sırasında halkı rahatsız ederek görevlerini kötüye kullanmışlardı. Benzer pek çok örnekten birini anmak gerekirse 1588 yılında Bursa halkı kıtlık ile uğraşırken, dergâh-ı muallâ çavuşları yanlarına topladıkları elli altmış atlıdan oluşan maiyetleriyle köy köy dolaşıp yüklü miktarlarda ekmek ve hububat alarak halkı rahatsız etmişler ve onları iaşe konusunda sıkıntıya sokmuşlardı.[452] Yine H. 999 (M. 1590-1591) yılında Gence ve Karabağ'da kıtlık ve pahalılık olduğunda, Revan ve Mihvan (?) tarafından zahire taşınırken, Gence beyi ve adamları davarları ile gıda nakleden halktan haksız yere davar başına birer selîmi para almışlardı.[453] Böylece zahire tedarik dengesini sarsmış ve bundan sonra krizler esnasında aynı şekilde zahire taşıma arzusunda olanların cesaretini kırmışlardı.

Kıtlık bölgelerine ulaşan zahirenin devletin kontrolünde öncelikle fakir halka ücretsiz olarak dağıtılması ya da belli bir meblağ karşılığında satılması gerekiyordu. Bu zahirenin kaçakçı, muhtekir ve açgözlü tüccar gibi zümrelerin ya da gerçekten zor durumda olmayanların eline geçmemesi ve yetkililerin bu noktada adil ve becerikli olmaları son derece önemliydi. Bu hususa açıklık getirmesi bakımından Mekke ve Medine'de H. 979 (M. 1571-1572) ve H. 980 (M. 1572-1573) yıllarında kuraklık nedeniyle yaşanan kıtlık ve pahalılık incelenmeye değer görünmektedir.[454] Bölgeye gelen buğdayın gizli ellerce stoklanması üzerine kıtlığa neden olan olayda olduğu gibi yönetici ve sorumlular zahirenin önce fakir halka dağıtılması ve ardından tüccara verilmesi yönünde tembih ediliyorlardı.[455] Bu konuda bölge kadısı birincil derecede sorumluydu. Zira gıda maddelerinin dağıtımı esnasında her türlü iltimas ve adaletsizliğin yaşanması işten bile değildi. Zaten bu son örnekte de öyle olmuştu. Zahirenin dağıtıldığı (narh-ı cari üzere satıldığı ya da sadaka olarak verildiği) kimselerin ve babalarının isimlerini yazan kâtipler dağıtım sırasında kayıtlarla oynamışlardı. Bunun neticesinde hem

452 BOA, MD 64, 14/38, H. 996, M. 1588.
453 BOA, MD 67, 26/59, Muharrem 999,Kasım 1590.
454 BOA, MD 21, 16/56, 980, M. 1572-1573.
455 BOA, MD 21, 14/53, Ramazan 980, Ocak-Şubat 1573. Tabii kıtlık hemen fiyat artışlarına sebep olmuş ve Medine'de zahire taşıyan kira develerinin nakliye ücretleri fahiş değerlere fırlamıştı. BOA, MD 21, 15/54, 11 Ramazan 980, 15 Ramazan 1573.

kendileri hem de himaye ettikleri bazı kimseler istihkaklarına ayrılan buğdaydan daha fazlasını zapt ettikleri için şikâyet edilmişlerdi.[456] Bu nedenle dağıtım sırasında bölgenin ileri gelenlerinin (ayan ve sulehâ) gözlemci olarak dağıtım mevkilerinde bulundurulmaları şeklinde bir önlem alınması resmen karara bağlanmıştı. Aslında bu bölgenin iaşe tedarik sisteminden aldığı payın büyüklüğüne oranla sisteme müdahil olanların sayısı da artmaktaydı. Haremeyn'de yaşayanlar ise iaşe tedarik sistemi içinde kendilerine verilen özel önemin farkındaydılar. Her yıl düzenli olarak gönderilen ve Mısır'daki vakıflarca desteklenen deşişe buğdaylarının bölgeye ulaşması hayatın devamlılığı için şarttı. Burada sisteme dışarıdan yapılacak müdahaleler ve haksız dağıtımlar bu kadim düzenin bozulmasına sebebiyet vermekteydi. 1576 yılına değin iki üç yıl boyunca deşişe buğdayı ile geçinen köylülerin darlık çektikleri ortaya çıktığında olay araştırılmış ve bu kıymetli zahirenin denetiminde görevli divitdar[457] ve kâşiflerin,[458] haksız yere bu zahireden pay istemelerinin neden olduğu anlaşılmıştı.[459]

7- Toprakların ekimi ve sulanmasındaki sorunlar

Köy ekonomisinde toprağın verimi üzerinde buraya kadar anılan doğal ve beşeri unsurların yanı sıra çiftçilerin araziyi kullanma şekli de ciddi bir etkiye sahiptir. Bu anlamda tarımsal verimi etkileyen faktörler arasında ekilebilen birim arazi miktarı, toprağın sürüm şekli, birim alanda kullanılan gübrenin miktarı ve kalitesi, tarım işçilerinin sayısı ve uzmanlık bilgisi, iklim ve toprağın özellikleri, hasat tekniği ile ürünün kesim şekli gibi faktörler önemli etkenlerdir.[460] Tüm bu unsurların doğru ve yeterli bir şekilde tatbik

456 BOA, MD 21, 15/55, H. 980, M. 1572-1573.
457 Devetdâr olarak da ifade edilen divitdâr vezirlerin ve ileri gelen devlet erkânının hokka kalemini ve her türlü yazı vasıtalarını muhafaza eden, bunları dikte ettiren ve müsveddeleri yazan kimse idi. Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarihi Lügati*, İstanbul 1986, s. 89.
458 Kâşif, Mısır'ın yerli beylerine mutasarrıflık derecesinde verilen memuriyet unvanıdır. Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkubbe Yayını, İstanbul 2010, s. 325. *Keşşâf* olarak da bilinen bu görevliler eskiden beri Mısır'da toprakların ekimi hususunda teftiş yapıyor ve ziraata müsait bir karış toprağın dahi boş kalmaması için uğraş veriyordu. Görevlerini yerine getirmeyenleri ise sonu ölüme kadar varan ciddi müeyyideler beklemekteydi. Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtîn*, C. 2, s. 574.
459 BOA, MDZ 3, 181/459, 20 Rebiülevvel 984, 17 Haziran 1576. Haremeyn hakkındaki özel uygulamalar için bkz. "Darlıklar-Kıtlıklar ve Hac" bölümüne.
460 Pfister, "The Little Ice Age...," s. 677, 683.

edilmesi tarımsal verimi artırırken aksi durumlar insan ve hayvan nüfusunun aşırı yükselmesi ile birleştiğinde çok ciddi kıtlıklara neden olmaktadır.[461]

Sözü edilen aksi durumların bir kısmı Osmanlılar için de geçerliydi. İmparatorluk köylüsü tarımsal üretimde yöntem ve teçhizat bakımından büyük sıkıntılar yaşamaktaydı. Sadece gübreleme konusunda ortaya çıkan sorunlar bile üretimdeki düşüklüğün sebepleri arasındaydı. Zira ülke sınırlarında hemen her zaman hissedilmiş olan gübre sıkıntısı tarımsal alana ayrılan arazi miktarı üzerinde bir kısıtlama yaratmıştır.[462] Ayrıca gübrelemede çoğunlukla sadece tezek kullanımının devam etmiş olması ve bu konudaki teknolojik yetersizlikler verimliliği olumsuz yönde etkilemiştir.[463] Bu hususta imparatorluk tarihinde çok fazla değişiklik yaşanmamış olması Osmanlı idarecilerinin ve köylülerinin üretim tekniklerini geliştirme konusundaki duyarsızlığına işaret etmektedir. İncelenen dönem boyunca üretim teknik ve metotları ile teçhizatını değiştirme konusundaki bu vurdumduymazlık, ürün artışının sağlanması için gerekli altyapının temini önünde büyük bir engel olarak kalmıştır. Tarımsal üretim yöntemlerinin ve kullanılan teçhizatın geliştirilmesi hususuyla alakalı kayıtlara rastlanmaması bu gerçeği ortaya koymaktadır.

Osmanlı tarımsal üretiminin önünde duran önemli engellerden sayılabilecek diğer bir husus sulama konusunda yaşanan aksaklıklar ve anlaşmazlıklardı. Her ne kadar suların kullanımı zamanla belli kurallara bağlanmış, özellikle ortak istifade edilen sulama sularının ve sulak arazilerin belli gün ve saatlerde kullanılmasına dair hukuki düzenlemeler yapılmışsa da[464] bu şartlar tarıma dayalı bir ekonomiye sahip olan Osmanlı iktisadi

461 Bu genel bir durum olup sadece incelenen dönemi ve coğrafyayı kapsamamakta çağdaş dünyayı da etkilemektedir. Örneğin 1975'ten beri uyarılmalarına rağmen, 2000'li yılların başında Etiyopya halkı sırf bu yüzden kıtlıkla boğuşmak zorunda kalmıştır. Ayrıntılar için bkz. Mark Lacey, "Front Line of Famine in Ethiopia Is the Soil," *N.Y. TIMES*, Nov. 4, 2001. http://www.nytimes.com/2001/11/04/world/front-line-of-famine-in-ethiopia-is-the-soil.html. adresinden ulaşılmıştır. .

462 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çev. Emine Sonnur Özcan, Doğubatı, Ankara 2006, s. 110.

463 White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 91-93.

464 Osmanlı hukuk kitaplarında ve fetva mecmualarında içme ve sulama suyunun kullanımı konusuna özel bir önem atfedilmiş ve bu konu temel hukuki meseleler arasında sayılmıştır. Çeşitli dönemlere ait olan ve su hakkında pek çok karar içeren kanunname ve fetvalar için bkz. *I. Selim Kânunnâmeleri*, Haz. Yaşar Yücel-Selami Pulaha, TTK, Ankara 1995, s. 71, Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, s. 420, 485.

hayatında su hususunda sık sık anlaşmazlıkların yaşanmasına engel olamamıştır.[465] Kuraklıkların arttığı dönemlerde daha da alevlenen ihtilaflar[466] fetva mecmualarının da önemli maddelerinden olmuş ve reaya sıklıkla hem sulak arazileri hem de içme ve sulama suları konusunda mahkemelerin kapısını çalmıştır.

Ancak tüm bu sorunların farkında olan Osmanlı idarecileri ve halk, ellerindeki suları ve sulak arazileri mümkün olduğu kadar idareli ve faydalı kullanma konusunda bilinçsiz değillerdi. Zamanla azalan ya da boşa akıp giden suların bir süre sonra darlık ve kıtlıkların nedeni olabileceğinin farkında olan idareciler ve ahali bu konuda ellerinden geleni yapmaya gayret ediyorlardı. Örneğin Mısır gibi, su kıtlığının ciddi bir iaşe sorununa dönüşmesi her zaman muhtemel olan bir coğrafyada su ile ilgili özel görevliler atanması bu anlamda önemli bir uygulamaydı. Mısır'daki toprakların layıkıyla ziraat edilmesinden sorumlu olan görevlilerin başında yine kâşifler gelmekteydi. Onlar uhdelerindeki köylerin nehir setlerini zamanla tamir ettirmek ve Nil taşmadan önce arazileri hazırlatmak durumundaydılar. Cisr adı verilen setler tamir edilmediğinde arazi sulanamadığı için kısa sürede çorak hale geliyordu. Bu durumda kâşif, suçlu bulunursa hatasını canıyla öderdi.[467]

Sular kadar önemli olan bir diğer unsur da sulama kanallarıydı. Her ne kadar daha çok kıtlık süreçlerine denk geldiğinde bu kanallar ve yatakları temizlenmeye çalışılmış ise de[468] bunların yaygın ve düzenli olarak yapıl-

465 Kayseri'den örnekler için bkz. *Kayseri Şeriyye Sicili 31, Sayfa No. 81 ve 95*; Aksaray'dan bir örnek için bkz. BOA, MD 51, Hüküm No.222. Çatalca'da miri değirmenlerin suyuna yapılan müdahale için bkz. BOA, MD 51 Hüküm No. 231. İstanbul'da su darlığında yaşanan büyük bir sıkıntı için bkz. BOA, MD 68, Hüküm No. 86. Su paylaşımı konusunda başka örnekler için bkz. BOA, MD 19, Hüküm No. 17, BOA, MD 19, Hüküm No. 343; Arıkan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, 1988, s. 102-104; White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 98.

466 Örneğin Edirne'de kıtlık ile ilgili sorunların arttığı dönemde suyollarının tamir edilmesi ile ilgili belgelerin ardı ardına gelmesi ilginçtir. Bu kayıtlarda su setlerinin onarılarak taşkınların halkın bağ ve bahçelerine zararının önlenmesi (BOA, MD 7, Hüküm No. 1564), suyolları üzerindeki kanunsuz yapıların kaldırılması (BOA, MD 7, Hüküm No. 1428, 1655, 1656) ya da yeni su kaynaklarının bulunması için yerel idarecilerin çaba göstermesi (BOA, MD7, Hüküm No. 1955) isteniyordu.

467 Es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, s. 161.

468 Devlet de bu konuda boş durmuyor, suyun öneminin farkında olduğunu hissettirecek şekilde özellikle başkent çevresindeki suyollarına büyük önem veriyordu. Örneğin Üsküdar'daki yolların düzenli çalışması için yolun her iki yanından üçer zira' olmak üzere altı zira'lık alanın boş kalması ve buralara herhangi bir müdahale yapılmaması kanuna bağlanmıştı. BOA, MDZ 2, 276/728, H. 983, M. 1575-1576. Ancak asıl sorun bu çalışmaların sürekli ve taşraya da yansıyacak şekilde yapılamıyor olmasıydı.

maması Osmanlılar için her zaman sorun olmuştur. Öyle ki sadece bu yüzden bile tarımsal faaliyetler durma noktasına gelebilmiştir.[469] Bu alanda en çok dikkat edilen hususlardan biri çeltik sahalarıydı. Su ihtiyacı en yüksek seviyede olan çeltik üretiminin korunması oldukça önemliydi. Bu konuda yaşanan aksaklıkların giderilmesi hususunda saray yönetimi mümkün olduğunca yerel güçlerin kendi çözümlerini üretmesini beklemekteydi. Aslında insanlar buna çoktan razı idiler ve suyun önemine binaen bu alanda darlık yaşadıklarında sair örneklerde olduğu gibi[470] devletin müdahale ve yardımını beklemek niyetinde değillerdi. Reaya kendi çaba ve paralarıyla sularına tekrar kavuşmak konusunda hiçbir şeyde olmadıkları kadar ortak hareket etme isteğinde idi. Örneğin Kayserililer suyolları pislikten kapanıp 1576 yılında susuzluk yaşayınca derhal kendi çabalarıyla yolun tamirine girişmişlerdi.[471] Yine bir başka örnekte Tatarpazarcığı'nda akan nehir 1589-1590 yılında sel nedeniyle taşarak üzerindeki köprü yıkılmış ve bölgedeki Sultan Süleyman Vakfının arazileri ve mahsulleri zarar görmüştü. Bunun üzerine zaten vakfın mütevellisi tarafından yaptırılan köprünün yine vakıf mahsulünden elde edilen gelirle tamir edilmesi kararı alınmıştı.[472] Bu son örnek sulama konusunda özellikle darlık şartlarına sürüklenmemek adına reayanın kendi yaşadığı bölgede ne kadar önemli bir görev üstlendiğini göstermesi nedeniyle kayda değer bir vakadır. Çoğu zaman vergi muafiyeti karşılığında suyun intifasından yararlanan reaya bu yüzden benzer anlaşmalara kolaylıkla razı olmaktaydı.

İnsanlar, devleti işe karıştırmadan bozulan sulama kanallarını kendileri tamir ve ıslah etmenin üstesinden gelemeyince resmi makamlarla

469 Aksaray'da Vezir Siyavuş Paşa vakfının köylerinden bir kısmının tarlalarına gelen suyolları temizlenmediğinden reaya o yıl (1583) hiç mahsul alamamıştı. Bu köylülerin mağduriyetini artıran bir başka sebep de devrin genel şartlarında çok sık rastlanıldığı üzere, su paylaşımında yaşanan usulsüzlüklerdi. Sözü edilen köylülerin sularına başkaları sahip çıkınca bir kat daha fazla mağdur olmuşlardı. BOA, MD 51, 72/222, Şaban 991, Ağustos-Eylül 1583.

470 Örneğin Celali sürecinde İzmir halkı da Atik Hisar adı verilen ve denize bakan yamaçları koruyan kaleleri kendi emek ve sermayeleri ile onarmakta tereddüt etmemişlerdi. BOA, MDZ 8, 1056/246, Selh Receb 1016; 20 Kasım 1607. Benzer şekilde Uşak'a bağlı pek çok yerleşim yerinin ahalisi de hisarlarını kendi maddi güçleri ile tamir etmişler ya da ek hisarlar inşa etmişlerdi. BOA, MDZ 8, 1077/266, 23 Safer 1017, 6 Haziran 1608.

471 BOA, MDZ 2, 64/206, 7 Şevval 983,9 Ocak1576.

472 BOA, MDZ 4, 119/223, H. 998, M. 1589-1590.

anlaşma yoluna gitmekteydiler. Zira 1570 yılının sonbahar aylarında Niş yakınlarındaki bir nehrin sularıyla çeltik yetiştiren Alacahisarlılar, Ekim ayında önce kendi çabalarıyla nehrin bozulan bendini yapmaya kalkışmışlar ancak bunda başarılı olamamışlardı. Ahali üretim durma noktasına gelip köylülerin göçmesine sebep olacak kadar düştüğünde devletten destek istemek zorunda kalmıştı.[473] Ayrıca kış yaklaşmaktaydı ve soğuklar başlamadan yeterince işçi ve kereste bulmak sıradan insanların halledebilecekleri bir mesele değildi. Ne var ki o kış da üstünkörü yapılmış bent ile geçirilmiş ve soğuklara ve yağışlara daha fazla dayanamayan bendin çökmesine ramak kalmıştı. Bölgenin zaimi bir kez daha halktan tamire yardım etmelerini istediğinde köylüler "bizden öncekiler gibi biz de vergilerden (tekalif-i örfiyeden) muafiyet isteriz, aksi halde buralardan çekip gideceğiz"diye cevap vermişlerdi. Belki de bölgenin padişah hassı olması hasebiyle bu denli ayrıntısıyla kayıtlara geçirilen olay sonucunda devlet bir dizi önlem alma ihtiyacı duymuştu. Bunların arasında bölgenin ileri gelenleri ile hasar tespitini yapmak, kış şartlarında bendin durumunun ne olduğunu soruşturmak, bunları yerinde izlemek ve tamirde kendilerine yardımcı olabilecek kimselerin sayısını belirlemek gibi birkaç uygulama yer almıştı.

473 BOA, MD 10, 50/72,H. 978/M. 1570-1571

Tablo 3

1 Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılda Adana Tarihi," Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992, s. 106.
2 Alâaddin Aköz, "XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı," Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2002, s. 81.
3 Adnan Gürbüz, "Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı," Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 116.
4 Ronald C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum," *International Journal of Middle East Studies*, C. 7, No. 1 (Ocak 1976), s. 38.
5 Ergenç, *1580-1596 Yıllarında Ankara ve Konya*, s. 66, 283.
6 Emine Erdoğan, "Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterlerinin Analizi (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma)," Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 96.
7 Ahmet Gündüz, *XVI. Yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584)*, Antakya 2009, s. 50.
8 White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 304.
9 Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s. 65.
10 Mübahat S. Kütükoğlu, *XVI. Asırda Çeşme Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, TTK, Ankara 2010, s. 93.
11 Hüseyin Çınar-Osman Gümüşçü, *Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası*, Ankara 2002, s. 106.
12 White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 304.
13 Mehtap Özdeğer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Üretiminde Devletin Himaye Edici Müdahalesi (16. Yüzyıl Arşiv Kaynaklarına Göre," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 51, S. 1, 2001, s. 39.
14 Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, Eskişehir 2005, s. 90. Bu artış sadece doğum oranındaki yükselme ile açıklanamaz. Şehre önemli ölçüde göçmen geldiğine şüphe yoktur. Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, s. 90.
15 Lewis, "Studies in the Ottoman Archives—I," s. 474.
16 Arıkan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir 1988, s. 75, 76.
17 Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 73. Harput sancağı bu süreçte idari bakımdan çeşitli değişiklikler geçirmiştir. Ancak bu değişimin sınırları çok büyük değildir. Zira 1518-1523 arasında nahiye sayısı beşten yediye yükselmiş, 1523-1566 arasında da önemli bir değişiklik olmamıştır. Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 37.
18 Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum," s. 36.
19 Tosunoğlu, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kastamonu Sancağı*, s. 373.
20 Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century...," s. 31. Kayseri şehri 1520'lerde Orta ve Batı Anadolu'da nüfus büyüklüğü bakımından Ankara ve Bursa'nın gerisinde iken, 1580'lerde Ankara'yı arkada bırakarak ikinci sıraya oturmuştu. Suraiya Faroqhi, "Towns, Agriculture and the State in Sixteenth-Century Ottoman Anatolia" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 33, No. 2 (1990), s. 138. Bu nedenle şehir merkezinin bir iaşe darlığına düşme ihtimali olduğu izlenimi doğmaktadır. Ancak Faroqhi, İstanbul'un iaşe tedarikinde, yol masraflarının yüksek olması nedeniyle Kayseri'nin yer almamasının, bu şehirde bir iaşe darlığı oluşmasının önüne geçtiğini ileri sürmektedir.
21 White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 304.
22 Mehmet Öz, XVI. Yüzyılda Ladik Kazası'nda Mâlikâne-Divânî Sistemi, *Vakıflar Dergisi*, XXVI, Ankara 1997, s. 68.

23 Lâzıkiyye, İpsili ve Kaş Yenice kapsamaktadır. Turan Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkiyye (Denizli) Kazâsı*, TTK, Ankara 2000, s. 307, 312.
24 Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkiyye (Denizli) Kazâsı*, s. 90.
25 Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 156.
26 İbrahim Solak, *XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)*, Ankara 2004, s. 222.
27 Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Elazığ 2003, s. 406. Musul Sancağı'nın statüsü ve bağlı köy ve nahiyelerinin sayısı bu süreçte bazı değişiklikler geçirmiştir.
28 Baheddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1985, s. 101.
29 Serpil Sönmez, "Tahrir Defterlerine Göre XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivas Şehir Merkezi," Hacettepe Üniversitesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 122.
30 Bu yükselmede doğum oranındaki artış ile birlikte dışarıdan (Erzincan, Kayseri gibi yerlerden) yapılan göçler de etkili olmuştur.
31 Ali Açıkel-Abdurrahman Sağırlı, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler*, C.1, Tokat 2005, s. 23.
32 M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, TTK, Ankara 2002, s. 265. Trabzon Sancağı bu süre içerisinde idari bakımdan değişikliklere uğramış ve iskân siyaseti nedeniyle nüfus artışında doğal nedenler kadar bu siyaset de etkili olmuştur.
33 Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum," s. 45.
34 Barkan'ın hesaplamasından nakleden White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 76.

Tablo 4

1 Kişi Başına Düşen Yıllık Buğday Miktarı.
2 Kurt, "XVI. Yüzyılda Adana Tarihi," s. 126, 136.
3 Erdoğan, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterlerinin Analizi..*, s. 156.
4 Gündüz, *XVI. Yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584)*, s. 50, 151.
5 Sünbül, Suriye'de kullanılan bir hacim ölçüsü olup 3,206 kilogram buğdayı ifade etmektedir. Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 63.
6 Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s. 96. Satılmış, Ünye, Terme, Arım kazaları dikkate alınmıştır.
7 Kile bir hububat için kullanılan bir ağırlık ölçeği olup çeşitli bölgelerde değişik değerler almaktaydı. Örneğin bir İstanbul kilesi ortalama 25 kilogram değerindeydi. Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, C. 2, s. 281. Kilenin aldığı diğer değerler için bkz. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 1, s. 444.
8 Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s. 78, 103.
9 Çınar-Gümüşçü, *Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası*, s. 106. Miri arazilerdeki üretim miktarı hesaplanmıştır.
10 Hane başına düşen miktar.
11 Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Ereğli Kazası*, Konya 2009, s. 118.
12 Hububat miktarı.
13 Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 116.
14 Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkiyye (Denizli) Kazâsı*, s. 357. İki tahrir arasında Aydos nahiyesinin kaza idaresinden çıkarıldığı dikkate alınmalıdır. Buna rağmen bu sürede Lâzıkiyye-İpsili-Kaş Yenice'yi kapsayan bölgede buğday üretimi yüzde 3,67, arpa üretimi ise yüzde 28,5 oranında düşerken, nüfus yüzde 318 oranında artmıştır. Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı*, s. 357
15 Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 243.
16 Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s. 261. Musul Sancağı'nın statüsü ile bağlı köy ve nahiyelerinin sayısı bu süreçte değişiklikler geçirmiştir.

17 Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s. 133.
18 Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 496.
19 Ahmet Şimşirgil, "Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat, (1455-1574)," Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 302.

Tablo 5

1 Kurt, "XVI. Yüzyılda Adana Tarihi," s. 106.
2 Aköz, "XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı," s. 81.
3 Gürbüz, "Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı," s. 116. Sancaktaki mücerred oranı ilk tahrirde yüzde 31,4 iken ikinci tahrirde yüzde 45,3'e fırlamıştır.
4 Gündüz, *XVI. Yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584)*, Antakya 2009, s. 46.
5 Değerler yüzde olarak verilmiş olup gayrimüslim nüfusu hariçtir. Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s. 49.
6 Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, s. 138.
7 Kütükoğlu, *XVI. Asırda Çeşme Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, s. 93.
8 Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK, Ankara 1999, s. 119. Çemişgezek sancağı bu süreçte idari bakımdan çeşitli değişiklikler geçirmiş olmakla birlikte burada verilen rakam her iki tahrirde de ortak olan köylere aittir.
9 Bernard Lewis, "Studies in the Ottoman Archives—I," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, C. 16, No. 3 (1954), s. 474.
10 Arıkan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, s. 75, 76.
11 Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK, Ankara 1989, s. 58.
12 Tosunoğlu, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kastamonu Sancağı*, s. 373.
13 Veriler sadece Lâzıkiyye, İpsili, Kaş Yenice bölgesi içindir. Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkiyye (Denizli) Kazâsı*, s. 307, 312.
14 Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 155.
15 Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 81, 85.
16 Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s. 238. Musul sancağının statüsü ve bağlı köylerinin ya da nahiyelerinin sayısı bu süreçte değişiklikler geçirmiştir.
17 Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s. 101.
18 Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 252. Trabzon sancağı bu süreç içerisinde idari bakımdan değişikliklere uğramış ve nüfus artışında bu durum da etkili olmuştur.
19 Ali Açıkel-Abdurrahman Sağırlı, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler*, C.1, Tokat 2005, s. 23.

DARLIK VE KITLIKLARIN OLUŞUM SÜRECİNİ HIZLANDIRAN VE ETKİSİNİ ARTIRAN NEDENLER

Bu bölümde incelenecek olan etkenler bazen bizzat iaşe darlıklarının sebebi olmakla birlikte, doğal vakalardan veya insanların kasti ya da gayriihtiyari neden olduğu süreçlerden dolayı ortaya çıkarak krizlerin etkisini artıran unsurlar olarak sayılmışlardır. Sözü edilen gelişmeler daha çok darlık ve kıtlık ortamlarının oluşumuna uygun şartları sağlamaları yönü ağır bastığı için bu kapsamda değerlendirilmiştir. İnsanların yaşadığı "kıtlık baskısı"nın tahripkâr gücünü artıran bu etkenler, aynı zamanda bir yörede iaşe krizlerinin oluşum sürecini hızlandırıcı gelişmeler olarak da kabul edilebilirler. Kısaca burada incelenen unsurlar mesela fiyat artışlarında olduğu gibi, kimi zaman iaşe krizleri öncesinde hayat bularak bunların oluşum ihtimalini güçlendirmekte, kimi zaman ise aynı etkenler krizler esnasında ortaya çıkarak yaşanan olumsuzlukların şiddetini artırabilmektedir.

Salgın Hastalıklar

Bu bölüme başlarken her ne kadar salgın hastalıkların kıtlık şartlarını ağırlaştırıcı etkenlerden biri olduğu kabul edilmiş olsa da şunu da ifade etmek gerekir ki salgınlar ile iaşe krizleri kimi zaman sebep ve sonuç ilişkisi ile birbirlerine bağlı olarak ortaya çıkabilmektedir. Bu anlamda iaşe krizlerinin oluşum süreci ile ilişkili diğer birçok unsurda olduğu gibi salgınlar ile krizlerin nedensellik bakımından zaman zaman birbirlerinin yerine geçtikleri görülmektedir. Bununla birlikte sözü edilen ilişkinin boyutlarını tespit edebilmek zordur. Son zamanlarda yapılan disiplinler arası çalışmaların desteklediği veriler ışığında bakıldığında, bazı hastalıkların yetersiz beslenme sonucunda ortaya çıktığı ya da ilerlemesinin hızlandığı biliniyorsa da kıtlık dönemleri ile salgınların tek başına birbirinin nedeni ya da sonucu olduğu her zaman net bir şekilde belirlenememektedir.[1] Ancak söz konusu

1 Bazı tarihçilere göre tıptaki ilerlemeler sayesinde kıtlıkların azalması ile ekonomik ve sosyal şartlar düzelmiş ve bu nedenle salgınlarla ortaya çıkan toplu ölümlerde azalmalar gözlemlenmiştir. Ancak bazı

belirsizliklere rağmen bu iki durumun birbirinin oluşma ortamını kolaylaştırıcı ve oluşumları durumunda şiddetlerini artırıcı etkiye sahip oldukları kolaylıkla söylenebilir. Bu noktada bazı vakalarda iaşe darlıkları önce başlamakta ve salgınların gelişmesi için ortamı hazır hale getirmekte iken bazı vakalarda salgınlar üretimi durma noktasına getirip zahire ikmal kanallarını kestiğinden çeşitli seviyelerde iaşe krizlerine neden olabilmektedir.

Öncelikle kıtlıkların salgınlara sebep olma durumuna bakılacak olursa bu krizlerin salgınların yayılmasına yol açtığı ancak bu hususta tek başına etkili olmadığı görülmektedir. Zira iaşe krizlerinin ortaya çıkardığı beslenme yetersizlikleri yanında temizlik, hava ve iklim şartları, insanların yerleşim yoğunluğu ve konut yapılarının dahil olduğu pek çok faktör de bu süreçlerde salgınların yayılma hızını etkilemektedir.[2] Hiç şüphesiz bu unsurlar arasında kıtlıklar ve ona bağlı olarak gelişen genel açlıkların etkisi çok büyüktür. Nitekim Batı Avrupa'da 17. yüzyılın ortalarından itibaren kıtlıkların azalmasıyla birlikte veba, tifüs, kızamık gibi salgınların da ciddi oranda azalması bunun göstergesidir.[3] Oysa daha önceki süreçte özellikle maddi zorluklar ve gıda darlıkları döneminde salgınlar çok daha ağır etki bırakıyordu.[4] Bu yetersiz beslenme yıllarında halk yiyecek ya da sadaka bulmak için yollara düşüyor, bu amaçla kendilerine daha çok destek bulabileceklerini düşünerek şehirlerde ve kasabalarda yığılıyorlardı. Çünkü buralarda mağdurlarla ilgilenecek olan sosyal kuruluşlar ile onlar tarafından yapılan yardımlar kendi yaşadıkları küçük yerleşim birimlerine oranla daha fazlaydı. Böylece bu iç göçler esnasındaki yer değiştirmelerde göçer halk, hastalıklı virüsleri kalabalık yerleşmelere taşıyarak kitlesel ölümlere

tarihçiler bu yoruma şüpheyle yaklaşmakta ve ekonomik şartların düzelmesinin bütünüyle salgınların azalmasına yol açtığını kabul etmemektedirler. Bu görüşü savunanlar kıtlıklar ile salgınların birbirinden ayrı geliştiğini iddia etmektedirler. John D. Post, "Famine, Mortality, and Epidemic Disease in the Process of Modernization," *The Economic History Review*, New Series, C. 29, No. 1 (Şubat 1976), s. 14. Bu konudaki tartışmalar için ayrıca bkz. Ann G. Carmichael, "Infection, Hidden Hunger and History," *The Journal of Interdisciplinary History*, C. 14, No. 2, Hunger and History: The Impact of Changing Food Production and Consumption Patterns on Society (Autumn, 1983), s. 249-264. Özellikle veba ve tifo ile kıtlıklar arasında direk bir ilişkinin olup olamayacağı tartışması için bkz. Andrew B. Appleby "Famine, Mortality, and Epidemic Disease: A Comment," *The Economic History Review*, New Series, C. 30, No. 3 (Ağustos 1977), s. 508-512;

2 Appleby "Famine, Mortality, and Epidemic Disease: A Comment," s. 512.

3 Appleby,"Epidemics and Famine in the Little Ice Age," s. 644.

4 Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 1, s. 404.

zemin hazırlıyordu.[5] İşin daha kötüsü kıtlık dönemlerinde yetersiz beslendikleri ve salgınlara karşı daha dirençsiz oldukları için herkesten önce hayatını kaybedenler fakirler oluyordu.[6] Nitekim iaşe darlıkları döneminde yeterince beslenemeyen fakirlerin, maddi durumu iyi olanlara yani daha iyi beslenenlere göre bulaşıcı hastalıklardan ölme olasılığının nispeten yüksek olduğuna dair veriler bulunmaktadır.[7]

İaşe darlıklarının yaşandığı yıllarda özellikle yoksul kesimler sadece beslenme yetersizliğinden değil asgari temizlik şartlarını sağlayamadıkları için de salgın hastalıklara daha fazla yakalanıyorlardı ve ölümlerin bir kısmı bu nedenle gerçekleşiyordu.[8] Zira kıtlık dönemlerinde insanlar hem daha az yıkanabildikleri hem de vücut dirençlerini kaybettikleri için çok daha kolay hasta olabiliyorlardı.[9] Hiç şüphesiz salgın hastalıklar sadece fakirleri değil zengin sınıfları da etkilemekteydi. Örneğin Avrupa'daki salgınlarda doktorlar bile yaşadıkları yerleri terk ederken, zenginlerin de aralarında bulunduğu kesimler kaçma fırsatını bulamadıklarında sosyal ve demografik yıkımlar yaşanabilmekteydi.[10] Zira tarihteki örneklerine bakıldığında özellikle veba salgınlarının büyük nüfus kayıplarını beraberinde getirdiği ve en çok genç kadınlar ile çocukları ölüme sürüklediği görülmektedir. İncelenen dönem için de geçerli olan bu durum doğurganlık oranını düşürüyor ve bu nedenle kaybolan nüfusun geri kazanılması zorlaşıyordu.[11] Nitekim bir örnek vermek gerekirse 16. yüzyılda Suriye'de ve 17. yüzyılda Mısır'da veba salgınları nedeniyle nüfus görünür oranda azalmıştı.[12] Böylece demografik ve ekonomik bakımdan kısa sürede sarsılan dengeler iaşe krizine neden olurken bu durum da salgınlar için uygun ortamı hazırlamış oluyordu.

5 Appleby, "Epidemics and Famine in the Little Ice Age," s. 653.
6 Appleby, "Epidemics and Famine in the Little Ice Age," s. 655.
7 Jona Schellekens, "Irish Famines and English Mortality in the Eighteenth Century," *Journal of Interdisciplinary History*, C. 27, No. 1 (Yaz 1996), s. 32.
8 Ó Gráda,"Making Famine History," s. 5.
9 Appleby "Famine, Mortality, and Epidemic Disease: A Comment," s. 512.
10 Pierre Goubert, "Historical Demography and the Reinterpretation of Early Modern French History: A Research Review," *The Journal of Interdisciplinary History*, C. 1, No. 1 (Autumn, 1970), s. 41.
11 Michael W., Dols, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East: 1347-1894," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 22, No. 2, (Mayıs 1979), s. 177.
12 Dols, "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East: 1347-1894," s. 177.

İncelenen dönemde kuşkusuz salgınlar da iaşe darlıklarının oluşum sürecini hızlandırmakta ve şiddetini artırmaktaydı. Karantinanın henüz gelişmediği bu dönemlerde, salgınlar neticesinde sözü edildiği gibi toplu ölümlerin yaşanması kaçınılmaz oluyordu. Ani ve büyük çaplı demografik kayıplardan başka ticari hayatın durma noktasına geldiği ve nihayet insanların hızla ve zorunlu olarak yer değiştirdiği bu süreçlerde temel gıdaların arzında daralma olmaması düşünülemez. Bu anlamda salgınların iaşe sistemine verdiği zarar, ölümler ve göçler nedeniyle ekilemeyen topraklarda tarımsal üretimin durmasıyla somut bir şekilde ortaya çıkıyordu. Örneğin sıtma nedeniyle 17. ve 18. yüzyıllarda Akdeniz havzasında alçak arazilerin boşalmasıyla birlikte ticari tahıl tarımında çarpıcı düşüşler yaşanmıştı.[13] Her ne kadar şiddeti aynı olmasa da[14] benzer durumlar Osmanlı dünyası için de geçerliydi. Nitekim Evliya Çelebi 1670'lerde Silifke'den geçerken bölgenin gelişememesinin sebebini sıtmaya bağlamıştı.[15] Çünkü sıtma da insanların yaşadıkları çevreden adeta kaçarcasına göç etmelerine neden oluyordu.[16] Bu durumun hem terk edilen hem de göç edilen bölgelerin iaşe tedarik sistemini olumsuz yönde etkilemesi kaçınılmazdı. Dahası normal zamanlarda dahi göçün bizzat kendisi belli bir ekonomik gücü gerektirirken, bu salgın ve darlık dönemlerinde yer değiştirmek çok daha zahmetli bir hal alıyordu. Ekonomik sıkıntılar insanların göç hayallerini suya düşürürken aynı süreçlerde bir şekilde yolunu bularak buna kalkışanları büyük problemler bekliyordu. Zira beslenme yetersizliği sonucu ortaya çıkan enerji kayıpları ve güçsüz kalan vücutları göçerleri taşımaya yetmiyordu. Salgın hastalıkların etkili olduğu yerlerden göç edemeyenler ise adeta ölüm kalım savaşı veriyordu. Nitekim salgının şiddeti arttıkça toplu ölümler beraberinde geliyordu. Örneğin imparatorluk topraklarında vebanın oldukça etkili olduğu bir

13 Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 263.

14 Arşiv kayıtları Osmanlı topraklarında bazı hastalıklar ve salgınların varlığını gösterse de bu hastalıkların etkilerinin ve yaygınlığının Avrupa'daki kadar olmadığını ima eden kayıtlar da yok değildir. Örneğin Alman Seyyah Stephan Gerlach, Avrupa'daki pek çok yerleşim yerinin aksine 1570'lerin başında İstanbul'da cüzzamlı ve uyuza yakalanmış kimselere rastlamadığında şaşırmıştı. Seyyah sıtmalıların da az olduğunu belirtmeden geçememişti. Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, s. 681.

15 Faroqhi, "Towns, Agriculture and the State in Sixteenth-Century Ottoman Anatolia," s. 149.

16 1593 yılında İskenderun'da sıtma ortaya çıktığında insanlar şehri adeta boşaltmışlardı. Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 81.

yıl olan H. 972 (M.1564-1565)'de dönemin şahitlerinden Mehmed Efendi (d.1622-ö. 1701), *Hediyyetü'l-İhvan* adlı eserinde, ihtiyatla yaklaşılması gereken bir ifade kullanırken, Tokat'ta günde beş-altı yüz insanın öldüğünü anlatmaktaydı.[17] Böylece demografik yapının ani şekilde değişmesi salgınların etkili olduğu bölgelerde şok kıtlıkların ortaya çıkması için uygun şartları sağlamış oluyor ya da daha önce var olan iaşe krizlerinin şiddetini artırıyordu. Nihayet her salgın ve kıtlık vakası ölüm ya da göç ile neticelenmiyor ama beklenmedik sosyolojik gelişmeler yaşanabiliyordu. Nitekim Erzurum'da 1648 yılında yaşanan veba ve çekirge salgınları halkı bunaltınca gayrimüslim reayanın bir kısmı göç ederek sonu belirsiz bir yola çıkmaktansa Müslüman olmayı tercih etmişti.[18]

Veba gibi kitlesel ölümlere sebebiyet veren salgın hastalıkların kıtlık oluşumunu sağlayıcı ya da hızlandırıcı etkilerinden bir başkası da yolların ve işletmelerin kapanması yüzünden ticari hayatın durmasına neden olmasıydı. Nitekim Halep'te 1564 yılında ortaya çıkan vebada şehirdeki un kapanının çalışanları, salgın nedeniyle öldüğü için kapan çalışmalarını durdurmak zorunda kalmış ve işletmenin iltizam bedeli o yıl ödenemeyince halktan destek istenmişti.[19] Yine 1592 yılında İstanbul'da yaşanan veba salgını daha sonra Kocaeli'ne sıçramış ve altı ay boyunca şehirde dükkânlar kapalı kaldığı gibi İstanbul ve Anadolu'ya giden yollarda ulaşım durmuştu.[20] Dolayısıyla bu dönemde üretim ve tüketim faaliyetlerinin donması iaşe sisteminin de tıkanması sonucunu doğurmuştu. Bulaşıcı hastalıkların bir başka olumsuz etkisi de finans sektöründe görülüyordu. Her türlü nakit üzerinden yürüyen işlemler ve buna bağlı olarak yaşayan sektörler salgın ortamında krize girmekten kurtulamıyordu. Örneğin 1625 yazında Mısır vebadan ciddi şekilde etkilendiğinde bölgeden toplanması gereken verginin ancak yarısı toplanabilmişti.[21] Aynı şekilde 16. yüzyılın ortalarındaki bir veba salgını döneminde Trabzon'daki Sultan Mehmed Vakfına bağlı Tabak-

17 Mehmed Nazmi Efendi, *Osmanlılarda Tasavvufi Hayat, Halvetilik Örneği, Hediyyetü'l-İhvan*, s. 304.
18 BOA, Divan-ı Hümayun Sicilleri-Atik Şikayet Defteri, Defter No. 1, (A.DVN.ŞKT.d.0001), Sayfa No.16, Hüküm No. 65, 29 Muharrem 1059, 12 Şubat 1649.
19 BOA, MD 6, Hüküm No. 114, Safer 972, Eylül-Ekim 1564.
20 Yazarı Belirtilmemiş, "Kocaeli," *Yurt Ansiklopedisi*, C. 7, s. 4997.
21 Baron Joseph VonHammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 5, s. 1339.

hane Hamamı'nın kira gelirleri yarı yarıya düşmüştü.[22] Hiç şüphesiz bu düşüşteki temel etken bölgede hastalık yüzünden kimsenin kalmamasıydı. Şehir sonraki dönemlerde de veba salgınlarından kurtulamadı. 25 Mart 1565 tarihli sicil kaydına göre bu sefer İskender Paşa Hamamı kira gelirlerinin yarısını kaybederken, haliyle boş kalan İskender Paşa Kervansarayı'nın geliri de yüzde 87,5 oranında azalmıştı.[23] Benzer biçimde Trabzon ekonomisi için 16. ve 17. yüzyıllarda varlıklı ve etkili bir kurum olan Hatuniye İmareti Vakfının 1621 yılındaki veba salgını sırasında işletilmesi durmuş ancak iltizam bedelinde yüzde 25 indirim yapılmak suretiyle yeniden açılabilmişti.[24] Kıtlık ve vebanın 17. yüzyılın ortalarında yaklaşık üç yıl boyunca etkin olduğu Yanya'da ise reaya orduya hizmet verecek sayıda ve güçte kürekçi çıkaramamış, bunun yerine ücretini ödeyerek yükümlülüklerini yerine getirme yoluna sevk edilmişlerdi.[25] Bedenen güçsüz kalmaları bir yana insanlar bu iki bela karşısında kırıldıkları için nüfus iyice azalmıştı.

İaşe sıkıntıları nedeniyle ortaya çıkan salgın hastalıkların tedavisindeki yetersizlik de ölümlerin artmasına ve krizin boyutlarının genişlemesine neden oluyordu. Devrin önemli ismi Gelibolulu Mustafa Âlî'ye göre kıtlık ya da salgın günlerinde şifahanelere deva aramaya gelenler pek de iyi bir ortamla karşılaşmamaktaydı. Yazar, hekimlerin çoğunun cahil, dikkatsiz ve ezberden öte bilgisi olmayan tecrübesiz kimseler olduğunu düşünüyordu. Onun için Osmanlı coğrafyası yarım yamalak eğitim almış sözde hekimlerle dolu bir yerdi.[26] Dolayısıyla darlık ve kıtlıkla gelen açlığa bağlı hastalıklardan ya da öldürücü salgınlardan etkilenenler belki de doğru dürüst bir hekim yüzü göremeden dünyalarını değiştiriyordu. Bu anlamda Gelibolulu'yu destekler mahiyette, hem başkentteki hem de taşradaki Osmanlı hekimlerinin mesleki bilgi ve tecrübe bakımından yetersizliğine dair yorumlara başka kaynaklarda da rastlanması ilginçtir. Bu kaynakların ba-

22 Ronald C. Jennings, "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640: A Study Based on the Judicial Registers (şer'i mahkeme sicilleri) of Trabzon," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 33, No. 3 (1990), s. 277.

23 Jennings, "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon...," s. 284.

24 Ronald C. Jennings, "The Pious Foundation of Imaret-i Hatuniye in Trabzon 1565-1640," *X. Türk Tarih Kongresi, Ankara 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. 4, Ankara 1983, s. 1571.

25 BOA, MAD, 2773, Sayfa No. 9, Hüküm No.2, 3 Safer 1058, 28 Şubat 1648.

26 Ertaş, *Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Nasîhatü's-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni*, s. 160.

şında seyahatnameler gelmektedir. Örneğin 1573 yılında Osmanlı şehirlerini gezen Habsburglu botanikçi ve seyyah Leonhard Rauwolff, Halep'te bazı hastaların tedavisi sırasında gördüğü Türk hekimlerin yabancı dil bilmediklerini ve bu yüzden bilgilerinin ve tedavideki başarılarının sınırlı kaldığını gözlemlemişti.[27] Fransa Kralı XIII. Louis'nin tarihçisi olan ve III. Murad döneminde (1574-1595) İstanbul'a gelen Michel Baudier ise Osmanlıların tıp alanında ileri seviyelere ulaşmış kimseleri yetiştirecek bilim dallarında eğitim vermediklerini ileri sürmüştü. Seyyah saraydaki hekimlerin çoğunun Yahudi olmasını buna bağlamıştı.[28] Her ne kadar burada dile getirilen görüşler başka kaynaklarca doğrulanmaya muhtaç kayıtlar ise de gerek Osmanlı müelliflerinin gerekse yabancı gözlemcilerin aynı noktada buluşuyor olması imparatorluk hekimlerinin çok da iyi karneleri olmadığına dalalet eder niteliktedir.

Veba nedeniyle yaşanan ölümlerden kurtularak bir şekilde hayatta kalmayı başaran ya da göç etmeyerek arazilerini terk etmeyenler ise bir süre sonra tahrir için gelen memurların hışmına uğrayabiliyorlardı. Bu durumda salgınlar neticesinde iyice dibe vuran ekonominin yeniden toparlanması için gereken süre daha da uzuyordu. 1652 yılında Erikli (Antep) bölgesinde yaşanan ağır vebada nüfusun önemli bir kısmı kaybedilirken geride kalanların bir bölümü firar etmişti. Yaşananlardan sonra hayata kaldığı yerden devam etmeye çalışanlar ise bu sefer vergi sisteminde meydana gelen değişim nedeniyle muzdarip olmuşlardı.[29] Kendileri Haremeyn evkafına bağlı

27 *A Collection of Curious Travels and Voyage Containing Dr. Leonhart Rauwolf's Journey*, Translated from the Original High Dutch By Nicholas Staphorst, By the Rev. John Ray, C. II, Londra 1738, s. 179. Aynı şehirde, 1749 ile 1753 seneleri arasında Levant Company'e bağlı bir doktor olarak görev yapan İskoç bilim adamı Alex Russell de benzer düşünceleri ileri sürmüş, tıp alanında yetersiz bulduğu Haleplileri kimyevi ilaçlar konusunda da düşük seviyede görmüştü. Alex Russell, *The Natural History of Aleppo: containing a description of the City and the Principal Natural Productions in its Neighbourhood; Together With an Account of the Climate, Inhabitants and Diseases; Particularly of the Plague, With the Methods Used by the Europeans for Their Preservation*, Londra 1756, s. 98.

28 Michel Baudier, *The History of the Imperial Estate of the Grand Seigneurs: Their Habitations, Lives, Titles, Qualities, Exercises, Workes, Revenewes, Habit, Discent, Ceremonies, Magnificence, Judgments, Officers, Favourites, Religion, Power, Government and Tyranny*, Translated out of French by E.G.S.A., Londra 1635, s. 113.

29 BOA, İE-SH, Dosya No.2, Gömlek No.134, 4 Receb 1062, 11 Haziran 1652. Bolu'da üç kasabada ortaya çıkan veba sonrasında bazı köylerin harap olması sebebiyle avarız hanelerinde indirim yapılmasına dair başka bir örnek için bkz. *BOA, İE-SH, Dosya No.1, Gömlek No.65, 7 Receb 1061, 26 Haziran 1651.*

olmalarına rağmen muharrirler onlardan hem avarız hem de menzil bedeli istemeye kalkışmışlardı. Bu durum saraya kadar aksetmiş ve yazıcılar bizzat padişah tarafından uyarılmıştı. Gönderilen bir ferman ile oradaki arazilerin serbest bölgeler olması sebebiyle ahalisinden avarız alınmaması ve sadece menzil bedeli ile yetinilmesi istenmişti.

Narh ve Enflasyon

Siyasi iktidarların fiyat politikaları ile yaşanan enflasyon dalgalanmaları ve iaşe tedarik sistemi arasındaki ilişkinin boyutları her zaman önemli bir ekonomipolitik konusu olagelmiştir. Bu ilişkinin varlığı tartışma konusu olmamakla birlikte sebep sonuç olma noktasında hangisinin öncül olduğu her zaman net bir şekilde tespit edilememektedir. Daha açık bir ifadeyle Osmanlıların da sıkı sıkıya bağlı olduğu sabit fiyat uygulaması olan narh[30] ve çoğu zaman maruz kaldıkları enflasyon ile iaşe darlıkları arasındaki ilişkinin boyutlarının ne olduğu sorusu çok da kolay cevaplanabilecek bir soru değildir. Bu zor soruya anlamlı cevaplar bulabilmek için öncelikle narh uygulamasının içeriğine ve Osmanlıların neden böyle bir sisteme ihtiyaç duyduğuna yakından bakmak gerekmektedir. Ardından incelenen dönemdeki enflasyon değerlerine kabaca göz atmak daha sonra verilecek olan örnek vakaların daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacaktır.

Bilindiği üzere İslam hukukunda fiyatların devlet tarafından denetlenmesi hoş karşılanmamıştır. Bizzat Hz. Muhammed'in "fiyatları ayarlayan, darlık ve bolluk getiren yalnız Allah'tır" hadisiyle fiyatların devlet eliyle dondurulmasına yani narh konmasına karşı çıktığı bilinmektedir.[31] İslam peygamberi böylece serbest fiyat ortamında mal arzının çoğalmasını teşvik etmiş ve narh düzeninde yapılması mümkün olan spekülatif hareketleri asgariye indirmeyi hedeflemiştir. Bu narh aleyhtarlığıyla asıl hedeflenen, tüketiciden ziyade üretici ve tüccarın korunmasıdır. Narh gibi bir sınırlamanın altına girmemesi istenen bu iki kesimin böylece mümkün olduğunca serbest bırakılması ve arz yönlü ekonominin gereği olarak

30 Narh, Türkçe bir kelime olup "azami fiyat" anlamındadır. Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, C. 2, s. 654. Terim olarak kullanıldığında ise Osmanlı idaresi tarafından belirlenen resmi fiyat manasına gelmektedir. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, C. 2. s. 747.

31 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 318.

arzın talep karşısında yeterli seviyede tutulması istenmiştir. Tüketici de bu serbest ortamda, narh sınırlaması olmadığı için üretici ve tüccarın piyasadan mal çekme ya da piyasaya mal sürmeme gibi eylemlere girişmemesi nedeniyle korunmaktadır.[32]

Ancak İslam hukukundaki bu narh aleyhtarlığı sonraki dönemlerde esnemek hatta etkinliğini yitirmek zorunda kalmıştır. Özellikle sınırları ve nüfusu büyüyen devletler şiddetli fiyat artışları ve iaşe zorlukları gibi problemlerle karşılaşılınca, sabit fiyat politikası uygulayarak piyasaya müdahale etme yönündeki tedbire daha fazla başvurmuşlardır.[33] Bu konuda önemli bir açılım getiren Hanefi hukukunda fiyatlar aşırı yükseldiğinde devlet başkanının narh koyabileceği görüşü kabul edilmiştir.[34] Üstelik daha sonra İslam hukukunun önemli bir dalı haline gelen narh meselesine uymayanlara cezai yaptırımlar dahi gündeme gelmiştir. Bu husustaki müeyyideler hâkimlerin takdirine bırakılmış, bunlar içinde teşhir, dayak ve çarşıdan men gibi hükümler yer alırken Osmanlılarca da tedip, para cezası ve bu işte inat edenlere hapis cezası gibi kararlar uygulanmıştır.[35]

Her ne kadar Osmanlı devlet erkânı ve uleması arasında narhın caiz olup olmaması konusunda kimi zaman görüş ayrılıkları ortaya çıkmışsa da[36] genel itibariyle narh taraftarları daha ağır basmış ve bu uygulama imparatorluk iktisadi düzeninin önemli bir parçası olmuştur.[37] Narhı savunan Osmanlılar İslam iktisadında pek de yeri olmayan sabit fiyat ilkesini içeren bu uygulamayı toplum yararına olacağını düşünerek hayata geçirmişler-

32 Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, s. 129.

33 Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, s. 142.

34 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 324. Narh hakkında İslam ulemasının görüşleri için bkz. Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 316-328 vd.

35 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 377.

36 Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 5, s. 1564. Osmanlı ulemasının ve devlet adamlarının görüşleri için bkz. Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 327-328, 378-380; Kafadar, *When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers...*, s. 113.

37 Aslında Osmanlı ulemasının toplumsal yarar söz konusu olduğunda İslami ilkelerin evrimine yatkın oldukları bilinmektedir. Halil İnalcık, "Kanun and Sharia," *Sharia, Ummah and Khilafah*, Ed. Yusuf Abbas Hashmi, Karachi 1987, s. 4. Ebussud Efendi'nin (ö. 1574) para vakıflarının kurulmasına izin verdiği uygulaması buna örnek olarak gösterilmektedir. *İstihsan* ilkesi olarak da ifade edilen ve toplumun menfaati adına genel icmâ kurallarından ayrılabilmeye olanak sağlayan bu ilke, Osmanlı ulemasınca yaygın bir şekilde kabul görüyordu. Halil İnalcık, "Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet," *İslâmiyat*, I/4, (1998), s. 136.

dir.[38] Bu ilkeyi müdafaa edenler narha uyulmadığı sürece herkesin istediği fiyattan mal alıp satacağını ve bunun neticesinde helal mala haram katılacağını düşünmüşlerdir.[39] Ayrıca İslam hukukunda piyasada mal bolluğunu sağlamak adına hoş görülmeyen fiyat denetimi ilkesi Osmanlılarca bu sefer aynı amaçla uygulamaya konulmuş ve sadece mal bolluğu olduğunda fiyatların denetlenebileceği düşünülmüştür.[40]

Osmanlı ekonomi düzeninde önemli bir yeri olan ve fiyatların devlet tarafından kontrolünü sağlayan narh sistemi, iaşe krizlerinin ve fiyat dalgalanmalarının önüne geçebilmek, bir nevi sigorta vazifesi görmesi için yürürlüğe konulmuştur. Ancak Osmanlı devletinde narh listeleri her zaman düzenli olarak yayınlanmamış, savaşlar, parasal sorunlar veya iaşe krizleri gibi olağanüstü dönemlerde ve daha çok da yiyecek fiyatları yükseldiğinde bu listeler ilan edilmiştir.[41] Bu açıdan bakıldığında Osmanlı ekonomisinin sık sık krizlerle boğuştuğu 1585-1640 arasında narh listelerinin bolca yayınlandığı görülmektedir.[42] Özellikle kriz dönemlerinde arzda bir daralma olduğunda narh fiyatları yükseltilir aksi halde yani arzda büyüme olduğunda düşürülürdü.[43] Burada zikredilen krizlerin şartları oluşmadığında yerel yöneticiler yıllar boyunca narh listeleri yayınlamamışlar ya da listelerdeki fiyatları cari piyasada kullanmamışlardır.[44]

Bir sigorta işlevi görmesi için hayata geçirilen narh uygulaması her zaman devletin öngördüğü gibi düzenli bir şekilde yürümemiştir. Çünkü her dönem olduğu gibi 16. ve 17. yüzyıllarda da fiyat hareketleri hükümetle-

38 Gelibolulu Mustafa Âli, narh lehine açık bir pozisyon almış, bu ilkeden sapmanın kıtlık ve pahalılığa sebep olacağını ifade etmiştir. Ertaş, *Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Nasîhatü's-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni*, s. 47. Narh ile köylü tarım üreticileri arasında doğrudan bir ilişki olduğunu kaydeden yazara göre narhın ortadan kalkması durumunda köylüler daha çok ve daha kolay yolla kâr elde etmek adına çift bozarak şehir ve kasabalarda yerleşeceklerdir. Bu suretle köylüler şehirli esnaf arasına katılacağından devlet, raiyyetini dolayısıyla kendi varlığını kaybedecektir. Bu yüzden ona göre narh farz mertebesindedir. Ertaş, *Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Nasîhatü's-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni*, s. 140.

39 Bu endişeye dair bkz. Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler "Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Umerâ,"* Sadeleştiren: Hüseyin Ragıp Uğural, İstanbul 1987, s. 30.

40 Tabakoğlu, *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, s. 270.

41 Mesela bu dönemlerden biri olan kıtlık yıllarında her türlü eşyanın fiyatı yeniden belirlenirdi. Ergenç, *1580-1596 Yıllarında Ankara ve Konya*, s. 160.

42 Pamuk, "Changes in Factor Markets in The Ottoman Empire 1500-1800," s. 10.

43 Tabakoğlu, *Toplu MakalelerI İktisat Tarihi*, s. 158.

44 Şevket Pamuk, "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800," *Journal of Interdisciplinary History*, C. 35, No. 2 (Autumn, 2004), s. 237.

rin kontrol edemediği çok sayıda faktörün etkisi altındaydı. Bunların başında bolluk ya da kıtlığın yol açtığı kısa dönemli dalgalanmalar yer almaktaydı.[45] Bu anlamda incelenen dönemde imparatorlukta fiyatların yükselmesi sürecinde Avrupa'dan akan tonlarca ucuz gümüş ve altının rolü büyük olmuştu.[46] Bu gelişmenin etkisi ile kısa vadede yiyecek fiyatları artmış, uzun vadede ise toprak kiraları ve tüketimdeki artış ile büyüyen nüfusun baskısı fiyatlarda yukarı yönlü hareketlenmelere neden olmuştur.[47] 16. yüzyılda meydana gelen, bütün Avrasya'da etkili olan ve "fiyat devrimi" olarak adlandırılan bu süreçte fiyatların yükselmesi, özellikle 1570'li yıllardan sonra Akdeniz ülkelerinde güçlü etkiler meydana getirmiştir. Bu dönemle birlikte ciddi bir pahalılık ortamına girilmiştir.[48] Özel bir örnek vermek gerekirse bu devrimden etkilenen Osmanlı İmparatorluğu, Çin ve İngiltere'de buğday fiyatları 1500'den 1650'ye kadar yaklaşık yüzde 500 oranında artmıştır.[49] Böylece başka krizlerin etkisinde zor günler geçiren dünya ciddi bir finansal krizle de boğuşmak zorunda kalmıştı.

Osmanlı sınırlarında daha yerel örneklere bakılacak olursa, örneğin İstanbul'daki fiyatlar 1550-1587 arasında yüzde 50'den fazla, 1585-1605 arasında ise yüzde 33 oranında artmıştır.[50] Şehirdeki buğday fiyatları 1606'da kile başına 80 akçe ile en yüksek noktaya ulaşmıştır.[51] İnalcık'a göre ise 1561-1562 yılında Bursa'da kuraklık ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kötü hasat döneminde buğday fiyatları on yıl öncesine göre fahiş derecede artmıştı. Ton başına 60-120 akçe arasında olan fiyatlar o yıl 200 akçeye fırlamış ve yak-

45 Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, C. 1, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Osman Aydoğuş, Teori Yayınları, İstanbul 1985, s. 240. Örneğin 1554-1555'teki kötü hasat nedeniyle İngiltere'de buğday fiyatları yüzde 400 oranında artmıştı. *Aynı yer.*

46 Y. S. Brenner, "The Inflation of Prices in England, 1551-1650," *The Economic History Review*, New Series, C. 15, No. 2 (1962), s. 266.

47 Brenner, "The Inflation of Prices in England, 1551-1650," s. 281.

48 Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 1, s. 611. Avrupa'da fiyatların 1550'lerden itibaren ciddi bir artış seyrine girdiğine ilişkin veriler için bkz; Robert C. Allen, "The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War," *Explorations in Economic History*, V. 38, 2001, p-424-425.

49 Goldstone, "East and West in the Seventeenth Century: ...," s. 108.

50 Traian Stoianovich, "Factors in the Decline of Ottoman Society in the Balkans," *Slavic Review*, C. 21, No. 4 (December 1962), s. 626.

51 Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 252, 253.

laşık yüzde 166 ila yüzde 330 arasında yukarı yönlü bir oynama olmuştu.[52] Yine bu süreçte imparatorluk genelinde enflasyon ortamının daha da şiddetlenmesine sebep olan, bugünkü ifadeyle bir tür devalüasyon denebilecek şekilde tağşiş operasyonları da yapılmıştır. Öyle ki paranın alım gücünde ciddi düşüşleri ifade eden ve 1565-1685 arası yoğunlaşan bu dönem "Fiyat Artışları ve Sikke Tashihleri Dönemi" olarak tanımlamaktadır.[53] 1585-1606 yılları arasında reel fiyat artışları yüzde 165 (yıllık 4,8) düzeyinde olmuştur. Tağşişler sırasında beklenileceği üzere fiyatlarda ani yükselmeler yaşanmış ve sadece başkentte değil taşrada da insanlar fiyat dengesi sağlanıncaya kadar sıkıntılar yaşamıştır. Örneğin Amasya'da eski (zuyûf) ve yeni (cedîd) paraların bir arada bulunması zaten yükselen fiyatlar nedeniyle bunalmış vaziyette olan halkı büsbütün sarsmıştır.[54] Ayrıca özellikle 1590-1610 arası görülen anormal fiyat artışlarının sebepleri arasında Celali isyanlarının da rolünü de unutmamak gerekir.[55] Zira 1610 yılından itibaren eşkıyalık vakaları genel olarak yatışınca fiyatlar yavaş yavaş eski düzeylerine inmeye başlamış, 1611'de Anadolu'nun her tarafındaki buğday fiyatları asayişsizliğin artmaya başladığı döneme yani 1595 senesindekine veya ona yakın bir seviyeye çekilmiştir.[56] Nihayet dünya çapındaki fiyat devriminin bir parçası olan bu olağanüstü dönem etkisini ancak 17. yüzyılın ortasında kaybedecektir.[57]

Tüm bu değerler ortaya koymaktadır ki, Osmanlı idarecilerinin narh koyarak özellikle hububat başta olmak üzere gıda maddelerinde fiyat denetimini sağlamaya çalıştığı bu süreç oldukça sıkıntılı bir dönemdi. İncelenen yıllarda toprağın veriminin düşmesi ve tarımsal ürünlerdeki azalma ile or-

52 Halil İnalcık, "A Case Study of the Village Microeconomy: Villages in the Bursa Sancak, 1520-1593." *In The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington 1993, s. 165.

53 Tabakoğlu, *Toplu MakalelerI İktisat Tarihi*, s. 113.

54 *Amasya Şeriyye Sicili 1, Sayfa No. 105/a, Evail-i Cemaziyelevvel 1036; 18-27 Ocak 1627*'den nakleden Fikret Yılmaz, "Amasya'nın Bir Numaralı Şer'iye Sicili," Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1987, s. 142. Barkan'a göre sikke tağşişlerinin etkisi nüfus artışı olduğu dönemlerde daha tesirli ve tehlikeli bir hal almıştır. Ömer L. Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri," *Belleten*, XXXIV/136, TTK. Basımevi, Ankara 1970, s. 590.

55 Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti," s. 535.

56 Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti," s. 536.

57 Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 634.

taya çıkan iaşe darlığının neticesinde doğal olarak ihtiyaç maddelerine olan talep artmaktaydı. Bunun üzerine tarım lehine ticaret hacmi gelişirken, gıda fiyatlarının yükselmesi ve çalışanların ücretlerinin düşmesi de beklenen bir sonuçtur.[58] Dolayısıyla narh uygulaması ile fiyatları kontrol etmenin oldukça zor olduğu bu dönemde birkaç spekülatörün piyasa ile oynayarak yapay enflasyon yaratmaları ve insanları darlık ortamına sürüklemeleri mümkündü. Osmanlı resmi belgelerine dayanarak şu rahatlıkla ifade edilebilir ki, fiyatların bu şekilde suni olarak yükseltilmesi zaman zaman başlı başına bir kıtlık sebebi olabilmekteydi. İnsanların alım gücünü düşüren bu spekülatif enflasyon dalgalanmaları piyasadan malların çekilmesine de sebep olarak pahalılığı kıtlık ile birleştiriyordu. Ayrıca üretimin durağanlaştığı ve fiyatların aşırı yüksek seyrettiği bir ortamda hem arz hem de talep yönünden yaşanan kısır döngü kaçınılmaz olarak kıtlık şartlarına sebep oluyordu. Bu değerlendirmeye uyan bir dönemi Kefeliler 1577 yılında bizzat yaşamışlardı. O dönemde Kefe'de kesilen paraya Osmanlı akçesi ve altını ile değer veriliyordu. Buna göre bir altının değeri 300 Kefevî akçeden fazla olamazdı. Ancak bazı zengin ve kötü niyetli kimseler (ağniya ve eşirra) bu değerlere muhalefet ederek yiyecek ve giyeceklerin fiyatlarının artmasına ve kıtlık yaşanmasına neden olmuşlardı.[59] Kırım hanı Devlet Giray'a gönderilen mektupta, belirtilen değerler üzerindeki bir rayicin kabul edilmemesi ve buna sebep olanların engellenmesi emredilmişti. Emirde bu işe karışanların öldürülmeleri (salb ve siyaset edilmeleri) ve ellerindeki malların da miri adına alınması istenmişti.[60] Devlet toplumun tümünü rahatsız eden böyle bir operasyonu asla kabul etmeyeceğini bu iki ağır cezalandırma yöntemi ile açıkça göstermekteydi.

İmparatorluk idarecileri kıtlık dönemlerinde muhtemelen değerli paraların çok fazla ortada dolaşmasını istememekteydi. Nitekim bu tavrın anlaşıldığı bir vaka Ankara'da yaşanmıştı. Şehirdeki Cenderiye mukataasını H.987 (M.1579-1580) yılından itibaren Hoca Hasan ismindeki ortağı ile üç yıllığına alan mültezim Yahudi Kemal'in işleri o sıralarda hiç de is-

58 Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe," s. 33.
59 BOA, MD 29, 164/397, 25 Zilkade 984; 13 Şubat 1577'den nakleden Kahveci, *29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576)*, s. 211.
60 BOA, MD 29, 186/440, 29 Zilkade 984, 17 Şubat 1577'den nakleden Kahveci, *29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576)*, s. 232.

tediği gibi gitmemişti. Zira bu süre içinde hem ordunun sefere çıkması söz konusu olmuş hem de Ankara'da kıtlık ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine devlet mültezim ile yeniden masaya oturarak iltizam bedelinde indirime gitmişti.[61] Mültezimin bu süreçte darlığa düşmesinin bir sebebi kıtlık ise bir başka sebebi de kıtlık sürecinde altın ve kuruş dolaşımının bir süreliğine yasaklanmış olmasıydı. Belgeden çok net anlaşılmamakla birlikte kıtlık ortaya çıktığında yürürlüğe konan bu uygulama devletin, zor dönemde bu kadar değerli madenlerin ve paraların kullanımını bir süre askıya almak suretiyle enflasyonist ortamdan insanların zarar görmesini ve haksız kazancın önüne geçmeyi istediğini göstermektedir.[62] Zira bu kıtlık ve pahalılık döneminde paranın alım gücünün düşmüş olması, değerli madenlerin kıymetini daha da yükselteceğinden ve bunların darphanelerde kestirilmesi sürecini hızlandırarak "küsur" denilen bozuk ayarlı veya kırpık paraların miktarını ve dolaşımını artıracağından devlet bizzat buna engel olmaya çalışmıştır. Böylece fiilî (*de facto*) bir tağşişin ve bunun getireceği daha yıkıcı bir enflasyonist ortamın önüne geçilmek istenmiş olmalıdır.

Başta buğday olmak üzere gıda fiyatlarının artması, iaşe sisteminin en önemli ayaklarından biri olan tımar düzenine de doğrudan etki etmekteydi. Nitekim bir örnek vermek gerekirse 1580 tarihli bir fermana göre Karaman'da iki-üç yıldan beri kıtlık olduğu için hububat fiyatları çok artmıştı. Geçerli fiyatlara göre hesap yapılırsa tımarların ürünleri tavan hadlerini aşacak ve bu fazlalıkların ifraz edilerek biriktirilmesi suretiyle başkaları için yeni tımarların ihdas edilmesi olasılığı ortaya çıkacaktı. Bu nedenle ahaliden bazıları topraklarını kaybetmek istemediğinden olsa gerek ürününün bir kısmını saklamak suretiyle eksik vergi vermişti. Ancak bu durum tımar sahiplerinin aleyhine işlemiş ve ellerindeki artı ürün azaldığı için zarar görmüşlerdi. Nihayet divan olaya müdahale etmiş ve kıtlık şartlarında bile olsa tahrirlerin yanlışsız ve tam yazılması emrini süratle bölgeye göndermişti.[63]

61 *Ankara Şeriyye Sicili* 1, Sayfa No. 22, Belge No. 107, 23 Cemaziyelevvel 991, 14 Haziran 1583.
62 Aslında kıtlık dönemlerinde değerli paralar sadece devlet eliyle değil kendiliğinden de piyasadan çekilebilmekteydi. Nitekim H.1008 yılının Ramazan ayında (Mart-Nisan 1600) İstanbul'da yaşanan kıtlık sırasında altın ve kuruşun (dolayısıyla gümüşün) piyasadan iyice çekilmesi nedeniyle pazarlarda alışveriş yapılamamış ve akçeye olan rağbet adeta yok olmuştu. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 853.
63 Barkan-Meriçli, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri*, s. 59.

Yukarıda belirtilen örnekler kıtlıkların aşırı fiyat dalgalanmalarına neden olduğunu göstermektedir. Resme tersten bakınca sert fiyat hareketlerinin ve narh politikasının da iaşe krizlerine yol açma potansiyeli taşıdığı ya da mevcut krizlerin boyutlarını genişlettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla narhın, halkın alım gücünü zorlamayacak ve esnaf ile üreticiyi iflasa götürmeyecek şekilde belli bir dengede tutulması iaşe tedarik sistemi açısından oldukça önemliydi. Yani fiyatların aşırı yükselmesi veya düşmesi önlenmeliydi. Aksi takdirde her iki durumda krizler yaşanması kaçınılmazdı. Öyle ki tek bir merkezden tespit edilen fiyatlardan yapılan "zorunlu satış" (*forced sale*) şartlarına maruz kalan fakir halk kriz süreçlerinde ya kendilerine sunulan yüksek fiyatlar ile gıda maddelerini almak ya da ölümlerden birini beğenmek zorunda kalabiliyorlardı.[64] Buna rağmen yine de narhın düşük olması sebebiyle üreticiler mallarını piyasaya sürmeyerek kısa sürede kıtlığa sebep olabilmekteydiler.[65] Ayrıca kriz dönemlerinde buğday fiyatlarındaki yükselme taşra yöneticilerinin bu ürün üzerindeki gaspını da artırıyordu.[66] Böylece fiyat artışlarından yararlanmak isteyen bu gruplar başka yerlerde halkın elinden ucuza aldıkları zahireyi kıtlık olan bölgelerde pahalıya satmak suretiyle haksız kazanç elde ediyorlardı.

Ayrıca başta buğday olmak üzere hububat fiyatlarındaki artış sadece bir fiyat hareketi olarak kalmıyordu. Fransa'da 1550 sonrası artan nüfusun tetiklediği enflasyonda görüldüğü gibi, hububattaki fiyat artışları tüm temel gıdaların fiyatlarının da yükselmesine ve büyüyen vergilerle birlikte köylünün toprağını terk edeceği bir sürecin başlamasına neden olmaktaydı.[67] Yine Fransa'dan örnek vermek gerekirse, ülkede özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısında fiyatların üç-dört kat artışına bağlı olarak pek çok kişi buğday satın alamadığından açlıktan veya kötü beslenmeye bağlı hastalıklardan ölmüş ve yaşanan ertelemeler nedeniyle evlilik oranlarında ciddi düşüşler olmuştur.[68] Zira aniden gelişen fiyat artışları "fiyat şoku" (*price shocks*) olarak ta-

64 Lane, "Economic Consequences of Organized Violence," s. 405.

65 Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, s. 93.

66 İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, s. 289.

67 Robert Brenner, "The Agrarian Roots of European Capitalism," *Past & Present*, No. 97 (Kasım 1982), s. 94.

68 Appleby, "Grain Prices and Subsistence Crises in England and France, 1590-1740," s. 865. İngiltere'de buğday fiyatlarının artması ile evlenme oranlarının düşmesine dair örnekler için bkz. Roger

nımlanmakta ve besin krizine sebep olan unsurlar arasında kabul edilmektedir.[69] Böylece basit bir fiyat artışı gibi görünen mali problemler özellikle fakirler için hayatta kalma mücadelesini beraberinde getiren ciddi bir beslenme krizi haline dönüşebilmekteydi. Yine tahıl fiyatlarında yaşanan ani yükselmeler kısa vadede ölüm oranlarında artışı ve doğum oranlarında azalmayı beraberinde getiriyordu.[70] Dikkat çeken bir başka nokta da bu tip krizlerin etkisini hemen ve etkili bir şekilde göstermesiydi. 1649-1651 yıllarında Fransa'da Beauvais bölgesinde kötü hasada bağlı olarak fiyatlar yükselirken doğum oranları aniden azalmış buna karşılık ölüm oranları da artmıştı.[71]

İaşe krizleri ve onunla beraber ilerleyen fiyat artışlarından en çabuk etkilenen metanın başta buğday olmak üzere hububat olduğunun farkında olan Osmanlı idaresi de buna karşı önlemler almaya çalışmaktaydı. Zira biliniyordu ki buğday fiyatlarının aşırı artması ya da düşmesinin zarardan başka bir getirisi yoktu. Bu alanda fiyatların fahiş derecede yükselmesi, Avrupa'da olduğu gibi imparatorlukta da alım gücünü düşürerek insanları darlık ortamına sürüklerken, aşırı değer kaybetmesi özellikle çiftçileri borçlarını ödeyemez hale getirmekteydi. Bu durumda çiftçiler öküzlerini satmak hatta topraklarını terk ederek kaçmak zorunda kalıyordu.[72] Böyle bir sonucu hiç istemeyen imparatorluk idarecileri fiyatların belirlenmesinde hassas bir dengeyi gözetmeye çalışıyordu. Bu anlamda narhı tespit etmede rol alan başta kadı ve muhtesipler olmak üzere ehl-i örf, bu işi yaparken mahsulün miktarıyla ters orantılı bir fiyat ortaya çıkarıyordu. Kıtlığın kendine göre bir hukukunun var olduğu kabulü üzerine inşa edilen bu çalışmada söz konusu tezi destekler bir uygulama da burada ortaya çıkmaktaydı. Konuyla ilgili bir örnek vermek gerekirse, 1575 yılı sonrasında hazırlandığı anlaşılan narh listesinde, Konya'daki yöneticiler buğdayın narhını bir Konya kilesi yedi akçe olarak belirlemişlerdi. Ancak aynı dönemde İçel'deki fiyat

Schofield, "The Impact of Scarcity and Plenty on Population Change in England, 1541-1871," *Journal of Interdisciplinary History*, C. 14, No. 2, Hunger and History: The Impact of Changing Food Production and Consumption Patterns on Society (Autumn, 1983), s. 282.

69 Marcus, "Famine Crimes in International Law," s. 246.

70 Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, s. 24.

71 PierreGoubert, "The French Peasantry of the Seventeenth Century: A Regional Example," *Past & Present*, No. 10, (Kasım 1956), s. 73.

72 Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 685.

bir Konya kilesi 10 akçe olarak düzenlenmişti. Bu durumun nedeni, bu bilgilerin elde edildiği Karaman Vilayeti Kanunnamesinde ortaya konmuştu. Fiyatların bu şekilde farklı olmasına sebep İçel'de mahsulün az miktarda olmasıydı.[73] Böylece üretici kesimin mağdur olmaması için düşük artı ürüne sahip bölgede yüksek fiyat uygulamasına gidilerek sözü edilen dengenin korunmasına çalışılmaktaydı.

Daha sonra inceleneceği üzere[74] Osmanlı iaşe tedarik sisteminde önemli bir kurum olan miri ambarlar, hububat fiyatlarının yükseldiği bu kriz dönemlerinde hem piyasadaki arz-talep dengesini sağlamak hem de fiyatlardaki dalgalanmaları asgariye indirmek adına piyasaya ücretli ya da ücretsiz buğday sürmekteydi. Ancak ambarlardan çıkarılan hububat fiyatının çok düşük ya da çok ucuz olmaması gerekiyordu.[75] Böylece hem pahalılık hem de darlık ile mücadelede devlet önemli bir aktör olarak piyasaya müdahil olmayı önemli bir koz olarak kullanıyordu.

Darlık zamanlarında buğday ile birlikte fiyatı artan diğer bir temel gıda maddesi de ekmekti. Bilindiği üzere Osmanlı şehir ve kasabalarında ekmek narhları hububat fiyatlarına göre belirleniyordu. Bu fiyatlara taşıma ücreti ve tüccar kazancı da eklenerek kadı tarafından narh tespiti yapılıyordu.[76] Ancak krizler her zamanki gibi narh değerlerini pek kaale almıyordu. Nitekim Celali isyanlarının şiddetlendiği 1610 yılına kadar yedi seneye yakın bir zaman Anadolu'nun büyük bir bölümünde kıtlıkların yanı sıra misli görülmedik bir pahalılık devri yaşandı. Kıtlığın en şiddetlendiği yıllardan biri olan 1608'de Kayseri'de bir kile buğday (21 kilo) 320 akçeye satılırken 70 dirhemlik (224 gram) bir ekmek 2 akçeye verilmekte idi. Ankara'da bu yıllarda en pahalı ekmek narhı 1607'de tatbik olunmuş ve bir akçeye 100

73 Erdoğru, "Karaman Vilâyeti Kanunnâmeleri," s. 488.

74 Bkz. "Miri Ambarlar" bölümüne.

75 1564 yılında Mısır'daki kıtlıkta buğday fiyatları erdeb başına 72 pareye kadar yükselince miri ambardan kıtlık yaşayan piyasalara buğday sürülmüştü. Ancak bu sırada miri ambardan çıkarılan bir erdeb buğdayın yerel idarecilerce 30 pareye dağıtılması devlet tarafından kabul edilmemiş, en azından erdeb başına 40 ya da 45 pareye alınması istenmiştir. Ayrıca çıkarılacak buğdayın taze buğdaydan değil önceki yıllara ait olan kısımdan verilmesi emredilmiştir. BOA, MD 6, Hüküm No. 485, 5 Cemaziyelevvel 972, 9 Aralık 1564.

76 Güçer, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar," s. 97.

dirhem (320 gr) ekmek alınabilmiştir.[77] Yine H.1048 (M.1638-1639) yılında Arnavutluk'a bağlı Podgoriçe'de kış nedeniyle kıtlık meydana geldiğinde hemen ekmek fiyatları yükselmiş, üstelik bu yüksek fiyatlarla satılan ekmeğin kalitesi, yenilemeyecek kadar düşmüştü.[78]

Osmanlı sınırlarında kıtlık dönemlerinde ekmek fiyatlarındaki bu artış yabancı gözlemcilerin de dikkatinden kaçmamıştır. Bu konuda gözlemlerini aktaran gezginlerden biri olan Edward Webbe, kaleme aldığı günlüğünde 1583 yılı Mart ayında İstanbul'da yaşanan kıtlıkta bir İngiliz *pennysi* (kuruşu) değerindeki somun ekmeğin adeta beş şilin altın[79] *(a crown of gold)* kadar değerlendiğini ifade etmişti.[80] Aynı konuda 16. yüzyılın sonlarında başkent yine darlık yaşamıştı. Zira 1595 yılının kışını ağır şartlar altında geçiren şehirde şiddetli fırtınalar esmesi sebebiyle zahire taşıyan gemiler gelemediğinden ekmek sıkıntısı ortaya çıkmıştı.[81] Ekmek arzı yetmediğinden bir somun ekmeğin iki akçelik ücreti üç akçeye yükselmişti. Fiyatların bu şekilde yüzde 50 oranında artmasında, Selânikî'nin ifadesiyle, "erbâb-ı ihtikârın insafsızca davranmalarının" etkisi olmuştur.[82] Koca Sinan Paşa bir telhisinde gemilerin, Karadeniz ve Akdeniz'den buğday ve un getirmekte iken fırtına nedeniyle batmaları neticesinde şehirde zahire sıkıntısı yaşandığını ve o darlık ortamında "siyahça buğdayın rağbet bulduğunu"[83] belirtmişti. Paşa, telhisinde birkaç

77 Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti," *Belleten*, C. 13, S. 51, Temmuz 1949, TTK, Ankara 1949, s. 534. Akdağ, "bu halde hakiki fiyatların verdiğimiz rakamlardan daha yüksek olduğu muhakkaktır. Konya, Sivas, Amasya ve Anadolu'nun bütün diğer sahalarında da yerine göre bu iki şehirdeki buğday ve ekmek fiyatlarına yakın bir pahalılığın olduğu şüphesizdir" diye eklemektedir.

78 Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, s. 907. Naima olayı şöyle anar: "*...kış sebebiyle ziyade kaht olub bir kurs ekmek elli akçeye ol dahi kabil-i ekl değil idi.*"

79 İngiliz lirasının yirmide biri değerindeki paradır. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 1172.

80 Edward Webbe, *Chief Master Gunner, His Trauailes 1590*, Ed. Edward Arber, Londra 1895, s. 5.

81 Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*, s. 444.

82 Avrupa'da da ekmek fiyatları hassas dengeler üzerinde seyretmekteydi. Yağmurlar yağdığında etkili olan bolluk ortamında hemen ekmek fiyatları düşmekteydi. Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 1, s. 295. Yine kıtlık dönemlerinde ekmek fiyatlarında ya da gramajında yaşanacak bir değişim insanları örgütlenerek sokağa dökme konusunda teşvik edici olabiliyordu. 1647 yılında Palermo'daki kıtlık sırasında Senato, ekmeğin ağırlığını azaltma konusunda karar alınca ciddi bir isyanın fitilini ateşlemişti. Koenigsberger, "The Revolt of Palermo in 1647," s. 131.

83 Burada olduğu gibi özellikle buğday ve un konusunda darlık yaşandığında kasti ya da gayriihtiyari olarak kaliteli beyaz un piyasadan çekiliyor, bunun yerini daha kalitesiz olan siyah un alıyordu. Başka bir örnek için bkz. *Bursa Şeriyye Sicili, B-13, Sayfa No. 189, Belge No. 2704, 26 Muharrem 1006, 8 Eylül 1597.*

gün boyunca ekmek bulunmasında zorluk yaşandığından bahsetmişti. Sadrazam bu darlığa rağmen fiyatların yükselmesinin önüne geçildiğine, İstanbul'daki zahire fiyatlarının Sivas, Diyarbakır, Halep ve Şam gibi şehirlerden daha ucuz seyrettiğine ve bunda kendilerinin iyi yönetimlerinin etkisi olduğuna vurgu yapıyordu.[84] Paşanın telhisinde çok önemli bir ayrıntı da dikkat çekiyordu. Buna göre başkent halkı ekmek arzında yaşanan sıkıntıyı ekmekçi ve uncuların çıkardıklarını düşünüyor ve bu iki kesime mensup esnafı gördüklerinde onları dövüyor ve yüzlerine küfrediyorlardı. Oysa bu şekilde hakarete uğrayan ekmekçi ve uncuların da çeşitli şikâyetleri bulunmaktaydı. En başta ellerindeki hurda akçelerin iyi para etmediğini ve piyasadan pahalı şekilde buğday ve un aldıklarını, buna rağmen ekmeği ucuza satmaları halinde mağdur olacaklarını belirtmişlerdi. Bunun üzerine konu ile alakalı çeşitli tedbirler alınmış ve öncelikle üreticilerin ellerindeki değersiz akçeler toplanarak darphaneden yeni akçe verilmesi yoluna gidilmiştir. Ardından zahire temini için taşraya gemiler gönderilmek ve narhta düzenleme yapılmak suretiyle onların istedikleri fiyat üzerinden satış yapılmasına da izin verilmiştir. Ayrıca ekmeği eksik satan ya da kalitesiz üretenler de cezalandırılarak gözdağı verilmiştir.[85] Dolayısıyla devlet bu denli önemli bir gıda maddesinin iaşesinde ne kadar ciddi olduğunu tüm taraflara göstermeye çalışmıştır. Başkentin bu konudaki sıkıntıları sonraki yıllarda da devam etti. Venedik'in İstanbul elçisi, 1600 yılındaki raporunda Celali etkisi ile hareketlenen İstanbul piyasasında ekmeğin fiyatının dört kat arttığını haber vermekteydi.[86] Burada sözü edilen gözlemcinin iaşe darlığı ile hemen ekmeği ilişkilendirmesi dikkat çekmektedir. Zira pek çok besin arasında kıtlığın ve pahalılığın ilk hissedildiği gıdanın Osmanlılar tarafından bolca tüketilen ekmek olması oldukça doğaldır.

Bu şekilde ekmek fiyatlarının yükselişinde üst sınırı krizlerin şiddeti tayin etmekteydi. Bir başka ifadeyle krizin derinleşmesi oranında ekmek fiyatları artmaktaydı. 1607 yılına ait üç farklı şehirden elde edilen ekmek ücretleri bu konuda bazı ipuçları vermektedir. O yıl İstanbul'da bir akçeye 300 dirhem ekmek alınırken,[87] ağır Celali baskısı altında bulunan şehirlerden

84 *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 128.
85 *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 90.
86 White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 254.
87 Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti," s. 534.

Tablo 8. Darlık ve Kıtlık Dönemlerinde Fiyat Artışları

Kıtlık Tarihi	Kıtlık Yeri	Metanın Kıtlık Öncesi Fiyatı[1]	Metanın Kıtlık Dönemindeki Fiyatı	Artış Oranı %
1564	Mısır[2]	1 erdeb[3] buğday: 60 pare	1erdeb buğday 72 pare	20
1575	Yenişehir[4]	1 kile buğday: 300 akçe	Bir keyl buğday: 500 akçe	166,6
1582	İstanbul[5]	Şeker vukiyyesi 20-30 akçe	Şeker vukiyyesi 45-50 akçe	225
1595	İstanbul	1 somun ekmek: 2 akçe	1 somun ekmek: 3 akçe	50
1596 sıraları	Batı Anadolu ve Marmara[6]	Hububat: 4 akçe	Hububat: 30 akçe	750

Bu tablodaki notlar için sayfa 214

Ankara'da aynı paraya 100 dirhem, Kayseri'de ise sadece 35 dirhem ekmek alınabilmekteydi.[88] Dolayısıyla ciddi bir eşkıya istilası altında olan kentlerdeki fiyat artışları baskının şiddeti oranında yükselmekteydi.[89] Yine ekmek fiyatlarındaki artış kısa süreli panik ortamına neden olabilmekteydi. Öyle ki H.1030 kışında (M.1620-1621) başkentte ekmek fiyatları artış gösterince insanlar sabahın erken saatlerinde hem de burçak unundan yapılan kalitesiz ekmeği satın almaya çalışmışlar, geç kalkanlar bunu dahi bulamamışlardı.

Son olarak aşağıdaki tabloda verilen bazı değerler kıtlık öncesi ve sonrası fiyat hareketlerinin yönünü ve şiddetini göstermesi açısından incelenmeye değer verilerdir. İmparatorluğun değişik bölgelerinden elde edilen rakamların iaşe krizleri sürecinde her zaman artış yönünde ama farklı değer aralıklarında hareketlendiği görülmektedir. Bu değişkenliğin ortaya çıkışında iaşe krizlerinin sözü edilen şiddetinin farklılığı önemli rol oynamıştır.

Selemcilik

Selem (سلم) Arapçada, kabaca peşin ödeme manasına gelmekle birlikte[90] terim olarak daha sonra belirli şartlarda teslim edilecek bir malı peşin para ile mal henüz ortada yokken almak anlamındadır.[91] İslam ekonomisinde oldukça yaygın bir uygulamayı ifade eden selem aslında hukuki bakımından bir satış akdidir. Ancak selem yapılırken satışa konu olan meta

88 Yazarı Belirtilmemiş, "Kayseri," *Yurt Ansiklopedisi*, C. 7, s. 4695.
89 Aycibin, *Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin*, s. 651; Aykun, *Abdurrahman Hibrî Efendi, Defter-i Ahbâr*, s. 15.
90 Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 390.
91 Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 1079.

henüz tarafların elinde değildir.[92] Bu anlamda ürünü tarlada iken satmak manasına da gelen selem yolu ile satıcı konumunda olan üretici nakit ihtiyacını gidermeyi bekler.[93] Bir nevi kredi sağlayıcısı olan ve alıcı konumunda bulunan selemci ise henüz ürün mevcut değil iken ucuz fiyatla satın alarak kazançlı çıkmaktadır. İslamda belirsizlik ve bilinmezlik faktörleri ortadan kalktığı zaman yani anlaşma şartları gayet açık kaydedildiğinde sınırlı bir şekilde izin verilen selem usulü, böylece bir nevi kredi anlaşması niteliğinde işleyen bir sistemdir.[94]

Bu çalışmanın konusu bakımından bakılacak olursa daha çok üretici çiftçilerin selem akdi yapmaları iaşe tedarik sistemini doğrudan etkileyen bir unsurdu. Özellikle araştırılan dönemde bu usule başvuran üretici çiftçiler nakit ihtiyaçlarını giderdikten sonra henüz mevcut değil iken ucuza satmış oldukları ürünlerini hasat zamanı geri almayı umuyorlardı. Ancak nakit ihtiyacını karşılama konusundaki faydasına rağmen küçük ölçekli köylü üreticilerinin borçlarını ödeyemedikleri durumda topraklarını kredi sağlayıcılar rolünde olan selemci büyük çiftlik sahiplerine kaptırmaları sık rastlanan bir durumdu.[95] Bu anlamda bir nevi borçlanma olan bu satış anlaşması, daha çok çiftçinin sömürülmesinin yanı sıra ellerinde sermaye olan nüfuzlu kimselerin piyasayı kontrol etme aracı olarak kullanılmaktaydı. Dolayısıyla bu iş muhtekirler ile kaçakçıların çokça kullandığı ya da kullananlarla ortak hareket ettiği bir uygulama olarak hayat buluyordu.

Darlık ve kıtlık zamanlarında köylüler, ellerindeki zahirelerini çıkarmak hususunda pek gönüllü olmasalar da zahire dışı ihtiyaç maddelerini satın almak ya da vergilerini ödeyebilmek adına bir şekilde nakit gereksinimlerini karşılamak zorundaydılar. Bu anlamda onların normal şartlar altında pek de tercih edilen bir uygulama olmamasına rağmen selem usulüne darlık za-

92 İrfan Yazman, "Mecelle Hukukunda Selem Akdi," Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.21, S. 1 Ankara 1964, s. 281.

93 Tabakoğlu, *Toplu Makalelerl İktisat Tarihi*, s. 219.

94 Selem akdinin sağlanabilmesi için peşin bedelin miktarı, bedeli ödeyecek olan kişi, karşı bedel ve bunu borçlanan tarafın net bir şekilde belli olması şarttır. Selem ayrıca, üzerinde anlaşılan malın piyasada bulunabilecek bir mal olması, vadenin muayyen bir oranda tespiti ve ödemede faiz bulunmaması şartlarını da içermektedir. Bilal Aybakan, "Selem," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 403

95 Tabakoğlu, *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, s. 219.

manlarında daha fazla başvurmuş oldukları anlaşılıyor. Ayrıca selemciler bu süreçlerde piyasaya her zamankinden daha fazla müdahil olmaya çalışarak sıradan reayayı daha çok ağlarına düşürüyorlardı. Zira kriz yıllarında halkın elinden zahire almak onlar için çok zor değildi. Çünkü zahireyi normalin üstünde fiyatla aldıklarından nakde ihtiyacı olanları kolaylıkla bu yola çekebiliyorlardı. Aldıkları ürünleri başka yerlerde daha yüksek ücretlerle satan selemciler böylece ürün topladıkları yerlerde yapay darlıklara sebebiyet veriyorlardı.

Selem usulünün ciddi nüfuz ve sermaye gerektiren bir iş oluşu, sıradan reayanın bu alanda söz sahibi olmasını imkânsız hale getiriyordu. Zira incelenen dönemde selemcilik yapanların önemli bir kısmı altı bölük halkı, zaim, sipahi, çavuş ve mazul kadıları da içeren muvazzaf ya da emekli devlet görevlilerinden müteşekkildi.[96] Bunlar arasında nüfuz sahibi yeniçeriler de bulunmaktaydı. İskenderiye'ye gönderilen 1565 tarihli bir hüküm selem usulünün kimler tarafından ve nasıl işletildiğini göstermesi açısından kayda değerdir. Hükme göre bölgedeki yeniçeriler ve onlara yardım eden bazı kimseler vilayete gelen yağ ve bal başta olmak üzere yiyecek maddelerini köy köy gezerek selem yoluyla toplamışlar ve neticede zahire darlığına neden olmuşlardı.[97]

Selemcilik yapanlar arasında Müslüman muhtekirler ve Yahudiler başta olmak üzere diğer gayrimüslimler tacirler de yer almaktaydı. Zira 1581 tarihli bir hükme göre İzmir'de selemcilik yapan bu üç zümre İstanbul için ayrılmış olan üzümü zamanından önce parasını ödeyerek satın almış, bir bölümünü "ağdacı" adı verilen ve şekerle kaynatmak suretiyle macun yapan kimselere vererek o kısmın zayi olmasına sebep olmuşlardı.[98] Selemcilerin piyasaya yaptıkları bu müdahale sebebiyle İstanbul'da yapay yolla türetilmiş bir üzüm darlığı yaşanmıştı. Devletin sair zamanlarda olduğu gibi burada da aldığı ilk önlem selemcilerin piyasadan el çektirilmesine çalışmak olmuştu. Ardından İzmir kadısı uyarılarak ağdacılar için, daha önceki kayıtlara bakarak orada yazılı olan miktar kadar verilmesi istenmiş ve bu üzümün İstanbul dışında başka merkezlere kaçırılmasının engellenmesine çalışılmıştı. Bir başka olay ise 1584'te Ha-

96 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 108.
97 BOA, MD 5, 269/688'den nakleden Tabakoğlu, *Toplu Makaleleri İktisat Tarihi*, s. 146.
98 BOA, MD 42, 313/966, H. 989, M.1581.

lep'te yaşanmış ve piyasadaki buğdayı selem yoluyla çekerek darlık seviyesine düşürecek kadar azaltanların Yahudi girişimciler olduğu anlaşılmıştı.[99]

Selem yapmak suretiyle haksız kazanç elde edenler arasında kaçakçıların olması hiç de şaşırtıcı değildir. Bu işe yeltenen kaçakçılar iki yönden illegal kazanç sağlıyorlardı. Öncelikle selem yoluyla, ilerde daha yüksek fiyatla alacakları gıda maddelerini erken bir zamanda normalden daha ucuza tedarik etme şansını elde ediyorlar ardından kaçakçılık yapmak suretiyle de topladıkları metayı piyasa değerlerinden daha yüksek fiyatlarla satıyorlardı.[100] Benzer şekilde mümkün olduğu kadar fazla kâr elde etmeyi amaçlayan kesimlerden olan faizcilerin (ribahorların) da selem işi ile yakından ilgilenmiş olmaları tesadüfi değildir. Ellerinde sermaye gücü olan faizciler bu yolda zor kullanıyor ve köylüleri silah tehdidiyle de sindirerek topraklarını terk etmelerine neden oluyorlardı. Eğer kendilerine siyasi bağlantılar da bulmuş iseler reayanın bunlarla mücadele etmesi neredeyse imkânsız bir hal alıyordu. 1576 yazında Moralılardan bazılarının faizcilerden yakınmalarının nedeni sadece oranların yüksekliği değil selem usulüyle aldıkları paraların faizini dahi ödemekte zorlanmalarıydı.[101]

Koltukçuluk ve Simsarlık

Osmanlı ticaret düzeninde koltukçu adı verilen ve seyyar satıcı niteliğinde[102] sokak aralarında perakende mal satan koltukçular bulunmaktaydı.[103] Koltukçuların sattıkları mallar yiyecek maddeleri, kumaş, elbise, ayakkabı ve çeşitli kokular gibi pek çok farklı metayı içermekle birlikte bunlar miktar bakımından az olduğundan kazançları da o nispette azdı.[104] Bunlar, öyle anlaşılıyor ki büyük dükkân açmaya gücü yetmeyen fakir esnaf arasından kimselerdi ve bu durumlarına binaen kendilerine çeşitli dönemlerde koltukçuluk

99 BOA, MD 51, 80/308, 25 Receb 992, 2 Ağustos 1584.
100 İnebahtı'da yaşayan Mihal isimli papazın 1576 yılında selem yoluyla topladığı zahireyi yabancılara limanda pazarladığı divana haber verildiğinde, şehrin beyinden bunun gerçek olup olmadığının araştırılması istenmişti. BOA, MDZ 3, 223/571, 2 Rebiülahir 984, 29 Haziran 1576.
101 BOA, MDZ 3, 238/609, 15 Rebiülahir 984, 12 Temmuz 1576.
102 Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 345.
103 Mal alıp koltuğunda satan dükkânsız esnafa verilen isimdir. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 690. Mantran ise bu kimselerin koltuk adı verilen küçük dükkânları olduğunu ifade etmektedir. *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul...*, C. 2, s. 42.
104 Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul...*, C.2, s. 42.

yapmaları konusunda izin veriliyordu. Ancak koltukçular çoğu zaman bir yerde meskûn olmadıklarından gezerek satış yapıyor ve bu faaliyetleri esnaf tarafından hoş karşılanmıyordu. Sürekli yer değiştirdikleri için yeni mesken tuttukları bölgelerdeki esnafın kazancına ortak olmaları bunun başlıca nedeniydi.[105] Koltukçular özellikle bakkal, sebzeci ve pazarcıların kârlarına müdahil olmaları nedeniyle bizzat bu gruplarca devlete şikâyet ediliyorlardı.[106] Belirli bir mekânda sabit durmadıkları için vergiden kaçabilme şansını yakalayan bu satıcıların kökenlerinin Anadolu ve Rumeli'den gelmiş olan işsiz bekârlar ya da çift bozan kimseler olması anlamlıdır.[107] Hem terk ettikleri hem de geldikleri yerlerdeki ekonomik sistemin işleyişine olumsuz etki yapan bu kimseler elbette çevrelerinde pek hoş karşılanmamaktaydılar.

Ticari kapasitelerinin küçük olmasına rağmen koltukçuların zaman zaman iaşe tedarik siteminin işleyişini sarsacak düzeyde piyasada etkin oyuncular haline gelmeleri onların ne denli önemli bir faktör olduklarını göstermektedir. 30 Ocak 1577 tarihli İstanbul kadısına gönderilen hüküm bu anlamda iyi bir örnektir. Buna göre koltukçular Yahudilerle birlikte şehre gelen canlı koyunları kanun dışı yollarla alarak halkın, selatin vakıflarının ve et üzerine iş yapan esnafın darlık çekmelerine neden olmuşlardı.[108] Bu kötü durumdan hem imaretlerden faydalanan fakir halk etkilenmiş hem de deri ve paça gibi hayvan ürünleri satan esnaf zarar görmüştü. Bu faaliyetin önlenerek tüm hayvanların devletçe belirlenen mekânlarda kesilmesi ve böylece koltukçuluk faaliyetlerinin önlenmesi konusunda İstanbul kadısı uyarılmıştı. Yine koltukçuların talebi artan malları çekmek suretiyle piyasaya müdahil olmaları talep seviyesini yükseltmekte ve fiyatların olağandışı artmasına sebep olmaktaydı. Örneğin 22 Mart 1582 tarihli hükümde bu kimselerin şehre gelen şekeri alıp akide yapmaları şeker fiyatının yükselmesine sebep olmuştu.[109]

105 Galata'da koltukçuların istenmemesine dair bir örnek için bkz. BOA, KK, Gömlek No. 70, Belge No. 1, H. 1013, M.1604-1605.
106 BOA, A.DVN. ŞKT. 001,Sayfa No. 88, Hüküm No.419, 3 Ramazan 1059, 10 Eylül 1649.
107 BOA, MAD, 7336, Sayfa No. 120, Belge No. 2, 10 Rebiülahir 1006, 20 Kasım 1597.
108 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, s. 93. Vezir Koca Sinan Paşa da tarihsiz bir telhisinde başkentte et darlığı çekildiği bir sırada koltukçuların et fiyatlarını yükseltmelerinden yakınmaktaydı. *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 90.
109 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, s. 122. Kayda göre şeker fiyatları ortalama yüzde 95 oranında artmıştı.

Koltukçuların faaliyetleri bir yerde devam eden yerleşik ekonominin işleyişine de darbe vurmaktaydı. Mesela 1612'de Ankara'da kurulan hayvan pazarının (at ve sair davarların satıldığı atpazarı) alıcı ve satıcıları koltukçuların piyasaya egemen olması ile zarara uğramışlardı. Üstelik bunlar yeni ortaya çıkmış olmayıp beş-on yıldır bu faaliyetlerini devam ettiriyorlardı. İçlerinde gayrimüslimlerin de olduğu koltukçular sabah namazı sonrasında pazara yayılarak alışverişin daha başında piyasaya müdahil oluyorlardı. Nüfuzlarını kullanmak suretiyle reayayı ve ehl-i hirefi sindiren bu kimseler kendilerinden vergi istendiğinde "bizim müstakil dükkânımız yoktur" diyerek ödememekte direnmişlerdi. Sonuçta bu müdahaleleri ile vakıf dükkânlarının kapanmasına ve halkın darlık yaşamasına neden olmuşlardı.[110] Aynı şekilde 1664 yılında İznik'te bazı koltukçular evlerinde ekmek ürettiklerinde kasabada ekmek satan dükkân sahiplerinin kârlarının azalmasına sebebiyet vermişlerdi. Elbette bu durum ne devlet ne de yöre esnafı tarafından kabul edilmemiş, söz konusu şahısların bu işten men edilmeleri yönünde bölge yöneticilerine hüküm yollanmıştır.[111]

Bu minvalde değerlendirilebilecek olan, yani süregelen iaşe tedarik düzenine aykırı hareket etmek suretiyle yapay darlık ve kıtlıklar yaratan gruplardan biri de "getiriciler"di. Daha çok şehirlerin iaşesinde görev alan ve dışarıdan getirdikleri yiyecek ve içecekleri "götürücülere" satan bu insanlar, faaliyetleri sırasında "götürücü narhı"na uymak zorunda idiler.[112] Getirdikleri mallar ile adeta şehirleri ve pazarları besleyen birer damar gibi olan bu gruplar, zahireyi zamanında getirmediklerinde, hakları olmadığı halde dükkân açmaya kalkıştıklarında veya narhtan saptıklarında darlık ve pahalılık ortamının oluşmasına etki edecek kadar önemliydiler.[113] Bunun yanı sıra işlerini düzgün bir yolda yapmaya çalışan getiriciler ise faaliyetlerinin dü-

110 Ankara Şeriyye Sicili 13, 96/715, Evahir-i Cemaziyelevvel 1021, 20-29 Temmuz 1612'den nakleden, Hüseyin Çınar, "H. 1020-1021 Tarihli 13 Numaralı Ankara Şer'iye Sicili - Transkripsiyon ve Değerlendirme," Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1993, s. 353.

111 BOA, MD 95/257, Evâil-i Cemâziyelahir 1075, 20-29 Aralık 1664.

112 Pakalın, *OsmanlıTarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, C. 1, s. 678.

113 İstanbul'da getiriciler, "götürücü narhına" uymayarak kendi açtıkları dükkânlarında zahire sattıklarında zahireyi teslim etmeleri gereken meskûn dükkân sahiplerini mağdur etmişlerdi. BOA, KK, Defter No. 71, Sayfa No. 222, Belge No. 1, 28 Zilkade 1018, 22 Şubat 1610.

zenli bir şekilde devam edebilmesi için narha uyulmasını beklemekteydiler. Bu tacirler hassas narh dengelerinde kendileri aleyhine bir oynama olduğunda mağdur oldukları için mal getirme faaliyetlerini dondurarak iaşe sistemini etkileyebilmekteydiler. Nitekim 1567'de Edirne'de götürücü narhına uyulmadığında, yani narh olağandan yüksek bir seviyede ayarlanınca getiriciler şehirdeki bakkallara mal getirmemişler ve şehri darlıkla karşı karşıya bırakmışlardı.[114] Muhtemelen bakkallar onlara yüksek meblağlar ödeyerek mal satın alamadıklarından, getiriciler ise talep düşüşünden dolayı zorunlu olarak şehre gelmek yerine başka yerlere gitmişlerdi.

Zahire tedarik sistemine dışarıdan müdahale eden bir başka grup da simsarlardı. İhtikârla bağlantılı şekilde ucuza mal alarak daha fazla fiyata satmak üzere malların şehir girişlerinde ve yollarda karşılanması simsarlık bunu yapanlar da simsar olarak adlandırılmaktaydı. Bu uygulama da İslam hukukunda bizzat peygamber tarafından yasaklanmıştı.[115] Osmanlı toplumunda bu işe karışanlar diğer kaçakçı gruplar gibi ellerindeki güçleri kullanarak kazanç elde etmeye çalışmaktaydılar. Buna kalkışan gruplardan yeniçeriler, başkente gelmeden karşıladıkları zahire gemilerinden bazı gıda maddelerini aşırıyor ve simsarlıkla elde ettikleri ürünleri yüksek fiyatla kendileri satıyorlardı. Caydırıcı olması düşünülerek bu işe karışan yeniçerilerin suçları sabit görüldüğünde ulufelerinin ellerinden alınması isteniyordu.[116]

Ulaşım ve Nakliye Zorlukları

Buraya kadar ifade edilen beşeri nedenler dışında bazı doğal nedenler de iaşe krizlerinin şiddetini veya oluşma sıklığını artırıcı etkiler yapmaktaydı. Bu anlamda ülke coğrafyasının ve genel olarak devrin teknolojisinin etkisiyle iaşe nakliyesinde yaşanan sıkıntılar bu doğal engellerin başında gelmekteydi. Aslında bu sorun ne sadece Osmanlılara ne de incelenen döneme özgü bir problemdi. Zira tarih boyunca meydana gelen kıtlıklarda ulaşım şartlarının ve kriz yönetimini içeren yardım düzeninin ilkelliği kıt-

114 BOA, MD 7, 100/267, 25 Rebiülevvel 975, 29 Eylül 1567.
115 Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 310, 387. Hanefilere göre ise simsarlık darlık zamanlarında mekruh olup sair zamanlarda mekruh değildir. Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 389.
116 BOA, MD 68, 67/130, H. 999, M.1590-1591.

lıkların şiddetini artırıcı faktörlerden biri olmuştur.[117] Bu sorunlara bağlı olarak ortaya çıkan ya da onlarla büyüyen iaşe darlıklarına geçmeden önce imparatorluğun genel olarak nakliye politikasına ve bu alandaki eksikliklere bakmak gerekmektedir. Her şeyden önce şu söylenebilir ki Osmanlı idaresi iaşe konusunda olduğu gibi bununla doğrudan bağlantılı olan nakliye konusunda da başkente önem vermişti. Bunun bir yansıması olmak üzere özellikle teknik gelişmelerin henüz yaşanmadığı bu dönemde nakliye ve ulaşım şartlarının başkent aleyhine genişlemesine ve gelişmesine müsaade edilmemiştir. Örneğin payitahtın önemli bir hinterlandı olan İzmir'in çevresindeki yolların gelişmesini istemeyen yetkililer bu durumun, tahılın serbest dolaşımına yol açacağını düşünerek genel olarak hububat ticareti ve nakliyesi üzerindeki devlet denetiminin zayıflayacağından korkuyorlardı. Ayrıca payitahta rakip olarak büyüyecek olan taşra şehirleri daha fazla hububat tüketeceğinden hiç arzu edilmez bir şekilde başkentin açlıklarla karşı karşıya kalacağından endişe ediyorlardı.[118]

Osmanlı şehirlerinde darlık ve kıtlık şartlarının aşılmasında deniz taşımacılığının rolü oldukça büyüktü.[119] Akdeniz ve Karadeniz'de oldukça güçlü bir konumda olan Osmanlılar iaşe tedarik sisteminde deniz yolunu etkili bir şekilde kullanmaya çalışıyorlardı. Bu kapsamda iaşe krizlerinin yaşandığı şehirlere zahire naklinde resmi ya da resmi hüviyet kazandırılmış sivil gemiler kullanılıyordu. Öyle anlaşılıyor ki bu sivil gemilerden olan rençper gemileri, devlet tarafından resmi bir kimlik verilen ve temel işlevleri "miri adına" taşımacılık yapmak olan gemilerdi. İaşe nakliyesinde kullanılan bu araçlar miri zahire gemileri gibi görev yapmaktaydılar.[120] Bu vasıtaların sahipleri ya da reisleri piyasadan devletin belirlediği fiyat üzerinden toplanan zahireyi darlık yaşanan

117 Susan Cotts Watkins - Jane Menken "Famines in Historical Perspective" *Population and Development Review*, C. 11, No. 4 (Aralık 1985), s. 653.

118 Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, s. 29.

119 Bu alana nehirleri de eklemek gerekir. Zira zahire nakliyesinde bu bölgeler de oldukça önemli bir role sahiptiler. Örneğin Basra'da 1566 yılı Ramazanında yaşanan kıtlıkta Diyarbakır beylerbeyine emir gönderilmiş ve *keleklere* (nehirlerde, özellikle Dicle'de kullanılan sallara) yüklenen bol ve kaliteli zahirenin Dicle Nehri üzerinden Basra'ya ulaştırılması istenmişti. *BOA, MD 5, 500/1359, Ramazan 973, Mart-Nisan 1566.*

120 Rençper gemilerinin yapımında da sivil gemi reisleri kendi iradeleri ile görev alıyorlardı. Yapım esnasında kullanılacak olan kerestelerin mümkün olduğu kadar miri kaynakların dışından seçilmesine özen gösteriliyordu. BOA, MD 58, 9/28, 6 Receb 990; 27 Temmuz 1582.

yere iletmek zorundaydılar. Bu gemi reisleri eğer kriz yaşayan bir şehir için zahire getiriyorlarsa ve alıcısı bütün bir yöre halkı ise bu durumda iskelelerde yine cari fiyatlar üzerinden talip olanlara satış yapıyorlardı.[121] Bundan başka navlun gemileri şeklinde ifade edilen gemiler de muhtemelen sivil yapılanma içindelerdi ve olağanüstü durumlarda kendilerinden faydalanılıyordu.[122] Darlık zamanlarında ücretlerinin karşılanması suretiyle zahire taşımayı kabul eden navlun gemilerinin sahipleri muhtemelen kendi araçlarının güvenliğini sağlamak ve besin maddelerini istenen yere zamanında ulaştırmak durumundaydılar. Başkentin böyle bir sıkıntı yaşandığı 1597 yılında Karadeniz'den gelen rençper gemilerinin yanında navlun gemileri de kullanılmış ve bunlara yüklenen zahireyi sahipleri başkente kendi gayretleri ile ulaştırmışlardı.[123]

Osmanlı idaresinin genel politikası böyle olmakla beraber kara ve deniz yollarının ulaşım ve nakliye bakımından büyük eksiklikleri vardı. Yolların çoğunlukla düzensiz oluşu, güven zafiyeti ve nakliye vasıtalarının yetersizliği gibi sorunlar incelenen dönemde önemli birer problem olarak reayayı ve devleti zorlamaktaydı. Ulaşım altyapısındaki bu eksiklikler kuşkusuz üretim değerlerine de yansıyordu. Anadolu için düşünüldüğünde söz konusu sorunlar artı ürün oluşumu için gerekli olan müteşebbis ruhu derinden etkiledi ve kapalı ekonomi modelinin aşılamamasının nedenleri arasında yer aldı.[124] Bu alandaki çeşitli sorunlarda devletin çözüme ulaşma kapasitesi de sınırlıydı. Örneğin ülkede yeterince deve vardı ama resmi nakliye teklifleri ucuz olduğundan hayvan sahipleri devletle anlaşmaya yanaşmıyorlardı. Dolayısıyla kara nakliyesi oldukça pahalıya mal olmaktaydı.[125] Nakliyatın ka-

121 BOA, MD 7, 909/2489, 23 Cemaziyelevvel H. 976. M. 1568-1569; MD 35, 14/ 28, 15 Rebiülevvel 986, 22 Mayıs 1578; MD 36, 364/ 941, M. 1578-1579.

122 Navlun, kelime anlamı olarak taşınmak üzere gemiye yüklenen eşyanın tümü, bunun taşınma ücreti ve bir geminin mal ve yolculardan elde ettiği tüm gelirler manasına gelmektedir. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 917.

123 *Bursa Şeriyye Sicili B-13, Sayfa No. 187, Belge No. 2707, Zilhicce 1005,Temmuz-Ağustos 1597.*

124 İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İstanbul 1990, s. 33. Kapalı ekonominin hâkim kalmasında Osmanlı iktisat zihniyeti kadar köylünün ürettiği malı pazara götürme zorlukları da etkili olmuş olmalıdır.

125 Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s. 32, 33. Bu pahalılık başka dönemler ve başka coğrafyalar için de geçerliydi. Örneğin Fransa'da 18. yüzyılın ikinci yarısında gemiyle 400 km taşınan bir buğdayın fiyatı iki kat artıyordu. Cormac Ó Gráda., Jean-Michel Chevet, "Famine and Market in Ancien Régime France," The Journal of Economic History, C. 62, No. 3 (Eylül 2002), s. 716.

rada pahalılığı ve emniyetsiz oluşunun yanı sıra yük hayvanı temininde karşılaşılan zorluk ve çoğu yerde karşılaşılan engebeli ya da bozuk araziler kara nakliyatını zorlaştıran faktörler arasındaydı. Aynı şekilde deniz nakliyesinin de kendi içinde sorunları vardı. Bu alanda yapılan taşımacılık faaliyetlerinin ucuzluğuna karşın taşımanın sadece yeterli rüzgâr olması durumunda mümkün olması ve her zaman muhtemel olan korsan saldırıları, istenilen yerlere zamanında ve yeteri kadar gıda maddesi naklini zorlaştırıyordu.[126] Dahası rüzgâr sadece denizde değil karada da ulaşımı olumsuz yönde etkiliyordu. Zira belirgin bir şekilde düzenlenmemiş olan yollar rüzgârla kalkan tozların, üzerlerini örtmesi nedeniyle adeta kayboluyordu.[127]

Hububatın belirli bir bölgede toplanması ya da kriz yaşanan yerlere süratle nakledilmesi hususunda yaşanan zorluklarda ülkenin coğrafi şartları kadar, önemli bazı birkaç şehir dışındaki bölgelerin altyapı bakımından yeterince desteklenmemesi de eksiklik olarak kalmıştır. Örneğin imparatorluk sınırları içinde iskelelere hasarsız ve hızlı bir şekilde yük taşıyabilmek hiç de kolay bir iş değildi. İzmir ya da İstanbul gibi kısmen gelişmiş ve göz önünde olmaları nedeniyle daha iyi korunan limanların hinterlantlarına olan bağlantı yollarının taşrada olmaması büyük bir problemdi. Dolayısıyla bu eksiklik kısa sürede zahire ihtiyacının karşılanmasına ihtiyaç duyan liman kentlerini ya da onların art alanlarındaki bölgeleri zor durumda bırakıyordu.[128] Ne var ki kısmen iyi durumda olan başkent dahil sözü edilen ve sağlam bir şekilde korundukları düşünülen bölgelerdeki yollar da aslında ulaşım ve nakliye açısından yeterli değildi. Bu durum yabancı gözlemcilerin dikkatini çekmişti. Örneğin 1599 yılında Zeytun'dan (Lamya Körfezi-Yunanistan) geçen İngiliz Seyyah Thomas Dallam, günlüğünde Osmanlı yollarının darlığından şikâyet etmiş ve oldukça eğimli olan yollarda atla giden birinin düşmesi halinde hem kendisinin hem de atının hayatının tehlikeye girebileceğini ifade etmiştir.[129]Yine

126 Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s. 35.
127 Seyyah Reinhold Lubenau, Mudanya-Bursa arasında seyahat ederken böyle bir durumla karşılaşmış ve beraberindekilerle birlikte sürekli yolunu kaybetmişti. *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi*, s. 485
128 Örneğin 17. yüzyıl ortalarında Ünyeliler, kazalarını Boğazhisar İskelesi'ne bağlayan yolların taşlık ve araba intikaline müsaade etmeyecek kadar engebeli olmasından dolayı serzenişlerini dile getirmekteydiler. BOA, A.DVN.ŞKT.d.0001, Sayfa No. 20, Hüküm No. 144, H. 1059, 1649.
129 James Theodore Bent (Editör ve Önsöz yazarı olarak), *Early Voyages and Travels in The Levant, I-The*

17. yüzyılın ikinci çeyreğinde İngiliz elçiliği göreviyle başkentte bulunan John Finch de yolları dar ve tümsekli olmasından dolayı eleştirmişti.[130] Ülkenin en iyi alt yapısına sahip olan payitahtın yollarının dahi beğenilmemesi ülke adına ciddi bir soruna işaret ediyordu.[131]

Oysa iaşe nakliyesinde sorun yaşanmaması için yolların yaz-kış açık kalması, insanlar kadar hayvanların ve onların çektiği arabalar ve yüklerinin de geçebilmesine uygun olması gerekmekteydi. Darlık dönemlerinde bu hayvanların ve araçların geçişi çok daha önem kazanmaktaydı. Öyle ki iki arabanın aynı anda geçişine izin vermeyecek derecede dar olan bazı yollar tek başlarına bu eksiklikleri nedeniyle bile darlığa sebebiyet verebiliyordu.[132] Özellikle kış aylarında, dar olan yollar kapandığında ya da çöktüğünde bunun halkı buhrana sürüklemesi şaşılacak bir şey değildi. Nitekim Rodoscukluların sık sık yaşadıkları ve H.983 (M.1575-1576) yılında ciddi bir buhran haline dönüşen darlığın sebebi kendilerini hayata bağlayan yolun kış aylarında kapanmış olmasıydı. Nihayet şehirli ve köylü bütün halkın imece usulü ile çalışarak yolu açmalarıyla sorun geçici olarak çözülmüştü.[133]

Yine bu çalışmada incelenen döneme ait ulaşım araçları da teknik bakımdan oldukça yetersizdi. Anadolu'nun belki büyük şehirleri arasında tekerlekli arabalar vardı[134] ama 17. ve 18. yüzyıllarda bile ülkenin dar yollarında kullanılamayan bu arabalar çok yaygın değildi.[135] Bu konuda devletin

Diary Of Master Thomas Dallam, 1599-1600. II-Extracts From The Diaries Of Dr. John Covel, 1670-1679 With Some Account Of The Levant Company Of Turkey Merchants, Londra 1893, s. 83.

130 G. F. Abbot, *Underthe Turk In Constantinople A Record of Sir Jonh Finch's Embassy 1674-1681*, Londra 1920, s. 33, 139.

131 Üstelik bu sorun başkentle ya da sadece o yüzyılla sınırlı bir sorun da değildi. Zira 18. yüzyılın ortalarında Batı Anadolu'da ve Suriye ile Filistin'de bulunan İsveçli botanikçi ve seyyah Frederick Hasselquist, imparatorluk yollarının oldukça kötü olduğunu, tümsek ve çukurların bulunduğu, yollardaki taşların da yolculuğa izin vermediğini görmüş ve buna çok kızmıştı. Frederick Hasselquist, *Voyages and Travels, In the Levant In the Years 1749, 50, 51, 52*, Londra 1766, s. 35

132 1575 kışına girerken Gemlik'teki yolların dar olması İzniklilere yeterince zahire ulaştırılamamasına ve darlığa neden olmuştu. Bu durum başkente iletilmiş ve yörenin ileri gelenleri ve sipahilerin yardımı ile yolun genişletilmesi çalışmasının başlatılması kararı alınmıştı. BOA, MD 28, 41/100, Receb 983, Ekim-Kasım 1575.

133 BOA, MDZ 2, 227/590, H. 983, M. 1575-1576.

134 1554-1562 yılları arasında Osmanlı başkentinde iki kez görevli olarak bulunan Avusturyalı elçi Ogier Ghiselin de Busbecq, İstanbul-Bursa arasında hareket eden tekerlekli arabalara rastlamıştı. Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 1, s. 342.

135 Braudel,*II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*,C.1, s. 343.

sahip olduğu ikmal araçları yetersiz olduğunda deniz ulaşımında olduğu gibi sivil taşıyıcıların arabalarından yararlanılıyordu. Bunlara ödenen ücretler rastgele değil belirli bir rayiç üzerinden belirleniyordu. Bu hassas fiyat politikasında yaşanan bir aksaklık da iaşe krizi çıkarma potansiyeline sahipti. Mesela araba sahipleri olması gerekenin üstünde bir ücret talep ettiklerinde zahire taşınan yerlerin darlıkla karşılaşmaları olağandı.[136] Gerçekten de nakliye ücretlerinin kıtlık süreçlerinde artma veya artırılma eğiliminde olması da ciddi bir probleme işaret ediyordu. Bu durumda yollar ne kadar düzenli olursa olsun ya da görevliler işlerini ne kadar iyi yaparlarsa yapsınlar yine de krizlerin derinleşmesinin önüne geçilmesi hayli zorlaşıyordu. Konu ile ilgili Arap topraklarından alınan şu örnek vaka meselenin önemini anlatması bakımından anılmaya değer niteliktedir. Şöyle ki, Haremeyn bölgesinde H. 979 ve H. 980 (M.1571-1573) yıllarında kuraklığa bağlı olarak büyük bir kıtlık ve pahalılık ortamı yaşanmaktaydı.[137] Bu dönemde halkın önemli bir kısmı topraklarını bırakarak başka yerlere göçmüştü. Ancak burada asıl önemli olan sorun göçler değil çekip gidenlerin içinde deveci kabilelerinin bulunmasıydı.[138] Dolayısıyla bölgenin ihtiyaç duyduğu buğday nakledilemiyordu. Bu durumda Arapların develerine başvurulmuş ancak onlar da hem sayı hem de güç bakımından yetersiz görülmüştü. Ayrıca normal zamanlarda Medine'ye yük taşıyan develerden hayvan başına iki tam altın alınırken kıtlık şartlarında bu fiyat deve başına altı tam ve bir çeyrek altın seviyesine fırlamıştı. Medine kadısı bu durumda fiyatın en fazla dört altın olabileceğini eğer daha ucuz bir ortam doğarsa bu fiyatın da aşağı çekilebileceğini ilan eden bir fetva yayınlamıştı. 1577 yılında yine Medine'de yaşanan kıtlıkta da nakliyecilerle taşıma ücreti konusunda yaşanan anlaşmazlık zahire transferine engel olan bir probleme dönüşmüş ve bu olay kıtlığın olumsuz etkisini artırmaktan başka bir işe yaramamıştı. Nitekim Yenbu bölgesinden Medine'deki fakirlere getirilen deşişe buğdayı ile diğer çiftçilerin buğdaylarından fazladan kira ücreti istendiğinde hem bu buğdayın sahibi olan tüccar hem

136 1573-1574 yılında Malkara ve Çorlu'dan İstanbul'a zahire taşıyan arabacılar devletin ödediğinden daha fazla ücret istediklerinde başkentte darlık ortaya çıkmıştı. BOA, MD 23, 206/425, H. 981, M.1573-1574.

137 BOA, MD 21, 16/56, H. 980, M.1572-1573.

138 *"...Dört-beş yüz nefer olan kabileden ancak kırk elli kalub, onların dahi ekserisi celâ-yı vatan itmekle deveciler gayet kalîl kalub..."*

de ondan faydalanan fakir halk zarar görmüştü. Dahası deveciler de işlerini yapamadıklarından hayvanlarını kaybetmeye başlamışlardı. Bu duruma hemen müdahale eden divan, eski fiyatlara yeniden dönülmesi konusunda tarafları uyarmış ve halkın kıtlıktan kurtulması adına önemli bir adım atmıştı.[139] Yenbu'daki bazı görevlilerin haksız yere buğday üzerinden bac parası talep ettiklerine dair iddialar da divana yansımış, sonradan çıkarılan bu çeşit vergilerin kanunda hiçbir yeri olmadığı bildirilerek buğday nakline engel olduğu anlaşılan başka bir haksız gelişmenin de böylece önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Nakliye işinde kullanılan hayvanlar da kıtlık ortamından etkileniyorlardı. Böyle zamanlarda yeterli düzeyde beslenemedikleri için yürüyecek takatleri kalmadığı gibi bu sebeple toplu olarak telefleri bile söz konusu olabiliyordu.[140] Dolayısıyla zahire nakliyesinin pahalılığı ile orantılı olarak deve bulmak daha güç bir hal alıyor ve kimi zaman hiç deve bulunamadığından zahire taşınma işlemi yapılamıyordu. Örneğin 31 numaralı Mühimme Defterindeki bir hükme göre Anadolu eyaletinden İstanbul'a gönderilecek buğday Hamit ilindeki develerin çoğunun kıyılara inmiş olması sebebiyle taşınamamış ve başkentin beklenen rahatlaması gerçekleşmemişti.[141]

Zahire naklinde teferruat sayılabilecek ancak iaşe krizlerine etki edebilecek olan başka ihtiyaçlar da ortaya çıkmaktaydı. Bu anlamda hayvanlarla taşınan zahirenin kıtlık olan mevkiye ulaştırılabilmesi için çuval[142] ve ip tedariki de öyle çabuk halledilebilen bir mesele değildi. Bunların tedariki için önceden bir hazırlık yapılması ve bu faaliyetlerin eksiksiz yürütülmesi gerekiyordu.[143] Yaşanacak aksaklıklar darlıklara neden olacak bir soruna dönüşebiliyordu. Örneğin 1572 yılında Kıbrıs'taki askerlerin zahire konusun-

139 BOA, MD 29, 136/336, 16 Zilhicce 984, 6 Mart 1577'den nakleden Kahveci, *29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576)*, s. 179.

140 Askerin yaşadığı böyle bir örnek için bkz. Âsafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme*, s. 95.

141 BOA, MD 31, Sayfa No. 293'ten nakleden Arıkan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, s. 183.

142 Sarayın çuval ihtiyacı çıkarılan özel emirlerle karşılanıyordu. Balıkesir'den istenen üç yüz çift beyaz çuvalın hassas bir denge üzerinde yürüyen tedarik ve teslim süreci için bkz. Gündoğdu, *Balıkesir Şer'iyye Sicili ...*, s. 10.

143 Buğdayın cinsine göre taşınma şekli vardı. Buna göre gemilere yüklenen "aş buğdayı" çuval ile taşınırken bunun dışında kalan buğday gemilerin içine yığılmış olarak dökme halinde transfer ediliyordu. BOA, MDZ, 5, 116/361'den nakleden Bingül, "Mühimme Zeyli Katoloğundaki 5 Numaralı Defterin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi," s. 151.

da darlık yaşamalarına sebep olan gelişme, çuval ve hayvan kirası hizmetlerinden yararlanılan reayaya bu hizmetleri karşılığında ödenmesi gereken ücretlerin ödenmemesi ve onların da bu yüzden iaşe nakline yanaşmamaları olmuştu.[144] Özellikle askeri hareketlilik döneminde çuval tedariki daha da önem kazanıyor, ahaliden çuval ya da onun karşılığı olmak üzere çeşitli ücretler talep edilerek ihtiyaç duyulan buğday ve unun taşınmasına çalışılıyordu. Bu uygulama seferberlik dönemlerinde orduya buğday vermeye gücü yetmeyenlerden çuval ve gırâreler[145] alınarak da yürütülebiliyordu.[146] Tabii tüm bunların ötesinde mevsimin uygun olması[147] ve nakliye yolunun güvenliğinin sağlanması gerekmekteydi. Örneğin 1587 yılında Van'daki ambarlarda bulunan zahirenin Tebriz'e taşınması gerektiğinde, sözü edilen teçhizat konusunda sıkıntı olduğu gibi güvenlik şartları da hiç müsait değildi. Bu durumda bozulmaya yüz tutan zahirenin ancak asayiş temininden sonra tedricen naklinin sağlanması ve boşalan ambarların Diyarbakır'dan alınan zahire ile ikamesi gündeme gelmişti.[148]

Osmanlı yolları açısından önemli bir başka problem de daha önce ifade edildiği üzere zahire ticareti esnasında yol boyunca reayadan alınan haksız vergilerdi. Bu ödemeler, o yolları kullanarak ticaret yapanları, yani iaşe tedarik zincirinin çok önemli halkalarını teşkil eden tacir ve nakliyecileri oldukça rahatsız ediyordu.[149] Dolayısıyla yolların zaten eşkıya nedeniyle güvenliğinin tehdit altında olduğu bir süreçte bu uygulamalar onların cesaretini kırıyordu. Bu ise kaçınılmaz olarak iaşe krizlerinin hissedilen etkisini daha da artırıyordu.

İaşe krizleri döneminde şartların ağırlaşmasına neden olan temel amillerden birinin nakliyede yaşanan sorunlar olması bu alanda görev alan

144 BOA, MD 10, 138/215, 5 Şevval 979, 20 Şubat 1572. "Çuvalcılar"ın mesuliyetinde olan çuval tedariki hizmeti aksadığında yaşanan başka bir darlık için bkz. Sezai Sevim, "Bursa'nın B 118/332 Numaralı Şer'iyye Sicili (Merkezî Yazışmalar: Transkripsiyon ve Değerlendirme) H. 1027-1028 M 1617-1619," Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987, s. 83.
145 Gırâre, kıldan yapılan büyük çadırlara verilen isimdir. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, s. 963.
146 Halep ve Zulkadriye halkından böyle bir talep için bkz. BOA, MD 32, Hüküm No. 610 ve 611, 13 ve 17 Muharrem 987, 12-16 Mart 1579'den nakleden İzgi, *986 (1578) Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 146, 147.
147 Mesela nakliye sırasında hububatın yağışlardan da korunması gerekiyordu. Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s. 98.
148 BOA, MD 63, 30/49, 25 Muharrem 996, 26 Aralık 1587.
149 Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, s. 82.

resmi ve sivil kimlikli şahısların güvenilir kimselerden olmasını gerekli kılıyordu. Zira zahirenin kıtlık bölgelerine nakliyesi esnasında her zaman birileri tarafından çalınma tehlikesi vardı.[150] Yolculuk süresince uğranan mevkilerde de kriz olması durumunda bunun gerçeğe dönüşme olasılığı daha fazlaydı. Örneğin 1591 yılında İstanbul'da et darlığı baş gösterdiğinde sarayı endişelendiren mesele, Eflak ve Boğdan'dan yola çıkan koyunların Edirne'de gizlice kesilmesi tehlikesiydi. Endişe edenler haklı çıkmış, saraya kadar ulaşan duyumlara göre birileri Edirne'de bu hayvanların bir kısmını boğazlamışlardı.[151] Bu durumda hemen kayıtlara müracaat edilmiş olmalı ki Edirne kadısına, şehirde ayda 1000 adet koyundan fazlasının kesilemeyeceği net bir şekilde bildirilmişti.

Toprakların Terk Edilmesi ve Büyük Çiftliklerin Oluşumu

Buraya kadar verilen bazı örneklerde reayanın iaşe krizleriyle mücadele edemediği bazı durumlarda topraklarını terk ederek başka yerlere gitmek suretiyle çözüm aradıkları görüldü. Öyle anlaşılıyor ki köylüler topraklarını terk etme konusunda kendilerini bulundukları mekâna çok da bağlı hissetmiyorlar ve göçmek için mutlaka kriz çıkmasını beklemiyorlardı. Kimi zaman onlardan haksız yere istenecek bir vergi ya da üzerlerinde hissettikleri başka türlü kanunsuz talep ve baskılar topraklarını bırakmaları için yeterli bir sebep olabilmekteydi.[152] Dolayısıyla ağır vergi yükü, haksız istekler, savaş ortamının getirdiği sorumluluklar ve nihayet eşkıya baskınları gibi pek çok faktör reayanın köylerini terk etmeleri sürecini başlatan ya da hızlandıran vakalardı. Öyle ki köyler bazen toplu olarak boşaltılıyor ve birkaç yüz köy birden metruk hale gelebiliyordu.[153] Topraklarını boşaltarak

150 Sakız halkının yaşadığı kıtlıkta Drama ve Zihne'den gönderilecek zahirenin güvenilir reisler kanalıyla nakledilmesinin ısrarla vurgulanması önemliydi. BOA, MD 10, 267/416, 17 Receb 979, 5 Aralık 1571.

151 BOA, MDZ 5,116/361, 15 Ramazan 999, 7 Temmuz 1591.

152 Örnek için bkz. *Kayseri Şeriyye Sicili 27, Sayfa No. 219, Evasıt-ı Cemaziyelahir 1036, 26 Şubat-7 Mart 1627*. Aslında bu durum Osmanlı köylüsünün toprağını terk ettiğinde kendisine yeni topraklar bulabilmekte olduğunun bir göstergesiydi. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.1, s. 212.

153 Örneğin eşkıyalık vakaları nedeniyle Ohri, Prizren ve Kalkandelen çevresindeki üç yüz köy birden boşalmıştı. BOA, MDZ 8, Sayfa No. 7, Hüküm No. 22, 26 Haziran 1607'den nakleden Şahin, "Kuyucu Murad Paşa'nın Celâli Seferi Mühimmesi (1607)," s. 52. Yine Antalya ve Hamid bölgesi arasında gezen bir eşkıya grubu ise halka uyguladığı baskıyı adeta bir programa bağlamış, haftalık ve aylık periyotlarla

tarımsal faaliyetlerine son verenler, daha önce ifade edildiği gibi şehirlere giden ya da eşkıya arasına katılan kesimlerdi.

Aslında bu gelişmelerin mazisi biraz daha eskiydi. Zira Kanuni Sultan Süleyman devrinde reayanın paralı asker olarak yazılmaya başladığı dönemden itibaren topraklar ekilmemeye başlanmıştı.[154] Bu süreçte köylüyü topraklarını bırakarak paralı asker olmaya iten ana sebep devletin yeni ordu düzeninde bu çiftbozan gruplardan oluşturduğu askerlere olan ihtiyacıydı.[155] Ancak bu da sorunların mutlak çözümü manasına gelmiyordu. Örneğin 17. yüzyılın başlarında en iyi paralı askerler Bosna ve Arnavutluk'tan getirildikten sonra bu sefer de bölgede eşkıyalık olayları arttı. Dolayısıyla toprakların boşalması ve güvensizlik kıtlığa davetiye çıkardı.[156] Bu olumsuz gelişmeleri fark eden I. Ahmet kendi döneminde (1603-1617) büyük çiftliklere müsadere uyguladı ancak bunda pek başarılı olamadı.[157] Boş kalan tarımsal arazilerin köylü üretim dengesini sarsacak boyutlara ulaşması süreci engellenemedi.

Devlet kendi iradesi dışında yer değiştirilmesine hiçbir şekilde razı değildi. Zira özellikle üretici köylülerin şehirlere gelerek tarımsal ürün tüketicisi[158] olmaları asla hoş karşılanan bir durum değildi. Çünkü böyle bir olgu başlı başına bir darlık sebebiydi. Abaza Hasan Paşa isyanı sırasında Karaman, Sivas ve Maraş eyaleti ahalileri ekip biçmeyi bırakarak kimi Erzurum'a kimi Bağdat tarafına kaçınca hem kendileri hem de geride kalanlar ve onlardan vergi toplayanlar perişan olmuşlardı.[159] Ayrıca boşalan topraklar özellikle nüfuz sahibi kimselerin eline geçiyor ve aşağıda ayrıntısıyla inceleneceği üzere bir çiftlikleşme süreci yaşanıyordu. Zaten bu toprakların malikâne sistemi bünyesinde kimi nüfuzlu şahsiyetlerin elinde toplanması ve sıradan reayanın

köylülerden buğday almayı mutat hale getirdiklerinden 80 köylük bir bölgede sadece 15-20 köyün kalmasına sebep olmuşlardı. BOA, MDZ 8, Sayfa No. 24, Belge No. 100, 24 Ağustos 1607'den nakleden Şahin, "Kuyucu Murad Paşa'nın Celâlî Seferi Mühimmesi (1607)," s. 90.

154 Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 284.

155 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," s. 287.

156 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," s. 289.

157 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 64.

158 Çiftini bozarak tarım sektöründen zanaat sektörüne geçen reayanın varlığı bunu kanıtlıyor. *Ankara Şeriyye Sicili 25, Sayfa No. 283, Belge No.1019, Evail-i Receb 1041, 23 Ocak-1 Şubat 1632.*

159 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 5, s. 21.

oralarda ortakçı statüsüne düşmesi siyasi karışıklıklar, kıtlıklar ve buna benzer huzursuzluk dönemlerinin bir ürünüydü.[160] Hatta böyle zamanlarda miri araziler dahi yasadışı özel yollarla mülk gibi satılmaktaydı.

Yaşanan bu dönüşüm dönemin devlet adamlarını ve entelektüellerini rahatsız etmekteydi. Daha 16. yüzyılın ortalarında Şeyhülislam Ebussuud Efendi durumdan şikâyet ediyor ve toprakların bu şekilde el değiştirerek parçalanmasını yasadışı olarak görüyordu.[161] Şeyhülislamı asıl endişelendiren toprakların bölünmesi ve özel mülkiyete geçmesi halinde devletin kontrolünün ortadan kalkması ve bunun neticesinde verginin yeterli bir şekilde toplanamamasıyla birlikte toplumsal düzenin sarsılması tehlikesinin ortaya çıkması ihtimaliydi. Bir başka ifadeyle boşalan arazilerde tarım yapılamaması nedeniyle hububat üretiminde yaşanacak bir düşüş kıtlıkların habercisi olacaktı.[162] Yine IV. Mehmed devrinin önemli âlimlerinden Hezarfen Hüseyin Efendi'nin (ö. 1692) şu sözleri sarf ederken serzenişi de bu yönde olmuştu: "Şimdi erbab-ı tımar ekâbire hizmetkâr olup sefere giderler, karyeleri zulümden harab, mahsul alunmaz."[163] Dönemin etkin isimlerinden Gelibolulu Mustafa Âlî de kendi çağında köylülerin topraklarını terk ederek şehirlere yerleşmelerini eleştirmekte ve bunun hem kendilerini hem de onlar üzerinden beslenen askerleri perişan ettiğini gözlemlemekteydi.[164] Sadrazam Koca Sinan Paşa da köyden şehre gelenler için "... anun gibi şehirli olmayub bî-kâr olan olan eşkıya görülir..." diyerek sonradan gelen işsizleri tarımsal üreticilikten feragat edip atıl tüketici haline geldikleri için şiddetle eleştiriyor ve adeta onları eşkıya ile bir tutuyordu.[165]

160 Ö. Lütfi Barkan, "Çiftlik," *İA*, C.3, MEB Yayını, Eskişehir 1997, s. 395. Bu çiftlikler üzerinde yaşayan ve eski toprak sahibi olan ancak sonradan ortakçı ya da işsiz konumuna düşen kesimler hastalıklar ve fakirlik karşısında da oldukça dirençsizlerdi. Barkan, "Çiftlik, s. 397.

161 İnalcık, "Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Tax," *Essays in Ottoman History*, İstanbul, 1998, s. 160. Dönem ediplerinden Necati Bey (ö. 1509) de tımarların ayan ve ehl-i örfün eline geçmesinden şikâyetçi olmuştu. Halil İnalcık, "Ciftlik," *The Encyclopaedia Of Islam*, V. II, Leiden 1991, s. 33.

162 İnalcık, "Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Tax," *Essays in Ottoman History, İstanbul*, 1998, s. 163.

163 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fi Kavânin-i Âl-i Osmân*, Haz. Sevim İlgürel, TTK, Ankara 1998, s. 143.

164 Kafadar, *When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers...*, s. 156.

165 *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, s. 100.

Kitlesel göçler sonucu yer değiştirenler sonradan yerleştikleri bölgelerin kadim iaşe düzenine müdahil olmaları sebebiyle de sosyoekonomik sorunlara neden oluyorlardı. Zira arz yönlü yeterlilik ekonomisinin sorunsuz devam etmesi için sonradan gelenlerin mümkün olduğunca eski yerlerine gönderilmeleri şarttı. Mesela H.975 (M.1567-1568) yılında Rumeli ve Anadolu'dan gelerek İstanbul'a yerleşen çiftbozanlar Eyüp ve Kasımpaşa semtlerinde darlık oluşmasına sebebiyet vermişlerdi. Bunun üzerine bölgedeki görevli kadılardan beş yıldan fazla süredir orada yerleşenlere ve kefili olanlara izin verilmesi diğerlerinin ise oturdukları mahallelerdeki imam, müezzin ve kethüdaları yardımıyla tespit edilerek oradan gönderilmeleri istenmişti.[166]

İstanbul'da sayıları giderek artan özellikle işsiz gençler ve onların çevrelerinde biriken, genel ahlak kurallarına aldırış etmeyen kadınlar, bizzat sultan III. Murad'ı da endişelendirmiş, bunların mutlaka teftiş edilerek kendilerine, güvenilir kimselerden kefiller bulunması emredilmiştir.[167] Aslında İstanbul'a sonradan gelerek yerleşme arayışı içinde olanlar çalışabilecek kudreti olan insanlardı. Bunların Anadolu'nun güvensiz ortamında çalışmak yerine başkente gelerek daha kolay yoldan para kazanma gayretleri elbette idarecileri huzursuz ediyordu.[168] Aynı süreçte çeşitli vesilelerle problem çıkaran medrese öğrencileri cerre çıkarken yani para ve erzak toplamak ve bazı dini vecibeleri yerine getirmek için yollara düşerken yanlarına aldıkları hastalarla sokak sokak dolaşarak insanları rahatsız ediyorlar ve bu tavırları ile iaşe sistemine menfi yönde müdahil oluyorlardı. Daha kıdemlileri olan danişmendler ise sağır akrabalarıyla camilerde cerre çıkıyorlardı. Şüphesiz sarayın bu duruma müsaade etmesi mümkün değildi.

166 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, s. 140. Bu kimseler 2 Eylül 1567 tarihli bir hükmün açıkça ifade ettiği gibi şehrin *"maişeti babında müzayakaya düşmesine"* neden olmaktaydılar. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 77.

167 Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtîn*, C. 2, s. 223. Hatta terzi ve bakkal gibi işyerlerinde veya bekâr odalarında onar-onbeşer kişi kaldıkları anlaşılan bu kimselerin de kefile bağlanması ve aralarında çift bozanlar varsa bunların nereden ve ne zaman geldiklerinin tespitinin yapılması kadı Feyzullah Efendi'den istenmişti. Elbette bu işlemin amacı sonradan gelenlerin eski yerleşim yerlerine gönderilmelerini sağlamaktı. *Aynı yer.*

168 Aralarında Arapların da bulunduğu ve adeta organize suç örgütü gibi kümelenen bu kimseler kör cariyeleri zorla boyunlarına zincirler geçirmek suretiyle sokaklarda dilendirmekten de uzak durmuyorlardı. Yazarı Belirtilmemiş,"Vesîka-i Kadîme," *TOEM*, Cüz'ü: 8, S. 1 Haziran 1337, İstanbul 1329, s. 514. Belge 11 Muharrem 976, 6 Temmuz 1568 tarihlidir.

İdarecileri kızdıran husus çalışıp kazanmaya güçleri yettiği halde gençlerin bu işe tevessül etmiş olmalarıydı. Sonunda terk-i diyar edenlerden çok yaşlı ve muhtaç olanlar hariç diğerlerinin derhal geldikleri yerlere ve terk ettikleri işlerine döndürülmesi için subaşı görevlendirilmişti.[169]

Doğrusu, "yerlerinden kalkan" reaya sadece şehirleri darlığa sevk etmiyor, terk ettikleri bölgelerdeki üretimin durmasına da neden oluyorlardı. 1616 tarihinde muhtemelen eşkıya korkusu nedeniyle topraklarına bağlı köylülerin neredeyse tamamını kaybeden Ankaralı bazı zaim ve tımarlı sipahiler mahkemeye başvurup onların geri dönmelerini talep ettiğinde bu istekleri konusunda ağızlarından çıkan ilk gerekçe "mahsüllerine zaaf düşmesiydi."[170] Devlet kadıyı görevlendirerek yeni geldikleri Ankara şehir merkezinde ve kalesinde en az on yıldır sakin olan ve raiyyet olarak defterlere kaydedilenler dışındakilerin derhal eski yerlerine döndürülmesi yönünde karar alınca bir nebze rahatlamışlardı.

Aslında reayanın bulundukları yerlerden bu şekilde göç etmeleri çoğu zaman hayatta kalmak adına kullanabilecekleri son şansları anlamına geliyordu. Zira ailelerine bakabilecekleri kadar para kazanmak arzusundaki çalışan nüfusun kıtlık bölgelerini terk etmeleri ve iş bulabilecekleri alanlara gitmeleri kendileri için bir zorunluluktu. Midilli Adası'nda 1570-1573 yılları arasında yaşanan kıtlık süresince halkın bir kısmının iş bulabilmek amacıyla Anadolu'ya göç etmelerine benzer şekilde[171] insanlar en yakın merkezlere gitmeye mecbur kalıyorlardı. Aslında yaşadıkları yerlere kıtlık süresince yiyecek ulaşmayan insanların daha fazla takatten düşmeden göç ederek yiyecek bulabilecekleri bölgelere doğru hareket etmeleri şarttı. Budin'de 1596 baharında yaşanan kıtlık sırasında insanlar bulundukları yerlerden ayrılarak başka taraflara gitmişler, Selânikî'nin ifadesiyle "firar etmişlerdi."[172] Yazarın burada meydana gelen göçü anlatırken "firar" şeklinde kaydetmesi boşuna değildi. Çünkü bu göç önceden ayarlanan ve gidilecek yeri belli olan iradi bir yer değiştirme eylemi olmayıp insanların telaşla hayata tutunabilecekleri en yakın yerlere ulaşma çabalarının bir göstergesiydi.

169 *Aynı vesika.*
170 *Ankara Şeriyye Sicili 16, Sayfa No. 36, Belge No. 1055, Evasıt-ı Rebiülevvel 1025 28 Mart-6 Nisan 1616.*
171 BOA, KK, Gömlek No. 67, Sayfa No. 870, Belge No. 2, 8 Ramazan 980, 12 Ocak 1573.
172 Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*, s. 601.

Kıtlık şartları altında yaşamaya daha fazla dayanamayan insanların göçe kalkışmaları her zaman çözüm olmuyor, bu durum bazen sonu belli olmayan karanlık bir yola çıkmaları anlamına geliyordu. Bunun farkında olan ve hareket etmeye cesaret edemeyen ahali ise kıtlık mahallinde kalmaya devam ederek başka bir çıkmazı tercih etmek zorunda kalıyordu. 1585 yılı Ramazan ayında Tımışvar'da altı-yedi ay kadar süren kuraklık nedeniyle ortaya çıkan kıtlıkta yerli ahaliden bazıları başka yerlere göçmüşlerdi.[173] Göç etmeyerek yerlerinde kalanlar ise ellerindeki son nakit paralarını zahire almak için harcamışlar ve neticede vergi vermeye takatleri kalmamıştı. Daha sonra yağmurların yağması ve yeniden şartların normalleşmesi ile göçenlerin bir kısmı topraklarına geri dönerek yeniden zirai faaliyetlerine ve vergilerini ödemeye devam etmişlerdi. Bu durumda eşine çok rastlanmasa da hem yerlerinde kalanların hem de göçüp geri dönenlerin aldıkları riskten zararsız çıkmalarında mevsim şartlarının lehlerine dönmesinin etkisi büyük olmuştu.

Köylü üreticilerin topraklarından feragat etmesi bu alanda ciddi bir işgücü problemini de beraberinde getirmekteydi. Daha önce nüfus meselesi tartışılırken belirtildiği üzere tarımsal hayattan kopuş ciddi bir çalışmayan nüfusun doğmasına zemin hazırlamıştı. Aslında reayanın bu süreçte toprağını terk etmesi çoğu zaman zorunlu sebeplerle ortaya çıkmış bir durum olmakla birlikte güvensizlik ortamında yaşanan iktisadi ve psikolojik sarsıntıların insanları tarımdan ümitlerini kesmeye sevk ettiğini düşünmek zor değildir. Özellikle köylü ailelerin tarım dışında geçimlerini sağlayacak başka bir uğraşları ya da el zanaatlarının olmaması onların çaresizliğini artırmıştır. İşgücü sağlayan gençlerin boş kalarak şehirlere yığılmaları ya da asi gruplara katılmaları köylü aileleri daha büyük çöküntüler içine sürüklemiştir. Dolayısıyla devir itibariyle önemli bir problem oluşturan insanların "işsiz" olmaları hali çalışacakları iş bulamamalarıyla değil dönem şartlarının zorlamasıyla tarımsal üretimden kopmalarıyla açıklanabilir. Bu değişim Avrupa'daki çağdaşlarına benzer şekilde Osmanlı iaşe sisteminin yaşadığı zorlukların sıklığını ve şiddetini artıran bir başka gelişme olmuştur.

Tüm bunların üstüne iklimin incelenen dönemdeki maksimum değerleri görme eğilimi reayayı tarımdan iyice soğutmuş olmalıdır. Neticede

173 BOA, MD 58, 293/746, 17 Ramazan 993, 12 Eylül 1585.

seyyahların da dikkatini çekecek seviyede ciddi bir motivasyon eksikliği ortaya çıkmış ve kimi bölgelerde insanlar çalışma hayatından bir hayli uzaklaşmışlardır. Nitekim 1576'da Ulubat'tan geçen Alman Seyyah Stephan Gerlach insanların verimli arazileri kullanmadıklarını ve tembel tembel vakitlerini boşa geçirdiklerini gözlemlemişti.[174] Seyyah bölgedeki bağların bakımsızlıktan harap hale gelmiş olduğunu görünce çok şaşırmıştı.[175] Yine aynı gözlemci Edirne'den Filibe'ye giderken gayrimüslimlerle meskûn bir köyün arazilerinin oldukça verimli olduğunu ancak halkın işlemediğini görmüştü. Gerlach buna sebep olarak artı ürüne Türklerin el koymasındansa insanların ancak kendilerine yetecek kadar ekim yaptıklarını ileri sürmüş ve zikredilen güven ortamının eksikliği nedeniyle reayanın tarımdan kaçması sorununun canlı şahidi olmuştur.[176] Öyle anlaşılıyor ki reayanın bu tavrı sonraki dönemlerde de pek fazla değişmemiştir. Zira 18. yüzyılın başlarında pek çok kez defterdarlık görevi yapan Sarı Mehmed Paşa (ö. 1717) da kıtlıkların sebebinin arazilerin ekilmeden boş kalması olduğunu belirtmekte ve buna müsaade edilmemesi gerektiğini ikaz etmekteydi.[177] Yine 1749 yılında İzmir'de bulunan ve çeşitli Osmanlı topraklarını gezen İsveçli botanikçi Frederick Hasselquist de benzer durumlara şahit olmuştu. Osmanlı çiftçilerinin İzmir'de toprakları iyi ekemediğini, çok az eğimli tepeciklerin

174 Sicillerde geçen bazı ifadelerin bu görüşleri destekler nitelikte olduğu görülmektedir. Nitekim Ocak 1619 tarihli bir fermanda Bursa'nın Tarhala ve Akmezar kazalarında halkın ziraatla uğraşmak yerine tütün içerek vakitlerini geçirmeleri şiddetle eleştirilmiş ve bunun önlenmesi için kadıya defalarca emir yazılmıştır. Bursa Şeriyye Sicili B 118/332, Sayfa no. b28'den nakleden, Sevim, "Bursa'nın B 118/332 Numaralı Şer'iyye Sicili," s. 66. Özellikle Sultan IV. Murat döneminde bilâd-ı selâse başta olmak üzere pek çok şehirde arttığı anlaşılan kahvehanelere ve tütün içimine karşı Osmanlı yönetiminin tutumu bellidir. Ancak belli olmayan, yıllardır eşkıya şerrinden ve mevsimsel zorluklardan bunalan insanların bu alışkanlıklara sürüklenmelerinin nedenleri arasında yaşadıkları bunalımların olup olmadığıdır. Toplumun bu sarsıntıların ağırlığını hafifletebilmek için kahve ve tütün içerek kahvehanelerde huzur bulmaya çalışmış olması hiç de uzak bir ihtimal değildir.

175 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, s. 443.

176 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, s. 827. Ancak burada, bazı yerlerde araziler arasında çölleşmeye neden olacak kadar su yüzüne çıkan yetersiz ve kalitesiz tarım faaliyetlerinin görülmesinde köylünün fakirliği ve kullandığı aletlerin ilkelliği de önemli bir etken olmuştur. Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 2, s. 150.

177 Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, s. 56. Yine aynı şekilde 1760-1767 yılları arasında Kıbrıs'ta bulunan Tuskan Konsolosu Giovanni Abbe Mariti de Kıbrıs Adası'ndaki çok verimli arazilerin nasıl olup da birer bahçe haline getirilmediğini sitemkâr bir ifade ile dile getirmekteydi. Abbe Mariti, *Travels Through Cyprus, Syria and Palestine With A General History of the Levant*, C. 1, Dublin 1792, s. 44

olduğu bölgelerin ise hiç ekilmediğini gören seyyah ve bilim adamı ayrıca bol ve verimli arazilerde beslenen hayvanların sayısının olması gerekenden daha az olduğunu görmüş ve bu durumu eleştirmiştir.[178]

Buraya kadar çeşitli örnekleri ile görülen gelişmelerin ötesinde reayanın çift bozan olmak için her zaman yaşadığı yeri terk etmesi gerekmiyordu. Bulundukları mahalde yaşamaya devam ederek tarımla ilişkisini kesen ve sair zanaat işlerine karışarak ekim-dikimden uzaklaşanlar da çift bozmuş sayılıyordu. Bu durumda o yerleşim yerinin darlık ve hatta kıtlıkla yüzleşmesi olağanüstü bir durum değildi. III. Murad devrine ait olan Pojega Sancağı Kanunnamesinin Kanun-ı İskele-i Ösek kısmında yer alan bilgilere göre Budin'e bağlı Ösek ahalisinden reaya yazılanların önemli bir kısmı temel işleri olan toprağı ekmekten vazgeçerek çift bozmuşlar ve çanakçılık, çömlekçilik, balıkçılık ve değirmencilik gibi kâr getiren tarım dışı işlere yönelmişlerdi. Bunun üzerine yörede ne gereğince vergi toplanabilmiş ne de beslenmek için yeteri kadar mahsul elde edilebilmişti. Bu ise beklenildiği gibi ahaliyi açlık ve kıtlık şartlarıyla baş başa bırakmıştı.[179]

Bu süreçte elbette çalışmak istemeyen ya da arazilerini bırakmak zorunda kalan reayanın terk ettiği topraklar sahipsiz kalmıyordu. Zira özellikle 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı ülkesinde önemli bir çiftlik oluşturma hamlesi yaşandı.[180] İmparatorluğun her tarafında olmamakla birlikte, özellikle mevat statüsündeki boş ya da terk edilmiş araziler bu çiftliklerin içine çekildi.[181] Daha sonra bu süreç miri toprakları da kapsayacak şekilde genişledi.[182] Bu dönemde sadece köylüler değil kimi yoksul tımar sahipleri de gelirlerini ferağ etmeye başlayarak bu sürece hız verdiler.[183] Ancak gide-

178 Frederick Hasselquist, *Voyages and Travels, In the Levant In the Years 1749, 50, 51, 52*, Londra 1766, s. 34. Yazar aynı cümlelerinin devamında aslında çok verimli olduğunu gördüğü İzmir'in her tarafının meyve bahçeleri ile dolu olması gerektiğini ancak bunlara rastlamadığını eklemişti.
179 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 9/I. Kitap I. Ahmed Devri Kanunnâmeleri, 9/II. Kitap II. Osman Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul 1996, s. 269.
180 Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 253. Örneğin Manisa'da büyük toprak mülkiyetinin ilk numuneleri olan çiftlikler 16. yüzyılın sonlarında artmıştı. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 225.
181 Halil İnalcık, "The Emergence of Big Farms, Çiftliks: State, Landlords and Tenants." Contributions a l'historie Economique et Sociale de l'Empire Ottoman Collection," *Turcica*, III, (Louvain: Peeters, 1984), p 109.
182 İnalcık, "The Emergence of Big Farms, Çiftliks: State, Landlords and Tenants.," s. 112.
183 Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699," s. 673.

rek genişleyen çiftlikler küçük ölçekli toprakların hâkim olduğu köy ekonomisini sarstığından özenle dikkat edilen bir mesele haline geldi. Zira seyrek yerleşmeli yerlerde topraklarını genişleten nüfuzlu çiftlik sahipleri çeşitli baskılarla meskûn köylüleri topraklarını terke zorlamaktaydı. Bunların başında su kaynaklarını kesmek geliyordu.[184] Bu durum özellikle Celali baskınları sırasında ortaya çıkan boşlukta iyice ayyuka çıkmıştı. İsyanlar nedeniyle köylülerin terk ettiği arazilere büyük nüfuz sahipleri el koymaktaydılar.[185] Özellikle yanlarına topladıkları levendler ile nüfuz sahibi olan kasabalı ayan, eşraf, yeniçeri, sipahi ve çavuş hüviyetindeki şahıslar köylerde boşalan yerleri zorla ele geçirdiler.[186] Üstelik ortamın oldukça uygun olduğu sefer zamanlarında bu baskı adeta mutat bir uygulama haline dönüştü.[187]

Bu süreç kıtlık nedeniyle göçen reayanın bıraktığı arazilerin hassa çiftlikleri içinde erimesiyle beraber ilerledi. Pek çok örnekten birini anmak gerekirse Harput'ta 1518 yılında padişah haslarına ait gelirlerin köy ve mezralardaki gelirlere oranı yüzde 35 iken bu rakam 1566 yılında yüzde 71'e ulaşmıştır.[188] Şüphesiz bu ciddi bir büyümeyi ifade etmektedir. Bu durum biraz farklı da olsa Balkanlar'da da görülmekteydi. Zira finansal zorluklarla karşılaşan devlet bölgedeki pek çok tımarı mülk ya da vakıf olarak özel mülkiyete açmak zorunda kalmıştı.[189] Yine bu mülkleşme ve çiftlikleşme sürecinde Sırbistan, Makedonya, Bulgaristan ve Arnavutluk'ta zorbaların reisleri köylüyü toprağından zorla çıkartarak arazilerin kontrolünü devlete meydan okur bir şekilde ele geçirirken kırsal tüccar üzerindeki mali yükü de artırmaktaydılar.[190]

Her ne kadar resmi makamlar veya entelektüel kesim göçlere muhalif bir tavır almış olsa da devlet, önünün alınamayacağını gördüğü bu göç

184 Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699," s. 581.
185 Halil İnalcık, Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar," *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, İstanbul 1998, s. 22.
186 Akdağ, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi," s. 207.
187 Örneğin asayişsizliğin hâkim olduğu bir dönemde (1636-1638) tutulan 88 numaralı Mühimme Defterindeki konu ile alakalı belge yoğunluğu buna işaret etmektedir.
188 Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, s. 168.
189 Traian Stoianovich, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800," *The Journal of Economic History*, C. 13, No. 4 (Autumn, 1953), s. 398.
190 Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant," *The Journal of Economic History*, C. 20, No. 2 (Haziran 1960), s. 253.

vakalarına kendi kontrolü altında olduğu sürece pek ses çıkarmıyor hatta göz yumuyordu. Üstelik boşalan toprakların bir kısmına tımar sahiplerinin aleyhine olmak üzere kendisi el koyarak vergi toplamadaki etkin rolünü kaçırmamak için çaba sarf ediyordu.[191] Bunun neticesinde temelde vergi toplayabilme kaygısı içinde olan devlet, yerlerini terk ederek yeni alanlarda yerleşen insanlara sorun olmadıkları, yani vergilerini ödedikleri sürece müdahale etmiyordu. Bir örnek vermek gerekirse Kayseri'ye sonradan gelen bazı gayrimüslimler H.1015 (M.1606-1607) yılında cizyelerini ödemedikleri zaman sorun olmuşlardı. Oysa Malatya, Maraş, Sis, Adana, Elbistan, Çemişgezek, Harput ve Darende gibi yerlerden ayrılan bu insanlar birkaç yıldır burada yaşamaktaydılar.[192]

İaşe tedarik sisteminde önemli bir çatlağı ifade eden toprakların boşalması hadiselerinden prensipte pek de memnun olmayan idari makamlar, kimi bölgelerde çiftlikleşmeye karışmamış hatta teşvik dahi etmişlerdi. Özellikle 1590'lardan itibaren nüfus yoğunluğunun azalması nedeniyle bizzat devlet teşvikiyle nüfuz sahibi kimseler çiftliklerini genişletmişti. Bu durum özellikle İstanbul çevresinde mesela İznik Sancağı'nda belirgin bir şekilde görülmüştür.[193] Söz konusu tavırda başkentin artan gıda talebinin karşılanması isteği etkili olmuştu. Buralardan elde edilen ürünler İstanbul'u beslerken devletin artan sıcak para ihtiyacının karşılanması için artı ürünün nakit olarak elde edilmesi uygulaması olan iltizam da çiftliklerin oluşumu ile birlikte yürümekteydi.[194] Ayrıca özellikle Venedik başta olmak üzere Avrupa'nın tahıl ihtiyacına karşılık Osmanlı tarafının altın, gümüş ve lüks metaya olan talebi nedeniyle Avrupa'ya buğday kaçırılması hiçbir zaman tam olarak önlenemedi. Bu talep de çiftliklerin oluşumuna neden olan faktörlerdendi.[195]

Bu genel bilgiler ışığında incelenen dönemde reaya tarafından boşaltılan toprakların bir kısmının bazı nüfuzlu kimselerin elinde büyük

191 Faroqhi,"Towns, Agriculture and the State in Sixteenth-Century Ottoman Anatolia," s. 155.
192 *Kayseri Şeriyye Sicili 11, Sayfa No. 87.*
193 Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699," s. 577.
194 İslamoğlu-Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia," s. 405.
195 İnalcık, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies And New Findings," s. 86.

çiftliklere dönüştüğü anlaşılmaktadır. Ancak burada önemli olan çiftlikleşmenin darlık ve kıtlıklarla olan ilişkisinin ne yönde ortaya çıktığıdır. Her şeyden önce çiftlikleşmenin kimi yerlerde sulamanın geliştirilmesi arazilerin ıslahı[196] ve üretimin profesyonelleşmesi gibi bazı faydaları olmuş ise de bazı bölgelerde olumsuz sonuçları da beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır. Özellikle büyük çiftliklerin oluşumu gerek resmi görevi olan kimselerin gerekse ayan olarak ortaya çıkmaya başlayan ekâbirin büyük toprakları ele geçirme gayretini ifade etmesi nedeniyle küçük toprak sahipleri aleyhine gelişen bir durumu ifade etmekteydi. Aynı süreçte Osmanlı köylü ekonomisinin temelini oluşturan çifthane sisteminin öznesi olan reayanın bu gruplardan gelen baskı ile daha çok çift bozdukları anlaşılmaktadır. Bu ise iaşe tedarik sisteminde önemli bir problemi beraberinde getirmektedir.

Çiftlikleşme ile birlikte iaşe tedarikinde asıl problem olan husus üretimdeki azalma değil artı ürünün devletin kontrolünden çıkması nedeniyle reayanın zarar görmesi, bir başka deyişle provizyonizm ilkesinin işleyememesi demekti. Dolayısıyla çiftliklerin gelişimi ile ortaya çıkan artı ürün sıradan halka değil saraya, nüfuz sahibi ağa sınıfına, başkent halkına ve yabancılara yaramış ve taşradaki iaşe tedarik sistemine belirgin bir faydası olmamıştı. Ayrıca çiftlikleşmenin bir etkisi de hububat tarımı karşısında hayvancılık ile uğraşanların sayısının artması ve bu alanda kullanılan arazilerin tarım toprakları aleyhine genişlemesiydi.[197] Bu değişimin bir göstergesi olarak özellikle vakıf statüsü ile büyüyen çiftliklerde hayvan yetiştiriciliği yaygın bir hal aldı.[198] Bu değişimi tetikleyen temel etken Celali İsyanları sürecinde tarımdaki işgücü kaybının bu alana yönelmiş olmasıydı.[199] Dolayısıyla iaşe tedarik dengesinde hububat tarımı aleyhine işleyen süreç krizlerin daha derinleşmesinde önemli bir etken olmuştu.

196 Braudel'e göre çok fazla olmasa da 17. yüzyıldan itibaren Türkiye'de toprakların ıslahı çalışmaları başlamış ve buna büyük çiftlik sahipleri önayak olmuşlardır. Yazar buna örnek olarak Vardar bölgesindeki bazı alçak ve bataklık alanların ıslahını göstermektedir. Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 84.

197 Belki de bunun bir göstergesi olarak reaya hayvanların topraklarına zarar vermemesi için ekim yaptıkları arazilerinin etrafını hendekle çeviriyor ve bu konuda devletten destek görüyordu. BOA, MD 90, Hüküm No. 297, H.1056, M.1646.

198 İnalcık, "The Ottoman Decline and Its Effect Upon the Reaya," s. 351.

199 İnalcık, "The Emergence of Big Farms, Çiftliks: State, Landlords and Tenants," s. 111.

Bu çalışmada daha önce ele alınan verilerin gösterdiği gibi incelenen süreç Osmanlı dünyasında bir enflasyon dönemiydi. Özellikle bütçe rakamları başta olmak üzere makro ekonomik değerlerin iyi sinyaller vermediği ve fiyatların sürekli artma eğiliminde olduğu bu pahalılık ortamında reayanın maişetini temin etme mücadelesini zorlaştıran unsurlardan biri de yeterli derecede hasat elde edemediği zamanlarda nakit ihtiyacını sürekli yüksek faizle borçlanarak karşılamaya çalışmasıydı. Osmanlı ekonomik hayatında tefeciliğin 16. yüzyılın sonlarında, önceki dönemlere nazaran daha yaygınlaştığına dair kesin bilgiler yoksa da, bu dönemde para kullanımının arttığı bilinmektedir. Buna paralel olarak aynı süreçte köylülerin daha fazla borçlanmış olduklarını düşünmek mümkündür.[200] Jennigs'in, 1605-1625 yılları arasında Kayseri nüfusunun yaklaşık üçte birinin (ki neredeyse ekonomik olarak borçlanma gücüne sahip yaştaki kişilerin tümünün) bir şekilde kredi kullandığı ya da borç aldığı yönündeki önermesi her ne kadar daha kapsamlı araştırmalara gereksinim duyan bir tahmin olsa da dikkat çekici olmaktan uzak değildir. Yazar tarafından incelenen örneklerin yüzde 97'sinin ortaklıklar şeklinde değil de bireysel borçlanmalar olarak ortaya çıkması ve borçlanmaya konu olan meblağların son derece küçük oluşu insanların ciddi bir finansal krize düştüklerine işaret etmektedir.[201] Bu kadar az meblağlara muhtaç olacak kadar ekonomik seviyesi düşen reaya gerçek bir darlık ekonomisi içinde kalmıştır. Dönemin diğer sosyoekonomik verileri ile değerlendirilince bu durumun başka bölgelerdeki ahali için de söz konusu olduğunu tahmin etmek pekâlâ mümkündür.

Şüphesiz iaşe krizleri döneminde borçlananların oranı daha da artıyor ve böylece vergi ödeme güçleri azalan köylüler o yılın hasadı, ödenmesi gereken yerlere dağıtıldıktan sonra iki yakalarını bir araya getirebilmek için

200 Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 219. Cezar'a göre küçük birer çiftlik ünitesi olan köylü ailelerinde nüfusun artması genişleyen aileleri geçindirmeye yetmediğinden köylü ister istemez borçlanıyordu. Bu darboğazın ardından topraksızlaşma ve ırgatlaşma süreci yaşanıyordu. Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 83. Tabakoğlu'na göre ise kıtlık dönemlerinde avarız sandığından borç alan köylülerin sayısında artışlar olması dikkat çekicidir. *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, s. 328.

201 Jennings, "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records..." s. 175. Yazarın Kayseri'de, bu kadar hareketlilik olan bir ortamda borç ve kredi kaynaklarını ellerinde tutan büyük finansörlerin bulunmayışını tespit etmiş olması da mali krizin bir delili olarak kabul edilebilir.

sık sık borçlanıyorlardı.[202] Elde kalan ya da borç alınan paralar ancak beslenmeye yetecek kadar olunca onun da tükenmesi kaçınılmaz oluyordu.[203] Çok daha kötüsü ise kriz yıllarında borçlanan küçük çiftçi ünitelerinin borçlarına karşılık ellerindeki hayvanlarını, tarımsal araç-gereçlerini ve sonraki yılların mahsulünü de kapsayan tüm varlıklarını ipotek ettirtmek zorunda kalıyor olmalarıydı.[204]

İmparatorluk tebaasını bunaltan unsurlardan bir diğeri ise fiyat artışları ve paranın değerindeki düşüşler nedeniyle borçlanma faizlerinin sürekli yüksek seviyelerde seyretmesiydi. Zira 16. yüzyılda devlet tarafından müsaade olunan yüzde 15 oranındaki resmi borçlanma faizi gerçekte halk arasında yüzde 40 ila yüzde 50 arasında gerçekleşiyordu. Bu değerler üzerinden borçlanan köylüler gerek Rumeli gerekse Anadolu'da faizcilerin zulmü altında eziliyor ve tefecilerin eline düşen köylülerin sırf bu yüzden arazilerini bırakmak zorunda kaldıkları oluyordu.[205] Aslında salgun ve benzeri şekilde sık sık tahsil edilen çeşitli kanun dışı vergiler[206] veya bu vergilerin toplanması bahanesiyle yapılan zulüm ve soygunlar da köylüyü iktisaden o kadar takatsiz bir hale sokuyordu ki, bu kesimlerin ilk kıtlık senesinde faizcinin kucağına düşmesi adeta mukadderdi.[207]

İklim dalgalanmaları ve asayişsizlik ortamı başta olmak üzere çok çeşitli bileşenler nedeniyle Osmanlı topraklarındaki hasat getirisinin belirsizliği de köylüyü tefecinin insafına terk etmişti.[208] Özellikle yağış ve sıcaklık değişkenlikleri ile eşkıya baskınları nedeniyle köylünün ge-

202 Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, s. 147.
203 Tımışvar'da 1585 kuraklığında kıtlıkla yüz yüze gelen reaya elindeki paraları sadece yiyecek almak için harcayabilmiş ve o küçük meblağları da kısa sürede tüketmişti. BOA, MD 58, 293/746, 17 Ramazan 993, 12 Eylül 1585
204 Goubert, "The French Peasantry of the Seventeenth Century...," s. 71.
205 Akdağ, "Celali İsyanlarının Başlaması," s. 29. Örneğin 1572 yılında Rumeli'de yüzde 50 ile yüzde 60 faiz oranı üzerinden para işleten ribahorlar halkın bağ ve bahçe gibi varlıklarına el koydukları için onların göç etmelerine neden olmuşlardı. *Aynı yer*.
206 Zaten normal vergiler de öncekilere nazaran birkaç misli arttığı için halkın 16. yüzyılın sonlarında tefecilerin eline düşmesi işten bile değildi. İşin bir başka acı tarafı ise tefeciler arasında yeniçeriler, sipahiler, hattâ kadı, müderris, sancak beyi, çavuş, müteferrika ve sair resmi sıfatlı birtakım insanların olmasıydı. Akdağ, "Celali Fetreti," s. 71, 72.
207 Ömer Barkan, "Edirne Askeri Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659) I ," *Belgeler*, C. 3, S. 5-6, 1966, TTK Basımevi, Ankara 1968, s. 38.
208 Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, s. 134.

leceğini öngörebilmesi ve zaten yetersiz olan hasadından arta kalanlar ile nakit elde etmesi oldukça zordu. Dolayısıyla sıradan köylünün iaşe darlıkları dönemlerinde normal zamanlara oranla çok daha fazla tefecilerin eline düşmesi olağandı. Bu dönemde kredi sağlayıcı tefeciler olarak büyük çiftlik sahipleri olan mültezimler ve muhtekirler piyasada etkin rol alıyorlar ve onlar da enflasyonist ortamdan yararlanarak büyük kârlar elde ediyorlardı. Böylece geniş bir alana yayılan tefeci grupların daha kolay köylere sirayet etmeleri neticesinde Celali baskınlarından bunalan köylerin boşalma süreçleri hızlanmaktaydı.[209] Üstelik tefecilerin günün şartlarına uymak suretiyle bir anda etraflarına yüzlerce insanı toplayarak birer eşkıya hüviyetine bürünme yönündeki kabiliyetleri tebaa üzerindeki ağırlığın şiddetini artırıyordu.[210] Ayrıca reayanın tefecilere bir kez bağlandıktan sonra onlardan kurtulması kolay olmuyor, on yıllar boyunca üzerlerinde tahakküm kuran bu şahıslar adeta nesilden nesle halkın hayatını ipotek altına alıyorlardı.[211]

Reayanın ödeyemediği vergiler sonrasında borçlanarak tefeciler elinde biçare kalması, borçlandığı kimseler adına adeta köle gibi çalıştırılmaları neticesini doğurmuştu.[212] Dönemin şahidi Gelibolulu Mustafa Âlî'ye göre bunların elinde tebaanın canı çok yanmış ve adeta faizciler topluma hükmeder hale gelmişlerdi. Tefeciler ellerindeki nüfuzları kullanarak borç miktarlarını keyiflerince artırıyorlar, borcunu ödeyenlerin aslında ödemediklerini iddia ederek onları ve gelecek nesillerini borç batağına itmek suretiyle hayatlarını altüst ediyorlardı. Sonunda bunlardan bazılarının Rodos ve Kıbrıs adalarına sürülmesi ile halkın bir nebze olsun rahatlaması için önemli bir adım atılmıştı.[213] Gelibolulu Mustafa Âlî'nin tefeciler hakkındaki önemli tespitlerinden biri de vakıflar ile tefecilik ara-

209 Barkan-McCarthy,"The Price Revolution of the Sixteenth Century...," s. 27-28.

210 Hama'da bir tefeci iken etrafına iki yüz kişiyi toplayan Süleyman bu konuda ciddi bir örnek sayılabilir. BOA, MD 51, 48/152, 14 Recep 991, 3 Ağustos 1583.

211 Narde (Yanya) Kazası'nda bazı köylere sirayet ederek en az otuz yıl boyunca reayayı faizle borçlandıran ağa sınıfına mensup tefeciler köylüleri canından bezdirmişti. Onların baskısına daha fazla dayanamayan köylülerin bir kısmı çareyi oradan ayrılmakta bulmuştu. BOA, A.DVN. ŞKT. 001,Sayfa No. 178, Hüküm No. 737, H. 1060 M.1650.

212 İnalcık, "The Ottoman Decline and Its Effect Upon the Reaya," s. 346.

213 Ertaş, *Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Nasîhatü's-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni*, s. 78.

sında pek de bilinmeyen ilişkiye daha doğrusu vakıflarca bu kapsamda yapılan usulsüzlüklere dikkat çekmesiydi. Yazar, vakıflardan altı aylık borç alan bir kimseden bir yıllık faiz talep edildiğini, vakıf görevlilerinin dolaşımda olmayan değersiz paralarını zorla reayaya kabul ettirmeye çalıştıklarını ve bunları da değerlerinin üçer dörder katına verdiklerini belirtmekteydi. Böylece mütevelliler başta olmak üzere kimi vakıf ehli hem bu kurumları vebale sokuyor hem de insanları mağdur ediyorlardı. Çaresizce borç almak zorunda kalan halk ise buna ses çıkaracak güçte değildi.[214] Bu konuda özel bir örnek vermek gerekirse, Mora'da aynı zamanda bir vakfı olan Sinan ismindeki bir zaim, vakfı hesabına faizcilik yapmak suretiyle fukara halkın özellikle bir kısmını adeta kendine bağımlı hale getirmiş, onları zorbalıkla sindirerek neredeyse topraklarını terk ettirme noktasına kadar getirmişti. Tefeci zaim hakkındaki şikâyetin kayıt altına alındığı belgede geçen başka bir bilgi de dönemin sosyal ve ekonomik yapısını aksettirmesi bakımından oldukça mühimdir. Buna göre dara düşen halk o kadar zayıf bir durumdaydı ki tefecilerden aldıkları meblağlar bazen 20, 15 ve hatta 10 akçeye kadar düşüyor ve bunu dahi ödeyemiyorlardı. Reayanın bu çaresizliğinin farkında olan tefeci ve selemciler onların paralarını ya da para bulamazlarsa hayvanlarını ve mahsullerini gasp ediyorlardı. Baskının son noktası ise kendi hukuklarını uygulama cesareti göstermeleriydi ki bunu da yapmışlar ve reayayı hapsederek onlara işkence uygulamaktan çekinmemişlerdi.[215] Bu şekilde tefecilerin zararları neticesinde çaresiz kalan halkın bunu devlete bildirerek ödeyemedikleri vergilerden muaf tutulmalarını istemek gibi bir yola tevessül ettikleri de oluyordu.[216]

214 Ertaş, *Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Nasîhatü's-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni*, s. 144.
215 BOA, MDZ 3, 238/609; 15 Rebiülahir 984, 12 Temmuz 1576.
216 H.1015 (M.1606-1607) tarihli bir hükme göre Aydın, Saruhan ve Menteşe halkı *nüzul emri* için gönderilen görevliye faiz (*muâmele*) ile akçe aldıklarını, ayrıca vebanın kendilerini perişan ettiğini belirterek ödemelerinin o yıl için affedilmesini istemişlerdi. Çağatay Uluçay'dan nakleden Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 62.

Tablo 8

1 Aslında gıda maddelerindeki artış kıtlık öncesinde de başlayabilir. Hasadın kötü gideceğine dair belirtiler bir kıtlık habercisi olacağından kriz oluşmadan fiyatların artmaya başlayabileceğini unutmamak gerekir. Ó Gráda,"Making Famine History," s. 18.

2 BOA, MD 6, Hüküm No. 485, 5 Cemaziyelevvel 972, 9 Aralık 1564.

3 Bin kıyyelik hububat ölçüsü olup Arap topraklarında vezni değişmektedir. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, s. 88. Bir başka ifadeyle dokuz İstanbul kilesine denktir. Pakalın, *OsmanlıTarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, C. 1, s. 542.

4 BOA, MD 27, 267/630, H.983, M. 1575-1576. Belgede bir Yenişehir kilesinin beş İstanbul kilesi değerinde olduğu belirtiliyor.

5 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, s. 122. Burada koltukçuluk hareketleri fiyatların artmasında önemli rol oynamıştır. Bu konuda bkz. "Koltukçuluk" bölümüne.

6 Selâniki Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*, s. 444. Bu vakada fırtına nedeniyle şehre zahire gelmeyince ekmek çıkarılamamış ve fiyatlar artmıştır.

7 Akdağ, "Celali Fetreti," s. 71. Bu artışlarda kaçak olarak yabancılara zahire verilmesinin etkisi büyük olmuştur.

DARLIĞI VEYA KITLIĞI YAŞANAN GIDA MADDELERİ

Klasik Osmanlı iktisadi düzeninin yerinden oynamaya başladığı süreçte ortaya çıkan iaşe krizlerinin nedenleri ve onların boyutlarını genişleten faktörler bu şekilde açıklanabilir. Yaşanan krizlerin gerçek boyutlarını görebilmek için bu krizlere daha ayrıntılı bir şekilde bakmak gerekmektedir. Bu anlamda özellikle temel gıda maddelerinde yaşanan daralma ve kıtlık vakalarının nasıl bir seyir izlediği sorusu önem kazanmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada inceleme kapsamına alınan iaşe krizlerinin daha açık bir şekilde ortaya konabilmesi için toplumsal hayatta oldukça önemli yeri olan üç temel gıda maddesi seçilerek incelenmiştir. Başta buğday olmak üzere hububat kapsamındaki gıdalar ile et ve tuz konusunda toplumun çektiği sıkıntıların derinlemesine irdelenmesi iaşe krizlerinin yerel etkilerini ve sıradan insanın çektiği zorlukları daha iyi ortaya koyacaktır.

Buğday ve Mamulleri

Endüstri devrimi öncesinde hububatın insan hayatındaki yeri oldukça büyüktü. Buna paralel olarak iktisadi hayatın önemli bir kısmını tarımsal faaliyetler işgal ederken bunlar içinde hububat tarımı en büyük paya sahipti. Böyle bir iktisadi yapıda gelirler kadar giderlerde de bu besin grubu önemli bir yer işgal ediyordu. Zira insanlar emek ve sermayelerinin büyük kısmını tahıl kaynaklı gıdaları alabilmek adına harcamaktaydı.[1] Daha açık bir ifadeyle toprağın, neredeyse tüm yiyeceklerin ve pek çok hammaddenin kaynağı olduğu sanayi devrimi öncesinde hububat mahsulünde yaşanacak bir kriz tam anlamıyla felaket anlamına gelmekteydi.[2] Hububat kapsamına giren ürünler içinde özellikle yarı kurak iklimin etkin

1 Örneğin İngiltere'de sanayi devrimi öncesinde normal zamanlarda gıda harcamalarının yarısı hububat kapsamında olanlar için yapılmaktaydı. Randall Nielsen, "Storage and English Government Intervention in Early Modern Grain Markets," s. 1.Yine 1400'den 1750'ye kadar Avrupalılar büyük oranda ekmek tüketicisiydiler ve toplumun yarısından fazlası zorunlu olarak vejetaryendi. Wallerstein, *The Modern World-System*, C. I, s. 44.

2 Schofield, "The Impact of Scarcity and Plenty on Population Change in England, 1541-1871," s. 279.

olduğu kuru tarım kuşağında üretim işi esas olarak buğday ve arpa etrafında dönüyordu.[3] Bu iki ürün içinde de kuşkusuz buğday öne çıkıyordu. Zira buğday değişik iklim ve toprak koşullarında yetiştirilebilmesi, ucuz besin kaynağı olması yanında taşınması, depolanması ve işleme kolaylığı nedeniyle insanoğlunun yaygın olarak tarımını yaptığı temel gıdaların başında gelmektedir.[4]

Buğday her ne kadar sert iklim koşullarında yetişen bir ürün olsa da yetişmesi bazı hassas dengelere bağlıdır. Dolayısıyla bu dengelerin bozulması hasat yetersizliklerine neden olmaktadır. Örneğin Akdeniz'de hasattan önce sıcak rüzgârların esmesi buğdayın büyüme aşamasında kuruması-na, olgunlaşmışsa dökülmesine neden olmaktaydı.[5] Ayrıca buğdayın verim düzeyi de kıtlık ile alakalı bir durumdu. Bugünün teknik şartlarına çok uzak olan 16. ve 17. yüzyıl tarım koşulları düşünüldüğünde buğday üretimindeki zorluğa nispetle elde edilen hasılatın miktarı oldukça azdır. Zira imparatorluk genelinde buğday üretiminde tohum başına ortalama bire üç-dört ölçek civarında ürün alınmaktaydı.[6]

Hububat ürünleri içinde buğdayın oldukça önemli olmasının bir sebebi temel gıda maddesi olması ise bir başka sebebi de özellikle Akdeniz coğrafyası için düşünülecek olursa, genel olarak kıt bulunmasıydı. Bu durumun nedenleri arasında yaz kuraklıkları ve kış sellerinin yanı sıra hasatların yetersizliğini, birim başına verim düşüklüğünü, nadas uygulamasını ve buğday üzerindeki ağır vergileri saymak mümkündür.[7] Bu şartların sonucu olarak bölgede sık sık hububat krizleri yaşanmakta ve özellikle 16. yüzyılda Akdeniz sahasında genel tarımsal rekoltede düşüş görülmekteydi.[8] Bazen bu krizler 1590 yılında olduğu gibi oldukça

3 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 1, s. 187.

4 İsmail Özaslan (Önsöz Yazarı Olarak), *Türk Tarımında Buğdayın Yeri ve Önemi*, İstanbul Ticaret Odası Yayın No. 1996-55, İstanbul 1996, s. 1.

5 Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 1, s. 293. Buğday ziraatında topraktaki rutubetin çok büyük rolü vardır. Çünkü buğday da diğer ürünler gibi gıdasını topraktaki nem sayesinde su içinde erimiş olarak alır. Ziya Çekel, *Dünyada ve Türkiye'de Buğday*, İstanbul 1960, s. 5.

6 Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 143, 306.

7 Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 676. Türkiye'de buğday ekim alanlarının yüzde 70'inin yağışı yetersiz olan iç bölgelerde yoğunlaştığını hatırlamak gerekir. Özaslan, *Türk Tarımında Buğdayın Yeri ve Önemi*, s. 9.

8 Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 23.

kapsamlı oluyor ve tüm bölgeyi etkileyen ciddi bir "tahıl krizi"ne dönüşüyordu.[9]

Çağının iktisadi gelişmelerinden bağımsız olmayan Osmanlı ekonomisi de büyük oranda tarıma bağlı bir köylü ekonomisiydi. Genel olarak geçimlik tarım işletmeleri halinde küçük aile birimlerinden oluşan Anadolu'daki bu ekonomik yapı 1950'lerde traktörün iktisadi hayata girişine kadar çok fazla değişmeden devam etti.[10] Dolayısıyla iktisadi düzen içinde tarımsal üretime bağımlılık oldukça büyüktü. Merkezi bütçe gelirlerinin önemli bir kalemi, temeli zirai üretim olan tımar gelirleriydi ve bu gelirlerin tüm bütçe gelirlerine oranı 1527'de yüzde 37 gibi büyük bir rakamı ifade ediyordu. Üstelik bu rakam 17. yüzyılın sonlarında da hemen hemen aynıydı.[11] Yine 16. yüzyılın ikinci yarısında tüm Osmanlı sınırlarında tarımdan geçinenlerin oranı yüzde 90 idi.[12] Daha özel bir örnek vermek gerekirse Ordu Kazası'nda 1455 yılı verilerine göre geçim kaynağı tarım olan kesimin tüm nüfusa oranı yüzde 80 iken, bu rakam 1613 yılında yüzde 96,5 seviyesine yükselmiş, neredeyse herkes tarımdan geçinir hale gelmişti.[13] Bundan daha çarpıcı olanı ise buğdayın hububat içindeki ağırlığı ve hatta bazı bölgelerde tarımsal üretimin *monoculture* diye ifade edilen tek ürün yetiştiriciliği şeklinde sadece buğday üreticiliği haline dönüşmesiydi. 16. yüzyılda Anadolu'da pek çok yerleşim yerini inceleyen İslamoğlu-Faroqhi'ye göre bölgede buğdayın tüm ürünler içindeki payı yüzde 90 civarındaydı.[14] Yine ülkenin önemli bir tüketici nüfusunu barındıran İstanbul'da, incelenen dönemde

9 Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 250.

10 İnalcık, "Köy, "Köylü ve İmparatorluk," s. 1. 20. yüzyıl köylü ekonomisini konu edinen ve Tökin tarafından kaleme alınan eserdeki köylülerin yaşadığı iktisadi bunalımların bu çalışmada incelenen konular ile büyük benzerliği dikkat çekiyor. Bkz. Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*.

11 Tabakoğlu, *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, s. 247. Örneğin Antakya Kazası'nın tarımsal gelirlerinin tüm gelirlere oranı 1550'de yüzde 95,3 iken bu oran 1584 yılında yüzde 94,8 olarak gerçekleşmiştir. Gündüz, *XVI. Yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584)*, s. 170.

12 Pamuk, "Changes In Factor Markets In The Ottoman Empire 1500-1800," s. 12.

13 Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s. 91.

14 İnceleme alanında Çorumlu, Melegübü, Koçhisar, Mindaval, Kafirni ve Güre bölgeleri bulunmaktadır. İslamoğlu-Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia," s. 420. Yine Amasya'da 1576'da buğday üretiminin tüm hububata oranı yüzde 56 civarındaydı. Gürbüz, "Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı," s. 176. Aslında bir tahıl ülkesi olan Türkiye'de 20. yüzyılda dahi ekilebilen toprakların yüzde 87,7'sinde tahıl yetiştirildi. Buğday, ekili alanların yüzde 52'isini, arpa ise yüzde 26'sını kaplamaktaydı. Erinç-Tunçdilek, "The Agricultural Regions of Turkey," s. 202.

dükkân sayıları içinde en fazla olan işyeri grubu buğday üzerinden geçimini sağlayan esnafın sahip olduğu mekânlardı.[15] Hammaddesi buğday olan ve bu nedenle ona bağlı bir yaşam süren başkent esnafını ve dükkân sayılarını Evliya Çelebi şu şekilde sıralamaktaydı:[16]

Esnaf	Dükkân Adedi
Esnâf ı simitciyân:	70
Esnâf ı börekciyân:	200
Esnâf ı gevrekciyân:	55
Esnâf ı kâh[î]ciyân:	100
Esnâf ı gurâbiyyeciyân:	50
Esnâf ı çörekciyân:	200
Esnâf ı katâyifciyân:	50
Esnâf ı şehriyyeciyân:	10
Esnâf ı lokmacıyân:	20
Esnâf ı gözlemeciyân:	60
Esnâf ı uncuyân:	400
Esnâf ı beksumâtcıyan:	105
Esnâf ı nişasdacıyân:	300
Esnâf ı değirmenciyân:	985 adet değirmen
Esnâf ı un elekciyân	3000 (nefer)
Esnâf ı buğday çalkayıcıyân:	3000 (nefer)

Aynı durum tüketim maddeleri için de geçerliydi. Özmucur-Pamuk'a göre ortalama bir Osmanlı şehirlisi 1460-1860 arası indekslerinde bütçesinin yüzde 75-80'ini gıda giderleri için harcamaktaydı. Tüm harcamalar içinde unun yeri yüzde 24-32 arasındaydı.[17] Bu değerlerin de gösterdiği gibi başta Anadolu olmak üzere Osmanlı halkının esas yiyeceğini buğday ve ondan türetilen ekmek ile öteki unlu besinler teşkil etmekteydi.[18]

15 Mantran, 17. *Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul...*,C.2, s. 45.

16 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 1, s. 231, 232.

17 Özmucur-Pamuk, "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914," s. 298. Hayatı bu denli hububata bağlı olan şehirliler özellikle buğday kıtlığı başgösterdiğinde oldukça zorlanmış olmalıdırlar. Yaygın olan bu durum sonraki yüzyıllarda da pek değişmedi. Zira 19. yüzyılın başlarında bile ortalama bir aile bütçesinin en büyük harcama kalemi ekmekti. "Famine, Mortality, and Epidemic Disease in the Process of Modernization," s. 17.

18 Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C. 2, s. 143. Buğday ununun yüksek oranda protein, nişasta ve bazı vitaminleri taşıması, bu undan yapılan ekmeklerin büyük çeşitlilik göstermesi, kolay

Buğdayın bu önemi finansal hayatta de kendini göstermekteydi. Zira Osmanlı toplumunda her ne kadar nakdi bir ekonomi hâkim olmuşsa da özellikle kırsal kesimde çeşitli dönemlerde aynî ekonominin işlemeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Şeriyye Sicilleri'ne yansıyan çok sayıda belgede insanların paraya dokunmadan buğday ve arpa başta olmak üzere çeşitli nesneler üzerinden alışverişlerini yapmaya devam ettikleri ya da bunlarla alacak verecek ilişkisi içinde yer aldıkları görülmektedir. Öyle ki bazı defterlerden elde edilen izlenim buğdayın gerçek manada para yerine geçen bir metaya dönüşebildiği yönündedir.[19] Bu noktadan hareketle buğdayda yaşanan daralmanın finansal hayatın da daralması manasına geldiğini söylemek mümkündür. Bununla ilgili olarak, 1611-1612 yılında Ankara mahkemesinde görülen bir alışveriş davası önemli ipuçları barındırmaktadır. Söz konusu alışverişin taraflarından biri olan Aslan oğlu Sefer ismindeki bir şahıs, Ankara'da Hendek Mahallesi'nde sahip olduğu evini Budak oğlu Tord'a (?) kıtlık zamanında altı bin akçeye satmıştı. Tord, bu meblağın bir kısmını nakdi olarak değil buğday ve ceviz vererek ödemişti. Ancak satıcı olan Aslan oğlu Sefer sonradan bu satıştan rahatsız olmuş ve yanında getirdiği bir ferman ile fiyatın gerçek değerinden çok aşağı olduğunu ve bu nedenle kendisinin aldatıldığını ispat etmeye çalışmıştı. Bu fermana dayanarak evini geri istemişti. Ne var ki önceki satış yasal kabul edilmiş ve davasında muvaffak olamamıştı.[20] Aslan oğlu Sefer, kıtlık şartlarında buğdaya çok sıkıştığından olsa gerek evini satmak zorunda kalmış, muhtemelen kıtlık ortadan kalkınca ucuza verdiğine pişman olmuş ve geri almanın yolunu aramıştı. Ancak öyle anlaşılıyor ki Osmanlı adli sistemi buna müsaade etmemişti.

Daha önce ifade edildiği gibi Osmanlı toplumunda her ne kadar buğday üretimi 16. yüzyılın son çeyreğinde artmış olsa da bu alandaki arz talebi karşılayamamaktaydı. Buğday talebi ve bununla ilgili ticaretin önemini artıran gelişmelerin başında nüfus artışı yer almıştı. Ayrıca aynı dönemde uzun süren savaşlar nedeniyle ortaya çıkan askeri talep ile maiyetlerinde

pişirilmesi ve yüzde 30-40 oranında yakacak tasarrufu sağlaması diğer tüm tahılların unundan daha çok tüketilmesini sağlamaktadır. Hayati Doğanay, *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*, Ankara 2011, s. 57.

19 Örnekler için bkz. *Bursa Şeriyye Sicili, A-119, Belge Numaraları:205, 205, 206, 268, 269, 367, 529, 567.*

20 Ankara Şeriyye Sicili 13, 15/103'ten nakleden Çınar, *H. 1020-1021 Tarihli 13 Numaralı Ankara Şer'iye Sicili*, s. 117.

tarımsal üretim dışı insanları istihdam eden ehl-i örfün isteği buğday ihtiyacını artıran unsurlar arasındaydı.[21] Talebi artıran bu faktörlerle birlikte arz önündeki engeller buğday krizine davetiye çıkarır nitelikteydi. Bunlar üretimde yaşanan zorluklar, savaş ve isyan şartlarının getirdiği güvensiz ortam ile zaten zor olan nakliye şartlarının iyice yürüyemez hale gelmesi gibi olumsuz gelişmelerdi.[22] Üretimde daralma ve nakliyede yaşanan durağanlaşma süreci buğday krizlerini beraberinde getirdi.

Söz konusu krizler buğdayı işleyerek üretim yapan başta fırınlar[23] ve değirmenler olmak üzere çeşitli dükkân ve işletmeleri derinden sarsmaktaydı. Örneğin 1567 yılı Ramazan ayında başkentte hububat darlığı yaşandığında bundan değirmenler olumsuz yönde etkilenmişti. Su ile işleyen değirmenler kış şartlarında yeterli düzeyde çalışmadığından olsa gerek İstanbul kadısına gönderilen emirde at değirmenlerinin yapılması ve buradan elde edilen un ile fırınların dolayısıyla reayanın kış aylarında mağdur edilmemesi emredilmişti.[24] Ayrıca yazın kuraklık nedeniyle sular azaldığından kışın ise gıda getiren gemiler şehre ulaşamadığından değirmenler çalışamamış bunun sonucu olarak un ve ekmek darlığı başkenti zor durumda bırakmıştı.[25] İstanbul'daki mevcut değirmen sahipleri ve fırıncılardan, başka dükkânlardan ya da deniz yoluyla değişik kanallardan gelecek unu bekle-

21 Carl M. Kortepeter, "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century," *Journal of the American Oriental Society*, C. 86, No. 2 (Nisan - Haziran 1966), s. 112.
22 Kortepeter, "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century," s. 112.
23 Aslında başkentte fırınların kıtlığa düşmemek için kışın en az üç aylık stok yapmaları zorunluydu ve bu stok her fırın için gündelik dört *müd* buğday üzerinden hesaplanmaktaydı Mantran, 17. *Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul...*,C.1, s. 169. Fırınların bu duruma düşmemeleri için uyarıldıkları da oluyordu. Örneğin Hezarfen Hüseyin Efendi bu konuda şunları yazmaktaydı: "*...İstanbul'da... her furun üçer aylık kifayet edecek buğday tahmin zahiresi aldırmak gerekdir. Yevmiye işlediğinden ma'ada ana şiddet-i şitâ olup, gemiler gelmezse her bir furuna üçer aylık kifayet mikdarı buğday mevcud buluna.*" *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânin-i Âl-i Osmân*, s. 248.
24 BOA, MD 7, 85/230, 13 Rebiülevvel 975, 17 Eylül 1567. "Kıraç Değirmenleri" de denilen at değirmenlerinde daha çok kurak geçen dönemlerde mekanizmaları döndürmek için atın gücünden yararlanılmaktaydı. Ahmet Yiğit, "XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe Livasında Değirmenler," *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Bahar 2007, S. 18, s. 101. Alman Seyyah Reinhold Lubenau böyle bir değirmeni Şarköy'de (Tekirdağ) görmüştü. *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi...*, s. 138. Seyyah kaynağını belirtmese de 1587 yılında payitahtta 5852 adet at değirmeni olduğundan bahsetmektedir. *Reinhold Lubenau seyahatnamesi...*, s. 181.
25 BOA, MD 7, 104/273, 22 Rebiülahir 975, 26 Ekim 1567.

mektense kendi unlarını üretmeleri için fırınların yanında boş arsalar varsa buralarda at değirmenleri inşa etmeleri istenmişti. Benzer şekilde arsa bulamayanların ise başka mevkilerde bunu yapmaya çalışmaları istenmişti.

Burada yeri gelmişken ekmek için ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Zira dönemin dünyasında hayati önemi olan ekmeğin iaşe dengesinde sağlam bir yeri vardı. Sair zamanlarda bile çağdaşı toplumlara göre oldukça fazla tüketilen[26] ve darlık dönemlerinde daha da değerlenen ekmeğin imparatorluk idaresi ve toplum nazarındaki önemi oldukça büyüktü.[27] Bu konuda halka kasten ekmek darlığı yaşatanların imanlarını ve nikâhlarını yenilemek zorunda olduklarına dair kuvvetli fetvalar verilmekteydi.[28] Ekmekte darlık yaşandığı zamanlarda devlet ve halk nezdinde değişik çözümler üretilmekteydi. Örneğin Üsküdar'da bir darlık döneminde devlet habbazlarla ortak karar alarak fırınların sırasıyla ekmek pişirmelerini ve dükkânlarını nöbetleşe açmalarını, buna uymayanların ise beşer yüz akçe cerime ödemelerini hükme bağlamıştı.[29]

Hububat arzında yaşanacak bir daralma, "Narh" bölümünde üzerinde durulduğu gibi, ekmek fiyatlarının derhal yukarı yönlü hareketine

26 Alman seyyah ve eczacı Reinhold Lubenau Osmanlı ülkesinde çok fazla ekmek tüketilmesinden şikâyet etmiş "artık onun kokusuna bile dayanamıyorum" demekten kendini alamamıştı. *Reinhold Lubenau seyahatnamesi...*, s. 163.

27 Ekmeğin "manevi" ağırlığına dikkat çeken *Kitabu Mesâlihi'l-Müslimîn Ve Menâfi'i'l-Müminin*'in yazarına göre incelenen dönemde gayrimüslimler ekmek fırınlarını ele geçirmişlerdi. Oysa yazara göre çok önemli bir iş gören fırıncılar Müslüman olmalıydılar. Fırıncılar temiz ekmek yapmamaktaydılar. Yine onların ekmeği hızla yapıp çabucak para kazanma sevdasında olmaları hoş değildi. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, s. 119. Oysa İslam hukukunda da fırıncıların temiz olması oldukça mühim meselelerdendi ve muhtesiblerin temel görevleri arasında ekmek sıkıntısına mahal vermemek kadar ekmeğin temiz bir ortamda, kalite ve gramaj bakımından yeterli düzeyde üretilmesini sağlamak da yer almaktaydı. Ayrıca muhtesib şehirdeki fırıncıların belli bir yerde toplanmasını engellemek suretiyle şehir içinde yayılmalarını koordine ederek bu temel gıda maddesine zamanında ve kaliteli bir şekilde ulaşılmasını sağlamaya çalışırdı. Kavakçı, *Hisbe Teşkilâtı Bir İslâm ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gayesi*, s. 94.

28 26 Ağustos 1632 tarihli belgeye göre, Trabzon'da ekmek üreten fırıncılar bu üretim işini sırayla yapmaya kalkıştıklarında talebe cevap verememişler ve bu durum hemen divana bildirilmişti. Elbette buna müsaade edilmemiş ve ekmek üretimine eskisi gibi tüm fırınların aynı anda devam etmesi emredilmişti. Hatta fermanın sonuna konuyla ilgili bir fetva eklenmiş ve bu konuda önceden alınmış olan kararlara uymayanların nikâhlarının düşeceği ve bu nedenle nikâh tazelemelerinin şart olduğu vurgulanmıştı. Trabzon Şeriyye Sicili 1824, Sayfa No. 38, Belge No. 5 ve 6'dan nakleden Zerey, *1824 Nolu Trabzon Kadı Sicili (Trasnkripsiyon-Değerlendirme)*, s. 221.

29 *Üsküdar Şeriyye Sicili 84, Sayfa No. 116b, Belge No.6, Rebiülevvel 1000, Aralık 1591-Ocak 1592.*

neden olabilmekteydi. Ancak iaşe krizlerinde zaten zor bulunan buğday ve ekmeğin kalitesi iyice düşüyor ve bu süreçte sağlıksız ürünler piyasayı istila ediyordu. Buğday açığı olduğu zamanlarda fırıncılar bozulmuş tahıl kullanarak ya da başka malzemeler karıştırarak düşük kalitede ekmek üretmek zorunda kalıyorlar ve bunu da yüksek fiyatlarla satıyorlardı. Bu nedenle iaşe kıtlığının yaşandığı yerlere gönderilecek zahirelerin kalitesi konusunda dikkatli olunmalıydı. 1571 yılında Rodos'ta meydana gelen kıtlık sebebiyle Tekeili beyi ve kadısından zahire istendiğinde "iyi buğday ve un gönderin" diye açıkça uyarılmalarının bir sebebi de bu olmalıydı.[30] Darlık dönemini fırsat bilerek bozulmuş ya da bayatlamış zahirenin piyasaya sürülmesinin önüne geçilmeye çalışılıyordu.

Özellikle başkentin bu konuda daha da hassas bir konumu vardı. Şehrin en büyük gider birimlerinden olan saraya tahsis edilen ekmeğin gramajının giderek azalması belli ki bir kriz göstergesiydi.[31] Yine özellikle kriz dönemlerinde şehirdeki ekmeğin fiyatı ve ağırlığı ile oynayan fırıncılar hakkında şikâyetler çoğalır ve fırınlar önünde büyük kalabalıklar toplanırdı. Dahası fırınlar ve onların sahipleri böyle süreçlerde toplum nazarında oldukça değerli bir konuma yükseliyorlardı. Öyle ki ekmek darlığı nedeniyle yaşanan bu kargaşa süreçlerinde fırın önlerinde biriken insanlar bir parça ekmek alabilmek için fırıncılara "beyim", "sultanım" diye hitap ederlerdi.[32]

1576'da zahire darlığının bulunduğu günlerde İstanbul'da olan Alman Seyyah Stephan Gerlach da bu kıtlık şartlarını yaşayanlar arasındaydı. Gerlach, Nisan ayının ortalarına kadar ciddi bir ekmek kıtlığı görüldüğünü ve o günlerde yarısı kül yarısı kepek olan ekmekten başka bir şey bulmanın mümkün olmadığını yazmıştı. Seyyahın anlattığına göre şehirdeki ulemadan biri padişahın (III. Murad) huzuruna çıkarak "senin saltanatın zamanında yediğimiz ekmeğe bak! Senden önceki padişahlar zamanında böyle bir şey başımıza gelmedi" demiş, sultan da bunun üzerine adamın elindeki ekmeği alarak beş parçaya bölmüştü. Bir parçasını annesine diğerlerini de

30 BOA, MD 12, 111/237, 11 Şevval 978, 8 Mart 1571.

31 15. yüzyıl sonunda saraydaki has ekmeğin gramı 675 gram iken 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde 427 grama ve nihayet 17. yüzyıl başlarında 400 grama kadar düşmüştür. Bilgin, *Osmanlı Sarayının İaşesi (1489-1650)*, s. 65.

32 Jorga, *Osmanlı İmparatorluğuTarihi*, C. 3, s. 187.

paşalara gönderip ardından onlara dört tane şiş yollamıştı. Daha iyi ekmek çıkarılmasını sağlamazlarsa kendilerini şişleteceğini ima ederek bu şekilde onlara gözdağı vermişti. Bunun üzerine bütün Rumeli ve Karadeniz bölgesine haberler uçurulmuş, kısa süre sonra yeterli miktarda ve iyi kalitede ekmek çıkarılması sağlanmıştı.[33] Ancak seyyahın saray görevlisi Karamanlı Sinan Bey isminde birinden duyduğuna göre Ağustos ayında dahi divanda bu hususta şikâyetler konuşuluyordu. Hatta Ermeni ve Rumlar ekmeğin kötülüğü konusunda divana şikâyetlerini iletmeye devam etmişlerdi. Şikâyetlerinde defterdarlarca Hıristiyanlara satılmak üzere dağıtılan ekmeklerin hayvanların bile yiyemeyecekleri kadar kötü ve kömür gibi kapkara olduğunu ifade etmişlerdi.[34] Seyyahın anlattıklarına göre her zamanki gibi beklenen olmuş ve ekmeğin kalitesi düşerken fiyatı artmıştı.

1585-1588 yılları arasında Osmanlı denizcilerince esir edilen ve çeşitli vesilelerle İstanbul'a getirilen, daha sonra anılarını ciddi tarihi bilgiler ekleyerek kaleme alan Alman Michael Heberer de Osmanlı başkentinde tanık olduğu kıtlığa ve bu krizle nasıl mücadele edildiğine dair bilgiler aktarmıştır. Yazar 1585 yılında İstanbul'da yaşanan kıtlık ile ilgili çeşitli değerlendirmelerde bulunurken ekmek fırınlarının ne kadar değerlendiğini gözler önüne sermiştir. Zira Heberer, Sadrazam Özdemiroğlu Osman Paşa'nın İran'da yenildiği bir seferde doksan bin kadar Türk askerinin öldüğünü ve bu nedenle yeniden asker toplandığını yazdıktan sonra şöyle devam etmektedir: "Konstantinopolis'ten Anadolu'ya her gün tabur tabur asker sevk ediliyordu. Bunların yanına yolluk, ekmek ve erzak verildiği gibi, arkadan da düzenli olarak gönderiliyordu. Bu yüzden Konstantinopolis'te büyük bir kıtlık ve pahalılık baş göstermişti. Çoğu zaman fırınların önünde toplanan iki yüz kişiye ancak yirmi ekmek verilebiliyordu. Üstelik ekmek öyle sıcak dağıtılıyordu ki yiyenin midesine oturuyordu."[35] Dolayısıyla yazar bu satırları kaleme alırken kriz dönemlerinde temel gıda maddesi olan ekmeğin ne kadar değerlendiğine dikkat çekiyor ve iaşe konusunda pek gündeme gelmeyen bir ayrıntıya bizzat şahitlik ediyordu.

33 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, s. 316.

34 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, s. 413.

35 *Osmanlı'da Bir Köle Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 159.

Osmanlı toplumunda bazı kesimlerin incelenen dönemde toprak tarımından hayvancılığa doğru yöneldiği görülmüştü. Bu değişim bazen bir zorunluluktan ziyade bizzat tercih edilen bir gelişme olarak ortaya çıkıyordu. Zira incelenen devrin dünyasında tahıl ekilen tarlaları koyun otlağı haline dönüştürmek bazı yerlerde daha çok gelir getiren bir durumdu.[36] Bu anlamda çiftlikleşme sürecinde büyük toprak sahipleri için, büyüyen tarım sektöründe artı ürün olarak hububat üretmekten ziyade şehirlilerin tüketimi için hayvan yetiştirmek daha kazançlı bir yoldu.[37] Dahası 16. yüzyıldan itibaren toprak tarımını sürdürmenin giderek pahalılaşması ve tarımsal işgücü bulmada yaşanan zorluklar da büyük toprak sahiplerini arazilerini hayvan çiftliklerine veya mandıralara çevirmeye yöneltti.[38] Hatta hayvancılıkla geçinenler bazı bölgelerde tarım arazilerinin genişlemesine engel olmaya bile çalıştılar. Bu anlamda göçebe otlatıcılar ekime katılan arazilerin meralar ve otlaklar aleyhine büyümesini sınırlandırdılar. Yine aralarında vezirler ve paşaların olduğu saray kökenli üst düzey yöneticiler ferdi servetlerini artırmak için yün ve deri üretilen otlakları kontrollerinde tutmaya çalıştılar. Bu da elbette tarımsal arazilerin genişlemesi önünde bir engel olarak ortaya çıktı.[39]

Hayvancılık lehine yaşanan bu gelişmelere rağmen kıtlık dönemlerinde hayvanlar ve onlara bağlı sektörler de büyük zarar görmekteydi. Öncelikle otlama ihtiyaçları mahsulün yetersiz olması durumunda tam olarak karşılanamıyordu. Hayvanlar yeterince beslenemediğinden, zayıflayarak iş

36 Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, C. 1, s. 299.

37 White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 93-94.

38 Mandıra açma teşebbüsleri için bkz. BOA, MD 55, 88/154; BOA, KK, Gömlek No. 70, Sayfa No. 701, Belge No. 1, 17 Cemaziyelevvel 1011, 2 Kasım 1602. Hububat tarımının aleyhine olmamak üzere devletin, canlı hayvan ve hayvansal gıdaların arzında daralma yaşanmaması için mandıraların kurulmasına müsaade ettiği söylenebilir. Zira Trakya'dan gelen ve bazı kimselerin hassa korularının ağaçlarını keserek tarla açmaya çalıştıkları ve mandıralar ihdas ettikleri yönündeki haberlere devletin tavrı farklı olmuştur. Divan tarla açılmasına müsaade etmezken hayvan otlatılması ve mandıralar kurulmasına karışılmamasını emrederek hayvancılığın gelişimi yönünde önemli bir adım atmıştır. BOA, MD 29, 19/40, 17 Ramazan 984, 8 Aralık 1576'dan nakleden Kahveci, *29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576)*, s. 37. Söz konusu emrin Kırkkilise, Hasköy, Dimetoka, Uzunköprü, Karaferya, Gümülcüne, Uzuncaova ve Yanbolu kadılıklarına gönderilmiş olması aynı gelişmenin başka yerlerde de olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

39 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Yapısı*, TVYY, İstanbul 1994, s. 53.

göremez hale geliyorlardı. Nitekim 1607 yılında Halep'te meydana gelen kıtlıkta bölgenin ileri gelenleri devlet erkânına başvurmuş ve sadece kendilerinin değil hayvanlarının da hareket edemeyecek kadar takatsiz kaldıklarını belirterek aman dilemişlerdi.[40] Yine 1630 yılında Zap civarında yaşanan kıtlıkta koyunlar yenilemeyecek kadar zayıflamışlardı. Tarihçi Naima bu hayvanlardan bahsederken onları "lağarlarından (zayıflığından) ekle kabil olmayub her biri fânusa benzerdi" diye nitelemişti.[41] Nitelik bakımından bu şekilde zarara uğrayan hayvanlar nicelik bakımından da olumuz yönde etkilenmekteydi. Zira insanlar topraktan elde ettikleri mahsullerin piyasada bulunamaması sebebiyle hayvanlarını tüketmek zorunda kalıyorlardı.

İaşe krizlerine sebep olan özellikle doğal unsurlar, bu canlıları da olumsuz yönde etkilemekte ve onların kitlesel ölümlerine neden olmaktaydı. Bu noktada temel tarım ürünlerinin yanında hayvanların ya da onlardan elde edilen gıdaların darlığının veya kıtlığının ortaya çıkması kaçınılmazdı. Her ne kadar sıradan Osmanlı insanının tüketim alışkanlığında et ciddi bir yer işgal etmemişse de[42] et darlığı gerek ordu gerekse büyük imaretler ve resmi makamları işgal eden kimseler ile maiyetleri için önemli bir problemdi. Dolayısıyla ordu ve devlete vergi veren ya da sosyal kuruluşların aşevlerinden yararlanan fakir halk et darlığının etkisini hissedebilmekteydi.

Bundan başka beşeri sebeplerle de hayvansal gıdaların darlığı yaşanabilmekteydi. Örneğin celeplerin suistimalleri ve kasapların çevirdikleri oyunlar kısa sürede halkı darlığa itmekteydi. 17. yüzyıl ıslahat layihalarından birinin yazarı bu konudaki görüşlerini şu şekilde dillendirmişti:

> ... mahruse-i İstanbul'da koyun eti ve sığır eti kaht olduğunun bir sebebi dahi budur ki bir rencber ki İstanbul'a satmak içun koyun getürür kassablar bunu viresiye alurlar, ol hinde ol rencberün akçesin virmezler ki varub tekrar şehre koyun getire. Rencber vardır ki üç ay katlanur, hakkını alımaz, dürlü belalar çeker, eğer bin belayla alursa

40 Çelik, "Vâsıti'nin Gazâvât-ı Murad Paşa Adlı Eserinin İncelenmesi," s. 14.

41 Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, s. 653.

42 Ortalama bir Osmanlı şehirlisi 1460-1860 yılları arasındaki endekslere göre bütçesinin yalnızca ortalama yüzde 5 ila yüzde 8'ini koyun eti için harcamıştır.Özmucur-Pamuk, "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914," s. 298.

rencbere kassablar bin ezalar iderler, ... dahi ol rencber tevbe ider ki bu şehre koyun getirmeye..., ve celeblerün çoğu bu zulümlerden ötürü İstanbul'a koyunun getürmez...[43]

Gerek hayvan sayısının azaldığı dönemlerde gerekse hububat kıtlığı yaşandığında et fiyatları yükselmekteydi. Hatta bu durum kanunnamelere geçecek kadar olağan bir hal almıştı. Nitekim I. Ahmed devrine ait 1606 tarihli *Kavânîn-i Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âlî*'ye göre ucuz zamanında iki akçe olan et kıtlık zamanında dört akçeye satılmaktaydı.[44] Canlı hayvan mevcudunun kısa sürede azalması sadece et darlığı meydana getirmiyordu. Başta süt ve sütten üretilen besinler olmak üzere et dışı hayvansal gıdalar ve sair yiyeceklerde de darlıkların yaşanması kaçınılmaz oluyordu. H.1004 (M.1595-1596) yılında Eyalet-i Rum'da hayvanların maruz kaldıkları bir salgında özellikle köylüler oldukça zor günler geçirmişti. O zor süreçte, dönemin önemli kalemlerinden Gelibolulu Mustafa Âlî, bölgede Rum defterdarlığı ve Amasya sancakbeyliği görevini yerine getirmekteydi. Kendisinin bizzat şahit olduğu olayları anlatan bürokrat, bu zor sürecin ardından köylerin birinde dört yüz-beş yüz sığırdan ancak bir iki tanesinin hayatta kalabildiğini yazmıştı.[45] Bu durum bölgede sadece et kıtlığına sebep olmamış aynı zamanda yoğurt, peynir ve tereyağı gibi hayvansal gıdalarda da kıtlık ve pahalılık yaşanmasına neden olmuştu. Ayrıca aynı dönemlerde Sivas'ta neredeyse hiç koşum hayvanı kalmadığından insanlar kendi kuvvetleriyle ya da ellerine aldıkları basit aletlerle toprağı ekmeye çalışmışlardı. Oysa bu oldukça zahmetli bir uğraştı. Zira özellikle aşırı sıcak ve kurak dönemlere rastlayan ekim zamanlarında katılaşan toprakların hayvan gücü olmadan sürülmesi çok zordu.[46] Tabii böyle bir durumda bölgede buğday ve arpa kıtlığının yaşanması da kaçınılmaz olmuştu.

Et konusunda darlık olduğunda da mümkün olan en yakın merkezlerden ihtiyacın giderilmesi yoluna gidiliyor ve böylece hem krizin kısa sürede aşılması hem de yol masraflarının asgariye indirilmesi amaçlanıyordu.

43 Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, s. 116.
44 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 9/I. Kitap*, s. 200.
45 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, s. 578.
46 *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi*, s. 278.

Örneğin 1567'de Edirne'de yaşanan et kıtlığında önce Tatarpazarı[47] ardından da Hasköy Kazası idarecilerinden resmi yazı ile koyun göndermeleri istenmişti.[48] Bir yıl sonra Edirne'nin yaşadığı et sıkıntısını gidermek adına bu sefer Kızılcaağaç kadısına gönderilen emirde celeplerden ve ellerinde hayvanı olan başka kimselerden bunun temin edilmesi emri yerel idarecilere iletilmişti.[49] Konu ile ilgili gönderilen mükerrer emirlerden anlaşıldığına göre celeplerden istenen koyunlar zamanında gelmediği için et hususundaki kıtlık ortadan kaldırılamamış ve sorun Ramazan ayında da sürmüştü. Bunun üzerine bölgeye Filibe, Yanbolı, Ahyolı ve Kırkkilise kadılıklarından sürücüler eliyle toplanan koyunların gönderilmesi istenmişti.[50] Bu kıtlık döneminde kasapların şehrin et ihtiyacını karşılamak üzere hukuksuz yollara saptıkları da olmuş, İstanbul'a gönderilen celeplerin koyunlarına Edirne kasapları kanun dışı müdahale etmişlerdi. Bunun üzerine haksızlığı önlemesi için şehrin kadısı sert bir şekilde uyarılmıştı.[51] Aynı sorun H.996 (M.1587-1588) yılında yeniden ortaya çıkmıştı. Bu sefer Edirneli kasaplar normalde dükkânlarında yetkililere ve halka açık bir şekilde kesmeleri gereken koyunları dükkânlarını kapatıp evlerinde ya da kayıt altına alınmayacakları başka yerlerde kesmeye kalktıklarından özellikle kış mevsiminde büyük bir et kıtlığı yaşanmıştı. Kasapların daha fazla kazanma sevdası yüzünden ortaya çıkan bu darlık Edirne sarayını da etkilemişti. Yine şehrin iktisadi hayatında büyük bir gücü olan Sultan Bayezid Vakfının imareti krizi ağır bir şekilde hissetmişti.[52] Bu zor dönemde oldukça sert içerikli bir fermanla uyarılan Edirne kadısına ivedilikle kapatılan dükkânları açtırması ve kasaplara koyun buldurarak et satışına yeniden başlamalarını sağlaması emredilmişti.

Edirne İstanbul'un et ihtiyacını karşılayan merkezlerden olması nedeniyle burada et arzında yaşanan bir daralma ya da fiyatlarda oluşacak narhtan sapma durumu hemen başkenti etkilemekte ve fiyatların artış eği-

47 BOA, MD 7, 262/737, 24 Receb 975, 31 Temmuz 1567.
48 BOA, MD 7, 271/763, 27 Receb 975, 3 Ağustos 1567.
49 BOA, MD 7, 292/827, Şaban 975, Şubat 1568.
50 BOA, MD 7, 333/956, 2 Ramazan 975, 1 Mart 1568.
51 BOA, MD 7, 772/2108, 27 Rebiülevvel 975, 1 Ekim 1567.
52 BOA, MD 64, 36/97, H. 996, M.1587-1588. Edirne'de kışın şiddetinden kırılan koyun nüfusu da sarayı et darlığına sürükleyebilmekteydi. Bu durumda yine çevreden celepler tayin edilerek krizin aşılması alınacak en etkili önlemdi. Örnek için bkz. BOA, MDZ 2, 237/ 619, H.983, M.1575-1576.

limi gösterdiği zamanlarda payitahtta darlık ortaya çıkmaktaydı. Örneğin H.1013 (M.1604-1605) yılında şehirde koyun etinin resmi fiyatların üzerinde satılması üzerine başkentin koyun darlığına düşmesi gecikmemişti.[53] Özellikle İstanbul'un et ihtiyacının karşılanması söz konusu olduğunda taşradaki kasaplar sıklıkla sorun olmaktaydılar. Bölgelerinde daha fazla fiyat verildiğinde İstanbul zahiresi için sürmeleri gereken hayvanları şehre getirmeyen bu kasaplar kendi çıkarları için başkent halkını zor durumda bırakılabiliyorlardı.[54]

Sarayın et darlığı yaşadığı dönemlerde devlet başka çözüm yollarını da devreye sokmaktadır. Bunlar arasında halkın ödemesi gereken nakdi vergilerin aynî vergi haline dönüştürülmesi sayılabilir. Örneğin 1648 yılında beyaz et konusundaki darlık Mudanya'daki ahalinin ödemesi gereken avarızlarını tavuk olarak vermeleri ve ocaklık olarak tayin edilmeleri ile aşılmaya çalışılmıştı. Buna göre her hanenin yirmişer kanat canlı tavuk ve onar kanat piliç vermeleri kararlaştırılmıştı.[55]

Hiç şüphesiz hayvansal besin konusundaki darlıklara başkente uzak taşra kentleri de maruz kalmaktaydılar. Mesela içinde barındırdığı şehzade sarayı nedeniyle iaşesine dikkat edilmesi gereken Manisa bu merkezlerden biriydi. Bu konudaki sıkıntıları aşmak adına bölgedeki idareciler kendi çözüm yollarını kendileri bulmaya çalışıyordu. 1568 sonbaharında Şehzade Murad, şehrin et bakımından darlık içinde bulunduğunu başkente haber verdiği mektubunda Antalya, Manisa ve Bergama kadılıklarından zengin (münim-i mütemevvil) kimselerin celep yazılarak et için koyun tedarik edebileceklerini bildirmişti. Bunun üzerine sultan, vakit kaybetmeden şehzadenin isteği doğrultusunda çevredeki üç sancağın kadılarına emir vermek suretiyle bölgeye nakledilecek celep ve kasapları tespit ederek bunların derhal gönderilmesini istemişti.[56] Bahsedilen kimselerin öncelikli görevleri hızla koyun tedarik etmekti.

53 BOA, KK, Gömlek No. 70, Sayfa No. 43, Belge No. 2, H. 1013, M.1604-1605.

54 Örneğin Kili ve Akkirman'daki kasapların bu şekilde davranarak İstanbul'u et bakımından darlığa sürükledikleri bir vaka için bkz. BOA, MD 42, 314/970, H.989, M.1581-1582.

55 BOA, MAD 2773, Sayfa No. 30, Belge No.2, 6 Rebiülahir 1058, 30 Nisan 1648.

56 BOA, MD 7, 845/2311, 4 Cemaziyelevvel 976, 25 Ekim 1568. Belgede celeplerin bu üç bölgeden birer kişi olmak üzere seçildikleri haber verilirken isimleri açıkça yazılmıştı. Bu netlik devletin yerel idareciler ile birlikte işi sıkı tuttuğunu göstermesi açısından önemliydi.

Görüldüğü gibi bir yerde et darlığı olduğunda krizi hızla çözebilmek için devlet adına iş yapan kasaplar hemen teyakkuza geçiriliyor ve o yörenin et ihtiyacının hızla karşılanması için et bulunan merkezlere gönderiliyorlardı. Kasaplar kendileri ya da görevlendirdikleri adamları ile et bulunan yerlerde ahaliye duyurular yaptırarak ellerinde hayvanı olanlardan bunları devlete satmalarını istiyorlardı. Örneğin İstanbul'da H.999 (M.1591) yılında et arzında sıkıntı yaşandığında Eflak'a gönderilen kasapların adamları orada halka bu şekilde duyurular yaparak elinde sığırları olanların pazara getirerek miriye satmaları istenmişti.[57] Bu operasyonda koyun emini, Eflak voyvodası ve miri kasaplardan oluşan bir görevli heyetin yer alması dikkat çekiciydi.

Darlık süreçlerindeki bu tip sıkıntıları aşmak için toplanacak olan metanın kimlerin ellerinde olabileceğine dair akla gelebilecek bir soru yine aynı döneme ait başka bir fermanda ifade edilmekteydi. Söz konusu ferman İstanbul'daki et darlığına son verilmesi için Rumeli'deki kadılıklara gönderilmiş ve burada zaim, tımarlı sipahi ve kapı kulları gibi askeri zümreye mensup kişilerin zimmetlerinde canlı hayvan olabileceği belirtilmiştir. Bunların ellerindeki koyunların cinslerine göre ne kadar fiyatla alınacağı koyun emini olan çavuşa fermanda detaylı olarak bildirilmişti.[58] Aslında bu şekilde ayrıntılı bir fiyat listesinin çıkarılmasının sebebi Rumeli bölgesindeki fırsatçı madrabazların İstanbul kıtlığından yararlanıp devletten önce davranarak koyun satın almalarının ve bu yüzden fiyatları yükseltmelerinin önüne geçmekti. Bu kaygılar hiç de yersiz değildi. Zira gerçekten de madrabazlar et piyasasına sıklıkla müdahil oluyorlardı. Onlar saray için emtia toplayan kimselerin taşraya mal teminine çıktıkları dönemleri takip ediyorlar ve bu süreçlerde alım satım işlerine karışmak suretiyle haksız yere yüksek kazanç elde ettikleri gibi başkente ve bulundukları bölgeye darlık yaşatıyorlardı. Örneğin 1625 yılında saraya iş yapan debbağlar Ankara'ya gelerek koyun, keçi, sığır eti ve derisi temin etmek istemişlerdi. Ancak bunu haber alarak bölgeye gelen madrabazlar derhal piyasaya müdahale ederek fiyatları yükseltmek suretiyle debbağları darlığa itmişlerdi. Bu olayın divana yan-

57 BOA, MDZ, 5, 19/64'ten nakleden Bingül, "Mühimme Zeyli Katoloğundaki 5 Numaralı Defterin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi," s. 46.
58 BOA, MDZ, 5, 46/167'den nakleden Bingül, "Mühimme Zeyli Katoloğundaki 5 Numaralı Defterin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi," s. 46.

sıması üzerine Ankara kadısının madrabazları engellemesi ve kasapların onlara herhangi bir meta satmamaları şeklinde bir tedbire başvurulmuştu.[59]

İhtisab gözetiminden kaçmak suretiyle, dükkân açmaksızın satış yapma işlemi olarak bilinen "çeyrekçilik" faaliyeti de et darlığına sebep olan durumlardandı. Aslında normal zamanlarda sokak aralarında et satmalarına izin verilen çeyrekçiler[60] hakkında, Manisa Şeriyye Sicilleri'nden birine yansıyan bir davadan elde edilen bilgiler önemli ayrıntıları içermektedir. Zira 1650 yılında şehirdeki kasapbaşının önderliğinde birkaç kasap mahkemeye gelerek satış önceliğinin kendi hakları olmasına rağmen bazılarının kanunsuz olarak onlardan önce et sattıklarını ve bunun durdurulmasını istemişlerdi. Bu davada şikâyetçi kasapların kendilerini ifade ederken kullandıkları cümleler oldukça mühimdi. Zira kasaplar mahkemeye geldiklerinde biz "mahrûse-i mezbûrenin zâhirecileri ve hin-i müzâyakada ahâlî-i vilâyete müstevfî-i lahm bulur kassâblar (ız)..." demişler[61] ve iaşe tedarik sistemindeki yerlerine vurgu yapmışlardı. Haklarında şikâyetçi olunan kasaplar ise iddialara verdikleri cevapta kendilerini ve görevlerini şu şekilde ifade etmişlerdi: "bizler Çeyrekci olub kassâb ve zâhireci olmağla... yazılı kassâb olub hin-i müzâyakada zâhire içün te'addi olunur ve zâhire bulur kassâblar(ız)". Öyle anlaşılıyor ki devlet özellikle taşrada kasapların ekonomik gücünden yararlanıyor ve kendilerini darlık zamanlarında "zahireci"[62] sıfatıyla halkın et ve sair ihtiyaçlarını karşılama konusunda yardımcı elemanlar olarak kullanıyordu. Ancak bu sınırlı izne

59 Ankara Şeriyye Sicili 16, Sayfa No. 280, Belge No. 1001, Evasıt-ı Muharrem 1024,9-20 Şubat 1625.

60 Osmanlılar döneminde koyun ve sığır eti satışı hem dükkânlarda hem de seyyar kasaplar tarafından sokaklarda yapılırdı. Mezbahadan getirilen yüzülmüş koyunlar, kasaplar tarafından ikiye veya dörde bölünerek satılırdı. Sokak kasapları için kullanılan "çeyrekçi" ismi de muhtemelen koyunun bu şekilde dört parçaya ayrılarak satılmasından dolayı verilmişti. Bunlar daha çok cami gibi kalabalık çevrelerde bulunur ve günlük olarak kestirdikleri hayvanları seyyar bir şekilde satarlardı. Mustafa Tayar, "Türk Yemek Kültürü," http://www.dunyagida.com.tr/yazar.php?id=12&nid=2935 adresinden erişilmiştir. (01.11.2012)

61 Manisa Şeriyye Sicili 100, Sayfa No. 11, Belge No.2, 4 Muharrem 1061, 28 Aralık 1650'den nakleden Caner Yılmaz, H. "1060 - 1061/m. 1650-1651 Tarihli 100 Nolu Manisa Şer'iyye Sicili," Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 23.

62 Burada kendisinden bahsedilen zahireci adındaki görevli ile zahire nazırının ya da onun emrinde çalışanların kastedildiği anlaşılıyor. Bunlar askerin, imaret ve hastane türü tesislerin, miri ambarların ve şehir fırınlarının ihtiyacı olan zahireyi ve ekmeklik buğdayı zamanında tedarik etmekle mükellef olan kimselerdendi. Sertoğlu, *Osmanlı Tarihi Lügati*, s. 348. Örnek için bkz. BOA, A.DVN. ŞKT. 001,Sayfa No. 85, Hüküm No. 405, Şaban 1059, Ağustos-Eylül 1649.

rağmen çeyrekçiler piyasaya büyük oranda müdahil olduklarında iaşe tedarik düzeninde sorun olabilmekteydiler. Böyle dönemlerde onların faaliyetlerine izin verilmiyor yani sokak aralarında seyyar surette ellerinde teraziler ile et satışı yapmalarına müsaade edilmiyordu.[63] Dolayısıyla bir yandan vergi ödeme mükellefiyetinden kurtulurken bir yandan da eksik tartmak suretiyle ayrı bir haksız kazanca yeltenmeleri istenmiyordu. Sonuçta eğer krizler çeyrekçiler nedeniyle ortaya çıkmış ise faaliyetlerine son veriliyor, sorun başka sebeplere dayanıyorsa bilakis onlardan istifade ediliyordu. Bu suretle devlet iktisadi hayatın aktörlerini dilediği zamanda dilediği gibi kullanarak iaşe dengesini bozmamaya gayret gösteriyordu.

Tuz

Bu çalışmada tuz konusuna ayrı bir başlık açılmasının sebebi incelenen dönemde, iaşe sisteminin çok önemli bir aşaması olan besin maddelerinin saklanması konusunda tuzun vazgeçilmez öneme sahip olmasıdır. Zira tuzun yemeklere tat katması kadar önemli bir başka işlevi, gıda maddelerinin kurutularak uzun süre bozulmadan durması sürecinde yararlanılmasıydı.[64] Gerek toplumun gerekse ordunun ve sarayın tuzdan mahrum olması demek onların yiyeceklerini saklayamaması yani olası bir darlık ya da kıtlık dönemine hazırlıksız girmeleri demekti. Bunun farkında olan imparatorluk idarecileri tuz çıkarma işini sıkı kayıt ve takip sistemi ile iltizama veriyorlardı. Ayrıca devlet kontrolünde işlenen tuzun satışında devletin önceliği söz konusuydu. Yani önce miri kaynaklardan satış yapılıyor ardından buradaki arz bitince genelde mültezimlerden müteşekkil olan sivil satıcılar tuzlarını ellerinden çıkarabiliyordu.[65] Öyle anlaşılıyor ki bu durum daha çok tuzun bolluğu döneminde yaşanıyordu. Ancak bunun tam tersi olduğunda

63 Örneğin Bursa'da Mahmud isminde bir şahsın gizlice et sattığı muhtesiblerce tespit edilmiş ve çeyrekçilikle suçlanmıştı. Bursa Şeriyye Sicili, A-139/166, Varak 9-a'dan nakleden Albayrak, *982-994/1574-1585 Tarihinde Bursa'da Sosyal Düzen*, s. XV.

64 Osmanlılar tuzu, sütten üretilen gıdaların, derilerin, balıkların, sebze ve meyvelerin bozulmadan k5orunmasında ve karantina uygulamasında kullanmaktaydılar. Süleyman Beyoğlu, "Osmanlı Devletinde 'Tuz'a Dair Bazı Problemler (1914-1923)," *Tuz Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali-Mesut Şen, İstanbul 2004, s. 201.

65 Miriden önce satış yapanların tuzlarına el konulması kanun gereğiydi. BOA, MD 83, Hüküm No. 127, 13 Zilhicce 1037, 14 Ağustos 1628.

yani darlık ortaya çıktığında ya da çıkması ihtimali belirdiğinde bu sefer devlet alım önceliğine sahip oluyordu.[66]

Tüm çabalara rağmen Osmanlı coğrafyası bazı dönemlerde bu önemli maddenin darlığına ve kıtlığına maruz kalabilmiştir. Bu konuda Dubrovnik bölgesine ait örnekler oldukça mühimdir. Örneğin 29 numaralı Mühimme Defterine yansıyan bir fermandan anlaşıldığına göre Dubrovnik halkı 1577 yılının başlarında tuz kıtlığı ile karşı karşıya kalmıştı.[67] Hemen çözüm yolu arayan padişah Kıbrıs beylerbeyine bir ferman yollayarak Dubrovnik'den gelecek gemilere tuz verilmesini istemişti. Ancak divanın iki şartı vardı. Buna göre sadece tuz verilecek yani stratejik önemi olan ihraç yasağı mallar elden çıkarılmayacak ve ancak parasını ödeyen gemilere tuz yüklenecekti. Böylece devlet bir yerdeki kıtlık ortamını ortadan kaldırırken zahire dengesini korumak adına ihtiyatlı davranıyordu.

Sultan İbrahim devrinde, 1640 tarihinde Bosna, Hersek ve Kilis sancaklarında da ciddi bir tuz darlığı yaşanmıştı. Bu seferki kıtlığın sebebi ise devlet kontrolünde olan Dubrovnikli tacirler dışındaki bazı tüccarların piyasaya illegal bir şekilde müdahale etmesiydi.[68] Kısa süre sonra bu tacirlerin Venedikli oldukları ortaya çıkmıştı.[69] Ancak daha çok Dubrovnikli beylerin elinde olan ve Gabele adlı mevkideki iskelede canlı bir şekilde işleyen tuz piyasasına yapılan müdahaleler bununla sınırlı değildi. Nitekim çeşitli dönemlerde tuz fiyatlarında kontrol dışı dalgalanmalar yaşanmaktaydı. Örneğin yine Sultan İbrahim devrinin hemen başında cülus nedeniyle yeni para basılması ve narhların altüst olması yüzünden tuzun 55 akçe olan piyasa değeri 40 akçeye kadar düşmüştü. Bunun üzerine Dubrovnik knezleri rayicin tekrar 55 akçeye çıkarılmasını talep etmişlerdi. Devlet buna hemen razı olmuştu. Zira fiyatların düşmesi, iltizam şartı gereği her üç akçelik tuzdan bir akçe alan devleti zarara uğramaktaydı.[70] Ancak devletin bu konuda

66 Eflak'tan çıkarılan tuzun Silistre, Niğbolu ve Ruscuk limanlarında tüccardan önce devlete verilmesi gelenek iken Ağustos 1628 tarihinde buna uyulmaması üzerine divandan hemen itiraz gelmişti. BOA, MD 83, Hüküm No. 134, 13 Zilhicce 1037, 14 Ağustos 1628.

67 BOA, MD 29, 128/316, 13 Zilkade 984, 1 Şubat 1577'den nakleden Kahveci, 29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576), s. 170.

68 Köker, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti-Dubrovnik İlişkileri, s. 182.

69 Köker, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti-Dubrovnik İlişkileri," s. 198.

70 Köker, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti-Dubrovnik İlişkileri," s. 242. Aslında Dubrovniklilerin

mücadele edeceği başka gruplar da vardı. Çünkü tuz gibi oldukça değerli bir metada yaşanan darlıkların ortaya çıkışında sistemin açıklarından yararlanan kaçakçılar da etkili birer unsur idiler.[71]

Osmanlı topraklarındaki tuz darlıklarına doğal unsurlar da sebep oluyordu ve bunların başında aşırı ve uzun süreli yağışlar geliyordu. Tuzlalardaki hammadde miktarını düşüren bu gibi süreçler sonunda ciddi problemler yaşanıyordu. Tuzlalar genelde mukataa ile işletiliyor olmaları sebebiyle böyle zamanlarda mukataa sahiplerinin devlete ödemesi gereken ücretlerde eksiklik ya da gecikme oluyor ve bundan hem hazine hem de mukataa sahipleri zarar görüyordu. Örneğin 1652 yılında Ahyolu (Burgaz-Bulgaristan) tuzlasının bulunduğu bölgede aşırı yağışlar olmuş ve neticesinde tuzlayı işleten mukataacılar ciddi oranda gelir kaybetmişlerdi. Normalde 22 yük akçelik geliri olan tuzla 1651'de altı yük, 1652 yılında ise sekiz yük zarara uğramıştı. İşletme sahibi söz konusu daralma karşısında idari makamlara durumun bu şekilde kabul edilmesini ya da kendisine iki yıl daha işletme hakkının verilmesi suretiyle zararını kapatmayı teklif etmişti.[72] Her ne kadar bu teklifin kabul edilip edilmediği belli değilse de devletin iaşe tedarik dengesini korumak adına kıtlık hukukunu devreye sokarak hazineyi ve işletmeciyi zorda bırakmayacak bir karar aldığını düşünmek mümkündür.

tuz konusunda tavır değiştirerek Osmanlı memleketlerini tuz kıtlığına sevk etmeleri konusunda bu ilk örnek değildi. Daha önce 1583 kışında da Dubrovnikliler sebebi anlaşılamaz bir şekilde *"tuz vermiyoruz"* diye direttiklerinde Osmanlı şehirlerinin bir anda tuz darlığına düşmesi kaçınılmaz olmuştu. BOA, MD 10, 116/185, 27 Şevval 991, 13 Kasım 1583.

71 Örneğin 1592 yılında başkentte nüfuzlu kimselerin himayesinde olan bazı kaçakçılar önce bol miktarda tuzu mahzenlere depolamış sonra da kaçak yolla satmaya başlayınca darlık çeken tuz mültezimleri bundan şikâyetçi olmuşlardı. *Ekâbir koltuğu altına giren* kaçakçılar bu şekilde krizden yararlanmaya çalışmışlar, bu durum da devlete ve mültezimlere zarar vermişti. *Üsküdar Şeriyye Sicili, 84, Sayfa No. 95a, Belge No. 1, 9 Cemaziyelevvel 1000, 22 Şubat 1592.*

72 BOA, İE-MI., Dosya No.19, Gömlek No.1830, 11 Cemaziyelahir 1062, 20 Mayıs 1652.

DARLIK VE KITLIKLARLA MÜCADELE

Çalışmanın buraya kadar anlatılan kısmında iaşe darlıkları ve kıtlıklarının neden ortaya çıktığı hususları incelendi. Ayrıca sözü edilen krizlerin oluşma olasılığını güçlendiren ve krizler meydana geldiğinde şiddetini artıran faktörler de buna eklendi. Ardından çeşitli metalar seçilerek iaşe krizlerinin devlet mekanizmasının işleyişine ve sıradan insanın hayatına olan etkisine dair örnek vakalar üzerinden değerlendirmeler yapıldı. Bu krizlere karşı gerek devletin gerekse toplumun ne şekilde mücadele ettikleri de en az başlangıçta ifade edilen bu olgular kadar önemlidir. Gerçekten de iaşe krizlerine karşı önlem alınabilir mi ya da darlık ve kıtlıklarla mücadele etmek mümkün müdür? Daha açık sorulacak olursa iaşe krizleri olmadan önce veya belirtileri ortaya çıkmaya başladığında bu tip krizlerin önüne geçilebilir mi? Ya da kriz süresince ve sonrasında idareciler ve toplumlar krizin şiddetini azaltmak konusunda etkili olabilmişler midir? Nihayet bu mücadelede kullanılan resmi ve sivil yöntemler neler olmuştur?

Son dönemlerde yapılan araştırmalar insanların iaşe krizleri ve onların ortaya çıkmasına neden olan doğal ve beşeri nedenler karşısında sanıldığı kadar pasif olmadığını göstermiştir.[1] Dolayısıyla darlık ve kıtlıklara karşı modern zamanlar öncesinde de pasif ya da aktif bir direnişle karşı koyabilmenin imkânsız olmadığı söylenebilir. Buna paralel olarak Osmanlı idarecileri ve tebaasının da iaşe buhranlarına karşı kendi kısa (aktif) ve uzun (pasif) vadeli önlemlerini geliştirdiği ve kıtlığın toplu ölümlere kadar varan şiddetli etkisini azaltmaya veya ortadan kaldırmaya çaba harcadığı anlaşılmaktadır. Bu noktada öne çıkan ilk unsur devletin sosyoekonomik hayata her zamankinden çok daha fazla müdahil olmaya çalışma gayretidir.

DARLIK VE KITLIK DÖNEMLERİNDE DEVLET

Geleneksel olarak iktisadi hayatta önemli bir etkisi olan devletlerin müdahaleci tavrı kıtlık dönemlerinde daha belirgin hale gelmekte ve birkaç

1 Appleby'e göre iklim sadece ekonomik, sosyal ve idari önlemler yetersiz olduğunda önemlidir ve kıtlığı yok etmenin yolu, hava şartlarını değiştirmek değil bölgenin havasına adapte olarak yaşamayı öğrenmektir. Appleby, "Epidemics and Famine in the Little Ice Age," s. 662.

alanda kendini açık bir şekilde göstermektedir. Bunu yaparken hem tekelleşme adına adımlar atılır hem de temel gıdalar ve diğer ihtiyaç maddeleri üzerindeki tek fiyat politikası daha sıkı uygulanır. Ayrıca devlet kişilerin ellerinde fazla miktarda bulunan metalarını piyasaya sürmeleri konusunda onları zorlar ve bunu başaramadığı durumlarda ise özel mülkiyete el koymayı talep eder. Nihayet devlet, iaşe darlıkları döneminde kişisel ya da örgütsel ihtiyaçlara yönelik gereksinimlerin üretimi, dağıtımı ve hatta tüketiminde sadece kendisi yer almaya başlar.[2] Her zaman aynı oranda başarıya ulaşamasa bile en azından bu önlemleri almaya çalışarak piyasanın tek hâkimi olma iradesini ortaya koyan devlet, ekonomideki merkezi yapılanmanın dayanaklarını sağlamlaştırma arzusuyla her alanda kendisine hareket sahası açmaya çalışır.

Yeniçağda idari zihniyette sağlam bir yer edinmiş olan bu aşırı müdahaleci tavır toplumların genlerine işlemiştir. Dolayısıyla onların nezdinde darboğazlardan çıkmak için öncelikle harekete geçmesi gereken ya da beklenen taraf, incelenen dönemde iktisadi hayatın en büyük girişimcileri olan devlettir.[3] O devrin dünyasında etkili olan bu genel geçer anlayış İslami gelenek içinde de kendisine yer edinmiştir. Nitekim İslam iktisat zihniyetinde devlet ekonomiye mutlak müdahil konumundadır ve özellikle kıt kaynakların adil dağıtımı ve aşırı talep karşısında piyasayı kendi haline bırakamaz. Dolayısıyla devlet mekanizması, bizzat temel makro dengeleri planlamak ve gerekli fiziksel ve sosyal altyapıyı kurmak suretiyle görevini yapmalıdır. Devlet iktisadi ilkelerin, kuralların ve amaçların gerçekleşmesi için ekonomide gerektiğinde icracı gerektiğinde denetçi ve uzlaştırıcı olarak önemli roller üstlenmek durumundadır.[4]

2 Pitirim A. Sorokin, "Impoverishment and the Expansion of Governmental Control," *The American Journal of Sociology*, C. 32, No. 2 (Eylül 1926), s. 208.

3 Aslında geleneksel olarak kriz dönemlerinde idarecilerin devreye girmesi olağan bir gelişmeydi. Örneğin 14. yüzyılda düzenli tahıl arzının tehlikeye düşmesi üzerine Floransa'da belediyeler kumpanyaların yerine resmi görevlendirme ile buğday tedariki işini üzerlerine almışlardı. Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 62.

4 Gül, "İslam İktisat Düşüncesinin Kur'ândaki Temelleri," s. 71. İslam şeriatı bireylerin gerekli alanlarda özgürlüklerini kısıtlayarak toplumsal çıkarların korunması için devletin müdahalesi ilkesini benimsemiştir. Sosyal adaletin zaman içinde ancak bu şekilde garanti altına alınacağı kabul edilmiştir. Kontrol ve müdahaleye temel dayanak noktası olarak ise Nisa suresi 59. ayetinde geçen "*Allah'a ve Rasulüne itaat edin*" ifadesi alınmıştır. Ancak devletin müdahalesi şeri sınırlar içinde olmalıdır. Es-Sadr, *İslâm Ekonomi*

Devletlerin geleneksel işlevlerini açıklamak babında burada ifade edilen durumlar geneli itibariyle Osmanlı iktisat düzeni için de geçerlidir. Bu anlamda Osmanlı Devleti de girişimci bir organizasyon olarak kabul edilmektedir.[5] Ayrıca prensipte imparatorluk idaresi de kıtlık ve açlıkları önlemek, orduyu ve büyük şehirleri beslemek için özellikle hububat üretimini kontrol altında tutmak zorundaydı.[6] Osmanlı merkezi elitinin ekonomi üzerindeki sıkı kontrolü ve aynı zamanda pragmatist ve değişen şartlara uyum sağlama becerisini de içeren esnek yapısı devletin uzun süre yaşamasına sebep olan amillerdendi.[7]

İşte Osmanlı merkezi yönetiminin ekonomiye olan bu müdahalesini artırma çabaları yani ekonomide merkezileşme (*centralization*) gayretleri kıtlıklara karşı bir koruma ve korunma refleksi olarak da değerlendirilebilir. Devlet bu korumacı politikalar çerçevesinde hem üretim düzeni üzerindeki etkinliğini kaybetmemek hem de halkın mağdur olmaması adına bu şekilde hareket etmiştir. Ayrıca Osmanlı idaresinin kitlesel ölümlere neden olan genel kıtlıkların önlenmesi ve refah düzeyini çevresindeki bölgesel ekonomilere nispeten görece yüksek tutmayı başarmasındaki temel dinamikleri kriz dönemlerindeki uzlaşma ve pazarlık pratiklerinde aramak daha anlamlıdır.[8] Büyük arazilerdeki farklı iktisadi gelenek ve eğilimler ile farklı coğrafi ve iklimsel şartların tek merkezden idaresi gibi zor bir görevi üstlenmek ve başarmak, Osmanlı idarecilerinin hayati meselelerinden biri olmuştur. Buna bağlı olarak devlet adamları ekonomik hayatın sorunsuz devam edebilmesi için mümkün olduğu kadar tüm iktisadi organizmalara müdahale etme yönünde hareket etmişlerdir. Örneğin bir pazar alışverişini denetlemede kadı-subaşı-şehir kethüdası-esnaf şeyhi-esnaf kethüdası-âmil-emin-dellal-bezirgân-ameldar ve hamallardan oluşan bir seri görevliler heyeti arasında sıkı bir koordinasyon öngörülüyor ve

Doktrini, C. 1, s. 296. Yine İslam hukuku, Hazreti Yusuf'un devlet idaresinde iken, yedi yıl kıtlık olacağının önceden sezilmesi üzerine zirai üretime doğrudan karışmasını da devlet müdahalesine meşruiyet kazandıran unsurlardan biri olarak görmüştür. Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 268.

5 Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 538.

6 Halil İnalcık-Bahaeddin Yediyıldız, "Türkiye'de Osmanlı Araştırmaları," *XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler Ankara 4-8 Ekim 1999*, C. 1, TTK, Ankara 2002, s. 142.

7 Pamuk "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800," s. 229.

8 İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, s. 30.

bu işbölümünün mümkün olduğu kadar kanunlara uygun olarak sürmesi için çaba sarf ediliyordu.[9]

Söz konusu sistemin iki temel gayesi vardı: Birincisi devletin en önemli gelir kalemi olan vergi kaçağını önlemek (fiskalizm), ikincisi ise halkın ihtiyaçlarına sorunsuz olarak ulaşmalarını sağlamaktı (provizyonizm). Böylece arz-talep dengesi korunarak halkın fiyat artışlarından ve meta darlığından mağdur olmasının önüne geçilmeye çalışılıyordu.[10] Bu sistem devrin entelektüel zihinlerinde de büyük destek buluyordu. Dönem yazarlarından Seyyid Lokman (ö. 1601), *Şehnâme* adlı eserinde devleti iktisadi düzenin baş aktörü olarak görürken bir örnek vererek başkentte veziriazamın arz-talep dengesinin ve gıda maddelerinin ucuza temininin sağlanmasında etkin görev üstlenmesi gereken sorumlu olduğunu yazıyordu.[11] Devlet, zihinlerde de yer bulan bu anlayışın yansıması olarak çeşitli uygulamalar yoluyla iktisadi hayattaki etkin rolünü korumaya çalışıyordu. Mesela 16. yüzyılda Tokat ve çevresinde buğday ve arpa gibi geçimlik ürünlerin üretimini güvence altına almaya çalışıyor ve eminlerin ele geçirerek büyütmeye çalıştıkları çeltik üretimini, onlar aleyhine sınırlayarak aynı zamanda halkın topraklarının bütünlüğünü korumaya gayret ediyordu.[12] Yine bu bağlamda 16. yüzyıl boyunca zeamet kadrolarına yerli aristokratlar yerine kul kökenli kimseler yerleştirilmişti.[13] Kuşkusuz bu tip korumacı ve kontrolcü yapının örneklerini çoğaltmak mümkündür. Ancak burada zikredilen sınırlı sayıdaki örnek dahi Osmanlı idarecilerinin iktisadi hayatta ve iaşe dengesinin sağlanması hususunda piyasayı kimseye bırakmaya niyetli olmadığını açık bir şekilde göstermektedir.

Devletin bu aktif çabasına rağmen ekonomik yaşam üzerindeki kontrolü piyasayı derinden etkileyecek seviyeye ulaşmayan yani sınırlı düzeyde kalan bir etkiydi.[14] İşte bu sınırlı etkinin bir neticesi olarak Osmanlı eko-

9 Sistemin işleyişine dair ayrıntılı açıklamalar ve örnekler için bkz. Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, TTK, Ankara, 1997, s. 97-105; Demirel, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehir Ve Esnaf Teşkilatı*, s. 64-70.

10 Osmanlı kanunnamelerinde de bu dengenin korunmaya çalışıldığı gayet net bir şekilde görülüyor. Muhtelif örnekler için bkz. Anhegger-İnalcık, *Kânunnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i Örf-i Osmânî II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânunnâmeler*, s. 35-37, 58.

11 Kafadar, *When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers...*, s. 142.

12 İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, s. 243.

13 Ereğli'den örnekler için bkz. Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Ereğli Kazası*, Konya 2009, s. 146

14 Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri," s. 177.

nomisi incelenen süreçte hem tarımsal ürünlerin hem de diğer metaların üretiminde ve dağıtımında özellikle taşrada kontrolü kaybetmeye başlamıştır.[15] Kıtlık şartlarının düzeltilmesi çabaları içinde hem geleneksel yapının korunması hem de kriz şartlarının ortadan kaldırılması oldukça zordu. Başka bir ifadeyle bir yandan katı kurallar ile mevcut esnaf ve piyasa şartları korunurken diğer yandan o şartların sarsılması demek olan gıda ve diğer metaların arzında yaşanan sorunların hasarsız atlatılması mümkün değildi. Bu durumda sözü edilen dönemlerde geçici de olsa iktisadi ilkelerden taviz vermek manasına gelebilecek olan esnekliklere başvurmak adeta zorunluluk halini alıyordu. Örneğin zahire dışı bir alandan örnek vermek gerekirse 1582 yılında Van'da yaşanan odun darlığının ve buna bağlı olarak gemi yapımında yaşanan sıkıntının aşılması için miri kaynakların kullanılması darlığın giderilmesinde yetersiz kalınca zaimler, tımar sahipleri ve kul kökenliler bu halden zarar görmüşler ve Van beylerbeyine başvurarak mağduriyetlerinin giderilmesini istemişlerdi.[16] Devlet bu noktada özel sektör denebilecek grupların kereste getirerek gemi inşa etmelerine müsaade etmek zorunda kalmıştı. Böylece devlet kendi tekelinde olan bir hizmette ona rakip olacak unsurların ortaya çıkmasına, dolayısıyla piyasa kontrolünün kaybedilmesine yol açacak bir değişime izin vermek zorunda kalmıştı. Ancak bunu yaparken çok rahat olmadığı anlaşılan idarecilerin söz konusu izni, "miri tarafına zararı yoğise" diyerek şarta bağlaması da geleneksel yapının zarar görmemesi adına duyarlılığın elden bırakılmadığını göstermekteydi.

İşte iaşe hususundaki dengeleri korumak için devletin piyasalara ne şekilde müdahil olduğunun çeşitli örnekler üzerinden incelenmesi burada önem kazanmaktadır. Zira müdahalenin boyutları ve yöntemi krizlerin aşılmasında ya da aşılamamasında belirleyici unsurlardan olmuştur.

1- Zahire Tedariki Meselesi ve Zahire Tedarik Edilen Kaynaklar

Osmanlı idarecilerinin, bu çalışmada "iaşe tedarik sistemi" diye ifade edilen düzenin kriz dönemlerinde de etkin bir şekilde çalışması adına büyük çaba sarf ederken çeşitli yerel kaynakları kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu nok-

15 İslamoğlu-Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia," s. 407.
16 BOA, MD 48, 214/600,H.990, M.1582.

tada imparatorluk yöneticilerinin zahire darlığı yaşanan yerlerde aldığı önlemlerin özünde "nerede kriz orada çözüm" şeklinde bir anlayışla hareket ettiği ve iaşe sorunlarına mümkün olduğu kadar "yerinden ve öz kaynaklarla çözüm bulma" yoluna gittiği görülmektedir. Merkezi hazineden ya da yerel kaynaklardan nakit transferi yapılmadan eldeki aynî kaynakların piyasaya sürülmesi şeklinde ilk adım atılmaya çalışılmıştır. Bu adım atılırken reayanın mağdur olmaması bir prensip olarak kabul edilmiş ve öncelikle devlet kendi aynî kaynaklarının kullanılmasını tercih etmiştir. Bu kaynaklardan temin edilen metanın bozulmasına ya da başına başka bir şey gelmesine müsaade etmeden kısa süre içinde kıtlığı çekilen kriz bölgesine ulaştırılması çözüm adına atılması gereken diğer bir önemli adımdı. Ardından hasarsız ve noksansız bir şekilde nakliyesi sağlanan zahirenin fırsatçıların eline geçmeksizin gerçek ihtiyaç sahiplerine adil bir şekilde dağıtılması söz konusu olacaktır. Bu dağıtım esnasında kıtlıktaki ahalinin ya da askeri zümrenin para ile zahire alması mümkünse transfer edilen zahire satılacak, değilse yerine konulacak kaynakların bulunması sağlandıktan sonra darlıktaki insanlara hibesi gündeme gelecektir.

İaşe temininin istenildiği zamanda ve istenildiği miktarda yerine getirilmesi dönemin teknik şartları düşünüldüğünde çok da kolay değildi. Daha önce nakliye hususunda ifade edildiği gibi yol masraflarının ve dönemin güvenlik zafiyetinin kara taşımacılığını pahalı ve riskli bir iş haline getirdiği düşünüldüğünde iaşe krizlerinin mümkünse yerinden, değilse en yakın bölgeden elde edilecek zahire ile çözülmesi gerekiyordu. Bu anlamda başka bir yola girmeden devlete ait ambarların kullanılması akla gelen ilk çözüm yoluydu.

Miri ambarlar

İaşe krizleri döneminde Osmanlı Devleti'nin piyasaya müdahil olma konusunda elini güçlendiren unsurların başında sahip olduğu ve miri ambar ya da hassa ambarı şeklinde ifade edilen resmi zahire depoları gelmekteydi. Bu ambarların özelliklerine ve krizlerde oynadığı etkin role geçmeden önce şunu ifade etmek gerekir ki; zor zamanlarda kullanmak üzere zahire depolama yöntemi sadece Osmanlılarca değil, tarih boyunca uygulanmış bir yöntemdir. Her ne kadar devletlerin krizlere müdahale ederek hububat

depolamasının piyasada fiyatların yükselmesine sebep olup olmadığı[17] ya da gıda maddelerinin sanayi devrimi öncesi saklanmasının pahalı mı ucuz mu bir iş olduğu[18] gibi hususlar birer tartışma konusu olsa da zahire depolama yöntemi bir sigorta mahiyetinde sıkça kullanılmıştır. Üstelik bu metot ortaçağlardan beri diğer önlemlere nazaran en kolay uygulanan ve en çok tercih edilenlerden olmuştur.[19] Aslında bu yöntem kriz şartları ile baş edebilmek konusunda her zaman tek başına yeterli olamamış ise de bu sayede verimin düşük olduğu yıllardaki baskılar kısmen hafifletilebilmiştir.[20]

Osmanlı iktisat zihniyetinde, gelecekte yaşanması muhtemel ekonomik sıkıntılara karşı meta depolama anlayışı bir gelenek olarak başlangıçtan beri vardı. Bu konuda dönemin etkin şahıslarından Kınalızâde Ali şunları yazmaktaydı: "İnsan gıdası her zaman bulunabilecek cinsten değildir. Gıda bulunamayacağı zamanlar dikkate alınarak stoklama yapılmalıdır. Ayrıca gıdalar doğal afetlerden, hırsızlardan[21] ve hayvanların zararlarından da korunmalıdır."[22] Kınalızâde, aynı cümlelerinin devamında, saklamanın nasıl olacağını da yetkililer ve hane reisleri için mealen şu şekilde açıklamaktaydı: "Saklanacak malın bir kısmı nakit para bir kısmı değerli eşya,

17 Nielsen, "Storage and English Government Intervention in Early Modern Grain Markets," s. 2.

18 Bu konudaki tartışmalar, enflasyon ortamının olduğu bir yerde gıda maddelerini daha sonra kâr elde etmek için depolamanın faydası olup olmadığı ve bu işin bir yatırım mı yoksa bir önlem mi olduğu yönünde cereyan etmektedir. Tartışmaların ayrıntıları için bkz. John Komlos and Richard Landes, "Anachronistic Economics: Grain Storage in Medieval England," *The Economic History Review*, New Series, C. 44, No. 1 (Şubat 991), s. 36-45.

19 Donald N. McCloskey-John Nash, "Corn at Interest: The Extent and Cost of Grain Storage in Medieval England," *The American Economic Review*, C. 74, No. 1 (Mart 1984), s. 174. Mesela Avrupa'da altı aylık stoklama yapılıyor ve yeni hasat yaklaştığı sırada stoklar elden çıkarılarak depolar boşaltılıyordu. McCloskey-Nash "Corn at Interest...," s. 175.

20 Örneğin İngiltere'de 1621'de yaşanan buğday krizi 1619 ve 1620 yıllarının verimli geçmesinden ve bu senelerde elde edilen hasatın stoklanmış olmasından dolayı atlatılabilmişti. Appleby, "Epidemics and Famine in the Little Ice Age," s. 659.

21 Gerçekten kıtlık dönemlerinde hırsızlık vakalarının çoğalması dünyada tarih boyunca gözlemlenmiş bir olgudur. Özellikle suç oranlarındaki artış kıtlığın habercisi olarak kabul edilmektedir. Ó Gráda, *Famine A Short History*, s. 4. Dünyadaki kıtlık tecrübelerinde hırsızlık vakaları yoğun bir şekilde yaşanırken toprak veya mal sahiplerinin de önlemler alarak bahçelerini ya da evlerinin bulunduğu yerleri sıkı bir şekilde onardıkları ve nöbetçiler koyarak daha muhkem hale getirdikleri bilinmektedir. Örnekler için bkz. Robert Dirks, "Social Responses During Severe Food Shortages and Famine," *Current Anthropology*, C. 21, No. 1, February 1980, s. 29

22 Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-i Alâ'i*, s. 11. Yayın yeri ve yılı yok. Yazma esere, Toronto Üniversitesi Arşivinden yayınlayan www.archive.org adresinden ulaşılmıştır (15.10.2011).

bir kısmı emtia ve kumaş, bir miktarı hayvanat ve nihayet bir miktarı da emlak cinsinden olmalıdır. Böylece birine afet yetişirse diğeri bâkîkalır". Yazar belki de devrin şartlarını özetler nitelikte toplumsal hayatta afetlerin eksik olmayacağını ve stok (iddihar) edilen nesnelerin bozulma tehlikesinin bulunduğunu belirterek oldukça realist bir tavırla kıymeti zamanla azalmayacak ve içine kurt düşmeyecek emtianın saklanmasını öğütlemektedir. Bundan başka pahalılık tehlikesine karşı, ihtikâra bulaşmamak şartıyla bir miktar buğday ve arpa nemsiz bir kuyuda ya da ambarda depo edilmelidir.[23]

Teorik olarak kitaplarda bu şekilde yer alan ambar yapma teklifi reaya tarafından özenle uygulanıyordu. Hasat sonrasında metanın bir kısmı diğer sene tohumluk için kullanılmak üzere buralarda depo edilmekteydi.[24] Ürünün bir bölümü ise çetin kış şartlarını ve bunların neticesi olarak ortaya çıkması muhtemel iaşe darlıklarını kimseye muhtaç olmadan atlatabilmek için saklanmaktaydı. Bunun için depolarını toprak altında inşa eden ve bu suretle malzemelerini kuyulara gömenler bulunmaktaydı.[25] Her zaman başarı sağlamasa da[26] bu kuyular muhtemel eşkıya saldırılarından korunmak için de oldukça kullanışlı gizli mahzenlerdi. Ayrıca dönemin saklama koşullarında kuyular bir nevi buzdolabı işlevi görüyor, aşırı sıcak ve soğuk yüzünden meydana gelen bozulmalara karşı ciddi bir destek sağlıyordu. Ancak reayanın depo ettiği zahire kıtlık süreçlerinde birilerinin iştahını da kabartabilmekteydi.[27] Elbette bunlara karşı da önlem

23 Ayşe Sıdıka Oktay, *Kınalızâde ve Ahlâk-ı Alâî*, İstanbul 2011, s. 332, 339.

24 Bu durum incelenen dönem için tüm dünyada geçerliydi. Örneğin Fransa'da bir bölgeyi inceleyen Goubert'e göre normal dönemde hasadın altıda biri bir sonraki yıl için ayrılırken, kötü hasat dönemlerinde bu oran daha fazla oluyordu. Goubert, "The French Peasantry of the Seventeenth Century...," s. 66.

25 Mardin'de 1590'ların sonlarında insanlar bu yöntemi kullanmakta idiler. Mardin Şeriyye Sicili 259, Belge No. 521'den nakleden Günay, *259 Numaralı Hicri 1006-1008 (1598-1600) Tarihli Mardin Şer'iyye Sicilinin...*, s. 111. Anlaşılan o ki bu uygulama dünyanın başka yerlerinde de bilinmekteydi. Mesela Sicilya'daki köylüler de kışlık erzaklarını kuyulara gömmekteydiler. Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 1, s. 309.

26 Zira Celali İsyanlarını kendi gözlemleri ile anlatan Kemahlı Ermeni Rahip Gregor, *Kronoloji*'sinde 1604 yılında Erzurum'da eşkıyanın halkı sindirdiği bir dönemde kuyuları açtırarak ahalinin buğday ve arpalarını almaya çalıştıklarını yazmaktaydı. Hrand D. Andreasyan, "Bir Ermeni Kaynağına Göre Celali İsyanları," *Tarih Dergisi*, XII/17-18, s. 38.

27 1564 kışına hazırlanan başkente İznik'ten gönderilen soğan stoklanınca İstanbul'da hemen darlık yaşanmıştı. İznik kadısına hitaben yazılan emirde bölgede stoklanan soğanın derhal başkente iletilmesi istenirken, kötü niyetlilerin harekete geçmesini engellemek için, halkın kendi adına ayırdığı kısmın kesinlikle alınmaması tembihlenmişti. BOA, MD 6,27 Safer 972, 4 Ekim 1564.

alınmış ve hayatta kalmak için halkın sakladığı gıda maddelerine el koymak kanunen yasaklanmıştı.

Osmanlı resmi düzeninde "ambar" kelimesi daha çok devlet depoları için kullanılırdı.[28] Yapımı ve işletilmesinde tamamen devletin söz sahibi olduğu bu ambarlardan bazı büyük şehirlerde kurulmuş olanları yüksek kapasiteleri ile adeta "bölgesel ambar" şeklinde çalışıyorlardı. Bu anlamda İstanbul, Mısır, Diyarbakır ve Bağdat şehirlerindeki depolar öne çıkmaktaydı. İstanbul kendi çevresi, Mısır ise başta Haremeyn bölgesi olmak üzere Araplarla meskûn yerler için önemli bir bölge ambarı iken Diyarbakır Anadolu'nun doğusunu Bağdat da körfez bölgesini beslemekteydi. Bunlar arasında özellikle başkent önemli bir merkezdi ve buradaki ambarlar adeta şehri besleyen kan damarları gibiydi. Bu çerçevede Galata bölgesi ambarların bulunduğu önemli bir merkezdi.[29] Yine İstanbul'da piyasadan mübayaâ yoluyla toplanan zahirenin önemli bir kısmı tersane ambarlarında depo ediliyordu.[30] Başkentte bulunan ve saraya ait ambarları da kapsayan depolar hususunda buğday ve arpa eminleri büyük sorumluluk sahibiydiler.[31] Evliya Çelebi kâtibi, nazırı ve üç yüz adamı ile beraber çalıştığını belirttiği buğday eminini şöyle tarif etmekteydi:[32]

> Evsâf-ı emîn-i dâne-i gendüm ya'nî buğday: Emîn bir, neferât üç yüz, nâzırı ve kâtibleri vardır. Anbârı Bâğçekapusu'nun taşrasında leb-i deryâda anbâr-ı azîmdir.... Kesendire ve Koloz ve Beşdepe ve Dobruca nâm vilâyetlerden deve dişi buğdaylar gelüp bu anbârda der-mahzen olup rûz-merre ta'yînâtlara defter mûcebince bezl ederler. Bunlar dahi arabalar üzre çuvallarından halk üzre buğday nisâr ederek ubûr ederler. Buğday emîni ve kâtibi ile at başı berâber güzer ederler.

28 Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul...*, C. 2, s. 63.
29 Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul...*, C.1, s. 172.
30 Güçer, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi," s. 408.
31 Aynı dönemde Avrupa'da (1550'den itibaren İtalya) da "*erzak eminliği*" kurumunun var olduğu bilinmektedir. Kral naibi tarafından atanan bu görevli yaptığı işin önemine binaen belediyelerin emrinden ayrılarak bizzat krala bağlanmıştı. Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 419.
32 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 1, s. 287.

Arpa emini ise maiyetindeki iki yüz arpacı ile özellikle saraya ait ahırlara ot ve arpa ile hayvan levazımı temin etmekten sorumluydu.[33] Ancak arpa emini de kimi zaman başkentin iaşesini denetlemek ve saray için çeşitli eyaletlerden tahıl satın almakla görevlendirilirdi. Onlar zamanla kente (İstanbul'a) tahıl getiren memurları denetler hale geldiler.[34] Dolayısıyla özellikle başkentin iaşesi söz konusu olduğunda bu görevliler çok büyük sorumluluk sahibi idiler.

Ambarlar taşrada çeşitli birimlerde yapılandırılmaktaydı. Her şeyden önce yarı resmi bir hüviyette olsalar da, her sipahinin köyünde bir zahire ambarı bulunmak zorundaydı.[35] Şehirlerde ise bazı binalar devlet ambarı olarak tahsis edilmekteydi. Örneğin bedestenler merkezi yöneticiler tarafından toplanan hububat ve tarım ürünleri için depo olarak kullanılmaktaydı.[36] Yine iskelelerde miri ambarlar vardı ve özellikle askeri hareketlilik ya da darlık zamanlarında buralardan deniz yoluyla süratle zahire sevkiyatı yapılabilmesi amaçlanıyordu.[37] Miri ambarlar kalelerde de bulunuyor, daha çok askeri güzergâhta olan müstahkem mevkilerdeki yapılara da kurularak buralarda büyük miktarlarda zahire depolanıyordu.[38] Evliya Çelebi 1646 yılında Ankara Kalesi'ni gezerken içerde bu ambarları görmüştü.[39] Evliya, bunların içinde depolanan gıdaların çok uzun süreler boyunca bozulmadan

33 Sertoğlu, *Osmanlı Tarihi Lügati*, s. 16.

34 Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul...*, C. 1, s. 158.

35 Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s. 56.

36 İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, s. 325.

37 Uyvar Kalesi'ndeki Osmanlı askeri 1664 yılının Ağustos ayında zahire kıtlığı yaşadığında kendilerine Estergon İskelesi'ndeki miri ambardan zahire gönderilmiş ve bu şekilde kıtlığı atlatmaları sağlanmıştı. Kâtip Mustafa Zühtü, *Ravzatü'l-Guzzâ*, s. 56. Bu yazma esere (http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015079130509 adresinden ulaşılmıştır. (08.09.2011)

38 Örneğin Bağdat Kalesi'nde büyük bir ambar bulunmaktaydı. Nitekim IV. Mehmed, Bağdad Muhafızı Mustafa Paşa'ya gönderdiği Evahir-i Receb 1063, 16-24 Haziran 1653 tarihli fermanında kaledeki miri ambara zahire yığılmasını istemişti. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu Fermânlar, I. Fasikül No. E. I-12476*, Haz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İbrahim Kemal Baybura, Ülkü Altındağ, TTK, Ankara 1985, s. 37.

39 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 2, s. 224. Evliya, Mardin'deki ambarları tavsif ederken bunların içerisindeki hububatın çok uzun süreler boyunca saklanabildiğini ancak reayaya dağıtılması sebebiyle sık sık yenilendiğini kaydetmektedir. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 4, s. 44.

saklanabildiğini yazmıştı.[40] Yine imparatorluğun belli başlı yolları boyunca kurulan menzilhanelerde de kadı gözetiminde getirilen hububatın depolanacağı ambarlar bulunmaktaydı. Bu erzak orduya gerekli olmadığında satılıyor ya da acil durumlarda halka dağıtılıyordu.[41] Bunlardan başka konaklar ve yalılar depo olarak kullanılabilmekteydi.[42] Muhkem yapıları ile dikkat çeken ve çeşitli şekillerde güçlendirilen bu mekânlar özellikle savunma dönemlerinde içlerindeki ambarların desteği ile Osmanlı askerinin mukavemet gücünü yükseltmekteydi.

Resmi ambarların bir kısmı mukataa ile işletilmekteydi.[43] Taşrada miri ambar olarak kullanılan mekânlara güvenilir kimseler muhafız olarak bırakılıyordu.[44] Halk kimi zaman bu ambarların tamirinden sorumlu tutularak vergiden muaf sayılıyordu.[45] Ayrıca Osmanlı idarecileri ambarların dolu olmasına dikkat ediyor, buradan yapılacak zahire dağıtımı işini sıkı şekilde kayıt altına alarak yürütüyorlardı. Örneğin 1583 yılının kış mevsimine girilirken Halep'te kıtlık yaşandığında halka miri kaynaklardan dağı-

40 Kemah Kalesi'ni 1647 yılında gezen Evliya, belki biraz da abartarak, buradaki pirinç ve darının Yavuz Selim Han döneminden beri saklandığını (*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 2, s. 174), Şebinkarahisar Kalesi'nin ambarlarında ise yüz yıllık darının bulunduğunu yazmıştı. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 2, s. 200.

41 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 1, s. 140.

42 Bu mevkilere özellikle ordu için de zahire konulması istenmekteydi. Örneğin Pınarhisar'da 1566 tarihindeki kıtlık günlerinde askerlerin sıkıntı çekmemesi için önceden tedarik edilen zahirenin şehirdeki konağa depolanması emredilmişti. BOA, MD 5, 412/1092, Şaban 973, Şubat-Mart 1566. Yine aynı yıl Sofya'da yaşanan darlık esnasında konaklardan zahire temini yoluna gidilmişti. BOA, MD 5, 604/1674, Zilkade 973, Mayıs-Nisan 1566. Benzer şekilde Akdeniz kıyılarında bulunan yalılarda da buğday başta olmak üzere zahire stoklanmakta ve kıtlık mevkilerine narh-ı cari üzerinden nakledilmekteydi. Suğla'da yaşanan bir kıtlık esnasında bu yalılardan zahire ihracı ile ilgili bir hüküm için bkz. BOA, MD 58, 13/41, 8 Rebiülahir 993, 9 Nisan 1585. BOA, MD 5, 336/882, 13 Ramazan 973, 3 Nisan 1566.

43 Enver Çakar, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadî Durumu," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/35 (Ocak 2004), s. 63.

44 Kayseri'nin H.1018 (M.1609-1610) yılı sürsat zahiresi olan buğday ve arpa Atpazarı'nda bir hana stoklanmış ve nüfuz sahibi birkaç kişi ambarın korunması ile görevlendirilmişti. Kayseri Şeriyye Sicili 13, Varak No. 69, Belge No. 532, Safer 1019, Nisan-Mayıs 1601'den nakleden Mustafa Ertürk, "Kayseri'nin 13 Numaralı Şer'iye Sicili," Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994, s. 135

45 III. Murad zamanına ait olduğu anlaşılan 48 Numaralı Bayburt Mufassal defterine göre Yakutiye Medresesi Vakfına bağlı Kopuz Köyü halkı Bayburt Kalesi'ndeki evlerin, ambarların ve suyollarının tamirinden sorumlu tutulmuşlar ve her türlü vergiden muaf sayılmışlardı. Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, s. 92.

tılacak zahirenin defterdar, kadı ve çavuştan oluşan bir kurul eliyle ve kime ne kadar verildiğinin kaydedilmesi yoluyla dağıtılması önemliydi.[46] Bu işte ambar kâtipleri de önemli bir rol alıyordu.[47]

Devletin sıkı takip politikası gereği çeşitli zamanlarda ambarların dolu mu boş mu olduğuna dair yoklamalar yapılıyordu. Mesela Mısır beylerbeyi 10 Ocak 1566 tarihli bir yazıyla uyarılmış ve kendisine Mısır ambarlarının öteden beri kıtlık zamanında fakir halka erzak dağıtmak için dolu tutulduğu hatırlatılarak tedbir amaçlı olmak üzere o anda ambarların boş olup olmadığını divana yazması istenmişti.[48] Dolayısıyla bu ambarların yoklanması için bir darlık ya da kıtlık ortamının yaşanması gerekmiyordu. Yine benzer şekilde 1585 yılında Erzurum beylerbeyliği sınırlarında bulunan mirimiran hasları, sancakbeyleri, zaim ve sipahilerin tımarlarında ve sair nahiye ve köylerde depo edilmiş ne kadar zahirenin olduğu merak edilmişti. Bunun üzerine "vakt-i hacetde lazım olursa diye" bunların miktarlarının tespiti için çalışma yapılmıştı.[49]

Beylik ambarları[50] da denilen miri ambarların dolu olması aslında kanun gereği idi.[51] Bu depoların boşaldığında tekrar doldurulması ise bulundukları yerin en büyük amirlerinin sorumluluğundaydı.[52] Bu kapsamda kadılar miri ambarların yerel kaynaklardan doldurulması konusunda yetki

46 BOA, MD 52, Sayfa 106, 19 Şevval 991, 5 Kasım 1583.

47 BOA, MD 21, Hüküm No. 262, 23 Şevval 980, 26 Şubat 1573.

48 BOA, MD 5, 233/601, 18 Cemaziyeahər 973, 10 Ocak 1566. Mısır'daki ambarlar kıtlık yıllarında boşaldığında bölgedeki kul kökenli görevliler üçer aylık maaşlarını alma konusunda sıkıntı yaşıyorlardı. Bir Mühimme Defterindeki kayda göre (BOA, MD 7, Hüküm No. 588, H. 975, M.1567-1568) bölgede birkaç yıl süren kıtlıktan dolayı ambarlar boşalmış ve askerlerin üçer aylık ulufeleri verilememişti. Ancak kıtlık geçtiğinde ya da başka bir şekilde tereke elde edildiğinde bu ücretlerin birer akçe fazla verilmesi emredilmişti.

49 BOA, MD 59, 5/19'dan nakleden Oğuzhan Yüce, "59 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi," Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2007, s. 58.

50 İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, Ankara 2010, s. 118. İstanbul'da beylik ambarı Eminönü semtindeydi ve arpa emininin mekânı da aynı yerdeydi. Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, Tercüme ve Tahşiye Eden: Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1988, s. 15.

51 Tabakoğlu, *Toplu MakalelerI İktisat Tarihi*, s. 361.

52 Örneğin Van beylerbeyi miri ambarın doldurulması için tam yetkili ve sorumlu kılınmıştı. BOA, MD 29, 100/246, Zilkade 984, Temmuz-Ağustos 1564'ten nakleden Kahveci, *29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576)*, s. 136.

ve sorumluluk sahibiydiler. Özellikle saraya ait miri ambarların zahirelerini temin edenler arasında muhtemelen "hassa buğdaycıları" adı verilen görevliler bulunmaktaydı.[53] Yine en önemlileri Kahire'de olan[54] Mısır'daki ambarlara konulacak malzemenin satın alınmasında emin ve keşşâf adı verilen kişiler başta olmak üzere çeşitli görevliler iş yapmaktaydı.[55]

Miri ambarlara bu görevlilerin yardımı ile gıda maddesi sağlayan unsurlar arasında devlete ait olan zahireler (havas-ı hümayun zahireleri) önemli bir kaynak grubu olarak kullanılmaktaydı.[56] Ayrıca devlet darlık dönemlerinde kalelerdeki, imaretlerdeki ve menzilhanelerdeki ambarların terekelerine el koyabilirdi.[57] Bundan başka sancakbeyleri, zaimler ve sipahilerin ellerinde artı ürün bulunanlardan zahire temin edilebiliyordu. Bunların daha çok başkentteki ambarlara getirdiği zahirelerin yetersiz olması durumunda başka kanallardan temin edilmesi yoluna gidiliyor, mesela taşradaki çeşitli mukataaların gelirlerinden elde edilen paralarla miri ambarlara zahire satın alınabiliyordu.[58] Kendi inisiyatifleri ile bazı ehl-i örf de sahip oldukları ambarlarında zahire saklamaktaydılar ve karaborsacılıktan apayrı bir düzen içinde, resmi bir zorunluluk olarak malzeme bulunduran bu kimseler kıtlık dönemlerinde zahirelerini piyasaya sürmekle yükümlüydüler. Örneğin 1566 yılı Ramazan

53 Hassa buğdaycıları özellikle sarayın ihtiyacı olan buğdayı alan, satan, depolayan, nakleden veya buğday üzerinden alınan vergileri tahsil eden kimselerdi. Bunlar hassa arazilerinin gelirlerini de aynî ya da nakdî olarak toplayan dolayısıyla taşrada da etkin olan görevlilerdi. Zafer Karademir, "Klasik Osmanlı Döneminde Ankara'da Hassa Buğdaycılığı ve Hassa Buğdaycıları," *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C.1, Ankara 2012, s. 209.

54 Özellikle Kahire'nin üç farklı yerinde kurulan ambarlar üç hedef için stoklama yapmaktaydı. Bunlar Haremeyn, iç talep ve kuzeydeki ihracat merkezleriydi. Rhodas Murphey'den nakleden Ağır, *From Welfare To Wealth: Ottoman And Castilian Grain Trade Policies In A Time Of Change*, s. 83.

55 İnalcık "Impact of the Annales School on Ottoman Studies And New Findings," s. 85. BOA, MD 50, Hüküm No. 234'te geçen bir hüküm aynen şöyledir: "Bâ-Hatt-ı Çavuşluk-ı Dergâh-ı Âlî Mısır'da anbar emîni olan Mustafâ Ağa mektûb gönderüp silâhdârlar zümresinden altmış dokuzuncu bölükde on yedi akçe ulûfesi olan Behrâm Keşşâf umenâ hidmetinde olan gılâlın tahsîl ve anbâr-ı âmireye teslîminde ve bâkî tahsilinde ziyâde hidmet itmişdür diyü inâyet recâsını arz itmegin dergâh-ı âlî çavuşluğu virilmek buyuruldı."

56 Örneğin 1568 yılında İstanbul miri ambarında zahire sıkıntısı yaşandığında Eğriboz, Karasu ve Selanik kadılıklarından ellerindeki havass-ı humayun zahirelerini rençper gemileri ile göndermeleri istenmişti. BOA, MD 7, 909/2489, 23 Cemaziyelevvel 976, 13 Kasım 1568.

57 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 1, s. 141.

58 Mesela önemli bir depo işlevi gören Karaman, hem başkente hem de Bursa gibi nispeten büyük yerleşim birimlerindeki miri ambarlara darlık ve kıtlık dönemlerinde zahire temin ediyordu. BOA, MAD, 7534, Sayfa No. 1330, Belge No. 3, 24 Ramazan 984, 15 Aralık 1576.

ayında İstanbul'da arpa kıtlığı yaşandığında Hayrabolu'ya gönderilen emirde eksik olan kısmın subaşı, sipahi ve madrabazların ambarlarından tedarik edilmesi yoluna gidilmişti.[59] Böyle durumlarda ambarlarında tereke olanların tüm malları alınmamakta, kendilerine yetecek miktarda zahire bırakılmaktaydı. Zira bu son örnekte başkentte buğday kıtlığı da yaşanmış, bu sırada ellerinde buğday olanların resmi makamlara vermeleri ancak onlara da yeterli miktarda bırakılması istenmişti.[60] Ambarlarında zahire olanlar kendileri ya da vekilleri aracılığıyla o an geçerli olan piyasa fiyatlarından resmi makamlara satış yapıyorlardı. Böylece hem onlar mağdur olmuyorlar hem de kıtlık şartlarının ortadan kalkmasına destek veriyorlardı.

Tüm bunların ötesinde devlet kaynakları yetersiz olduğunda, bazen resmi görevliler dışında büyük toprak sahiplerinin depoladıkları zahirenin kıtlık dönemlerinde insanlara dağıtıldığı oluyordu. Nitekim Yenişehir'de 1567 yılında kuraklık nedeniyle kıtlık olmuş ve yöreden İstanbul'a sevk edilmesi gereken zahire gönderilememişti. Zahire darlığını ortadan kaldırmak için sipahi ve madrabazın yanı sıra ekâbir ve çiftlik sahiplerinin depoladıkları buğday ve arpadan temin edilerek gönderilmesi emredilmişti.[61] Zimmetlerinde stoklanmış zahire bulunduran sair kimseler kıtlık olduğunda ellerindeki malzemeyi kriz olan mevkiye bizzat kendileri götürmek konusunda kanunen zorlanabiliyorlardı. Eğer kendileri buna bir şekilde muktedir ya da gönüllü değil iseler birini vekil tayin ederek teslim etmek durumundaydılar. Örneğin İstanbul'da 1571 yazında yağ konusunda darlık çekildiğinde Kefe beyine emir verilmiş ve ambarlarına stoklama yapmış olanlardan yağ alarak kendileri ya da vekilleri ile başkente getirmeleri istenmişti.[62] Zira Kefe, İstanbul'un yağ ihtiyacının büyük bir kısmını karşılamaktaydı.[63]

Darlık süreçlerinde ambara konulacak buğdayın mümkün olduğunca devlet kaynakları ve görevlileri marifetiyle aktarılması resmi makamlar

59 BOA, MD 5, 323/846, Gurre-i Ramazan 973, 22 Mart 1566.

60 BOA, MD 5, 336/882, 13 Ramazan 973, 3 Nisan 1566.

61 BOA, MD 7, Hüküm No. 174, 3 Rebiülahir 975, 7 Ekim 1567. Ekâbir ve çiftlik sahipleri diye ifade edilen kimselerin bölgede maddi bakımdan güçlü ve büyük arazilere sahip ayanın ilk örnekleri oldukları anlaşılıyor.

62 BOA, MD 12, 322/659, Safer 979,Haziran-Temmuz 1571.

63 Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe 1475-1600*, T. C. Kültür Bakanlığı Osmanlı Eserleri, Ankara 2000, s. 11.

için daha ucuz bir yolun tercih edilmesi anlamına geliyordu. Bu çerçevede develerden çuvallara, devecilerden buğdaya tüm unsurların "miri" kaynaklı olmasına özen gösteriliyordu.[64] Ambarlar dolduktan sonra ise kadılar eliyle mühürletiliyor ve darlık zamanları da dahil olmak üzere ancak devletin kontrolünde ve onun istediği zamanda zahire çıkışına izin veriliyordu.[65] Resmi izin alınmadan bu mühürlerin bozulması ve malzemelerinin parayla satılmak suretiyle bile olsa dağıtılması mümkün değildi.[66] Böylece merkezi hükümetin sıkı kontrolüne alınan miri ambarlardan hazine için gelir getirecek dahi olsa, izin alınmadan piyasaya zahire sürülemiyordu. Miri ambarlar adına zahire taşıyacak olan taşıyıcılar sivil iseler yolda yaşanabilecek hata ve aksaklıklara karşı önlem olarak araçlarına resmi görevliler bindirilmekteydi.[67] Yine ambarlarda depolanan "miri buğdaylar" narh fiyatlarıyla satılmak için, gerekli görüldüğünde reayanın görevlendirilmesi suretiyle de taşınabiliyordu.[68] Böylece hem halk için ek bir kaynak ortaya çıkıyor hem de zahire darlıklarının önüne geçilmesi adına çok önemli bir adım atılmış oluyordu.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Mısır ambarlarının dolu olması özellikle Araplarla meskûn bölgelerin iaşesi açısından son derece önemliydi. Kuşkusuz Mısır beylerbeyi ve defterdarı ambarlara zahire doldurulması ve bunların alınıp zamanı geldiğinde satılması konusunda büyük sorumluluk sahibiydiler. Mısır ambarlarının dolu olması hac yolculuğuna çıkan ya da oradan dönenler için de gerekliydi. Zira buradaki bir sıkıntı hacı adaylarının ya da dönüş yolundaki hacıların sıkıntıya düşmesi anlamına geliyordu. Ayrıca Mısır'daki ambarlardan kıtlık dönemlerinde borç olarak da zahire verilebilmekteydi.[69] Bunun tam tersi durumlar da ortaya çıkabiliyor, yani miri kay-

64 BOA, MAD 7534, Sayfa No. 1452, Belge No. 1, 25 Şevval 984, 15 Ocak 1577.

65 BOA, MD 59, 5/19, H.993, M.1585.

66 Hınıs beyi böyle bir ambarın mührünü açıp insanlara zahire sattığında, mührünü bozduğu ambarın önünde asılmak suretiyle cezalandırılacağı yönünde uyarılmıştı. BOA, MD 59, 53/231, H. 993, M. 1585.

67 BOA, MD 5, 196/488, Rebiülahir 973, Ekim-Kasım 1565.

68 Örneğin 23 Haziran 1659 tarihli bir Şeriyye Siciline göre Mudanya'daki miri ambarda depo edilen resmi buğdayın Bursa'daki ekmekçilere satılması gereği ortaya çıkmıştı. Bursa kadısına verilen emirle Kite, Mudanya ve Mıhalıç reayasının görevlendirilerek onların desteği ile buğdayın şehre nakledilmesi ve ekmekçilere narh üzerinden satmaları istenmişti. Bursa Şeriyye Sicili B131/346, Sayfa No. 7b'den nakleden Salih Pay, "1069-1070/1659-1660 tarihli Bursa Şer'iyye Sicili (Analiz ve Değerlendirme)," Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1987, s. 17.

69 Örneğin Mekke suyolu hizmetinde bulunan İbrahim isminde birine talebi üzerine borç olarak (*bi-tariki'l-karz*) bir miktar buğday verilmişti. BOA, MD 6, Hüküm No. 448, H. 972,M.1564-1565. Doğu

nakların yetersiz kalması durumunda piyasadan parasıyla zahire tedarik edilerek hızla bu mevkilere depolanabiliyordu.[70] Piyasadan zahire toplanılması esnasında devlet paraya sıkışırsa başka sivil kaynaklar devreye sokulabiliyor ve borçla alınan zahirenin ücreti daha sonra hak sahiplerine ödeniyordu.[71] Böylece hem piyasanın canlanması sağlanıyor hem de gelecekte yaşanması muhtemel iaşe darlıklarına karşı sağlam bir önlem alınmış oluyordu.

Resmi zahire ambarlarının fiziki yapılarının sağlam olması ve burada kullanılan malzemelerin özenle seçilmesi gerekiyordu. Zira depo edilen tahılların mümkün olduğu kadar uzun süre ve iyi kalitede saklanması yapıların sağlamlığına ve uygunluğuna bağlıydı. Bu anlamda buğday ve arpa başta olmak üzere gıda maddelerinin iklim şartlarına göre[72] ahşap ya da taş binalarda depolanması hem bozulmalarını hem de fare ve diğer haşerelerin vereceği zararları önlemek açısından önemliydi.[73] Depo edilen yerin havasının nemli olması zahirenin bozulma hızını artıracağından bu gibi bölgelerdeki ambarlara saklanan terekenin sair yerlere göre daha hızlı elden çıkarılması gerekiyordu. Ayrıca aşırı sıcak hava şartları da stoklanan gıdaların fazla beklemesine izin vermiyordu. Örneğin Basra'da havalar oldukça sıcak olduğundan zahirenin üç aydan fazla muhafazası mümkün olmuyordu. Bu nedenle burada büyük miktarlarda zahire depolanamıyordu. Buğday ve arpa saklanamayan bu gibi yerlerde hurma ve pirinç istiflenmesi emrediliyordu.[74] Hatta Mekke ve Medine'deki yetersiz saklama koşulları nedeniyle tahıl çoğunlukla bozulmuş olduğundan alıcılar düş kırıklığına uğruyorlardı.[75]

seferi için Semendire beyine gönderilen emirde de Belgrat ambarından borç olarak (*karz tarîkiyle*) buğday, un ve arpa alması söylenmişti. BOA, MD 43, 72/147, H. 989, M.1580.

70 Bu sistemin işleyişine dair iyi bir örnek için bkz. BOA, MAD, 7534, Sayfa No. 1330, BelgeNo. 1, 22 Ramazan 984, 13 Aralık 1576.

71 Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa, 1621 yılında Erzurum Kalesi'nde zahire sıkıntısı yaşandığında hazinede yeterince altın olmaması nedeniyle bir miktarını kendi cebinden ödemek suretiyle zahire satın almış, ödediği değerin kendisine tekrar verileceği bizzat padişah fermanıyla bildirilmişti. BOA, İE. DH, Dosya 1, Gömlek No. 44, Evasıt-ı Şevval 1030, 28 Ağustos-6 Eylül 1621.

72 Örneğin Kâtip Çelebi, Yemen'de Mesvar denilen yerdeki ambarlarda iklim ve yapı şartlarının uygunluğu nedeniyle buğdayın 30 yıl kadar bozulmadan saklanabileceğini kaydediyor. *Cihannumâ*, s. 575.

73 Komlos-Landes, "Anachronistic Economics: Grain Storage in Medieval England," s. 41.

74 Orhonlu-Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar...," s. 92.

75 Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar...*, s. 94. Nitekim 1583 yılında Medine'nin limanı Yenbu'daki hanın kötü koşulları yüzünden bir önceki yıl deşişe vakfı tarafından gönderilen büyük miktarda buğday nemlenerek kullanılamaz olmuştu. *Aynı yer.*

Miri ambarlara konacak taze zahire bulunduğunda hemen alınarak depo edilmesi ve bu şekilde gıda maddelerinin sürekli taze tutulması gerekiyordu.[76] Ayrıca bir yerde ucuzluk olduğu haberini alan devlet hemen oradaki ortamdan yararlanmanın yollarını arıyor, piyasadan elde ettiği metayı kendi ambarlarında saklayarak pahalılıktan ve özellikle kış dönemlerine rastlayan darlıklardan kurtulmanın önlemlerini alıyordu. Devlet bu konuda o kadar hassastı ki piyasadan toplanan düşük ücretli metaları almakla görevli kimseler yeterince ucuza mal toplayamadıklarında ödedikleri fazla ücretin kendilerinden tazmin edilmesi gündeme gelebiliyordu.[77] Resmi ambarlara konacak zahirenin miktarı da dengeli olmalıydı. Çünkü malzemenin az miktarda konulması kıtlığa sebebiyet verebiliyor, ihtiyaçtan fazla depo edilmesi halinde de bu metanın bozulması ihtimali doğuyordu. Örneğin imaret-i amireye bağlı Zihne ve Drama'daki köylerden elde edilen mahsul Aralık 1564 tarihinde oldukça bol olup Zihne depolarında ihtiyaçtan fazla birikince, bunun havaların kötü gitmesi nedeniyle bozulması tehlikesi ortaya çıkmış ve Kavala İskelesi'nden zahire sıkıntısı olan yerlere satılması kararı alınmıştı.[78]

Bolluk dönemlerinde hem piyasada arz fazlası bulunması hem de zahirenin bu süreçte oldukça ucuz olması miri ambarlar adına finansal bakımdan büyük bir zararın habercisi oluyordu. Bunun için en yakın darlık bölgelerine ihtiyaç fazlası kısmın gönderilmesi gerekiyordu. Şubat-Mart 1573 tarihinde Kıbrıs'taki zahire bozulmaya yüz tutmuş iken bir kısmının halka dağıtılması kararlaştırılmış, kalanının ise o sırada darlıkla boğuşan Rodos adasında gönderilmesi uygun görülmüştü.[79] Kimi zaman ücretsiz dağıtılan bu fazla zahire bazen de iyi para edeceği yerlere götürülerek ora-

76 BOA, MDZ 8, 558/41, H.999, M. 1591.

77 Örneğin Bursa'da H.978 (M.1580-1571) tarihinde buğday fiyatları ciddi oranlarda düştüğünde şehirdeki kiler-i amire adına piyasadan buğday toplamakla görevlendirilen hassa harç emini ve çavuşlara derhal bölgedeki ucuzluktan yararlanmaları emredilirken fazla fiyat verirlerse bunun kendilerinden tazmin edileceği bildirilmişti. *Bursa Şeriyye Sicili Defter No. A-153, Sayfa No. 158, Belge No. 322.*

78 BOA, MD 6, Hüküm No. 539, 16 Cemaziyelevvel 972, 20 Aralık 1564. Çeşme'de o esnada kıtlık ve pahalılık olması nedeniyle bir miktar zahire oraya gönderilmişti. BOA, MD 6, HükümNo. 926, 23 Şaban 972, 26 Mart 1565.

79 BOA, MD 21, Belge No. 223 ve 224'ten nakleden Çelik, "21 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)," s. 108. Tabi her zaman bu kadar şanslı olunmuyor, bazen miri ambarlardaki zahireler bozulabiliyordu. Bu durumda bozulan kısım derhal ambardan çıkarılıyor ve suya ya da başka mahallere dökülüyordu. Örnek için bkz. BOA, MD 21, Hüküm No. 261.

larda satılıyordu. Mesela 1568 yılı kışına girerken Bağdat hassa kaynaklarının elinde biriken bol miktardaki zahire bozulmak üzereyken bunun o sırada yokluk çeken Basra halkına cari fiyatlarla verilmesi yönünde bölgeye emir gönderilmişti.[80] Devlet depo etiği miri tahılı piyasa fiyatları esaslı bir kâr getirecek kadar yükseldiğinde de elden çıkarabilmekteydi.[81] Ancak bu durumda devlet ricali bir nevi risk almış oluyordu. Zira satılan zahirenin ücretinin tam tahsil edilememesi ve ikame olunacak zahirenin tamamlanamaması ihtimali de vardı.[82]

Tüm bu nedenlerle ötürü zahire verilecek kesimlerin iyi tetkik edilmesi, ayrıca fiyatları ve dağıtım listesini içeren kayıtların sağlam tutulması gerekiyordu. Çünkü kıtlık dönemlerinde miri ambarlarda zahire bulunduğunda halka satılacak olan kısmın fiyatı konusunda sıkıntılar yaşanabilmekteydi. Örneğin H.972 (M.1564-1565) yılındaki kıtlık döneminde Mısır'daki miri ambardan belli aralıklarla buğday çıkarılmakta, ancak halka sunulan buğdayın fiyatı olması gerekenden çok farklı değerlerle verilmekteydi. Daha önce buğdayın erdebi en az 60 pare iken değirmencilere (tahhanlara) kıtlık döneminde 30 pareye ve Bulak denilen mevkideki iskelede (muhtemelen kaçakçılar ya da spekülatörlerin etkisiyle) 72 pareye satılmıştı. Fakat bu fiyatlar başkent tarafından kabul edilmemiş, bir orta yol bulunarak buğdayın erdebinin 40-45 pareye satılmasına karar verilmişti. Nihayet satılacak buğdayın da taze kısımdan olmayıp bir önceki yıla ait olan bozulmamış taraftan verilmesi kararlaştırılmıştı.[83] Böylece hem ihtiyaç sahibi halk mağdur edilmiyor hem de ambardaki buğday bozulmadan ve hazine zarara uğramadan satılıyordu.

Miri ambarlardan çıkarılacak zahire ücretinin piyasa değerleri seviyesinde olması genel bir uygulamaydı. Örneğin Bağdat'ta 1567 ve 1568 senelerinde yaşanan bolluk ile ortaya çıkan fazla terekenin, o sırada kıtlık yaşayan

80 BOA, MD 7, 834/2287, Gurre-i Cemaziyelevvel 976, 22 Ekim 1568. Yine 1578-1579 yılında Van'da kıtlık ve aşırı pahalanma olduğunda kaledeki miri arpanın kul sınıfından olup ücretini ödeyen her nefere beşer kile verilmesi yönünde izin çıkmıştı. BOA, MD 36, 273/ 717, M.1578-1579.
81 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 168.
82 Örneğin Evahir-i Cemaziyelevvel 1059, 13-22 Mayıs 1649 tarihli bir şikâyet kaydından anlaşıldığına göre Ohri Kalesi'nden belli bir fiyat üzerinden beş altı yıl boyunca halka arz edilen zahirenin ücreti tam olarak toplanamamış ve bu nedenle yerine konan hububat eksik kalmıştı. BOA, A.DVN. ŞKT. d.0001, Sayfa No. 61, Belge No. 311.
83 BOA, MD 6, Hüküm No. 485, H. 972, M.1564-1565.

Basra'ya acilen gönderilmesi söz konusu olmuştu. Bu durumda İstanbul, fazla malın bozulmaması için derhal harekete geçmiş ve miri ambara hem kıtlığa hem de bozulmaya sebep olmayacak miktarda tereke konulmasını ısrarla istemiştir.[84] Bu örnekte Bağdat'taki zahirenin o sırada piyasaya hâkim olan ucuz fiyatlar üzerinden değil de narh-ı ruzi üzerinden isteyenlere satılması yoluna gidilmişti. Devletin zor zamanlarda dahi hazinenin çıkarı ile halkın çıkarı arasındaki hassas dengeyi bozmama gayreti burada altı çizilmesi gereken oldukça dikkat çekici bir unsurdur. Zahirenin bozulmadan önce elden çıkarılarak hazinenin zarara uğraması engellenirken, madrabazların eline geçmemesi ve gerçek ihtiyaç sahiplerine makul bir ücretten satılması bu dengenin ne şekilde gözetildiğini göstermektedir. Son olarak Bağdat beylerbeyliği bu denge konusunda tekrar uyarılmış ve kendisine "ambara çok tereke koyup zayi etme, az tereke koyup müzayaka çektirme" denilerek ambarların nasıl işleyeceği konusu adeta tek bir cümle ile özetlenmişti.

Kıtlık sürecinde dağıtılan zahire nedeniyle bazen ambarlar boşaldığında miri kaygılar ağır basıyor ve dağıtılan kısım geri toplanabiliyordu. Örneğin 1575-1576 yılında Van'daki kıtlık esnasında miri ambardan halka gerek tohumluk gerekse yemeleri için zahire verildiğinde miri ambarın boş kalması üzerine kıtlık sonrası halktan tekrar buğday ve darı toplanması, kıtlık hâlâ etkili ise Diyarbakır ahalisinden alınarak mahzen ve ambarlarda depolanması bizzat Van beylerbeyi'e emredilmişti.[85] Ancak yapılan tetkik sonucunda halkın elinde zahire bulunmadığı ve kıtlığın iki yıldır etkin bir şekilde devam ettiği anlaşılınca Diyarbakır'dan zahire alınmasından başka bir yol kalmamıştı.[86] Ne var ki bu kanalın işletilmesine rağmen Van Kalesi'nin ihtiyacının da buradan karşılanıyor olması ve muhtemelen bir sonraki yılda tohumluk için gerek duyulması sebebiyle buğday konusundaki talepler tam olarak yerine getirilemedi. Her şeye rağmen şartlar zorlanarak, kimsenin eli boş dönmemesi için kul taifesi, ekmekçi ve sair halka yete-

84 Devlet daha önce hatırlatmada bulunmuş, buğdayın bölgedeki hava koşullarında en fazla üç ay bozulmadan kalabileceğini belirterek buna göre ambarlara zahire konulmasını istemişti. BOA, MD 7, Hüküm no 1312, Selh-i Şevval 975, 27 Nisan 1568; BOA, MD 7, 837/2294, Gurre-i Cemaziyelevvel 976, 22 Ekim 1568.

85 BOA, MD 28, 4/ 9, 19 Cemeziyelevvel 983, 21 Ağustos 1575; BOA, MD 28, 5/10, H. 983, M. 1575-1576.

86 BOA, MD 28, Hüküm No. 727, 8 Şaban 983, 12 Kasım 1575.

ri kadar ve makul fiyatlarla tereke verilmesi uygun görülmüştü.[87] Bu durum zahirenin miri ambardan çıkarılmasının her zaman geri dönüşümü olmayan ve karşılıksız hibe anlamına gelen bir yöntem olmadığını ortaya koymaktadır. Zira her an aynı sıkıntılarla karşılaşmak mümkündü ve nitekim öyle olmuştu. Üç dört yıl sonra Van'da yeniden kıtlık yaşanmış ve arpa ile buğdayın fiyatı aşırı derecede yükselmişti. Neyse ki alınan önlemler sayesinde miri ambar zahire dağıtacak kadar dolu olduğundan bu seferki sıkıntı ağır olmamış ve ücretini ödeyenlere zahire dağıtılabilmişti.[88] Ancak reayaya dağıtılan gıda maddelerinden kime ne kadar verildiği kayıt altına alınmıştı. Burada tutulan kaydın amaçlarından biri mümkün olan en kısa sürede ambarda eksilen zahirenin aynıyla yerine konulmasıydı. Bir diğer amaç da dağıtılacak zahirenin gerçek ihtiyaç sahiplerine ulaşmasını temin edebilmekti. Bu anlamda devlet her isteyene istediği miktarda gıda vermek gibi bir yolu tercih etmiyor, ambarın kapasitesi oranında ve hazineyi zarara uğratmayacak miktar ve ücretlerle dağıtım yapıyordu.

Kıtlık yaşanan yerlere zahire gönderilirken miri ambarlardan destek alınması sık yaşanan bir durum olmasına rağmen kıtlık bölgesine zahire gönderilirken her zaman ilk başvurulan kaynak miri ambarlar değildi. Bazen halktan zahire temini yoluna gidiliyor, yeterince zahire bulunmadığı durumda miri ambarlar devreye giriyordu. Örneğin 1560 yılında Kefe'de kıtlık yaşandığında Varna'dan talep edilen zahirenin önce halktan, onlarda yok ise miri ambardan temin edilmesi emredilmişti.[89] Hiç şüphesiz alınan tüm bu önlemlere rağmen depolar da kıtlıklardan etkileniyor ve kıtlıklarla mücadelede bazen işlevlerini yeterince yerine getiremiyorlardı. Örneğin 1580'de Belgrat Kalesi'nde depolanan un ve arpanın bir kısmı, Budun'dan şark seferine gidecek asker için istendiğinde bölgede kıtlık olması nedeniyle unun tamamının arpanın ise ancak yarısının gönderilebileceği anlaşılmış-

87 Ambarda bulunan buğdayın yarısı iyi cins iken yarısının kalitesiz olduğu anlaşılmış, ahaliye kilesi (Van kilesi ile) 26 akçeden verilmesi kararı alınmıştı. BOA, MD 27, Hüküm No.307, 28 Zilkade 983, 28 Şubat 1576.

88 BOA, MD 36, 274/722, H. 986, M. 1578-1579. Her ne kadar belgede sadece kul taifesi ve onlara dağıtılacak arpa anılmış olsa da sıradan halka buğday dağıtılmış olmasını düşünmek pekâlâ mümkündür. Zira kıtlık ve enflasyon altında ezilenler sadece askeri kesim değildi.

89 BOA, MD 3, Hüküm No. 1056, 7 Şaban 967, 3 Mayıs 1560.

tı.[90] Böylece bazen tek başına miri ambarların yardımı krizlerin atlatılmasında yeterli olamıyordu.

En yakın yerler

İaşe tedarik sisteminde özellikle miri ambarların etkin bir rol üstlendiği görülmektedir. Kriz dönemlerinde devlet destekli bu ambarlardan zahire tedariki yetersiz kalınca başka önlemler devreye giriyordu. Bunlardan biri mümkün olan en yakın yerleşim yerlerinden zahire temin edilmesiydi. Daha açık bir ifadeyle bazı kentler çevrelerindeki yerleşim birimlerinin iaşe desteğine muhtaç bir hayat sürmekte bazıları ise sürekli çevrelerini beslemekteydiler. Braudel'in ifadesiyle, yerleşmeler arasındaki düzey farkı incelenen dönem iktisadının olmazsa olmazları arasındaydı. Hatta öyle ki incelenen dönemde Akdeniz dünyasında her kentin kendi iaşesini temin için otuz kilometre yarıçapındaki bir arazinin yeterli olduğu düşünülmektedir.[91]

Bilindiği üzere Osmanlı iaşe sisteminde de devletin sıkı müdahalesinin sonucu olmak üzere her kaza prensip olarak kendini beslemek zorundaydı.[92] Üretim her şeyden önce bu birimin ihtiyaçlarını karşılamak zorundaydı. Zahire, ancak gerekli ihtiyaçlar karşılandıktan sonra dışarıya gönderilebilirdi.[93] Bu anlamda kazaların idari ve adli amirleri olan kadılar kendi bölgeleri için zahire temini, bunun korunması ve adil dağıtımında büyük bir role sahiptiler. Buna göre her kazada kapalı bir üretim ve tüketim ünitesi oluşturulmuş ve bir kazada üretilen hububat o yerleşim biriminin kendi halkına tahsis edilmişti.[94] Bu sistem geniş arazilere sahip Osmanlı toprakları için oldukça faydalı bir uygulamaydı. Zira en yakın yerlerden başlanarak zahire temin edilmesi usulü, ulaşım ve nakliye

90 BOA, MD 43, 71/144, H.988, M.1580.

91 Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 468. Bu anlamda kapalı ekonomilerde buğday sağlanması, büyük kentler hariç, kısa mesafelerde gerçekleşmekte ve buğday karada ancak kısa mesafeli yolculuklar yapmaktaydı. Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 1, s. 672, 679.

92 Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, s. 141.

93 Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri," s. 179. Daha geniş çaplı düşünüldüğünde bu kural tüm ülke için geçerliydi. Buna göre ancak ülkenin ihtiyaçları karşılandıktan sonra ihracat mümkün olabilirdi.

94 Güçer, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar," s. 82.

şartları elverdiği ölçüde giderek büyüyen hinterlantları kapsayacak şekilde genişletilebilmekteydi.

Zahire tedarik sisteminde en yakın merkezlerden gıda maddesi temini yöntemi de şansa bırakılmayan ve yazılı olarak takip edilen bir sistemdi. Zahirenin nerede ve ne kadar bulunduğu sorularına cevap aranırken bu kayıtlara bakılarak yol haritası çıkarılıyordu. Bu anlamda kadılar kendi idari bölgelerinden alınan zahire miktarını, kimin ne kadar aldığını, yükleme mahalline ne zaman gelindiğini, hububatın cins ve miktarını, satın alma fiyatlarını ve zahirenin ne zaman hareket edeceğini verdikleri izin hükümlerinin arkasına not ederlerdi.[95] Böylece bir nevi pasaport mahiyetindeki bir izin belgesi ile kolaylıkla zahire taşınabiliyordu. Devlet bu sistem dahilinde kendisine gelen yardım taleplerini ciddi bir inceleme neticesinde değerlendiriyor ve ona göre hareket ediyordu. Örneğin 1579 yılında Istabl-ı Amire için 500 müd[96] arpa lazım olduğunda bu gereksinim Limni Adası'ndan talep edilmiş, ancak Limni kadısı cevabında adada beş-altı yıldır kıtlık yaşandığını ve söz konusu arpayı veremeyeceklerini yazmıştı.[97] Ne var ki devlet bu gerekçeyi kabul etmemiş ve adada arpa olduğunu tespit ederek gereken miktarın ivedilikle gönderilmesini emretmişti.

Sözü edilen sıkı kontrol politikasının bir başka yansıması olarak, bir yerde kıtlık olması durumunda mevcut şartlar oradaki resmi ve sivil kişilere istedikleri kadar zahire toplama salahiyetini vermiyordu. Toplanacak ihtiyaç maddeleri devletin izin verdiği miktarda olmalıydı.[98] Böylece kendisi bir dengesizlik hali olan kıtlığın başka dengeleri bozmasına izin verilmiyordu. Devlet en yakın zahire merkezlerinden tereke nakliyesi konusunda bazen sivil gemi kaptanları ile anlaşmaktaydı. Muhtemelen bu gemi sahipleri denizde her türlü nakliyecilik işini yapan gemicilerdi ve iş çıktığında

95 Güçer, XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar," s. 92.

96 Müd (mudd), bir ağırlık ölçüsü olup *batman* gibi bunun da miktarı bölgelere göre farklılık gösterirdi. Örneğin Kütahya'da bir müd 20 İstanbul kilesi idi. Pakalın, *OsmanlıTarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, C. 2, s. 597. İnalcık ise bir müddün 20 kile yani yaklaşık 513 kilogram olduğunu ifade etmektedir. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 1, s. 445.

97 BOA, MD 40, 208/468, H. 987, M.1579.

98 Sakızlılar H.967-968 (M.1559-1560) tarihinde adalarında kıtlık ve enflasyonla karşı karşıya kaldıklarında kendilerine iki yüz müd tereke almaları izni verilmişti. BOA, MD 4, 69/299, H.967/968, M.1559-1560.

yani kıtlık ve darlık olduğunda kendileri buğday başta olmak üzere kıtlığı çekilen metayı taşımaktaydılar. Doğrusu reisler de daha fazla kazanç getirmesi hasebiyle bu işe büyük bir iştiyakla talip olmaktaydılar.[99] Bu kaptanlar gemilerinin taşıyacağı miktarı belirterek izin almak durumundaydılar. Kendilerine süreli olarak verilen belge (temessük) ile birlikte kefiller bularak taşıma izni alabilmekteydiler.[100] Hatta bazı reisler kimi bölgelerde o kadar profesyonelleşmişlerdi ki bu işi tekellerine bile almışlardı.[101] Reislerin bu taşıma işlemleri esnasında devlet tarafından kendilerine asayiş konusunda güvence verilmesi onların bu alandaki müteşebbis tavırlarına cesaret veriyor olmalıydı. Nitekim 1585'te İstanköylüler kuraklık nedeniyle oluşan kıtlıkla mücadele etmeye çalışırken çevre bölgelerden zahire getirerek adada satmaya hak kazanan Hasan Reis'in, yolculuğu esnasında hiç kimsenin ona müdahale etmeyeceğine dair elinde ferman olması işini kolaylaştırmıştı.[102] Ancak bazen kıtlık yaşanan metanın çevre yerleşim yerlerinden istenilmesi durumunda nakliyede yaşanacak sorunlara karşı bir önlem olması bakımından zahire verenlerin bizzat kendilerinin ya da tayin edecekleri vekillerinin yolculuk sırasında mallarının yanında olmaları istenmekteydi. Örneğin 1585 yılında Edirne'de kuraklık sonucu un kıtlığı ortaya çıktığında civar kadılıklara emir gönderilmiş ve onlardan şehre un göndermeleri istenmişti. Bu sırada nakliyesi yapılacak un yeterli miktarda ve kaliteli olmalı ve bizzat sahipleri ya da onların tayin edecekleri bir vekilleri ile gönderilmeliydi.[103]

99 Bozcaada'da kolyoz balıklarının mültezimi olan bir Yahudi o yıl (1584) balıklar pek para etmediğinde Sakız, Çeşme ve Midilli adalarına zahire naklederek satma işine talip olmuş ve bu isteği reddedilmemişti. BOA, MD 55, 113/204, Muharrem 993, Ocak 1585'ten nakleden Günay, *55 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 141.Yahudi girişimci gemisine yüklediği iki yüz müd buğdayı ücretlerin çok düşük olması ve talip bulunamaması nedeniyle İstanbul'da pazarlayamamış, bunun yerine darlık içinde olan Ege Adalarına satmak gibi bir yola koyulmuştu. Elbette bu, devlet için de kazançlı bir durumdu. Zira darlık içindeki halkın kurtulması için yapılmış bir teklife hayır denilemezdi.

100 Rodos'ta yaşanan kıtlıkta Nasuh Reis adındaki bir şahsın izin alma yolu bunu net bir şekilde gösteriyor. Zira Nasuh Reis iki kefil getirmiş ve iki aylık izin alabilmişti. BOA, MD 19, Hüküm No. 57, 8 Muharrem 980, 21 Mayıs 1572. Aynı sıralarda, İstanbul'da yaşayan Yakup Bey isimli reis de iki yüz müd tereke hacimli gemisine iki ay süre ile zahire yükleyerek Rodos'ta satma iznini alanlardandı. BOA, MD 19, Hüküm No. 91, 18 Muharrem 980, 30 Mayıs 1572.

101 1646 tarihli bir belgede Bozcaada'nın iaşesini gemileriyle Hacı Yusuf ismindeki bir reisin sağladığının ifade edilmesi bunun bir göstergesi olsa gerekir. BOA, MD 90, Hüküm No. 464, Gurre-i Zilkade 1056, 9 Aralık 1646'dan nakleden *Mühimme Defteri 90*, s. 384.

102 BOA, MD 55, 226/409, H. 993, M.1585'ten nakleden Günay, *55 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 278.

103 BOA, MD 58, 114/309, 17 Cemaziyelevvel 99, 17 Mayıs 1585.

Sistemin işleyişini daha yakından görmek adına bu konuda birkaç örnek daha vermek gerekirse 1584 tarihinde Saruhan'da kıtlık olduğunda Mustafa Reis kendi gemisi ile civar vilayetlerden (Rodoscuk, Gelibolu ve Pınarhisar) zahire satın alarak Saruhan'a getirmek için resmi makamlara başvurmuş ve bu isteği memnuniyetle karşılanmıştı. Zahire alacağı yerlerin görevlileri de uyarılarak onun engellenmemesi ve alacağı terekelerin narh fiyatlarından farklı olmamasına dikkat edilmesi istenmişti.[104] Üstelik Mustafa Reis bu işe talip olan tek kişi değildi. Yetmiş beş müd tereke alacak derecede büyük bir gemisi olan Hasan Reis de bu işe talip olmuş ve aynı şartlar geçerli olmak üzere onun da isteği kabul edilmişti.[105] Yine 1585 yılında ciddi bir darlık içinde olan Rodos Adası'na zahire getirmek isteyen bir başka reise bu sefer yüz elli müd tereke alan gemisiyle zahire getirmesi izni verilmişti.[106] Bir diğer örnekte, 1591 yılında Şam'da kıtlık şartları yaşanırken Balat, Milani (?) ve Susam kadılıklarından zahire getirilmesi gerekmiş ve bunun için Hasan isimli bir kaptan ile anlaşılmıştı. Kaptan yedi arşın uzunluğundaki karamürselini bu iş için kullanacak, ardından anlaştığı miktardaki aynî ya da nakdi kazancını işin sonunda alacaktı.[107]

Özü itibariyle iaşe sıkıntısı yaşayan bölgeye mümkün olan en yakın yerleşim biriminden en kolay ve hızlı bir şekilde zahire temininin sağlanmasını içeren bu uygulama özellikle müzmin darlıklarla boğuşan taşlık bölgelerin ve verimsiz adaların işine geliyordu. Zira daha önce bahsedilen kronik problemler yüzünden sürekli kıtlıklarla karşılaşan bu yerleşim birimlerinin ahalisi yakın çevrelerinden satın aldıkları zahirelerle ayakta durmaktaydılar. Örneğin Rodos Adası için Kavala'daki hassa mahsulünden zahire alınması ve adada satılması olağan bir uygulamaydı.[108]

104 BOA, MD 55, 65/118, Zilhicce 992, Aralık 1584'ten nakleden, Günay, *55 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 83.
105 BOA, MD 55, 105/191, Muharrem 993, Ocak 1585'ten nakleden, Günay, *55 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 131.
106 BOA, MD 55, 110/202, Muharrem 993, Ocak 1585'ten nakleden, Günay, *55 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 138.
107 BOA, MD 67, 111/300, 26 Cemaziyelahir 999, 21 Nisan 1591.
108 BOA, MD 5, 196/488, H. 973, M. 1565. İnebahtı adası da mutat olarak Körfos, İsefe ve Livadiye'den beslenmekteydi. Örnek içinbkz. BOA, MD 29, 37/83, 5 Şevval 984, 26Aralık 1576. Bir başka örnek vermek gerekirse Bitlis bölgesi de taşlıkbir arazi yapısına sahip olması nedeniyle ziraata elverişsiz olduğundan ve her daim darlık şartları altında bulunduğundan sürekli Rahova ve Muş bölgesinden gelecek zahireye muhtaçtı. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.4, s. 82.

Tüm bunların yanı sıra hiç şüphesiz zahire talebinin yakın yerlerden her zaman istenilen zamanda ve miktarda karşılanması olası değildi. Kimi zaman kıtlık yaşanan yerden gelen zahire talebine olumsuz yanıt veriliyor ya da istenilen miktarda gıda gönderilemiyordu. Bunun nedenleri arasında nakil ve hava şartlarındaki olumsuzluklar olduğu gibi zahire istenilen yerde de yeterince malzeme bulunamaması olabiliyordu.[109] Ayrıca kadılar da yakın ya da uzak bölgelerde darlık çeken ahaliye kendi kazalarından zahire çıkarılması konusunda her zaman devletin taleplerine olumlu yanıt vermek istemiyorlardı. Oysa siyasi otorite gerekli gördüğü durumda kadıların nazlanmasını dikkate almıyor ve zahire nakline karar verdiyse bunun uygulanması dışında bir seçeneği kabul etmiyordu.[110] Kıtlığın engellenmesi için en yakın yerlerden zahire getirilmesine, ihraç edilen bölgenin ahalisinin de karşı çıktıkları ya da en azından razı olmadıkları vakiiydi. Mesela H.980 (M.1572-1573) tarihinde Kıbrıs Adası'nda kıtlık yaşandığında Adana, Tarsus, İçel'den zahire nakli yapılırken bu bölgelerdeki bazı kimseler nakliyata engel olmaya çalışmışlardı.[111] Bunlar muhtemelen kendi bölgelerinin de aynı sıkıntı ile karşı karşıya kalmasını istemeyen kimselerdi.[112] Yine 1573 yılında Bursa'ya saray için buğday ve un almaya gelen simitçiler o sırada kıtlıkla boğuşan şehrin kadısına bağlı danişmentler ve naiplerce dövülmüşlerdi. Bu da yetmemiş o ana kadar topladıkları zahireye de el konulmuştu.[113] Aynı şekilde H. 983 (M.1575-1576) tarihinde Hamit Sancağı'ndan İstanbul ihtiyacı için zahire çıkarılacağı emri gelince çevrede araştırma yapılmış ve Bağıllı Köyü'nün ambarında tereke olduğu öğrenilmişti. Ancak bunu görmeye giden görevlilere

109 Van'da yaşanan örnek bir sıkıntı için bkz. BOA, MD 29, 13/30'dan nakleden Kahveci, *29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576)*, s. 31. Ayrıca İstanbul ihtiyacı için kendilerinden koyun istenen Rodoscuk halkının direnci için bkz. BOA, MD 75, 75/122, 4 Şevval 1013; 23 Şubat 1605'ten nakleden Demir, *75 Numaralı Mühimme Defterleri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (s-1-171)*, s. 111.
110 Zağra-i Atik bölgesinden Edirne'ye un ve arpa gönderilmesi talebi karşısında kadı, kendilerinin de darlık içinde olduğunu söylese de divandan çıkan emir derhal istenilen zahirenin Edirne'ye ulaştırılması yönünde olmuştu. BOA, MD 7, 99/260, 19 Rebiülevvel 975, 23 Eylül 1567.
111 BOA, MD 23, 235/498, H.980, H.980, M.1572-1573; BOA, MD 23, 235/499, H. 980, M. 1572-1573.
112 Örneğin 1560 yılının Receb ayında İstanbul için zahire çıkarıldığında Gümülcüne halkı darlıkla karşı karşıya kalmış ve bu durum şehrin kadısının serzenişine neden olmuştu. BOA, MD 3, Hüküm No. 916, Receb 967, Mart-Nisan 1560.
113 Yazarı belirtilmemiş, "Bursa," *Yurt Ansiklopedisi*, C. 3, s. 1637.

köyün zaiminin adamları ve köylüler alet-i harbler ile saldırarak onlara zahire vermemişlerdi.[114]

Zahire tedarik sisteminin işleyişinde halkın bu tepkilerinin devlet tarafından dikkate alındığı ve zahire gönderen birimin ahalisinin karşı çıkmaması için o halkın ihtiyaçlarının karşılandıktan sonra, arta kalan zahirenin ihraç edilmesi yoluna gidildiği anlaşılıyor. Bu anlamda kıtlık yaşanan merkezlere zahire tedariki sırasında istimalet ile insanlar hoşnut edilerek zahire toplanılmasına çalışılıyordu. H.979 (M.1571-1572) tarihinde Şehrizol'da kıtlık yaşandığında Erbil'den zahire satın alınması konusunda izin çıkmış, ancak zahirenin fakirlerden alınmaması ve nakliye için kimsenin hayvan bulmaya ya da hayvanlarını bu işe sevk etmeye zorlanmamaları emri verilmişti.[115] Bu anlamda zahire satın alma ve taşıma izni bulunan gemi kaptanları kimseyi zorlayamaz, sadece gönüllü olarak satmak isteyenlerden zahire alabilirlerdi.[116] Örneğin 1583 yılında ağır ve uzun süreli bir kıtlık dönemi yaşayan Şam ve Trablusşam ahalisi için Kıbrıs ve Antalya'dan zahire tedariki sağlanmaya çalışılırken zahire çıkarılmasına izin verilen bu son iki yerin ahalisinin mağdur olmamasına çaba sarf edilmişti.[117] Antalya kadısına yazılan emirde, Trablusşam'dan şehre gıda maddesi bulmaya gelen insanların, ihtiyaç fazlası olan kısımdan meta almalarına izin vermesi belirtilmişti. Ancak ahaliden bazıları dışarıdan gelen zahire tüccarına mal satışını durdurmaya çalışmış ve hatta bu kimseler pasif direniş göstermek yerine onlara saldırmaya varacak kadar ileri giden bir mücadele içinde olmuşlardı. Buna rağmen devletin kesin kararı, zahirenin gönüllülük esasıyla ve ücretle olması kaydıyla satışının devam etmesi yönünde olmuştu. Krizi fırsata çevirmeye çalışan ve bu durumu hem alıcı hem de satıcı için kazançlı bir yol olarak gören devlet, alıcıların "şiddet-i ihtiyaçlarının sekene bulması" adına uğraş verirken, satıcıların bu alışveriş yolu ile "sa'y-i maişet" elde etmelerini düşünmekteydi. Tabi bu darboğazı kaçakçılık yapmak suretiyle kendi menfaatleri için kullanmak isteyenlere karşı da görevliler dikkatli olmaları konusunda uyarılmaktaydı.

114 Arıkan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, s. 106.
115 BOA, MD 17, 24/34, H. 979, M. 1571-1572.
116 BOA, MD 55, 191/346, Zilkade 993, Ekim-Kasım 1585; BOA, MD 55, 226/409'den nakledenGünay, 55 *Numaralı Mühimme Defteri*, s. 235.
117 BOA, MD 51, 69/213, Gurre-i Şaban 991, 20 Ağustos 1583.

Zahirenin kıtlık olan yerlere nakli sırasında karşılaşılan sorunlardan biri de ehl-i örften bazılarının bu olağanüstü şartlarda görev yapmakta zorlanıyor olmaları ya da bu dönemi fırsat bilerek görevlerini kötüye kullanmaya çalışmalarıydı. Örneğin 1572 yılında Kudüs ve Halilürrahman'da yaşanan kıtlık sırasında Gazze, Nablus ve Nemle'den zahire getirmek isteyenler olmuştu. Bahsedilen bölgelerin beyleri ve kadıları zahire getirip cari fiyatlar üzerinden satmak isteyenlere "neden tereke alıp gidersiniz?" diyerek engel oldukları için divan tarafından böyle davranmamaları konusunda uyarılmışlardı.[118] İdareciler belki yaşanan hareketliliğin zahire dengesini bozacağından endişelenmişler belki de kıtlıktan faydalanarak kendileri ihtikârla kazanç sağlamayı düşünmüşlerdi. Başka örneklere bakınca bu durumların ihtimal dışı olmadığını söylemek pekâlâ mümkündür.

Öyle anlaşılıyor ki bazen taşrada tarımla uğraşan yeniçeriler de çeşitli sebeplerle hasatlarında sorun yaşayıp darlıklara düştüklerinde devletten yardım istiyorlar, daha doğrusu iç ihraç yasağının kendileri için bozulmasını talep ederek paralarını ödemek şartıyla en yakın yerlerden zahire verilmesi konusunda izin almayı umuyorlardı. Örneğin 1564 kışına girerken Midilli'ye bağlı Molova Kazası'nda yaşayan yeniçeriler ekinleri bitmeyince kendilerine ücretlerini vermeleri koşuluyla Drama kadılığından birer müd tereke satın almaları yönünde izin talep ettiklerinde devlet buna müsaade etmişti.[119]

Zahire tedarik dengesinde İstanbul her zaman ana merkez olma özelliğini korumuştu. Hatta kayıtlardan anlaşıldığına göre çevre bölgelerde kıtlık olsa dahi İstanbul'un ihtiyacı karşılanmadan, bu şehre gıda maddesi vermekle yükümlü olan herhangi bir yerden zahire çıkarılması mümkün değildi. Örneğin İmroz Adası'nda 1585 yılındaki kıtlıkta, Boğazhisarı'ndan zahire çıkararak adaya göndermesi İskefe kadısına emredilmişti. Ancak bu işlemin başkentin istihkakı ayrıldıktan sonra kalan miktar üzerinden yapılması ısrarla vurgulanmıştı.[120] Böylece en yakın yerlerden zahire temini sistemi işlerken başkentin ihtiyaçlarının göz ardı edilmeyeceği gerçeği açıkça gösteriliyordu.

118 BOA, MD 12, 606/1162, 7 Zilhicce 979, 21 Nisan 1572.
119 BOA, MD 6, HükümNo. 344, 2 Rebîülevvel 972, 8 Ekim 1564.
120 BOA, MD 58, 289/736, 17 Ramazan 993, 12Eylül 1585.

Zahirenin darlık ve kıtlık yaşanan bölgelere en yakın yerlerden temin edilmesi sistemi işleyemediğinde yani yakın yerlerde malzeme kalmadığında uzak bölgelerden temini gündeme geliyordu. Örneğin Osmanlı hâkimiyetindeki Batı Anadolu topraklarında 1564-1565 yıllarında yaşanan hasat kıtlığı döneminde Makedonya ve Trakya'dan Ege kıyılarına doğru canlı bir buğday trafiği yaşanmıştı.[121] Zahirenin uzak bölgelerden elde edilmesi yönteminde haliyle kara ve deniz ulaşımı birlikte kullanılabiliyordu. Örneğin H.987 (M.1579-1580) yılında Rodos Adası ve çevresindeki insanlar buğday kıtlığı yaşadığında Rum Eyaleti'nden almak konusunda izin istemişler, bunun üzerine parasını ödemek şartıyla besin maddelerini alabilecekleri bildirilmişti.[122] Muhtemelen bu gıdalar kara yoluyla Akdeniz kıyılarına, oradan da gemilerle adaya taşınmıştı. Yine Trablusşam ve Şam'da 1583-1584 tarihinde darlık ortaya çıkınca daha önce belirtildiği gibi en yakın yerlerden (Kıbrıs ve Antalya'dan) elde edilmek istenen zahire yeterli olmamış bunun ötesinde Rumeli bölgesinden de talep edilmiştir. Ancak bu uygulamada devlet, kontrolü elinden bırakmamaya çalışmış, vezirin güvendiği bir kaptan ve gemisi ayarlanarak Trakya'dan zahire temini yoluna gidilmiştir.[123] Buralardan getirilen gıda maddeleri de yeterli olmadığından İsmihan Sultan'ın Eğriboz ve Tırhala haslarından, ardından İstanbul'daki Sultan Süleyman İmaretinin Rumeli'den Karadeniz'e kadar pek çok yerdeki arazilerinin mahsulünden yardım yapılmasına da izin verilmiştir.1585'te aynı bölgede yeniden darlık ortaya çıktığında ise Kudüs, Antalya, Kavala, Eğriboz, Tırhala, İstanbul ve Rumeli ile Karadeniz kıyılarından ciddi bir nakliye trafiği yaşanmıştı.[124] Benzer şekilde 1578'de Erzurum'da yaşanan kıtlık ve pahalılık ortamında Varna, Silistre, Samsun zahirelerinin Trabzon Limanı yoluyla ulaştırılması için hüküm çıkarılmıştı.[125]

Buraya kadar bazı örnekler ile anlatılmaya çalışılan en yakın yerlerden zahire temini sistemini daha iyi ifade edebilmek adına, çeşitli kaynaklardan elde edilmiş olan ve darlık çeken yörelerin hangi bölgelerden beslendiğini gösteren aşağıdaki tablo hazırlanmıştır.

121 İnalcık, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies And New Findings," s. 82.
122 BOA, MD 41, 121/220, H.987, M. 1579-1580.
123 BOA, MD 52, 232/604, H.991-992, M.1583-1584.
124 BOA, MD 55, 190/343, 2 Rebiülevvel 992'den nakleden Güçer, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar," s. 89.
125 BOA, MD 32, Hüküm No. 394'ten nakleden İzgi, *986 (1578) Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 8.

Tablo 9. Osmanlı Topraklarında Kıtlık Yaşanan ve Zahire Tedarik Edilen (Edilmek İstenen) Yerler(1560-1660)[1]

Kıtlık Yaşanan Yer	Zahire Tedarik Edilen/Edilmek İstenen Yer
Aksaray	Koçhisar, Niğde, Ürgüp
Anadoluhisarı	Rodoscuk, Ereğli
Anadoluhisarı	Ereğli, Rodosçuk
Bağdat[2]	Musul
Basra	Bağdat
Basra	Bağdat
Batı Anadolu	Makedonya ve Trakya
Batum	Trabzon
Bitlis	Rahova, Muş
Bozcaada	Keşan
Bursa	Yenişehir
Çeşme ve Ayasluğ	Zihne ve Drama
Dubrovnik	Kıbrıs
Edirne	İstanbul, Akçakızanlık
Edirne	İpsala
Ege Kıyıları	Makedonya, Trakya
Gelibolu	Rumeli
Gence ve Karabağ	Revan ve Mihvan (?)
Gümülcüne	Zağra
Isparta	Germiyan
İmroz	İskefe (Boğazhisarı)
İmroz ve Semendirek	Zihne ve Drama
İnebahtı	Körfos, İsefe ve Livadiye
İstanköy	İstanbul
Kefe	Varna
Kefe	Varna, Akkirman ve Silistre
Kefe	Canik
Kefe	Trabzon
Kefe	Eflak, Boğdan ve Tuna iskeleleri
Kefe	Samsun
Kıbrıs	Şam
Kıbrıs	Karaman (Silifke'den gemilerle nakl)
Kıbrıs	Haleb
Kıbrıs	Adana ve Tarsus, İçel, Azir (?)
Kudüs ve Halilürrahman	Gazze, Nablus ve Nemle
Kudüs, Şam	Mısır
Lapseki	Gelibolu
Libya	Balkanlar ve Tunus
Midilli	Ayazmend, Bergama
Midilli (Molova)	İstanbul
	Rumeli
Midilli (Molova Kazası)	Drama
Musul	Nusaybin
Payas ve çevresi	Kıbrıs
Rodos	Kavala
Rodos	Teke, Hamid, Menteşe
Rodos	Tekeili

Rodos	Kıbrıs
Rodos	Teke, Menteşe Karadeniz yalılarından
Rodos	Menteşe veTeke
Sakız	Drama
Saruhan	Trakya-Rumeli
Şam	Trablusşam
Şam	Kıbrıs
Şam	Balat, Milani? ve Susam
Şam ve Trablusşam	Antalya
Şehrizol	Erbil
Tımışvar	Eflak, Boğdan
Trablusgarb	Tunus
Urla	Rumeli
Van	Diyarbakır
Van	Diyarbakır

Bu tablodaki dipnotlar için bkz. sayfa 309

Tablodan da anlaşıldığı üzere bazı bölgeler kendi çevreleri için ciddi birer zahire kaynağı olmuşlardır. Bunlar içinde, aynı zamanda geniş miri ambarları olduğu tespit edilen İstanbul, Bağdat ve Diyarbakır gibi büyük birimlerin çevrelerini besledikleri görülmektedir. Ancak bu bölgeler de iaşe krizleriyle karşılaşmışlar ve bu durumda yardım alan bölgeler haline gelebilmişlerdir. Yine öyle anlaşılmaktadır ki Ege Adaları daha önce bahsedilen zorluklar nedeniyle kendilerini çevreleyen diğer adalar ve özellikle Ege kıyıları ile Rumeli'den beslenmeye devam etmişlerdir. Bu noktada Akdeniz'in en yakın yerlerden zahire temini sisteminde oldukça faal bir bölge olduğunu ve sistemin daha çok doğu-batı yönünde seyrettiğini söylemek mümkündür. Aynı şekilde Karadeniz de bu uygulamayı pek çok kez kullanmaktaydı ve bu bölgede sistem daha çok kuzey-güney yönlü olarak işlemekteydi.

Diğer devlet kaynakları

Osmanlı idaresi iaşe krizi yaşayan bölgelerde miri ambarlardan ya da en yakın bölgelerden zahire temini yetersiz olduğunda başka devlet kaynaklarını devreye sokuyor ve kendi görevlilerinin zimmetlerinde olan zahireleri piyasaya sürebiliyordu. Diğer örneklerde olduğu gibi bu esnadaki zahire nakli de üstünkörü yapılmıyor, belirli esaslara göre işliyordu. Bu kapsamda iaşe temin edilecek kimselerin sosyal ve ekonomik güçleriyle orantılı olarak zahire vermeleri gerektiği fermanlarla kayıt altına alınmaktaydı. Ni-

tekim 1567 yılında Edirne'de yaşanan büyük zahire darlığı sürecinde Kırkkilise'deki müsellemlerden un alınması emredilmişti.[126] Ancak bu iş o kadar kolay olmamış ve sözü geçen gruplar devlete (Edirne halkı için) un vermek konusunda hiç de istekli davranmamış hatta zorluk çıkarmışlardı. Aslında böyle durumlarda satın aldığı malların sahiplerini mağdur etmeyen, aksine bu alımı bile zahire sahipleri için kazançlı ticari bir iş olarak gören devlete karşı bu insanların sert tavırlarının altında yatan neden, kendi zahirclerinin ancak kendilerine yeteceğini düşünüyor olmalarıydı.

Bursa'da hassa simit ambarı 1572 tarihinde buğday konusunda darlığa düştüğünde derhal saraydaki hassa simitçilerinden Mehmed bin Mustafa bölgeye gönderilerek kendilerinde buğday bulunan küreci, yağcı, müsellem, doğancı, yeniçeri ve kapı kullarından hububat satın alması emri verilmişti. Burada asıl önemli olan bu alımın meccanen değil ücretini ödeyerek yapılacak olmasıydı. Daha ilginç olanı ise normalde devletin piyasadan ucuza mal toplama siyasetinin aksine o dönemde piyasa fiyatları neyse o fiyatlarla buğday alınması yoluna gidilmesiydi.[127] Böylece yine çok rastlanıldığı üzere devlet ve reaya arasında kaybeden olmaması için fiskalizm ile provizyonizm arasındaki denge korunmaya çalışılıyordu. Benzer biçimde İstanbul'da 1576 yılında zahire darlığı yaşandığında Kütahya kadısına gönderilen bir fermanla bölgedeki alaybeylerinden, zuemadan ve tımarlı sipahilerden güçleri oranında zahire istenmişti.[128]

İaşe darlığında düşen yerlere yönelik kullanılan bir başka devlet kaynağı da hassa arazileriydi. Bu arazilerden elde edilen ürünler darlık yaşayan uzak bölgelere transfer edilebiliyordu. Havas-ı hümayun eminleri bu nakliyeler hususunda önemli roller oynuyorlar ve verilen malzemenin kayıtlarını çok ciddi şekilde tutuyorlardı.[129] Örneğin Dubrovnik beylerbeyliğine bağlı vilayetlerde, 15Ağustos 1565 tarihli bir hükme göre kıtlık meydana gelmiş ve ahali acil olarak terekeye ihtiyaç duyduklarını saraya bildirmişlerdi. Bunun üzerine hassa mahsulünden bu bölgeye 1500 müd tereke verilmesi

126 BOA, MD 7, 177/475, Cemaziyelevvel 975, Kasım 1567.
127 BOA, KK, Defter No. 67, Sayfa No. 15, Belge No. 2, 13 Muharrem 980, 26 Mayıs 1572.
128 BOA, MDZ 3, Hüküm No. 103'ten nakleden Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, , s. 244.
129 Örnek için bkz. BOA, MD 6, Hüküm No. 226, H.972,M.1564-1565.

emredilmişti.[130] Bu miktarın bir kısmının narh-ı ruzi üzere vezir Mehmed Paşa'nın Dubrovnik'te olan haslarından temin edilmesi istenmiştir. Yine ülke içinde bazı malların kıtlığı çekildiğinde veya devlet tarafından bunlara ihtiyaç duyulduğunda Rusya, Lehistan, Venedik ve İngiltere gibi ülkelere "hassa tacirleri" denen satın alma heyetleri de gönderilmekteydi.[131]

Osmanlı iaşe tedarik sisteminde gerek kırsal bölgelerde gerekse şehirlerde kurulan devlet kontrolündeki pazarlar da büyük işlevler görmekteydi. Bilindiği üzere "akreb pazar" olarak ifade edilen pazarlar şehir ve kasabalarda, hatta hafta pazarı olarak nahiye ve köylerde kurulmaktaydılar. Bu pazarlar kanunnamelere göre hububatın tahsil edildiği köyden bir günlük mesafede kurulmak durumundaydılar. Önemli birer alışveriş alanı olan bu mekânlar köylerde üretilen hububatın, hiç olmazsa bir kısmının şehirlere ulaşmasını sağlayarak bu büyük tüketim merkezlerinin düzenli bir şekilde beslenmesine destek oluyorlardı.[132] Bu konuda bakkallar oldukça önemli aktörlerdi.[133] Dolayısıyla devlet bu pazarların sorunsuz bir şekilde işleyişini düzenleyerek dolaylı yoldan zahire tedarikinde etkin bir rol oynamış oluyordu. Aksi durumlarda yani bir yerde pazarların kurulmaması ve ticaretin sekteye uğraması darlığa sebebiyet verebiliyordu. Aralık 1587'de Van'da olduğu gibi (eşkıya ve onlarla birlikte hareket eden bazı sipahiler insanları rahatsız ettiklerinden) pazarlar kurulamadığı için kısa süreli yapay darlıklar yaşanabiliyordu.[134] Aslında pazarlar kuruluyor olsa bile güvensizlik ortamında halk zaten yerlerini terk etmiş olduklarından sükûnet sağlanıncaya kadar ticaretin normal seyrinde yürümesi mümkün olmuyordu. Böylece eşkıya tehlikesi ortadan kalkmadan şiddeti kimi zaman artan kimi zaman azalan darlık devrinin sonu gelmiyordu.

130 BOA, MD 5, 45/106, 18 Muharrem 973, 15 Ağustos 1575.

131 Tabakoğlu,*Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, s. 311.

132 Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s. 57-58.

133 Bakkallar hafta pazarı kurulan bölgelerde mallarını satabilmekte hatta buna zorlanmaktaydılar. Özellikle dışarıdan gelecek mallara talebin arttığı dönemlerde bakkallar iaşe sisteminde daha önemli birer aktör haline gelmekteydiler. Bu durumda devletin bakkal esnafını darlık çeken bölgelerde kurulan hafta pazarında mal satmaya zorladığı anlaşılmaktadır. Darlık yaşayan Hınıs halkı için Erzurum, Diyarbakır ve Adilcevaz bölgesinden istenen bakkallarla ilgili olarak bkz. BOA, MD 7, Hüküm No. 1421. Bir başka örnek için bkz. BOA, MD 7, Hüküm No. 1539.

134 BOA, MD 63, 30/49, 25 Muharrem 996, 26 Aralık 1587. Benzer bir vaka da Saruhan'da yaşanmış ve eşkıyaların pazarları basarak yağma yapmaları ticari hayatın durmasına neden olmuştu. BOA, İE-DH, Dosya No. 7, Gömlek No. 636, 29 Ramazan 1011, 12 Mart 1603.

Bir nevi borsa görevi gören ve şehirlere giren hububatın her çeşit kaydının yapıldığı "galle pazarı" diye ifade edilen pazarlar da iaşe tedarik sisteminde adeta birer denge unsuru gibi görev yapmaktaydılar. Bu mevkiler resmi makamlar tarafından aralıklarla kontrol ediliyor, gelen malın miktarı ve kalitesinde herhangi bir esikliğin olmamasına özen gösteriliyordu.[135] Örneğin Bursa galle pazarı, şehre başka yerlerden gelen hububat ve sair emtianın kaydının tutulduğu ve incelenen dönem içinde mukataa yoluyla mültezim idaresine devredilmiş bir pazardı. Buraya mal indirenlerden, malın kıymeti üzerinden otuzda bir oranında vergi alınıyordu. Verginin kendisi kadar tutulan kayıtların cinsi de çok önemliydi. Böylece şehre ne zaman, hangi cinsten ve ne miktarda hububat girdiği tespit ediliyor ve bu yolla iaşe tedarik dengesinin kontrolü kolaylıkla sağlanmış oluyordu. Bu kolaylığı zorluğa çeviren durumlar ise hububatın gelişinde, vergi kayıtlarının tutulması esnasında ya da mahsubunda yaşanacak gecikme veya eksikliklerdi.[136] Nitekim 1599 yılının yaz aylarında pazarın mültezimi Yahudi Musa'yı zarara sokan ve bununla kalmayarak şehri arz sıkıntısına sürükleyen vaka, pazara buğday getirenlerin bu kadim gelenekten saparak hem vergiden kaçmaları hem de ellerindeki malları un haline getirerek evlerde ve hanlarda saklamalarıydı. Muhtemelen vergi ödemeden daha pahalıya satacakları başka müşterilerle buluşmayı amaçlayan bu kimseler söz konusu hareketleriyle koca şehri darlıkla bkarşı karşıya bırakmışlardı.[137]

2- Vergi affı ve indirimi

Klasik Osmanlı döneminde iaşe sisteminde yaşanan sorunların incelendiği bu çalışmada devletin kriz dönemlerinde reaya lehine kanunlardan taviz verdiği ve yine söz konusu dönemlere has olmak üzere çeşitli hukuk kuralları geliştirdiği görüldü. İşte kriz günlerinin özel bir hukuk yapılanması olduğuna dair kanıtların en çok belirdiği alanlardan biri vergi konusuydu. Nitekim Osmanlı idarecileri vergi gelirlerinde ciddi düşüşlerin habercisi olan

135 "*Kanunname-i Sultaniye*"den aktaran, Doğan Gün, "Kânunâme-i Sultâniyye (H. 1111-M.1669 Tarihli Eski ve Yeni Kanuname'nin Transkribcsi ve Değerlendirmesi," s. 78.

136 1578 yılında Bergama'daki pazarlara buğday getirilmeyip kaçakçılık yapılınca şehrin kıtlık ve pahalılığa teslim olması uzun sürmemişti. BOA, MD 35, 386/982, H.986, M.1578.

137 *Bursa Şeriyye Sicili B-14, Sayfa No. 81, Belge No. 943, 15 Zilhicce 1007, 9 Temmuz 1599.*

iaşe darlıkları sürecinde hazinenin ve reayanın daha fazla çöküşüne müsaade etmeyen ve iktisadi değerleri tekrar yeterlilik ekonomisi düzeyine çekecek olan çeşitli düzenlemelere imza atmışlardır. Bu anlamda ödenmesi gereken vergiler kriz yıllarında ya tamamen affedilmiş ya da miktarında indirim yapılmıştır. Bunlara ek olarak verginin cinsi değiştirilerek halkın kıtlık ve pahalılık ortamlarından kurtulması için ciddi destekler sağlanmıştır.

Osmanlı sultanları sözü edilen süreçlerde toplum lehine alınan kararları kanunnameler yoluyla sağlam bir zemine oturtuyorlardı. Örneğin kuraklık ve sel durumlarında haraç vergisi ödeyen tebaanın bu vergi kalemi kanunlarla affedilebilmekteydi.[138] Yine Osmanlı hukuku tarımsal üretimin yetersiz olduğu bölgelerde ya da ziraatin hiçbir şekilde mümkün olmadığı yerlerde ve zamanlarda vergi affına eğilimli bir muhtevaya sahipti. Devrin önemli şeyhülislamlarından Çatalcalı Ali Efendi'nin (ö. 1692) verdiği fetvalara bakıldığında bunun çeşitli örneklerini görmek mümkündür. Mesela bir vakada sahib-i arz, bir bağdan her yıl mutat olarak aldığı meyve öşrünü ürün yetişmeyen yılda da almak istediğinde bunun kanunen mümkün olmadığı yönünde fetva vermişti.[139] Yine 17. yüzyıldaki etkin rolü ile bilinen Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin (ö. 1703) fetvaları da bu konuda örnekler içermektedir. Örneğin bunların birinde bir şahıs, mülkü olan bahçesini satmış, ancak daha sonra kuraklık nedeniyle ağaçların bazıları kurumuştur. Ardından satıcı satıştan vazgeçerek aldığı parayı, kuruyan ağaçların ücreti eksik olduğu halde alıcıya geri vermiştir. Alıcı parasını tam istediğinde ise bu talebi kabul edilmemiş ve kuruyan ağaçların parasının iadesinin mümkün olmadığı kendisine bildirilmiştir.[140] Aynı minvalde hayvanları etkileyen salgın hastalıklar döneminde öküzü öldüğünden çaresiz kalan reayanın vergisinin affedildiği de oluyordu.[141] Darlık hukukunun işleyişine delalet eden başka bir olay da H.1013 (M.1604-1605) yılında Alaiye'de yaşanmıştı. Zahireleri kendilerine yetmeyen ve sürekli beş-on günlük mesafelerden gıda maddeleri getirmek suretiyle yaşamlarını sürdürdükleri belirlenen bölge halkının vergi affı yönündeki isteği kabul edilmiş ve kendilerinden ayni

138 Ziya Karamursal, *Osmanlı Mâli Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK, Ankara 1989, s. 165.
139 Çatalcalı Ali Efendi, *Fetevâ-yi Ali Efendi*, s. 16.
140 Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, s. 199.
141 İnalcık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk," s. 2.

ya da nakdi sürsat tekâlifi alınmamasına onay verilmiştir.[142] Böylece işini şansa bırakmak istemeyen devlet vergi kaleminde yapılacak iyileştirmeler hususunda ancak gerekli ortamın doğduğuna kanaat getirdiğinde yeni bir düzenleme yoluna gidiyordu.

Osmanlı Devleti bu şekilde reayayı korumak üzere bir iktisadi sistem geliştirmeye çalışmış olmakla birlikte bunu yaparken varını yoğunu kaybetmeyi göze alarak sistemsiz ve kontrolsüz bir şekilde hareket etmemiştir. Halkın yaşadığı sıkıntıları hafifletme konusunda elinden geleni yapma isteğindeki resmi makamların her şeye rağmen tedbirli oldukları ve devlet kaynaklarını mağdur halk için kullanma konusunda oldukça dikkatli davrandıkları gözlemlenmektedir. Bu nedenle vergi affı ile ilgili olarak talep edilen hususlar ve bunları talep edenler konusunda ciddi araştırmalar yapılmış ve incelemeler neticesinde verilecek desteğin cinsi ve mahiyeti belirlenmiştir. Bu tetkikler kapsamında ahalinin başvurularında ifade ettikleri vaziyetin yerel makamlarca doğrulanması beklenildiği gibi, resmi kayıtlara müracaat edilmek suretiyle vergide yapılacak af ya da indirimin oranı ve şekli düzenlenmiştir. Örneğin H. 977 (M.1569-1570) yılında Prizren'de bir köyün ahalisi kadıya başvurarak o yıl aşırı soğuklar ve yağmurlar nedeniyle hasat yapamadıklarını ve bu nedenle vergi konusunda kendilerine merhamet edilmesini istemişlerdi. Bunun üzerine devlet, tahrir yazıcılarına ve önceden tutulmuş olan defterlere bakarak bir karar vermeye çalışmıştı.[143] Bir örnekte de, 1575'te Silivri kadılığı ve halkı kazalarında kıtlık olması sebebiyle İstanbul için istenen zahire teklifinden muaf olmalarını istemişlerdi. Ancak bölgeden gelen haberlerde bir kişinin elinde depo edilmiş olarak 400 müd tereke olduğu anlaşılmıştı. Divandan çıkan karar hemen Silivri kadısına gönderilmiş, hem bu terekenin hem de zimmetinde malı olan bölük halkı, yeniçeri ve sipahilerin söz konusu zahirelerinin toplanarak başkente ulaştırılması istenmişti.[144] Benzer biçimde Yenişehir'de 1576 senesinde kıtlık ortaya çıkınca halk devlete başvurarak o sıralarda İstanbul için zahire

142 BOA, KK, Gömlek No. 70, Sayfa No. 493, Belge No. 2, H. 1013, M.1604-1605.
143 BOA, KK, Gömlek No. 77, Sayfa No. 38, Belge No. 2, H.977, M.1569-1570. 1579 yılı vergisinin ödenmesi sırasında Bağdat halkı da kıtlık ve vebadan dolayı perişan bir halde olduklarını ifade ederek o yılki avarızdan muaf olmalarını talep etmişlerdi. BOA, MD 40, 135/296, 4 Muharrem 987, 3 Mart 1579.
144 BOA, MD 26, 286/831, 10 Receb 983, 15 Ekim 1575.

toplanması sebebiyle buğday fiyatlarının aşırı derecede yükseldiğini ve bu durumda buğday alamayarak "açlıkdan helak olmalarının" kaçınılmaz olduğunu belirtmişlerdi.[145] Reayanın ifadesine göre sair zamanlarda buğdayın kilesi 300 akçe iken, o esnada 500 akçeye kadar çıkmış böylece halkın alım gücü düştüğünden kimse zahire tedarik edememişti. Bu durumu muhtemelen Yenişehir kadısı vasıtasıyla araştırarak doğrulayan devlet bölge halkını İstanbul ihtiyacı için zahire teklifinden muaf tutmuştu. Aynı yıl İnebahtı ahalisi de yaşadıkları kıtlık sebebiyle kendilerinden miri adına peksimet istenmemesi yönünde dilekte bulunmuşlar ve bu hassas durumları göz önünde bulundurularak bu verginin affı yönünde karar verilmişti.[146] 24 Nisan 1585 tarihinde Malatyalılar da kıtlık ve pahalılık ile zor günler geçirdiklerini bildirip nüzul yerine avarız ödemek yönünde ricada bulununca, şehrin kadısı bu isteğe binaen avarız bedeli adıyla her haneden iki flori meblağ almaya kalkışmıştı. Ancak bu tebdil, divan tarafından kabul görmediği gibi kadı, adeta azarlanarak uyarılmış ve yine nüzul toplanması gerektiği kendisine bildirilmişti.[147] Böyle bir indirim ya da değişimin olamayacağı yönünde niçin karar verildiği belli değilse de sair örneklere bakılarak, devletin kendi incelemeleri sonrasında kıtlık ve pahalılık şartlarının yerel halkın abarttığı kadar olmadığını tespit ettiğini düşünmek mümkündür. Yine buna benzer bir olay 1607 yılında Karahisar-ı sahib bölgesinde yaşanmıştı. Şehrin ileri gelenleri bölgelerinin o yıl oldukça kurak geçmesi nedeniyle mahsullerinde kıtlık yaşandığı için sürsat vergisinden muaf tutulmalarını istediklerinde bu arzuları yerine getirilmemişti.[148]

Kıtlık karşısında çaresiz kalan insanlara yönelik devletin vergi affı şeklindeki yardımının yanı sıra, muhtemelen kıtlığın şiddetinin daha az olduğu yer ve zamanlarda, bunun yerine ödenecek verginin en azından bir kısmının tenzili suretiyle hafifletilmesi söz konusu olabiliyordu. Örneğin 29 Temmuz

145 BOA, MD 27,267/630, Zilkade 983, Şubat 1576.
146 BOA, MD 29, 37/83, 5 Şevval 984, 26 Aralık 1576'dan nakleden Kahveci, *29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576)*, s. 61. Benzer şekilde 1575 yılında İpsala'daki kıtlık sırasında normal zamanlarda Edirne için gönderilen zahirenin verilemeyeceği anlaşılınca o yıl halktan bir şey istenilmemesi kararı alınmıştı. BOA, MD 26, 231/657, Cemaziyelahir 983, Eylül-Ekim 1575
147 BOA, MD 59, 41/182, 23 Rebîülâhir 993, 24 Nisan 1585.
148 BOA, MDZ 8, Sayfa No. 61, Hüküm No. 286, 17 Temmuz 1607'den nakleden Şahin, "Kuyucu Murad Paşa'nın Celâlî Seferi Mühimmesi (1607)," s. 169.

1571 tarihli bir kayda göre kuraklık ve çekirge istilası nedeniyle ciddi bir kriz yaşayan Peçin halkının Rodos Adası'na göndermeleri gereken 300 İstanbul kilesi buğdayın yalnızca 110 kilesinin tahsil edilmesi kararı alınmıştı.[149] Halep halkı da 1579 yılında kendilerini ziraattan alıkoyacak derecede, muhtemelen kuraklığa bağlı, ağır bir kıtlıkla karşı karşıya kalmışlardı. O sıralarda bölgede seferde olan Osmanlı ordusuna zahire göndermekle mesul olan Halepliler bunu veremedikleri için nüzul vergisinden muaf tutularak sadece bu zahirenin taşınmasında gerekli olan çuvalların ücretini ya da develerin kira bedelini vermekle yükümlü tutulmuşlardı.[150] Ankaralılar ise 1607 yılında eşkıya saldırıları ile ekonomilerinin iyice daralması nedeniyle sürsat zahiresini verecek güçleri olmadığını bildirmişler ve kendilerinden ödemeleri gereken verginin sadece yarısının alınması yoluna gidilmişti.[151] Ülkenin farklı bölgelerinde uygulanan bu tür vergi indirimleri reayanın iaşe krizlerinde tümüyle çöküş yaşamalarının önüne geçmede etkili bir yöntemdi.

Kıtlıklar ve salgınlar iki tahrir arasında vuku bulduğunda hiç şüphesiz vergi ödeyen nüfus sayısında ve oranında değişimler yaşanmaktaydı. Zira bu felaketler sırasında pek çok kişi aynı tahrir alanı içinde yer değiştirebildiği gibi başka bir bölgeye göç edebiliyor ya da hayatını kaybediyordu. Bu durumda devlet tahsil edeceği vergilerin oran ve değerinde yeni belirlemeler yapmak zorunda kalıyordu. Örneğin Selanik'in Avrethisar kadılığına bağlı Lomaniç (?) Köyü'nün ahalisi de benzer bir nedenle 1573 kışında kadıya başvurarak köylerinin dağlık arazide kurulmuş olması sebebiyle tarımdan elde ettikleri mahsullerinin oldukça az olduğunu, zaten bu yüzden köylünün bir kısmının göçerek kaçmış olduklarını arz ederek cizye miktarında düşüş talep etmişlerdi. Kendileri 2500 akçe vermek isterken haraççılar köyün boşalmadan önceki ödediği miktar olan 6000 akçede ısrar etmekteydiler. Bunun üzerine devlet mağdur halkı ve tabi kendi bütçesini de düşünerek orta yolu bulmuş ve köylülerin darlık şartlarında yaşadıklarını göz ardı et-

149 BOA, MD 12, 513/983, 6 Rebiülevvel 979, 29 Temmuz 1571.

150 BOA, MD 32, Hüküm No. 614, Muharrem 987, Mart 1579'dan nakleden İzgi, *986 (1578) Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 156.

151 *Ankara Şeriyye Sicili 10, Sayfa No.249, Evahir-i Rebiülevvel 1016, 15-24 Temmuz 1607*. Aynı şekilde Murtazabadlıların ödemesi gereken mekârî bedellerinde hane başına yüzde 60 oranında indirim yapılmıştı. *Ankara Şeriyye Sicili 10, Sayfa No. 277, 18 Rebiülahir 1015, 23 Ağustos 1606*.

meyerek kendilerinden 4029 akçe alınmasını karara bağlamıştı.[152] Sistemin nasıl işlediğine dair başka verileri Lofça merkezli şu örnekten de görmek mümkündür. Son yapılan tahrirden 1650 senesine gelinceye kadar Lofça ve etrafındaki kadılıklarda çeşitli veba salgınları ile kıtlık ve pahalılık dönemleri yaşanmış ve bu süreçlerde birçok köylü bulundukları toprakları terk ettiği için cizye ödeyecek mükellef sayısı azalmıştı.[153] Öyle ki bir zamanlar haneleri yüzlerle ifade edilen köylerden bazısı tamamen haritadan silinmişti. Bu durumda zararını en aza indirmeye çalışan devlet, eksilen 164 hanenin yükünü kalan 3864 hanenin üzerine eklemek istemiş ancak geride kalanların bunu ödeyecek güçleri olmadığı anlaşılınca vergi tahsilini eksik yapmak zorunda kalmıştı.[154]

İaşe darlıkları yaşayan kesimleri rahatlatmak adına resmi makamların uyguladığı yöntemler arasında vergide muafiyet ya da indirimden sonra gündeme gelen üçüncü bir yol da vergi cinsinin değiştirilmesiydi. Örneğin Midilli adasında 1579 tarihine varıncaya dek üç yıl süren çekirge istilası ve sellerle birlikte gelen kıtlık döneminde adalılardan istenen kürekçi bedeli affedilerek bunun avarızdan karşılanması yoluna gidilmişti.[155] Onlardan daha ağır bir süreç yaşadıkları anlaşılan Yanyalılar ise 1648'de devlete başvurduklarında yaklaşık üç yıldır kıtlık ve veba ile boğuştuklarını ve bu nedenle nüfuslarının bir kısmının ölümlerle bir kısmının da kaçaklar yüzünden eksildiğini belirtmişlerdi. Bu nedenle kendilerinden istenen kürek hizmetini yapmalarının mümkün olmadığını ifade eden bölge halkı için idareciler, benzer şekilde iyileştirme yaparak hizmetlerinin tamamını affetmek yerine bedenen ödeyemeyecekleri bu görevlerini nakde çevirmişlerdi.[156] Böylece verginin cinsi değiştirilerek yükü hafifletilmiş ve zor

152 BOA, KK, Gömlek No. 67, Sayfa No. 421, Belge No. 1, 8 Ramazan 980, 12 Ocak 1573.
153 IV. Mehmed'in 14 Rebiülevvel 1060, 17 Mart 1650 tarihli fermanı. BOA, TS.MA.d, Gömlek No. 9655.
154 *"...zikr olunan cizye hanelerinde sülüs ve sülüsan noksanı üzere cem ve tahsil ve dahil-i hazine itdirüb..."*
155 BOA, KK, Gömlek No. 67, Sayfa No. 870, Belge No. 2, 8 Ramazan 980, 2 Temmuz 1579. Ada halkının evleri ve elbiseleri de dahil tüm eşyalarını satmaları durumunda ancak kürekçi bedelini ödeyebileceklerini belirtmeleri üzerine devletin böyle bir yolu tercih ettiği anlaşılıyor.
156 BOA, MAD, 2773, Sayfa No. 9, Belge No.2, 3 Safer 1058, 28 Şubat 1648. Hemen bir yıl sonrasında Yanya'da bu sefer buğday başta olmak üzere yabancılara çeşitli zahirelerin satılması, halkı darlığa iten başka bir olumsuzluk olmuştu. BOA, A.DVN. ŞKT. d.0001, Sayfa No. 44, Belge No. 244, Evail-i Rebiülevvel 1059, 15-24 Mart 1649.

dönemde reaya için önemli bir destek sağlanmıştı. Bir başka örnek vaka ise 1572 yılında Belgrat'ta yaşanmıştı. Şehirdeki Ali Paşa Köprüsü'nün bir kısmı aşırı yağmurlar sonucu oluşan sellerde yıkıldığında yolun o kısmı kapanmış ve zahire ulaştırılamadığından ahali darlık içinde kalmıştı.[157] Yine hemen kıtlık ortamına ayak uyduran devlet ahalinin avarız ve bazı örfi vergilerden muaf olmaları şartıyla köprüyü kendilerinin tamir etme isteklerini kabul etmişti.

Kıtlık şartlarında sadece sıradan halkın değil askeri sınıfın vergi konusundaki talepleri de dikkate alınıyor ve onlar için sınırlı da olsa iyileştirmeler yapılıyordu. Örneğin Bosna'da 1586 yazında yaşanan kıtlık sebebiyle altı bin akçeden aşağı tımara sahip olan sipahiler şark seferinden muaf tutulmuşlar, ancak bedel akçesi ödemek konusunda muafiyetten mahrum bırakılmışlardı.[158] Aynı yıl Divriği'deki zaim ve tımar sahipleri de bölgelerinde etkili olan kıtlık şartları nedeniyle orduya katılmak yerine o yılki mahsullerinin memurlara teslim edilmesinin yeterli sayılmasını arzu etmişlerdi. Devlet bu talebi reddetmezken bölgede yalnız üç bin akçe ve bundan aşağı değerde tımara sahip olanların bu isteğini kabul etmişti.[159]

Tüm bunların ötesinde Osmanlı istimalet ve provizyonizm siyasetinde önemli bir uygulama olan vergi affı, indirimi ya da tebdili uygulamalarının olması için insanların ani kıtlık ve darlık süreçlerine girmeleri gerekmiyordu. Kendilerinden bahsederken "fakirü'l-hal" oldukları belirtilen ve bir nevi kronik darlık yaşayan bölgelerin ahalisi de bu haktan yararlanmak istiyor ve adeta devletle pazarlık yaparcasına karşılaştıkları sorunları bu yolla halletmeye çalışıyorlardı. Örneğin Gemlik'e bağlı Engürücük köylüleri, fakir olmaları sebebiyle tamir edemedikleri hanlarının onarımını üstlenmek suretiyle 1579 yılında avarızdan ve bazı örfi vergilerden muaf olma isteklerini resmi makamlara iletmişlerdi. Köylüler söz konusu hanı tamir etmedikleri sürece bu mevkinin eşkıya yatağı olarak kalmaya devam edeceğini ve bunların baskısına daha fazla dayanacak güçleri kalmadığından bölgeyi terk etmek üzere olduklarını belirtmişlerdi. Devlet bu taleplerini bir şartla kabul

157 BOA, MD19, Hüküm No. 40, 13 Muharrem 980, 26 Mayıs 1572'den nakleden Bostancı, "19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)," s. 43.
158 BOA, MD 61, 26/75, 10 Receb? 994,27 Haziran 1586.
159 BOA, MD 61, 51/138, 26 Receb 994, 13 Temmuz 1586.

etmişti. Buna göre tamir oldukça titiz ve sağlam yapılmalıydı. Aksi takdirde halk vergilerini ödemeye devam edecekti.[160] Böylece zor süreçleri kayıpsız atlatma kaygısında olan ahali ile yine aynı dönemde hazine kayıplarını en aza indirmek isteyen devlet arasında orta yol bulunmuştu.

3- Tohum yardımı

İktisadi hayatın büyük bir kısmını tarımsal girdilerle devam ettiren Osmanlılar için en az mahsul kadar önemli olan husus, yine onunla bağlantılı olmak üzere tohum ihtiyacının karşılanmasıydı. Öyle ki 16. yüzyılda bir köylünün elde ettiği mahsulün 1/4'ü ila 1/3'ü bir sonraki yıl ekilecek olan arazilerde kullanılmak üzere tohumluk olarak ayrılıyordu.[161] İaşe darlığına düşen köylülerin en zor zamanlarında tohumluk olarak ayırdıkları hububatın bir kısmını tüketmeleri bu sefer tohum kıtlığını ortaya çıkarıyor ve bu durum kötü hasatların habercisi oluyordu.[162] Böyle bir krizin belirtileri ortaya çıkınca yine ilk başvurulan merci devlet kapısı oluyordu. Hiç şüphesiz tohum stoklarındaki daralma hazine için de büyük kayıpların habercisiydi. Bunun bilincinde olan idareciler iaşe tedarik sisteminin devamı ve arzdaki sıkıntıları önlemek adına reayaya tohum yardımı da yapmaktaydı. Dolayısıyla kıtlık günlerinde kırsal kesimde tohumluk dağıtılması açlık çeken köylülerin imdadına koşma çabası kadar ekim faaliyetlerinin yeniden başlamasını sağlama arzusundan da kaynaklanıyordu.[163]

Kimi bölgeler ise sürekli kuraklıklar yaşıyor olmaları nedeniyle daima tohum yardımı ile yaşamak durumundaydılar. Örneğin Mısır'da 1581 yılı öncesinde yirmi yıl gibi uzunca bir süre bazı kesimler kuraklıkla karşı

160 Bursa Şeriyye Sicili A-105, Sayfa No. 171, Belge No. 1522, 7 Cemaziyelevvel 987, 2 Temmuz 1579.
161 Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 216. Reayanın mahsulünün vergi, tohum ve sair ihtiyaçları ayrıldıktan sonra kendisine yaklaşık yüzde 40'ı kalmaktaydı. Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s. 115.
162 Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, s. 99. Gerçekten de reaya darda kaldığında tohumunu yemek zorunda kalmıştır. Hatta Mehmet Genç'e göre Osmanlı köylüsünün kıtlık süreçlerine daha fazla dayanabilmesinin sebebi tohumluk için bıraktıkları buğdayı tüketmiş olmalarıydı ve bu kısım Osmanlıda 100 kilede 33 kile, Avrupa'da ise 12 kile oranındaydı. Nakleden; Şakul, "Bir Çalıştayın Ardından 17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu...," s. 32.
163 Linda Schilcher, "Geç Osmanlı Suriye'sinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu," Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Çev. Zeynep Altok, Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, TVYY, İstanbul 1988, s. 188.

karşıya kalınca insanların bir kısmı göç etmişti. Bu süre içinde göçmeyenlere devlet, tohum yardımı yapmakta ve insanların tarımsal faaliyetlerine devam etmeleri için eskiden olduğu gibi resmi kaynaklardan tohum vermekteydi.[164] Ancak kendi hazinesini ve başka bölgelerdeki tebaasını da düşünmek zorunda olan devlet her zaman bu yardımı karşılıksız yapmıyordu. Bu anlamda muhtaç olan halka zor dönemlerde borç olarak verilen tohum daha sonra geri istenebiliyor veya baştan belli bir ücret mukabilinde verilebiliyordu.1573 yılında Belgrat'ta çeltik üretimi yapan halkın ekinleri doğal afete uğrayınca, köylüler mahsul ve tohumlarını kaybetmişler ve devletten yardım talebinde bulunmuşlardı. Kendilerine resmi depolardan tohum verilirken bunun zamanı gelince geri isteneceği belirtilmişti.[165] Bolulular benzer biçimde 1579 tarihinde yaşanan selde hem o yıl çeltik hasadı yapamamışlar hem de bir sonraki yıl kendilerine gerekli olan tohumun ancak dörtte birini toparlayabilmişlerdi. Bunun üzerine ahaliye devlet malından 250 müd tohum verilmesi suretiyle yardım edilmişti. Ancak bu destek karşılıksız verilmemiş ve gerekli ücret alıcılardan temin edilmişti.[166] Reayanın zor durumunu düşünerek hareket eden devlet kendi çıkarlarından da vazgeçmeyeceğini sarih bir şekilde göstermişti.

Osmanlı reayasının eşkıya baskınları, savaş yükümlülükleri ve iklimsel zorluklar karşısında bunaldığında ve tohum bulamayacak kadar zora düştüğü dönemlerde yardım elini uzatanlar şüphesiz sadece devlet görevlileri değildi. Aslında tam olarak yardım kelimesi ile açıklanamayacak bu gibi durumlarda çiftçilere tohum verenler vergi tahsilinin devam edebilmesi için çaba sarf eden kimselerdi. Bu nedenle bir yörede vergi toplama iltizamını almış olan mültezimlerin ve mukataa sahiplerinin kendi bölgelerindeki rençperlerin ekim-dikim faaliyetlerine devam edebilmelerini sağlamak için onlara tohum verdikleri oluyordu. Örneğin Maraş'taki bazı köylerin cizye ve öşrünü toplama görevini üstlenen Şeyh İbrahim'in Celali eşkıyası nedeniyle tasarrufundaki topraklardan kaçan köylülere, geri dönüp tarımsal

164 BOA, MD 10, 288/461, 19 Cemaziyelahir 979, 8 Kasım 1581'den nakleden, İbrahim Etem Çakır, "10 Numaralı Mühimme Defteri'nin (S. 179-356) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi," Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2006, s. 142.
165 BOA, KK, Gömlek No. 67, Sayfa No. 974, Belge No. 2, 8 Şevval 980, 11 Şubat 1573.
166 BOA, MD 41, 331/704, Cemaziyelevvel 987, Haziran-Temmuz 1579.

faaliyetlerine devam etmeleri için, kendi malından çift ve tohum vermesi daha ziyade bu kapsamda değerlendirilebilecek bir durumdur.[167]

4- Diğer destekler ve önlemler

İaşe krizlerine müdahale etme yöntemleri konusunda bu yaygın uygulamaların yanı sıra Osmanlı idarecilerince çeşitli zamanlarda başka yöntemlere de başvuruluyor ve reayanın darlık dönemlerinden kurtulması adına nevi şahsına münhasır uygulamalar hayata geçiriliyordu. Örneğin devletin sıkça buğday darlığına düşen bölgeler için ithalatı serbest bırakması bu anlamda önemliydi. Daha net bir örnek vermek gerekirse İçel halkına Kanuni Sultan Süleyman ve III. Murad dönemlerinde gümrük vergisi ödemeden buğday ithal etme hakkının tanınması zikredilebilir.[168] Bu tip esnekliklere izin verilmek suretiyle iç gümrüğün şartları hafifleştirilerek dolaylı ama ciddi bir destek sağlanmış oluyordu.

İmparatorluk yöneticilerinin israf ile mücadele etmesi de iaşe krizleri karşısında hayata geçirilmek istenen bir direnç unsuru olarak kabul edilebilir. Aslında Osmanlı iktisat düzeninde arz-talep dengesinin bozulmaması açısından tüketim alışkanlıklarının buna göre şekillenmesi yönünde bir devlet politikası ve ahlak anlayışı olduğu daha önce ifade edilmişti. Zaten İslamda tüketimin ihtiyaca göre ayarlanarak enflasyon etkisinin en aza indirgenmeye çalışılması temel iktisat doktrinlerindendir.[169] Kontrollü ve sınırlı tüketimi öngören bu iktisat düzeninde üretimde küçük bir düşme veya tüketimde yaşanacak bir artış, ulaşım imkânlarının yetersizliği sorunuyla birleşince kolayca kıtlığa dönüşebilirdi.[170] O nedenle hassas dengelerin devamı adına üretim şartları kadar tüketim alışkanlığı da kontrol altında tutulmalıydı. Bunun için normal zamanlarda dahi uygun görülmeyen israf, arz daralmaları sürecinde asla kabul edilemez bir davranıştı.

Bu iktisadi zihniyete rağmen israf her yerde olduğu gibi Osmanlı toplumunda da tam olarak önlenemedi. Bu durum incelenen dönemin

167 *Ankara Şeriyye Sicili 10, Sayfa No. 124, 25 Cemaziyelahir 1021, 24 Temmuz 1612.*
168 Suraiya Faroqhi "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian Sancaks: İçel, Hamid, Karahi'sar-i Sahib, Kütahya, Aydin, and Menteşe," *Journalof the Economic and Social History of the Orient*, C. 22, No. 1 (Ocak 1979), s. 57.
169 Tabakoğlu, *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, s. 165.
170 Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri," s. 181.

önemli kalemlerince eleştirilmiştir. Bunlardan biri olan Kâtip Çelebi israfın kendi çağındaki yaygınlığından yakınmakta ve halkın yöneticiler gibi yaşamak sevdasına düşerek israfa yöneldiklerini belirterek onları kınamaktaydı.[171] İşte her daim varlığını devam ettirmiş olan bu israf sorunu özellikle iaşe darlıklarının etkisini artırması nedeniyle kriz dönemlerinde daha çok ilgilenilmesi gereken bir mesele haline gelmekteydi. Devletin bu konudaki mücadelesi biteviye sürmüştür. Bunun için idari makamlar israfın önüne geçmek adına çeşitli önlemler almaya çalışmaktaydı. Örneğin Manisa'da kıtlığa karşı önlem olmak üzere ekmek pişiricileri haftada bir gün ekmek çıkartmazlar, o gün bayat ekmekler satılır ve böylece bir nevi tasarruf yapılmış olurdu.[172] Bir tek bu örnek dahi Osmanlı idaresinin darlık şartları ile tüketim davranışları arasındaki ilişkinin doğru kurulmasının getireceği faydanın farkında olduğuna delalet etmede yeterli sayılabilir.

Darlıkve Kıtlık Dönemlerinde Osmanlı Reayası

İaşe krizlerinin toplumlar üzerindeki yıkıcı etkisini ölçmek insanoğlunun yaşadığı diğer felaketlere nazaran oldukça zordur. Örneğin bir depremin etkisi Richter ölçeğine göre belirlenebilmekte ya da sıcaklık değişimleri derece ile ölçülebilmekte ve bu değerlerin yaratacağı sarsıntılar az çok tahmin edilebilmektedir. Oysa iaşe krizlerinin etkisini sayısal verilerle ve kesin değerlerle ölçmek pek mümkün değildir.[173] Buna rağmen iaşe sıkıntılarının söz konusu etkilerinin hiçbir şekilde bilinemeyeceği de iddia edilemez. Nüfus verilerindeki değişim, ücret ve fiyatlardaki artma-azalma seyri ya da yerleşim yerlerinde ve beslenme alışkanlıklarında farklılaşma gibi tali verilerdeki oynamalardan hareketle çeşitli değerlendirmelerde bulunmak mümkündür. Doğrusu bu noktada tarihi kaynaklardan ne kadar faydalanabildiğimiz çok önemlidir.

Buraya kadar Osmanlı idaresinin merkez ve taşra teşkilatları ile birlikte koordineli hareket etmek suretiyle iaşe krizleri ile nasıl mücadele ettikleri çeşitli örnek vakalar üzerinden değerlendirildi. Kuşkusuz bu müdaha-

171 Kâtip Çelebi, *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar (Düstûru'l-Amel Li-Islâh-ı Halel)*, s. 30.
172 Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, s. 83.
173 Ó Gráda, *Famine A Short History*, s. 3.

leler esnasında merkezi idarenin kolunun her tarafa uzanamadığı açık bir şekilde görüldü. Dönemin doğası gereği Osmanlı yönetiminin milyonlarca kilometrekarelik ülke arazisine her zaman ve her yerde aynı şekilde müdahale etmesi zaten söz konusu olamazdı. Toplu ölümlerle neticelenmesi muhtemel dönemleri ifade eden genel kıtlık süreçlerinde atıl bir şekilde dirençsiz kalmak ölüme davetiye çıkarmak demekti. Dolayısıyla devlet elinin uzanamadığı durumlarda halkın kendi çözümünü kendisinin üretmesi hayatta kalabilmesi adına şarttı. Osmanlı reayası da bu zorunluluğun ve devletin kısıtlı iktisadi kaynaklarının farkında olarak kendi çözüm mekanizmalarını işletme konusunda pasif değildi. Reayanın özçabası ile bunu ne oranda başarabildiği yani devlet desteği olmadan darlık ve kıtlık şartları ile nasıl mücadele etmiş olduğu hususu burada önem kazanmaktadır.

1- Yeni topraklar açma

Daha önce ifade edildiği üzere 16. yüzyılda kişi başına düşen toprak miktarındaki değişim genel olarak azalma yönlü olsa bile bu durumun tek başına gerçek bir iaşe krizine sebep olduğunu net bir şekilde söyleyebilmek kolay değildir. Her ne kadar toprakların küçülmesi bir çiftçi ailesinin hasadında azalmaya yol açması nedeniyle bir daralma işareti olarak sayılabilse de[174] burada mühim olan husus toprakları küçülen reayanın bu küçülme krize dönüşmeden ona nasıl cevap verebildiğidir. Şunu rahatlıkla söylemek mümkündür ki bu süreçte insanların topraklarının küçülmesi ya da onu kaybetmeleri durumunda elleri kolları bağlı değildi. 16. yüzyılda reayanın toprakları küçülmüş olmasına rağmen aynı insanların yeni topraklar bulma konusunda önlerinde çok engel olmadığı görülmüştür. Tahrir kayıtlarından takip edilebildiği kadarıyla aynı süreçte bir tahrirden diğerine yeni köylerin kurulmuş olması, eski mezraların ya da meraların ve marjinal arazilerin Avrupa'dakine benzer şekilde[175] tarıma açılması ve başka yerlerde iskân olma şansının sıkça değerlendirilmesi reayanın bu konuda sıkışmış bir vaziyette

174 Mesela Almanya'da 15. yüzyıldan beri savaşların ve dağınık siyasi kuvvetlerin baskısı altında köylü mülkünün daralması yüzünden kıtlıkların şiddeti değilse bile görülme sıklığı artmıştır. Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, s. 92.

175 Marjinal arazilerin özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren nüfusun tavan değerlere ulaşması ile birlikte tarıma açılması Avrupa için de söz konusuydu. Brenner, "The Agrarian Roots of European Capitalism," s. 82.

olmadığını göstermektedir.[176] Özellikle köylüler kriz dönemlerinde başka yerlerde ekime müsait topraklar bulabildiği gibi kriz sonralarında eski topraklarına geri dönme fırsatına da sahipti. Bu anlamda 17. yüzyılın başlarında Celali etkisinin de ortadan kalkması ve doğu cephesindeki savaşlara bir süre ara verilmiş olması reayanın terk ettiği topraklara geri dönme sürecini hızlandırmış olmalıdır. Böylece insanlar kimi yerlerde nüfus artışının ve iaşe krizlerinin yaptığı baskıya ekilebilir arazileri artırarak cevap vermiştir.[177]

Öte yandan Osmanlı üreticileri diğer sanayi öncesi toplumlarda görüldüğü gibi, nüfusun arttığı dönemde yoğun emek kullanımına dayanan makine dışı teknolojilere başvurmuş ve böylece nüfusta ve üretimde büyük çöküşler engellenmiştir. Özellikle nüfusun arttığı dönemlerde kaynakların (örneğin ekilebilir verimli toprakların) sınırlanması karşısında bazı köylüler, yoğun emek kullanımı gerektiren uğraşlara yönelmişler ve açlığa veya köleliğe teslim olmamışlardır.[178] Dahası 16. yüzyılda tarıma açılan toprakların düşük nitelikli olduğunu varsaymak için yeterli neden de yoktur.[179] Böylece oldukça geniş bir araziye yayılan ve birbirinden farklı özelliklere sahip coğrafyaları içinde barındıran Osmanlı ülkesinin bazı kesimlerinde iaşe krizlerine karşı yeni toprakların tarıma açılması yoluyla uzun vadeli bir direniş gösterildiği anlaşılmaktadır. En azından tarım yapılabilecek arazi kıtlığının yaşanmaması, tabi dönemin iklim ve güvenlik şartları izin verdiği ölçüde, üretmek isteyenler için uygun bir fırsatın her zaman var olduğunun göstergesidir.

176 Aslında reayanın köylerdeki ve şehirlerin kenarlarındaki kıyı topraklarını ziraata açmaları konusunda aktif çaba gösterdikleri ve bu tip tarlaların tasarrufunun kimde olacağı konusunda dikkat çekici oranda çekişme yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bir örnek vermek gerekirse Trabzon gibi sahilde yer alan ve ziraata açılabilecek çok fazla marjinal alana sahip olmayan bir kentte insanlar *"ziraata kâbil boz yerlerin"* tapusunu alma konusunda sıklıkla karşı karşıya gelebiliyorlardı. Trabzon Şeriyye Sicili 1824'te yer alan bazı örnekler için bkz. *Sayfa No. 21 Belge No. 6, Sayfa No. 30, Belge No. 12, Sayfa No. 31, Belge No. 7*. Trabzon Şeriyye Sicili 1828'de yer alan bazı örnekler için bkz. *Sayfa No. 19, Belge No. 6; Sayfa No. 25, Belge No. 1; Sayfa No. 54, Belge No.3*.

177 Örneğin Çubuk kazasında 1523-1571 yılları arasında yaşanan nüfus artışı yüzde 40 oranında gerçekleşmişken, çift sayısındaki artış yüzde 57 oranında olmuştur. Kazada daha önce işlenmeyen çayır, mera, orman veya marjinal alanların tarıma açıldığı söylenebilir. Çınar-Gümüşçü, *Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası*, s. 119. Yine Çorum, Tokat ve Niksar'ı inceleyen Huri İslamoğlu'na göre köylüler bu çevredeki nüfus artışı karşısında yeni pozisyonlar belirlediler ve kenarlardaki alanları ekime açtıkları gibi emek-yoğun ekim teknikleri kullandılar. Faroqhi, "Towns, Agriculture and the State in Sixteenth-Century Ottoman Anatolia," s. 152.

178 İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, s. 26, 64.

179 İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, s. 232.

2- Ürün çeşitlendirme ve beslenme alışkanlığında değişim

Tarih boyunca ekonominin daralma ya da genişleme dönemleri insanların metabolik varlıklarını doğrudan etkilemesi bakımından oldukça önem arz etmiştir. Öyle ki son yapılan çalışmalarla birlikte ekonomik büyüme ile insanların vücut ağırlıkları arasında doğru orantılı bir ilişkinin varlığı daha net bilinebilir hale gelmiştir.[180] Buna bağlı olarak ekonomik gelişmişlik düzeyi ile sofralara konan besinlerin çeşitliliği ve kalitesi arasında da benzer bir ilişkinin olduğunu söylemek mümkündür. Bu anlamda incelenen dönemde genel itibariyle ekonomik göstergelerin çok da iyi olmadığı düşünülecek olursa tamamen toprağa bağlı yaşam sürdüren fakir grupların büyük bir beslenme yelpazesine sahip oldukları iddia edilemez. Yeşil sebzeler ve değerli meyvelerin çok fazla yer almadığı bu beslenme listesinde buğday ve ona bağlı ürünler ciddi bir yer işgal ediyordu.[181] Bu durum sadece incelenen döneme özgü değildir. Örneğin Avrupa'da MS ilk bin yıllık süreçte nüfus artınca nadas süresi kısalarak çayırlar ile ormanlar ekim alanlarına dönüştürülmüş ve bu sürede insanlar daha az et tüketirken yedikleri sebze miktarını artırmışlardır.[182] Oldukça sınırlı olduğu ortaya çıkan bu beslenme listesi, herhangi bir temel üründe yaşanan daralma ya da kıtlığın etkisinin ne denli büyük hissedildiğinin delili niteliğindedir.

Genel kıtlık dönemlerinde bu listenin iyice küçülmesi nedeniyle ortaya çıkan beslenme yetersizlikleri karşısında insanlar biyolojik olarak kendilerini yeni şartlara adapte etme konusunda çabalarını ortaya koyuyorlardı.[183] Dolayısıyla zikredilen kısıtlı şartlar nedeniyle darlık zamanları da dahil olmak üzere zor coğrafyalarda ve iklimlerde yaşayan insanlar sık sık beslenme zorlukları ile karşılaşmışlar ve bunlara kendi çözümlerini bulma konusunda dirençsiz kalmamışlardır. Bu anlamda genel kıtlık olduğu

180 Allen, "The Great Divergence in European Wages...," s. 412.

181 Fransa'da bir bölgeyi inceleyen Goubert'e göre insanların temel besinleri ekmek, çorba, fasulye, bezelye ve yulaftan ibaretti. Bu tip bir beslenme kış mevsiminde daha da şiddetlenen yetersiz bir gıda rejimine işaret etmekteydi. Goubert, "The French Peasantry of the Seventeenth Century: A Regional Example," s. 68. Bu besinler kendi içinde de karıştırılarak değişik türlerde yiyecekler elde edilebiliyordu. Örneğin kıtlık zamanlarında insanlar buğday yerine bezelye ile fasulyeyi yoğurarak elde ettikleri karışımı tüketiyorlardı. Appleby, "Disease or Famine? Mortality in Cumberland and Westmorland 1580-1640," s. 419.

182 Boserup, "The Impact of Scarcity and Plenty on Development," s. 394.

183 Hoch, "Famine, Disease, and Mortality Patterns in the Parish of Borshevka, Russia, 1830-1912," s. 357.

dönemlerde ya da yalnızca bir metanın kıtlığı yaşandığında insanların beslenme alışkanlıklarını değiştirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Aslında bu durum iaşe krizleri neticesinde ölüm ile göç gibi iki zor seçenek arasında kalan insanların ara dönemde başvurdukları geçici bir yol olarak değerlendirilebilir. Örneğin yaşama tutunabilmek adına Suriye'de çöl ikliminde yaşayanlar fare avlarken, Kuzey Afrikalı Tuaregler gibi bazı Berberi kavimler yirmiden fazla bitkiden oluşan "kıtlık gıdaları"nı tüketmeyi öğrenmişlerdi.[184] Yine 16. yüzyılda buğday krizi sırasında hiç hoşlanmasalar da İngiliz halkı at buğdayı, burçak, yulaf ve mercimek yediler.[185] Buna karşılık aynı dönemde Fransızlar kışın buğdaysızlığın etkisini azaltacak olan yulaf ekimini yaygınlaştırmadıkları için kıtlıkların etkisini daha fazla hissettiler.[186] Aynı şekilde hububatta kıtlık yaşandığı dönemlerde meyve ve sebze tüketiminin artırılması, incelenen dönemin dünyasında insanların krizlerle mücadelelerinde uzun süreli önlemlerden biri olarak sıklıkla kullanılıyordu.[187]

Osmanlı reayası da sözü edilen sınırlı beslenme listesinin etkisindeydi. Daha önce bir vesile ile üzerinde durulan[188] buğdayın ekonomik yaşamdaki büyük rolü hiç şüphesiz sofraları da etkilemişti. Ancak tahıl ağırlıklı beslenme alışkanlığı olan reaya "azla yetinme" şeklinde ifade edilebilecek olan bu şartlara alışkındı. Bu alışkanlık yabancı seyyahların da dikkatinden kaçmamıştı. 1554-1562 yılları arasında iki kez Osmanlı topraklarında görev yapan Avusturyalı elçi Ogier Ghiselin de Busbecq, Türklerin sadece tuz, ekmek, sarımsak ve soğanla karınlarını doyurabildiklerini ve bundan hiç şikâyetçi olmadıklarına bayağı şaşırmıştı.[189] Aynı şekilde 1573-1576 yılları arasında İstanbul'da bulunan Seyyah Stephan Gerlach, o sıralarda duyduğu bir olayı aktarırken, Mısır'da sürekli kıtlık şartlarında yaşayan aç insanların beslenmek için yazın sadece çiğ bakla ve sulu kavun yediklerini yazmıştı.[190] Yine seyyahların şahitliğinden öğrenildiğine göre imparatorluk reayası

184 Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 1, s. 215.
185 Appleby, "Grain Prices and Subsistence Crises in England and France, 1590-1740," s. 880.
186 Appleby, "Grain Prices and Subsistence Crises in England and France, 1590-1740," s. 884.
187 İngiltere'den örnekler için bkz. Andrew B. Appleby, "History Nutrition and Disease: The Case of Londra 1550-1750," *The Journal of Interdisciplinary History*, C. 6, No. 1, (Yaz 1975), s. 6
188 Bakınız "Buğday ve Mamülleri" bölümüne.
189 Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 291.
190 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, s. 560

çeşitli metalarda yaşanan darlıkları kendi yöntemleri ile çözmekteydi. Örneğin 1615'te Mısır'da bulunan Seyyah Polonyalı Simeon'un şahit olduğu üzere bazen tuz bulunmadığı ve odun çok pahalı olduğunda insanlar yemeği daha hızlı pişirmesi ve tatlandırması için zararlı da olsa kaya tuzunu kullanmışlardı.[191] Yine Seyyah Simeon, Mısır'da açlıkla mücadele eden Fellahların buğday ekmeği bulamadıklarında kepek ekmeği yediklerini, eğer ulaşabilirlerse kurtlanmış peynir ve ölü inek eti ile de doymaya çalıştıklarını yazmıştır.[192]

Darlık ve kıtlık dönemlerinde sözü edilen gıda listesinin iyice kısalması karşısında halk başka önlemler almak suretiyle açlık krizlerinin etkisini en aza indirmeye çalışıyordu. Temel besin maddelerinden olan ekmeğin hammaddesi konusunda krizle birlikte yaşanan değişimler bu hususta güzel bir örnek olarak verilebilir. Öncelikle Osmanlı toplumunda hangi kesimin hangi tür ekmeği tükettiği yani yenilen ekmeğin hammaddesi bir bakıma zenginlik ya da yoksulluk göstergesiydi. Örneğin 16. yüzyılın sonlarında Konya ve Akşehir'de şehirli ve köylü halkın özellikle fakir kesimlerinin buğday ekmeği yerine arpa ekmeği yedikleri anlaşılmaktadır.[193] Ancak ekmeğin hammaddesinin değişmesi sadece maddi güç ile alakalı bir durum değildi. Zira sadece fakirler için değil kıtlık şartlarına maruz kalanlar için de bu değişim söz konusuydu. Bu süreçlerde reaya beyaz buğday unundan yapılanlar yerine Avrupa'daki çağdaşlarına benzer şekilde[194] daha düşük kalitedeki hububattan ekmek imal etmekteydi. Fransa'nın İstanbul elçilik heyetinde yer alan gezgin Parisli Philippe du Fresne-Canaye bu konuda bir gözlemini aktarırken önemli bir bilgiyi paylaşmaktaydı. Seyyah, 1573 yılında, Kaz Dağları bölgesinde İlion denilen ve Çanakkale-Balıkesir arasında yer alan bir bölgeden geçerken, bölgenin kıyıya altı mil uzaklıkta olduğunu ve limanın bulunmadığını belirterek sürekli bir hububat yetersizliği içinde olduğunu ifade ediyordu. Ardından seyyahın bölgedeki Türk köylerinde sadece yulaf

191 Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, s. 110.
192 Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, s. 117.
193 Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 201.
194 Memalik-i mahruse halkı gibi, örneğin İngilizler de, her ne kadar uzun süreli iaşe krizlerinde pek etkili olmasa da, kıtlık zamanlarında buğday ekmeği yerine daha ucuz ürünler olan arpa, çavdar ve yulaf ekmeğine yöneliyorlardı. Tabi bu ürünlerin fiyatları satın alınmalarını engelleyecek kadar artmamış olmalıydı. Appleby, "History Nutrition and Disease: The Case of London 1550-1750," s. 4, 5.

ekmeği yenildiğini yazması reayanın darlık koşullarında kendi önlemini alma konusundaki tavrını gösteriyordu.[195] Dönem hakkında önemli bilgiler aktaran Evliya Çelebi de Diyarbakır'da insanların "beyaz çakıl ekmeği" yediklerini yazarken, Bitlis dağlarındaki Kürtlerin "kızıl darı ekmeği" tükettiklerini kaydetmişti.[196]

Genel kıtlığa bağlı olsun ya da olmasın insanların yaygın açlık krizlerinde nasıl beslendikleri ya da beslenmeye çalıştıklarına dair Alman Michael Heberer'in anlattıkları da önemlidir. 1585-1588 yılları arasında Osmanlı denizcilerine esir düşen ve birçok defa İstanbul'a getirilen Heberer, gemilerde çalıştırılırken gizlice ele geçirdikleri yağ ile nasıl yemek yaptıklarını ifade ederken şunları yazmıştı:

> Biz köleler de kendimize çorba pişirirken her defasında bir topak donyağı aşırıp, kullanmak üzere saklıyorduk. Zaman zaman bize verilen peksimetleri dövüp un haline getiriyor, içine soğan doğruyor ve donyağı da katarak kaynatıyorduk. Böylece elde ettiğimiz yulaf lapasına benzer yemek, bize özgürlüğümüz sırasında yediğimiz en güzel sebze yemeğinden daha lezzetli geliyordu. Nitekim herkesin bildiği atasözüne göre, açlık yemeğimize en maharetli aşçının katabileceğinden daha güzel bir lezzet katıyordu.[197]

Kıtlık sonrasında insanların birdenbire eski beslenme alışkanlıklarına dönmesinin ne gibi sonuçlar doğuracağına dair yine Heberer'in şahit olduğu olay dikkat çekicidir:

195 Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 102.
196 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 4, s. 82. Ancak darı ekmeği dönem insanı tarafından beğenilmemekte ve lezzetsiz bulunmaktadır. 1589'da Venedik'te kıtlık yaşanırken ekmekler darıdan yapıldığında bu hoş karşılanmamıştı. Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 1, s. 701. Bu arada 16. yüzyılda artan nemlilikle birlikte darının çok önemli bir üretim ve tüketim maddesi haline gelmeye başladığını, ayrıca darıdan yapılan ve haşhaş katılarak içilen bozanın da yaygın bir içecek olarak öne çıktığını hatırlamak gerekir. Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 317. Darının buğday yerine tercih edilmesinde üç kat daha fazla verimle hasadının yapılıyor olması da önemliydi. Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Tarım," s. 73.
197 *Osmanlı'da Bir Köle Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, s. 163.

Bizim kadırgadaki iki İtalyan o sıralarda Venedik konsolosunun ve birkaç tüccarın yardımıyla özgürlüklerini satın almayı başardılar. Zincirlerden kurtulup da kadırgayı terk ettiklerinde çok mutluydular. Yıllardır sıcak yemekten yoksun kaldıklarından, birden kendilerini yemeye içmeye öyle bir verdiler ki, mideleri bu yükü kaldıramadı ve sekiz gün geçmeden ikisi de öldü. Böylece kavuştukları özgürlüklerinin tadını doya doya çıkarmaları mümkün olmadı.[198]

Sanayi devrimi öncesinde maişetlerinin önemli bir kısmını tarımsal faaliyetler ile toprağa bağlı olarak idame ettiren insanlar bu sınırlı yaşam koşulları içinde iaşe krizlerine karşı çeşitli uzun vadeli önlemler de almaktaydılar. Bu konuda yapılacak en önemli girişimlerin başında yetiştirilen ürünlerin kriz şartlarına uygun olarak başka ürünlerle değiştirilebilmesi geliyordu. Bu yöntemle özellikle sıcaklık ve yağış değişimlerine daha fazla direnemeyen ürünler yerine söz konusu koşullara daha dirençli gıdaların üretimine geçiliyordu. Böylece zor şartlarda daha kolay büyüyen ve insanları açlıktan kurtaracak olan gıda maddelerinin yetiştirilmesine doğru bir evrilme söz konusu oluyordu. Çoğu zaman kıtlık süreçleri sonrasında da devam eden bu uygulama, özellikle fakir kesimler için hayatta kalma adına önemli bir işlevi yerine getiriyordu. Örneğin 1652-1653 krizinde Fransa'da buğday yerine mısır ekilmesi sonucunda o sıralarda yaşanan ağır buğday kıtlığı daha az hissedilmişti.[199] Benzer biçimde hayata geçirilen yöntemlerle 18. yüzyılda Batı Avrupa'da hemen hemen İrlanda hariç kıtlıklar görülmez oldu. Bu kapsamda en başta patatesin daha fazla ekilmesi ve fakirler için arzu edilen bir mahsul haline gelmesi yönünde ilerleyen süreç buğdaya olan bağımlılığın azalmasıyla sonuçlandı.

İklime ve toprağa bağımlılığın azaltılması ile iaşe krizlerinden kurtulmanın daha kolay olabileceğini fark eden dönem insanı başka yolları da denemiş ve başarmıştır. Örneğin Avrupa'da hasadın kötü geçtiği yıllarda tarımsal meta üreticilerinin kümes hayvancılığı ve domuz yetiştiriciliğine yönelmesi kıtlıkların etkisinin ya da görülme sıklığının çok büyük oranda

198 *Osmanlı'da Bir Köle Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, s. 164.
199 Appleby, "Grain Prices and Subsistence Crises in England and France, 1590-1740," s. 875.

azalmasına neden oldu.[200] Böylece alternatif üretim kolları ve metalarının hayata geçirilmesiyle birlikte toprağa ve buğdaya olan ihtiyacın azaltılması insanların iaşe krizlerine direnme gücünü artırdı.

Osmanlı tarım sektörü bu dönemde kendi mekanizmalarını geliştirmeye çalışmaktaydı. Bu anlamda köylüler öncelikle arazilerinin ıslahı ya da genişletilmesi yoluyla kötü hasat krizlerine çare bulmaya yöneldiler. Nitekim tahrir kayıtlarında tarımsal faaliyetlere yeni açılmış olan bölgeleri ifade eden "balta yerleri" bu süreçte çoğalırken, ağaçların kesilerek ya da yakılarak ortadan kaldırılması suretiyle ekime açılan yerlerden elde edilen ağaç kökleri ve yanmış otlar gübreleme işlevi görüyordu. Balta yerleri iki üç yıl yüksek ürün veriyor, bir kez ateş görmüş toprakta çok ot yetiştiğinden buraları daha sonra otlak olarak da kullanılabiliyordu.[201] Bu yolla daha verimli hale getirilmeye çalışan arazilerin iaşe krizlerine karşı daha güçlü bir yapıya kavuşması isteniyordu.

Tarım emekçileri arazilerinin ıslahı yanında ürün yelpazelerini genişletmek suretiyle daha önce pek uygulanmamış olan bir rotasyonu hayata geçirmeye çalışmaktaydılar. Bu anlamda köylüler kıtlık zamanlarında buğday yerine Mart ile Haziran ayları arasında, çok kısa bir sürede yetişen arpa, burçak ve darı benzeri ürünleri ekmeyi denemekte ve bu sayede ayakta kalabilmekteydiler.[202] Üstelik bu ürünler çabuk yetişebildikleri gibi yağışa buğday kadar ihtiyaç duymamaktaydı. Buğdaya olan ihtiyacı azaltmak adına atılan bu adımlar değeri az da olsa diğer tahıllara yönelmek anlamına da geliyordu. Zaten Osmanlı tarımsal yapısında bu düşük değerli tahılların üretimini artırmak mümkündü. Bu durum hem pahalı tahılları almaya gücü yetmeyenlere faydalı oluyor hem de hayvan yemi ihtiyacının karşılanması açısından oldukça elverişli bir sisteme geçişi ifade ediyordu. Bunun bir neticesi olarak Akdeniz havzasına paralel biçimde Balkanlar'da mısır, Anadolu'da baklagiller ve darının yaygın ekimi artarak, verimi kararsız olan buğdaya bağımlılık azaltılmıştı.[203] Söz konusu değişimler küçük çiftçi ya da

200 Boserup, "The Impact of Scarcity and Plenty on Development...," s. 399.
201 İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, s. 229-230.
202 Fikret Yılmaz'dan nakleden, Şakul, "Bir Çalıştayın Ardından 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu...," s. 32.
203 Gerçekte mısır yoksulun tahılı idi. Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 304. Mısır ayrıca kuraklığa karşı buğdaydan daha dayanıklı, sulamaya çabuk cevap veren ve tohum

çiftlik ırgatı konumundaki üreticilerin ihtiyaç duyduğu iktisadi rahatlamayı beraberinde getirdi.[204] Ayrıca Osmanlı yönetimi düşük vergi vaat ederek daha önce ekilmeyen yeni ürünlerin denenmesine destek vermekteydi.[205]

Bu konuda incelenecek çeşitli örnekler zikredilen çabaların mahiyeti ile reayanın üretim ve tüketim yelpazesini kendileri ve hayvanları için ne yönde genişlettiğine dair daha net fikirlerin oluşmasına destek olacaktır. Örneğin önemli bir tarımsal verimlilik bölgesi olan Tokat ve çevresinde 16. yüzyılda baklagil ekimine başlanması kayda değer bir gelişmeydi. Zira baklagiller atmosferdeki azotu tutma yetenekleri nedeniyle gübre niteliğine sahiplerdi ve buğday ve arpa gibi ürünlerle rotasyona sokulduklarında, bunların tohum başına verimliliğini artırıyordu.[206] Ayrıca bölgede kişi başına düşen buğday ve arpa üretiminin azalmasına karşın köylüler 16. yüzyılın sonlarında meyve, sebze gibi bitkilerin ekimini yaygınlaştırdılar ve yetiştirdikleri koyun sayısını artırdılar.[207] Yine Canik Sancağı'nda 1576 öncesinde baklagillere pek rastlanmazken, 1576'ya gelindiğinde bütün sancakta ve köylerin çoğunda bu ürün artık yetiştirilmekteydi. Her ne kadar fazla bir üretim payı olmasa da bunların varlığı buğdaya bağımlılığın azaldığına ve en azından reayanın bunun sağlanması için harekete geçtiğine delalet etmektedir.[208] Dahası 16. yüzyılın ilk yarısında bile Osmanlı coğrafyasında bazı bakliyatlar üretilmeye başlanmıştı. Mesela Kırım'a bağlı Soğdak'ta 1542'de bakliyat üretimi toplam tarımsal üretimin yüzde 21'ine ulaşmıştı.[209] Üstelik zamanla bu oran bölgeden bakliyat ihraç edecek düzeyde yükselmiş olmalıydı. Zira 1570 tarihinde İstanbul'da mercimek kıtlı-

başına daha verimli bir gıdadır. Dahası Osmanlı devlet mekanizmasının ve ordunun mısır üzerindeki vergi ve tedarik baskısı buğday ve arpaya göre çok daha azdı. Anadolu düşünüldüğünde mısır eski hububatların yerine geçmedi ama süreç içerisinde onlara eklendi. White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 389.

204 Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 207.

205 Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 307.

206 İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, s. 230. Tokat'ta nüfusun artışı ile birlikte ürün çeşitlendirmenin devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim buğday, arpa ve soğan haricinde mercimek, nohut, kabak, bakla, burçak gibi bakliyatın 1455, 1485 ve 1520 tarihlerinden ekiminin yapılmadığı ancak bu ürünlerin nüfus baskısının hissedildiği 1554 tahririnde yer aldıkları görülüyor. Şimşirgil, "Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat, (1455-1574)," s. 297.

207 İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, s. 234.

208 Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, s. 98.

209 Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe 1475-1600*, s. 377.

ğı yaşandığında Kefe'den narh-ı cari üzerinden mercimek temin edilmesi bunu göstermekteydi.[210]

Bundan başka örneğin gıda maddelerinden mısır, Ordu ve yöresinde 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli bir tüketim maddesi haline geldi. 1455 ve 1485 tahrirlerinde mısır yer almazken 1547 ve 1613 tahrirlerine göre kişi başına düşen mısır ortalama beşer kilo olarak kayıtlara geçmişti.[211] Yine özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında Batı ve Orta Anadolu'nun pek çok kazasında arpa giderek daha fazla önem kazandı. Aynı dönemde bahçecilik alanındaki vergiler bu bölgelerin tahrirlerinde büyük oranlarda yer almaya başladı. Örneğin Akşehir'de (Konya) pek çok köyde buğday ekimi tamamen terk edilerek yerine sebze ve afyon yetiştirilmeye başlandı. Çünkü bu ürünler daha küçük topraklarda daha fazla kazançla yetiştirilebiliyordu.[212] Yine incelenen dönemde burçak büyük miktarda üretim artışı gözlenen bir başka ürün olmuştur. Çubuk kazasında (Ankara) 1463-1571 sürecinde miri arazilerdeki yıllık buğday üretimi 13 bin tondan 11 bin tona düşerken burçak üretimi yaklaşık 18 tondan yine yaklaşık olarak 1791 tona yükselmiştir.[213] Benzer şekilde Çubuk'ta 16. yüzyılın ikinci yarısında mercimek üretiminde ciddi artışlar gözlenmektedir.[214] Anadolu'nun önemli merkezlerine ait bu veriler reayanın nüfus baskısı ve iklimsel değişimlere karşı ürün değişimini sağlama konusundaki çabalarını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Böylece ekilen ve dolayısıyla tüketilen gıda maddelerinin listesindeki genişleme, iaşe krizlerine daha fazla dayanma ve onların etkisini daha az hissetme yolunda atılmış sessiz ama kararlı adımlardı.

Ancak Osmanlı reayası bu çabalarına rağmen iaşe krizlerinin önleyemediğinden bu süreçlerde ciddi açlık krizleri yaşadı. Zira Osmanlı kaynakları reayanın ve askerin bu ağır dönemlerde ne denli büyük beslenme krizlerine girdiklerini ve diyet alışkanlıklarını değiştirmek zorunda kaldıkla-

210 Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe 1475-1600*, s. 495.
211 Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, s. 133.
212 Faroqi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 194.
213 Çınar-Gümüşçü, *Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası*, s. 170.
214 Çınar-Gümüşçü, *Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası*, s. 173. Çubuk Kazası'nda 1523 yılında hububat gelirleri tüm tarım ürünlerinin yüzde 95'ine denk gelirken, 1571 yılında bu oran yüzde 74'e düşmüştür. Topraklarda üretilen sebze ve meyve miktarı bu süreçte yüzde 3'ten yüzde 13'e fırlamış, baklagil oranı ise 1'den 9'a çıkmıştı. Çınar-Gümüşçü, *Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası*, s. 176.

rını kaydetmektedir. Örneğin 1560 baharında kıtlık yaşayan Kefe halkı, buğday tükendiğinde bir süre darı yemiş o da bitince balık tüketmek zorunda kalmıştı.[215] Peçevi tarihinin kaydına göre ise Safevi askerleri 1579 yılında Osmanlıların elindeki Tiflis Kalesi'ni dört ay boyunca on bin asker ile kuşattığında kalede arpa kıt ve pahalı bir hale gelmiş, bunun üzerine köpek ve kedi eti yenmeye başlanmıştı. Hatta bir köpek iki bin akçeye satılır olmuştu.[216] Gelibolulu Mustafa Âlî ise konu ile alakalı daha ayrıntılı bilgiler vermiş ve askerlerin köpek ve kedi etini yediklerinde bunu şeker gibi tatlı addettiklerini yazmıştı. Bununla da kalmayarak bazıları kurbağa, yılan ve çekirge eti yanında tahta sandıklarını ıslatıp yiyerek hayatta kalmaya çalışmışlardı.[217] Lala Mustafa Paşa'nın başlatıp Özdemiroğlu Osman Paşa'nın devam ettirdiği şark seferine katılan ve bu seferin bizzat şahidi olan Rahimizade İbrahim Harimi Çavuş'a göre de bu darlık döneminde en az bulunan ve en pahalı olan metanın başında ekmek gelmekteydi.[218] Bu kargaşa sırasında özellikle fukara kesim varını yoğunu ortaya koyarak elinde yiyeceği olanlardan bunları büyük bedellerle almaya çalışmıştı. Yazara göre bu esnada "iki üç bin akçelik şimşire (kılıca) bir kile arpa veya iki ekmek alınıyordu". Yüz altına satılabilecek bir at karşılığında ise sadece üç-dört ekmek verildiği olmuştu.[219] Aynı seferde bulunanlardan tezkireci Asafi Dal Mehmed Çelebi de çekilen sıkıntıları kaleme almış, şiddetli bir kışın ardından Demirkapı'ya ulaştıklarında ekmek karşışığında kendilerinden atlarının istendiğini bununla yetinmeyenlerin altın ve gümüşlerini de ekmek karşılığında almak

215 BOA, MD 3, Hüküm No. 949, 25 Receb 967, 21Nisan 1560. Anadolu'da 1928 yılında yaşanan kuraklık ve kıtlık sırasında, halkın, elinde bulunan az miktardaki una ot karıştırarak miktarını artırma çabasının incelenen dönemde de gerçekleşmiş olmasını düşünmek pekâlâ mümkündür. Yakın dönemdeki bu kıtlığa bağlı davranışlara ilişkin bkz. Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, s. 141 vd.

216 Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, C. 2, s. 51; Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*, s. 124. Evliya Çelebi, Osmanlı askerinin şehit olan arkadaşlarını dahi yediklerini yazmaktadır. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 2, s. 160.

217 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, s. 501. Ayrıca insanların aç kaldıklarında kedi ve köpek eti yemeleri sadece Osmanlılarda görülen bir durum değildi. Şehirlerde kolayca bulunan bu evcil hayvanlar, Osmanlı askerinin Girit kuşatmasında çaresiz kalan insanların da sofralarına aş olmuştu. Mürvet Aslan, "Sipâhizâde Ahmed'in Gazâvat-Nâme-i Cezîre-i Girit ve Zadre İsimli Eseri (Değerlendirme-Transkripsiyon)," Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 23.

218 "Nânın lokmasın bir câne virseler ele girmezdi."

219 Sungur, "Rahîmîzâde İbrahim Harîmî Çavuş'un 'Zafername-i Sultan Murad Han' Adlı Eseri'nin Transkripsiyonu," s. 38.

istediklerini yazmıştı.[220] Yine H.1035 (M.1625-1626) tarihinde Bağdat kuşatması esnasında açlıkla mücadele eden askerlerin bir kısmı ölmemek için eşyalarını yemişlerdi. Tarihçi Naima ise ordunun ve çevrenin durumunu "içerde dahi zahire kalmayıp hurma ağaçlarının yapraklarını bile komayıp seren direkleri gibi üryan kalmışlar idi" diye nakletmektedir.[221] Kâtip Çelebi *Takvîmü't-Tevârîh* adlı eserinde kısaca andığı[222] olay hakkında *Fezleke* isimli çalışmasında daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre kuşatma öncesinde Musul'da bulunan askerler, Bağdat'a gelinceye kadar ellerinde zahire kalmadığından su kenarlarındaki otları yiyerek Bağdat'a ulaşmaya çalışmıştı. Yolda Kızılhan denilen mevkiye geldiklerinde yine fazla zahire bulamamışlar ve az miktarda olan kısmı ise pahalılıktan alamamışlardı. Bu sırada özellikle ekmek ve arpa başta olmak üzere temel gıdalar oldukça pahalanmıştı. Çaresiz kalan askerler yollarda zayıf düşmüş, bargirleri de açlıktan dikenli mazı ile kestane ağaçlarının tatsız meyvelerini yemek zorunda kalmıştı. Hatta on-on beş gün boyunca su dışında gıda alamayanlar olmuştu.[223]

1620'de hazırlanıp, dönemin hükümdarı II. Osman'a sunulan *Kitab-ı Müstetâb* adlı risalenin yazarı bu konuda şöyle yazmaktadır; " ...Vilayet-i Sivas'ta bundan akdem bir kaht-u galâ olmuş idi reaya kedi ve köpek ekl itdiklerinden maada dahi adem etini ekl itdikleri meşhur olmuş idi. Şimdi gayet ucuzlukdur, zira adem ve reaya kalmadı."[224] Aynı zor süreçten bahsettiği anlaşılan dönem yazarlarından Mehmed Nazmi Efendi, bu zor günlerin sebebi olan Celali saldırıları sırasında, insanların ziraat yapamadıklarından gübre ve köpek eti tüketmekten başka birbirlerini öldürerek yediklerini kaydetmişti.[225] Yine dönemin şahitlerinden Şeyh Receb Es-Sıvâsî *Necmü'l-hüdâ* isimli eserinde olayları ayrıntılarıyla anlatmıştı. Yazara göre şehirde 1600-1601 civarında özellikle fakir insanlar karınlarını doyurmak için ot yaprakla-

220 Âsafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme*, s. 164.
221 Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, s. 589
222 Kâtip Çelebi, *Takvîmü't-Tevârîh*, TTK Basımevi, Ankara 2009, s. 67.
223 Aycibin, *Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin*, s. 766.
224 Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, s. 20.
225 Mehmed Nazmi Efendi, *Osmanlılarda Tasavvufi Hayat, Halvetilik Örneği, Hediyyetü'l-İhvan*, s. 414. H. 1096 (1684-1685) gibi daha geç bir tarihe ait olsa da Silahdaroğlu tarihindeki şu ifadeler de kıtlık zamanlarında reayanın nasıl bir beslenme zorluğu yaşadığına dair önemli bilgiler içermektedir: "*Anadolu'nun bazı yerlerinde mazı, ayrık kökü ve ceviz kabuğu öğütüp yemekle ekseri helak olmuştu. Silahdar Tarihi*, C.2, İstanbul 1928, s. 243.

rını, ağaç köklerini ve kabuklarını, bunları da bulamadıklarında hayvan leşlerini veya canlı yakalayabilirlerse kedi ve köpekleri yemişlerdi. Yazara göre H.1012 yılında (M.1603-1604) kıtlık ve pahalılık öyle bir noktaya varmıştı ki insanlar kedi ve köpek kalmayınca çocukları boğazlayıp yemeye başlamışlardı. Hatta bir gün tencerede pişirilmiş vaziyette çocuk etine rastlanmış ve bu işle suçlanan adam yakılarak cezalandırılmıştı. Daha korkuncu onun da eti etrafındaki insanlarca kapışılmıştı.[226]

Burada çeşitli örneklerle ifade edilen kıtlık dönemi beslenmesine ilişkin veriler açlık çeken Osmanlıların hayatta kalmak için ne denli büyük bir çaba içine girdiğini göstermektedir. Ancak insanların açlıkla mücadelede pasif kalmamak adına yetersiz ve kötü beslenme çıkmazında gösterdiği direnç aslında başka sorunların da habercisiydi. Ortaçağlarda bile bilinen[227] sorunlardan biri açlık dönemlerindeki yetersiz ve kalitesiz beslenme neticesinde ortaya çıkan başta bağırsak enfeksiyonları olmak üzere çeşitli hastalıklardı. Aynı şekilde gıda zehirlenmeleri bu beslenme zafiyetinin ardından sık karşılaşılan bir problemdi.[228] Örneğin H.1007 (M.1598-1599) yılında Osmanlı askerleri Belgrat'ta sefer esnasında zahiresizlikten ellerinde kalan son buğdayları çiğ olarak yemiş ve bunun neticesinde oluşan çeşitli hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmışlardı.[229] Daha önce ifade edildiği üzere Bağdat kuşatmasında eşyalarını yemek zorunda kalan askerlerin de ölüm nedeni açlık kadar bu beslenme süreci sonucunda ortaya çıkan hastalıklara yenik düşmeleriydi.[230]

226 Şeyh Receb-üs Sıvâsî, *Hidâyet Yıldızı*, s. 85. Yazarın buradaki ifadeleri her ne kadar çağdaşı kaynaklarda da benzer anlatım ile kaydedilmiş olsa da bu son cümleler temkinli bir yaklaşımla değerlendirilmeye muhtaç ifadelerdir.

227 Kıtlık süreçlerinin getirdiği beslenme yetersizlikleri neticesinde ortaya çıkan hastalıklar ortaçağlardan beri insanların gündeminde olan bir sorundu. Nitekim bir örnek vermek gerekirse çağın büyük isimlerinden İbn-i Haldun (ö. 1406) *Mukaddime* adlı eserinde kıtlığın, bollukta yaşamaya alışmış insanlara etkisini şöyle açıklıyordu; "Bolluk zamanlarında ber mutad yaş ve yağlı gıda almak alışkanlığı ile hazım yollarında hâsıl olan rutubet kıtlık vukuunda galiz ve kesif gıdalarla der akab zail olup huzunet (sertlik) ve yübûsete (kuruluğa) mütebeddil olmakla takat getiremeyip sahibi serian helak olur." Ülgener, *Tarihte Darlık Buhranları*, s. 48.

228 Avrupa'da da halkın bozuk balık eti, ağaç kabuğu ve ot yemelerinden dolayı gıda zehirlenmeleri yaşadıkları tarihçilerce kaydedilmektedir. Appleby, "Disease or Famine? Mortality in Cumberland and Westmorland 1580-1640," s. 404.

229 Aycibin, *Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin*, s. 338.

230 Ayrıntılı tasvir için Naima Mustafa Efendi, *Tarih-i Naima*, s. 589-598.

3- Darlık ve kıtlık dönemlerinde vakıflar ve imaretler

Sanayi devrimi öncesi yaşanan iaşe krizlerine karşı toplumların tamamen savunmasız olmadığı, onların açlıktan ölme noktasına varmadan önce çeşitli kısa ya da uzun vadeli önlemler almaya çalıştıkları ve bunda kısmen başarılı oldukları buraya kadar incelenen örnekler vesilesiyle görülmüş oldu. Ancak iaşe krizlerinin boyutları genel kıtlık seviyesine vardığında ya da şok kıtlıklar şeklinde bir anda ortaya çıkarak büyük hasara yol açtığında bireylerin tek başlarına bunlarla mücadele etmelerinin neredeyse imkânsız olduğu da çeşitli örnek vakalar üzerinden izlenebildi. Bu noktada devletin zaten var olan iktisadi hayattaki müdahaleci rolünün daha keskin ve yaygın biçimde kendisini hissettirdiği anlaşıldı. Ne var ki bu müdahale krizlerin atlatılmasında yeterli değildi. Zira devletin kadro ve imkânları sınırlıydı. Bu durumda devlet ile bireyler arasında bir iktisadi güç olarak vakıflar ve imaretler ortaya çıkmaktaydı.

Uzun veya kısa süreli iaşe krizlerinde ciddi bir ekonomik güce sahip olan,[231] başta selatin vakıfları olmak üzere, büyüklü küçüklü pek çok vakıf toplumun ayakta kalması adına önemli işlevler görmekteydi. 16. yüzyılın ikinci yarısında net bir şekilde takip edilebilen ekonomik daralmanın etkisini gösterdiği yerlerde ve zamanlarda, problemler henüz iaşe krizine dönüşmeden önce vakıflar birer sigorta unsuru olarak sosyoekonomik hayatın çeşitli alanlarında reayaya destek olmaktaydılar. Özellikle zengin akaratıyla bilinen Ankara, Konya, Tokat, Tire ve Karahisar-ı Sahib (Afyon) gibi şehirlerdeki vakıfların[232] 16. yüzyılın sonlarında eşkıyadan kaçan ya da iaşe krizleri nedeniyle tarımı ve köyünü terk eden kesimlere ev sahipliği yaptığı anlaşılıyor. Zira sahip oldukları pek çok akarat içinde sadece sayıları yüzlerle ifade edilen dükkânlarıyla bile bu vakıflar, kendi bölgelerinde sağlam maddi kaynaklara hükmediyorlardı. Aynı zamanda birer iktisadi teşebbüs olan bu hayır kurumları tacir ya da zanaatkâr pek çok kimseye iş imkânı sunuyor ve büyüdükleri oranda bünyelerindeki çalışanların sayısını artırıyorlardı. Hat-

231 16. yüzyılın başlarında Osmanlı ekonomisinde toprakların yüzde 20'si vakıfların kontrolünde idi. 17. yüzyılın başlarında ise bütçe gelirlerinde vakıfların payı yüzde 20 civarındaydı. Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s. 211.

232 En az 600-700'er dükkâna sahip olan bu vakıfların maddi güçleri dikkat çekiciydi. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 39.

ta iktisadi buhran dönemlerinde hizmet güçleri azalmış gözükse bile vakıf işçilerinin sayısı azalmıyor, bilakis kendilerine sığınanlarla birlikte artma eğilimi gösteriyordu.[233]

Özellikle şehirlerin ekonomik hayatında etkin bir rol alan vakıflar büyüklükleriyle orantılı olarak köy iktisadında da çok faal durumdaydılar. Öyle ki bu kurumlar tahıl tarımına bağlı faaliyetlerin merkezinde yer alıyorlardı.[234] Bu alanda etkin olan ve ciddi oranlarda topraklara hükmeden vakıflar, başta buğday olmak üzere değerli hububattan önemli miktarlarda artı ürün elde etmekteydiler. Vakıflar kendi ambarlarında depo ettikleri buğdayı gerek imparatorluğun kent merkezlerine ve gerekse Avrupa gibi uzak pazarlara satmakta ve bundan büyük kârlar elde etmekteydiler.[235] Hatta buğday arzının azaldığı ve fiyatların yükseldiği dönemlerde onların buğday satışlarından elde ettiği gelirler o nispette artmaktaydı.[236] Piyasada bu denli söz sahibi olan Osmanlı vakıfları tarımdan elde ettikleri fazlayı satarak kâr elde etmek ve arz konusunda daralma yaşanmasını önlemek suretiyle reayaya provizyonizm açısından dolaylı yolla destek olmakla birlikte darlık ve kıtlık dönemlerinde doğrudan faydası olacak işlere de girişmekteydiler. Nitekim sadece iaşe krizleri yaşanan günlerde halka yiyecek sağlayabilmek adına ülkenin uygun yerlerine yiyecek depo edilmesi için kurulanları dahi vardı.[237] Bu konuda özellikle büyük maddi güce sahip selatin vakıfları daha ciddi destek sağlıyordu.

İncelenen dönemde vakıflar her ne kadar iaşe darlıkları yaşayan insanlara yardımcı olmaya çalışmış iseler de bu çalışmanın ilgilendiği alan bakımından bu kurumların bizzat kendilerinin de aynı süreçlerde ciddi

233 Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, s. 54.

234 Hasan Yüksel tarafından incelenen 313 vakfın, 1585-1683 yılları arasındaki gelirlerinin yaklaşık üçte birinin (yüzde 31,5) tarımsal kaynaklı olması bunun açık bir göstergesidir. Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas 1998, s. 112.

235 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 1, s. 169.

236 Örneğin Doğu Trakya'da güçlü bir ekonomik etkiye sahip olan Gazi Süleyman Paşa Vakfı, 1605 yılında buğday fiyatlarındaki artış sonucunda, elindeki zahirenin satışından büyük gelir elde etmişti. Kayhan Orbay, "Gazi Süleyman Paşa Vakfı'nın Mali Tarihi ve 17. Yüzyılda Trakya Tarımsal Ekonomisi," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 30, S. 49 Ankara 2011, s. 161.

237 Bu amaçla kurulan vakıfların çocuklar, dullar ve ihtiyar fukaraya öncelik tanıması dikkat çekicidir. Halim Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd," *Vakıflar Dergisi*, S. 1, Ankara 1938, s. 105.

zaafa uğradıklarını ifade etmek gerekir. Zira bu kesimler Osmanlı ekonomik sisteminin tamamen içinde olmaları sebebiyle yaşanan olaylardan bağımsız değillerdi. Timur Kuran'ın da ifade ettiği gibi vakıflar her ne kadar toplum üzerinde çağdaşları Avrupalılardan daha etkin olsalar da[238] kazançlarını azami dereceye çıkartmayı hedefleyen kapitalist yapılanmalar değildi. Dolayısıyla vakıflara hâkim olan bu durağan zihniyet ve sistem, büyük ya da küçük çaplı finansal krizlerde veya iaşe darlıklarında kolaylıkla sarsılabiliyordu.

Aslında incelenen süreç öncesinde vakıfların ve onların bünyesindeki görevlilerin sayıca artması da bir krizin habercisi gibiydi. Zira üreticiliği terk etmek suretiyle tüketici sınıfına dahil olan kesimlerden bir kısmı bu kurumlara sığındılar. Vakıf görevlileri içinde duacılar, mütevelliler, meşâyih, sâdât, ulema gibi kimselerin sayısının izlenen süreçte giderek artması bunun göstergesiydi. Ayrıca bir nevi mülk gibi işletilen vakıf topraklarının çoğalması ve tımarlı sayısının azalması, buna karşılık ulufeli sayısının artması hazineye zarar vermekteydi. Bunlara ek olarak vakıfların vergi ihlalleri bir başka açıdan ekonomik daralmanın yolunu açmaktaydı.[239]

Her şeye rağmen devlet ve reaya gibi vakıflar da darlık dönemlerinden kendi çabaları ile kurtulmanın yollarını aramaktan geri durmadılar. Örneğin bütçe konusunda finansal kriz içine girdiklerinde çeşitli önlemleri devreye sokmaktaydılar. Akarat için çifte kiralama yöntemi (icâreteyn) ve vakıf zimmetlerinin mülke mübadele edilmesi (istibdâl) bunlardan bazılarıydı.[240] Yine bu süreçlerde vakıfların sözü edilen önlemlerle mali krizleri aşamayınca borçlanarak hayatlarını devam ettirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Mesela Gelibolu'da kurulan Gazi Süleyman Paşa Vakfının 1606 yılındaki kötü hasat döneminde buğdayla borçlandığı görülmüştü. Vakıf aynı süreçte bazı ihtiyaç maddelerini de veresiye almak zorunda kalmıştı.[241] Bu şekilde aldıkları tedbirlere rağmen vakıfların iktisadi olarak küçülmesi göz-

238 Timur Kuran, "The Absence of the Corporation in Islamic Law: Origins and Persistence," *The American Journal of Comparative Law*, C. 53, No. 4 (Güz 2005), s. 819.
239 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 56, 57.
240 Kayhan Orbay, "Islam and Economic Performance, University of Vienna, "The Economic Efficiency of Imperial Waqfs in the Ottoman Empire," XIV. International Economic History Congress, Helsinki 2006 Session, s. 121. Şuradan ulaşılmıştır: *www.helsinki.fi/iehc2006/.../Orbay121.pdf*(11.07.2012)
241 Orbay, "Gazi Süleyman Paşa Vakfının Mali Tarihi ve 17. Yüzyılda Trakya Tarımsal Ekonomisi," s. 175.

den düşmelerine neden oluyordu. Mahsul ve geliri azalan vakıflar kimsenin ilgisini çekmiyor ve teklif ettikleri görevlere talip bulunamıyordu.[242]

İncelenen dönemde vakıfları en çok rahatsız eden ve onları genel kıtlık ya da şok kıtlık biçiminde darlıklara sürükleyen unsurlardan biri de şüphesiz eşkıya baskınları idi. Bu süre içinde darlık ya da kıtlık şartlarına maruz kalan vakıflara bağlı köylerin ahalileri zorunlu olarak üretimden uzaklaşıyorlardı.[243] Celali etkisiyle adeta yerle yeksan edilmekle kalmayıp ardından yakılan akaratı ve kullanılamaz hale gelen arazileri nedeniyle vakıflar kapılarına kilit vurmak zorunda kalıyorlardı. Örneğin Ankara'da Kara Medresesi Vakfı H.1028 (M.1618-1619) yılında mülklerinin bu sebeplerle harap hale gelmesi ve mahsulde darlık yaşaması nedeniyle kapanmış, daha doğru bir ifade ile Kızıl Bey Medresesi içinde erimek suretiyle kendini lağvetmişti.[244]

Celaliler vakıflara bağlı olan köyler ile onların mahsullerinin kokusunu çok iyi alıyorlar ve oraları yağmalama konusunda sistemli ve bilinçli bir şekilde hareket ediyorlardı. Abaza Hasan'a bağlı eşkıyanın Bursa'da Sultan Mehmed Han Camii ile imareti ve evkafının İnegöl ve Yenişehir'deki bazı köylerinin ambarlarını soymak suretiyle vakfı finansal krize sokmaları bu anlamda şaşırtıcı değildi.[245] Ambarlarına girilerek buğday ve arpalarının gasp edilmesiyle darlığa düşen kurum, ödemesi gereken avarızı o yıl ödeyememişti. Hiç şüphesiz eşkıya baskısından bunalan ve kıtlık şartlarına sürüklenen vakıf sahipleri zor durumda kalmaktaydılar. Öyle ki bu kurumlar kimi zaman vakfettikleri akaratı para ile buğday alabilmek adına satmak zorunda kalabiliyorlardı. 1611 yılında Kayserili Bekir, Hacı Ömer ve Pir Ali ismindeki üç kardeş tam da böyle bir sorunla karşılaşmışlardı. Şehirde Celali isyanlarının yarattığı kargaşa ile ortaya çıkan kıtlık şartlarında, babalarından kendilerine kalan ve en az yirmi beş yıldır vakfettikleri Zile'deki üç kıta bağın iki kıtasını bir süre önce başkasına satmak zorun-

242 Mesela 1571 tarihinde Ankara'daki Reşidüddin Vakfının mahsulü kıt olduğundan kimse imamet görevine talip olmamış ve bu görev boş kalmıştı. Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, s. 75.

243 Konya'daki Mevlana Celaleddin Vakfının 1600-1601 yılında mahsulü oldukça az toplanınca değirmenleri çalıştırılamamıştı. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 204.

244 *Ankara Şeriyye Sicili 17, Sayfa 217, Belge No. 907, Evasıt-ı Muharrem 1028, 28 Aralık 1618-6 Ocak 1619.*

245 BOA, MAD, 5489, Zilkade 1069, Temmuz-Ağustos 1659.

da kalmışlardı.[246] Üç kardeş o sırada vakıf mallarını satmanın ellerindeki fetvaya aykırı olduğunu bilmelerine rağmen şartlar normale döndüğünde alışverişin feshedilerek yeniden bağlarını almalarına izin verilmesi koşuluyla bu satış gerçekleşmişti. Daha sonra kardeşler kıtlık ortamı geçince tekrar mahkemeye başvurarak bağlarını geri istemişlerdi. Divandan Kayseri kadısına gönderilen emirde olayın üzerinden on beş yıl geçmediyse başta anlaşıldığı gibi bağlarının yeniden vakfa devredilmesi ve vakfın şartlarının iğfaline izin verilmemesi emredilmişti. Bu vaka kıtlık şartlarında zora düşen vakıfların yeniden toparlanması sürecinde devletin onlara destek olma çabasını göstermesi açısından mühimdir. Yine bu kayda bakarak halkın kıtlık şartlarında hayatta kalabilmek için temel varlıklarından vazgeçmeye hazır olduklarını görmek de mümkündür. Zira buğday için insanların gayrimenkullerinden feragat etmesi normal şartlarda sık rastlanılan bir durum değildi.

Özellikle Celali eşkıyasının kırsal yerleşmeler üzerindeki baskıları nedeniyle yerlerini terk eden vakıf köylüleri çare olarak başka yerlerde "tavattun ediyorlar" ve bu yüzden darlık ekonomisinin içine düşebiliyorlardı. Reayanın bir kısmı temel üretim ünitesi olan çiftini bozarak köyünü terk ederken, göçe yeltenecek kadar maddi gücü bulamayanları arkalarında bırakıyorlardı. Ancak sorunun farkında olan devlet ve vakıf görevlileri bunların izlerini sürüyor, tespit edebildiklerini yeniden vakıf arazilerine yerleştirmek için birlikte hareket ediyorlardı. Eğer bulundukları yerde on ya da on beş yıldır yerleşmiş iseler bunların oralardan kaldırılmasına devlet müsaade etmiyor ve onları yeni yerlerinde raiyyet olarak kabul ediyordu. Ancak bu süre içinde vergilerini ödemediler ise ödenmeyen meblağ toplu olarak kendilerinden tazmin ediliyordu. On ya da on beş yıldan daha az sürede yerleşmiş olanlar ise eski yerlerine gerisin geri göç ettiriliyorlardı. Bu konuda pek çok örnek içinden birini anmak gerekirse, Sultan Ahmed Cami Vakfının arazilerinden Zile haslarında meskûn olan köylüler eşkıya ve idarecilerin baskısından kaçıp Ankara'da yerleşmişler ve bu nedenle vakıf mahsulü oldukça azalmıştı. Bunun üzerine on beş yıldan önce yerleşenlere dokunulmamış

246 Ronald C. Jennings, "Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th C. Ottoman Kayseri," *Studia Islamica*, No. 50 (1979), s. 159.

ancak bu süreden daha az zamandır orada olanların tekrar Zile haslarına getirilmeleri yönünde karar çıkarılmıştı.[247]

Vakıfların öne çıkan büyük mülkiyetleri ve maddi güçleri o sıralarda sadece eşkıyanın değil bizzat vakıf idareci ve görevlilerinin de iştahını kabartmaktaydı.[248] Genel olarak güvenliğin büyük zafiyet içinde olduğu ve merkezi hükümetin bu konuda oldukça zorlandığı bu dönemde söz konusu zümrelerin müdahaleleri ile vakıflar en büyük hazineleri olan insan gücünü kaybederken, arazi ve akaratına tecavüz edilmesiyle çöküşe doğru sürükleniyorlardı. Örneğin 1590'larda Edirne'deki Sultan II. Murad Camii ve İmareti Vakfının celebleri reayanın bir kısmından, hadlerinin üzerinde vergi istediklerinde vakıf topraklarında mütemekkin olan köylüler arazilerini terk etmişti. Buna bağlı olarak vakfa ait mahsul büyük oranda düşünce ciddi bir iaşe krizinin ortaya çıkması gecikmemişti.[249]

Bu şekilde ya da başka sebeplerle krizlere saplanan vakıfların ayağa kalkması için çoğu zaman resmi yardım ulaşması şart oluyordu. Örneğin 1566 yılında Mısır'da evkaf-ı hümayuna bağlı köylerde kıtlık ortaya çıktığında devlet gecikmeden önlem almaya çalışmıştı. Hac yolcuları için (muhtemelen ücretsiz olarak) peksimet tedariki gayesiyle kurulmuş olan bu vakfa bağlı köylerin ahalisi, vermeleri gereken buğdayı o sene verememişler bunun üzerine, hacı adaylarının mağdur olmaması için ivedilikle başka bir resmi kaynak devreye sokulmuştu. Buna göre bölgede yer alan evkaf-ı hümayunun ambarlarında daha önce depolanmış buğdayın temin edilmesi yoluna gidilmişti.[250]Yine Kılıç Ali Paşa'nın İstanbul'da yaptırdığı camiye vakf ettiği Susam Adası'ndaki araziler, Anadolu'ya yakın olması sebebiyle 17. yüzyılın hemen başında eşkıya tarafından o kadar rahatsız edilmişti ki adada sadece birkaç yerli ile az sayıda görevli kalmıştı. Eşkıyanın adayı yağ-

247 *Ankara Şeriyye Sicili 17, Sayfa 254, Belge No. 1038, Evail-i Ramazan 1026, 3-12 Eylül 1617.*

248 Bursa'da Haremeyn evkafına bağlı bazı köylerin ahalisi 1618 yılı başlarında Celali baskısı ile sarsıldıktan sonra başka yerlere kaçarken geride kalanlar subaşı, sancakbeyi, yuvacı ve haraççıların keyfi vergi talepleriyle uğraşmak zorunda kalmışlardı. Bursa Şeriyye Sicili B118/332, Belge No. B155'ten nakleden, Sevim, "Bursa'nın B 118/332 Numaralı Şer'iyye Sicili," s. 181.

249 Bayram Ürekli-Doğan Yörük, "H. 1002/ M. 1594 Tarihli Bir Vakıf Defterine Göre Edirne'deki Sultan II. Murâd Camii Ve İmareti Evkâfı," *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 18, (Güz 2004), Konya, s. 35. Vakıfların mütevellileri eliyle darlığa itilmeleri için bkz. *Kayseri Şeriyye Sicili 51, Belge No. 622, Receb 1054, Eylül 1644; Kayseri Şeriyye Sicili 54, Sayfa No. 151, Gurre-i Ramazan 1059, 8 Eylül 1649.*

250 BOA, MD 5, 340/895, Ramazan 973, Mart-Nisan 1566.

ma ettikten sonra ateşe vermesi adeta insansız bir çevre yaratmıştı. Ada halkının kimi başka yerlere göçerken kimisinin sonunun ne olduğunu yöneticiler dahi takip edememişlerdi. Sonuçta ancak devletten yardım istemek suretiyle adanın ve vakfın kurtarılması yönünde bir çare aranmıştı.[251]

Bu darlık ve yokluk yıllarında bazen vakıf görevlileri maaşlarını dahi alamıyorlardı. Konu ile alakalı bir örnek 1560 yılında Kudüs'te yaşanmış ve Halilürrahman Vakfının iki yüz elli kadar çalışanı o yıl yaşanan kıtlık nedeniyle iaşe darlığına düşmüştü. Vakfın resmi kayıtlara geçen yapılanmasına göre masraf ve levazım çıkarıldıktan sonra arta kalan mahsul, iki yüz elli kadar çalışana, ellerindeki resmi evraka (tevziname) uygun olarak dağıtılmaktaydı. Ancak kıtlık nedeniyle vakfın mahsulü o yıl iyice azalmış ve normal zamanlarda çalışanlara verilen bu artı ürün dağıtılamamıştı. Aynı şekilde vakıftan yararlanan türbedar gibi başka şahıslara da ücretleri ödenememişti.[252] Vakıfta çalışanların sayısının yaklaşık iki yüz elli kişi olduğu düşünülünce yaşanan darlığın boyutlarının ne denli büyük olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Dahası vakıflara bağlı arazilerin mahsulünün az olduğu ya da hiç olmadığı dönemlerde vakıf müntesipleri kendilerine tahsis edilen meblağı ürün olan yılda almak için mahkemeye başvurabiliyorlardı. Ancak bu konuda Osmanlı hukuku daha çok vakıf yanlısı bir tavır alıyor ve ürün olmadığı zamanlarda ödenemeyen tahsisatın sonraki yıllarda yani mahsul olduğu zamanlarda tazmin edilemeyeceği yönünde karar veriyordu.[253] Aslında bu durum Osmanlı hukukunun genel tavrını ortaya koyuyordu. Zira başka örneklerde görüldüğü üzere Osmanlı hukukunda mağduriyet zamanındaki hak kayıplarının, işler düzene girdikten sonra tazmini hoş karşılanmıyordu.[254]

İncelenen dönemde bu şekilde baskılara uğrayan, darlık ve kıtlıklara maruz kalan ve akaratını kaybederek kapanma noktasına gelen vakıflara

251 BOA, İE. EV, Dosya No.34, Gömlek No.3886, 20 Ramazan 1011, 3 Mart 1603.

252 BOA, MD 3, Hüküm No. 1275, 7 Ramazân 967, 1 Haziran 1560.

253 Örnekler için bkz. Çatalcalı Ali Efendi, *Fetevâ-yı Ali Efendi*, s. 134; Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, s. 173.

254 Akçenin gümüş karşısında değersiz olduğu zamanda evlenen bir kadın, eşi öldükten sonra mirası alırken paranın değer kazandığını belirterek yeni kur üzerinden daha fazla meblağ istediğinde, şeyhülislamdan bunun caiz olmadığı cevabını almıştı. Verilen hükme göre, kadına evlendiği dönemdeki değerler üzerinden terekesi ödenmeliydi. Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, s. 42. Başka örnekler için bkz. Şeyhülislam Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziye*, s. 45, 47.

devlet, elinden gelen desteği verirken yine kıtlığın kendine özgü hükümleri işletiliyordu. Örneğin Bursa'da Mutaf Ramazan Vakfının, Hacı Mehmed Halife bin Ali ismindeki mütevellisi 1608 yılında mahkemeye başvurarak kendisinin ve vakfının Celali Kalenderoğlu'nun adamlarınca yağmaya maruz bırakıldığını belirtmişti. Mütevelli bu sırada vakfa ait olan altı bin akçenin de Celalilerce gasp edildiğini belirterek vakıf malı namına zerre kadar nesne veya paranın kalmadığını anlatmış ve bu zararın kendisinden tazmin edilmemesini talep etmişti. Kendisinin bu parayı koruma konusunda kusuru olmadığını ve bu gibi durumlarda, yani vakıf parasının korunması ile ilgili mütevellinin hatası bulunmadığında, ondan tazmininin yasal olamayacağına dair elinde Şeyhülislam Sunullah Efendi'nin yazmış olduğu bir fetva olduğunu iddia etmişti. Nihayet mahkeme fetvayı doğrulayarak mütevellinin suçu ve kusuru olmadığına kanaat getirerek paranın ondan tazmin edilmesini uygun görmemişti.[255] Yine kendisinin vakıf parasından Yagop isminde bir Yahudi'ye borç olarak verdiği sekiz bin akçe karşılığında rehin aldığı altın bilezik ve altın zincir için bu sefer mütevelli mahkemeye başvurmuş, bu malların da Celalilerce yağma edildiğini iddia ederek, mağdur olması nedeniyle Yagop'a verdiği paranın tarafına iadesini istemiştir. Ancak bu defa böyle bir tazminin olamayacağı yönünde karar verilerek kendisinin mağduriyeti kabul edilmekle birlikte bunun bir başkasının mağduriyetine sebep olmasının önüne geçilerek hassas denge korunmuştur.[256]

Özellikle Araplarla meskûn güney bölgelerinde sıklıkla yaşanan kuraklık ve buna bağlı gelişen kıtlıklar bölgedeki vakıfları derinden etkilemekteydi. Şüphesiz bu yörelerde kurulan ya da buralarda arazileri ve işletmeleri olan selatin vakıfları da bu süreçlerden zararla çıkmaktaydılar. Bu durumda kuraklığın mahsulsüz bıraktığı vakıfların ödemesi gereken yükümlülükler erteleniyor ya da süreç boyunca askıya alınıyordu. Örneğin Şam'da bulunan Kanuni Sultan Süleyman Vakfına bağlı Adiliye ismindeki köyde, 1576 yılında kuraklık nedeniyle hasat yapılamamasına rağmen vakıf mütevellisi köylülerden ödemeleri gereken kiraları istemişti. Oysa devlet buna razı olmamış ve fetvaların desteğini alan mağdur reayanın

255 *Bursa Şeriyye Sicili A-180, Belge No. 133, 17 Safer 1017, 2 Haziran 1608.*
256 *Bursa Şeriyye Sicili A-180, Belge No. 183, Evail-i Safer 1017, 17-26 Mayıs 1608.*

dileği dikkate alınarak ödedikleri icarelerinin kendilerine teslim edilmesi sağlanmıştır.[257]

Yine kıtlık şartlarına uyum sağlamak adına vakıf medreselerinde eğitim gören talebelerin ihtiyaçlarını karşılamak için aldıkları burslar üzerinde düzenlemeler yapılabiliyordu. İstanbul'daki Sultan Mehmed Vakfına bağlı medreselerin öğrencilerinin 1583 yılında mahkemeye yaptıkları başvuru ve sonunda alınan karar bu anlamda anılmaya değerdir. Medrese talebeleri yemek karşılığı olarak kendilerine vakıf tarafından günlük ikişer akçe verilmesini talep etmişlerdi. Bunun üzerine mütevelli mahkemeye çağrılmış ve durum ona sorulmuştu. Mütevelli cevabında mealen"normal zamanlarda her öğün beş akçe, kıtlık ve pahalılık zamanlarında ise en az sekiz akçe eder. Bu durumda talebeye, sayılarını da dikkate alırsak, Ramazan'da üçer buçuk diğer on bir ayda ikişer akçe verilirse vakıflara faydası olduğu gibi şehrin zahiresi de reha (bolluk) bulur" demişti. Sonunda mütevellinin, devrin ve vakfın şartlarını göz önünde bulundurarak yaptığı hesap ve teklif ettiği fiyat devlet tarafından kabul edilmişti.[258]

Buradaki çeşitli örneklerde görüldüğü üzere devlet bu zor dönemde vakıflara elinden gelen desteği sağlamaya çalışmakla birlikte bu her zaman geçerli olamamış, vakıflar bazen kendi yağları ile kavrulmak zorunda kalmışlardı. Celali istilasında dükkânları yakılan Bursa Sinan Çelebi Vakfının söz konusu dükkânlarının tamirini yine kendilerinin üstlenmek zorunda kalmaları buna işaret ediyordu.[259] Bunu dahi yapacak gücü olmayanlar ise borç bulmak suretiyle ayağa kalkmaya çalışmışlardı.[260]

Osmanlı ekonomik düzeninde vakıfların çok önemli kollarından biri olan imaretlerin sosyal refahın sağlanmasında oynadıkları rol büyüktür. Çeşitli İslami referansların kaynaklık ettiği değerler ile hayat bulan bu kurumların Osmanlı tarihindeki yerine bakıldığında ilk üç yüz yılda kurulanların sonraki dönemde tesis edilenlerden daha fazla olduğu görülmektedir.[261] Bu yapılar

257 BOA, MAD 7534, Sayfa No. 252, Belge No. 2, 20 Safer 984, 19 Mayıs 1576.
258 BOA, MD 51, 1/2, H.991, M.1583.
259 *Bursa Şeriyye Sicili A-180, Belge No. 299, 12 Rebiülahir 1017, 26 Temmuz 1608.*
260 Bursa'da Karamanoğlu Mehmed Çelebi Vakfının cami ve dükkânlarının Kalenderoğlu istilasında zarar gören kısımlarının tamiri için gerekli olan para bir şahıstan borç alınarak denkleştirilmişti. *Bursa Şeriyye Sicili A-180, Belge No. 304, 5 Cemaziyevvel 1017, 17 Ağustos 1608.*
261 Amy Singer, "Imarets," *Ottoman World*, Ed. Christine Woodhead (Londra: Routledge, 2012), s. 72-85. Makaleye http://citeseerx.ist.psu.edu adresinden ulaşılmıştır. (11.07.2012). 1600'den önce

özellikle tüketici nüfusun yaşadığı bölgelerde fakir kesimler için vazgeçilmez öneme sahipti. Kendilerinden yararlananlar arasında öncelikli olarak dul kadınlar, yetim çocuklar ve miskinlerin olması bu müesseselerin sosyal hayatta ne denli büyük bir işlev gördüklerinin göstergesiydi.[262] Elbette başta büyük şehirler olmak üzere tüketici nüfusun yoğun olduğu bölgeler sadece imaretler ile ayakta durmamaktaydılar. Ancak imaretler sosyal yaşamda etkin değilse o şehirler için önemli bir eksiklikten bahsedilebilirdi. Özellikle saray kökenli vakıflara bağlı olan imaretler, sağlıklı olarak hizmet verdiklerinde bölgelerindeki ekonomik daralmaların kıtlık ve enflasyon şekline bürünerek büyümesinin önüne geçmekte büyük etkiye sahiptiler. Örneğin iaşe krizleri döneminde bazı imaretlerin halka ücretsiz buğday dağıtması çok önemli bir desteği ifade ediyordu. Böylece bu süreçlerde halkın açlık tehlikesi ile karşılaşmasına engel olmakla kalmıyorlar, piyasaya arz yönünde katkıda bulunarak zahire fiyatlarının belli bir düzeyde tutulmasını da sağlamış oluyorlardı.[263]

Özellikle hanedana bağlı vakıfların büyük imaretleri kıtlıkla mücadele eden insanlara yardım etmek amacıyla bulundukları bölgelerde önemli faaliyetlerde bulunmaktaydılar. Bu kapsamda zahire temini sisteminde selatin imaretleri aktif rol almakta ve ihtiyaç duyulan bölgelere kendi zimmetlerinde olan malzemeden gönderebilmekteydiler. Örneğin 1564 yılında Rodos halkı kıtlıkla karşı karşıya kaldığında bizzat Kanuni Sultan Süleyman'ın fermanı ile imaret-i amireye ait vakıfların Gelibolu'daki mahsulünden dört yüz müd terekenin ada halkına verilmesi emredilmişti.[264]Yine Çeşme'de 1565'te yaşanan kıtlıkta halkın zahire ihtiyacı had safhaya ulaşınca ahali ellerinde bir şey kalmadığından dolayı ot ile beslenmeye başlamıştı. Bu süreçte devreye giren kurum yine imaret-i amirenin Drama ve Zihne'deki vakıflarının imaretleri olmuştu.[265] Hiçbir ücret karşılığı olmadan verildiği anlaşılan gıda maddele-

Osmanlı topraklarında en az yüz adet imarethane vardı. Dahası imaretlerden fakirler kadar çalışanları da beslenmekte olup bunlar hiç de az sayıda değillerdi. Amy Singer, "İmarethaneler," Çev. Alim Yılmaz, *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, s. 487, 488.

262 Halil İnalcık, Matbakh, *Encyclopedia of Islam*, New Edition, C. VI, Leiden 1991, s. 812.

263 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 1, s. 227.

264 BOA, MD 6, Hüküm No. 387, 12 Rebiülahir 972, 17 Kasım 1564.

265 BOA, MD 6, Hüküm No. 926, 23 Şaban 972, 26 Mart 1565. Aynı şekilde Ayasuluğ da kıtlık şartlarında olduğundan onlara da 100 müd tereke gönderildiği anlaşılıyor. BOA, MD 6, Hüküm No. 929, Şaban 972, Mart-Nisan 1565.

rinin kadı vasıtasıyla ahaliye dağıtılması emredilmişti. Yine aynı yıl Limni Kazası'na bağlı İmroz ve Semendirek halkı da kuraklık olması kuvvetle muhtemel olan bir afet-i semavi neticesinde ekinleri yetmediğinden zahire darlığına düşmüşlerdi. Bunun üzerine aynı zamanda Kavala kadısı olan Sultan Süleyman İmareti evkafı nazırı, halka zahire dağıtımı ile görevlendirilmişti. Nazırdan vakfın depoladığı zahireden yüz müd kadarını parasıyla dağıtması emredilmişti.[266] Daha sonra muhtemelen bu emir henüz yerine getirilmediğinden yeni bir ferman yollanmış ve yine aynı vakfın Drama ve Zihne'deki ambarlarından bu sefer iki katı kadar zahire yardımı yapılması istenmiştir.[267] O yıl aslında Drama ve Zihne'deki ambarlar haddinden fazla dolu olduğundan gıda gönderilmesi sorun olmamıştı.[268] Aynı yıl (1564) bu sefer Rodos halkı kıtlıkla boğuşurken, yine imaret-i amirenin Gelibolu'daki evkafının depolarından yiyecek maddeleri verilmesi konusunda izin çıkmıştı.[269]

İmparatorluk idaresi temel gıda maddelerinde sıkıntı yaşayan bölgelerde selatin vakıflarına bağlı imaretlerden zahire dağıtırken bunu hesapsız vermiyordu. Kendilerine gelen başvurular neticesinde imaretlerin kıtlık bölgesine yakın yerlerdeki çeşitli depolarından ne kadar zahirenin ne miktarda ve kaç kişiye dağıtılacağı konuları dikkatle takip ediliyordu. İaşe sıkıntısı yaşanan bölgeden gelen haberler doğrulandıktan sonra her bir aşaması kaydedilmek üzere yukarıdaki uygulamalar yerine getiriliyordu.[270] Kendileri de darlık süreçlerinden etkilenen imaretlerin bu şekilde davranmaları aslında bir zorunluluktu. Zira kontrolsüz dağıtılan zahirenin haksız şekilde ihtiyaç sahibi olmayanların ya da art niyetlilerin eline geçmesi her şeyin eskisinden daha zor olacağı anlamına geliyordu. Böyle bir durumun yaşanması ise hem reayayı hem de imaretleri daha büyük bir çıkmaza sürükleyebilmekteydi.

Tüm bu etkin rollerine rağmen özellikle genel ve şok kıtlık dönemlerinde imaretler de yardıma muhtaç hale gelebiliyordu. Bu noktada divanda

266 BOA, MD 6, Hüküm No. 343, Gurre-i Rebiülahir 972, 6 Kasım 1564.
267 BOA, MD 6, Hüküm No. 885, 18 Şaban 972, 21 Mart 1565.
268 BOA, MD 6, HükümNo. 539, 16 Cemaziyelevvel 972, 20 Aralık 1564.
269 BOA, MD 6, Hüküm No. 385, 12 Rebiülahir 972, 17 Kasım 1564. Başka örnekler için bkz. BOA, MD 6, Hüküm No. 885, BOA, MD 6, Hüküm No. 926
270 Urlalılar 1565 yazında kıtlık yaşadıklarında Manisa'daki selatin imaretinden kendilerine iki yüz müd zahire verilmesi yönünde izin verilmiş ve iki Rum gemisi ile zahire gönderilerek cari fiyatlar üzerinden ahaliye satılmıştı. BOA, MD 6, Hüküm No. 1382, 10 Zilhicce 972,9 Temmuz 1565.

tutulan kayıtlarda gerek başkentte gerekse taşrada yer alan selatin vakıflarına bağlı imaretlerin yaşadığı darlıklar belgelere daha çok yansıma şansı bulmuştur. Sarayın ve hanedanın imajı bakımından bu müesseselerle ilgilenmek hanedanın bizzat kendisinden beklenilen doğal bir olguydu. Dolayısıyla bu kurumların yaşadığı darlık şartları göz önüne alınarak onların lehine bazı iktisadi hukuk kuralları esnetilebiliyor ya da kendileri için özel izinler çıkarılıyordu. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman devrinde Kudüs'teki Şehzade Selim'in validesinin yaptırdığı imaretin 1559 yılına ait terekesinin bir kısmı çekirgelerce telef edilmiş bir kısmı da bit düşmesi nedeniyle tüketilemez hale gelmişti. Bunun üzerine vakfın görevlileri padişaha başvurmuş ve bu zor şartlara dayanamadıklarından Mısır'dan zahire almalarının önünün açılmasını istemişlerdi. Bu durumdan haberdar olan padişah derhal Mısır beylerbeyine emir göndererek onların taleplerinin karşılanması konusunda emir ve izin vermişti.[271] Yine Halep'e bağlı Üzeyr Sancağı'ndaki Sultan Süleyman İmareti et darlığına düştüğünde bölgedeki Yörüklerden keçi alınması hususunda kanuni destek sağlanmıştı.[272] Bu kararın alınmasında Ramazan ayının gelmiş olması hızlandırıcı bir etki yapmış olmalıydı. Ayrıca bu örnekte Yörüklerin böyle bir satışa razı olmamalarına rağmen divanın satışta ısrar etmesi imarete verilen değeri göstermekteydi.

Selatin vakıflarına bağlı olarak hizmet veren imaretler de Celali eşkıyasının baskınlarına uğruyorlar ve bu esnada faaliyetlerini durdurmak zorunda kalabiliyorlardı. Bunun temel sebeplerinden biri onların iaşe kaynakları sebebiyle hedef olmaları iken bir başkası da Celali etkisi ve korkusuyla insanların bu kurumları ya da onlara bağlı olan vakıf topraklarını terk ederek başka yerlere gitmiş olmalarıydı. Bu sebepler yüzünden kapanmaları iaşe krizlerinin şiddetini daha da artırıyordu. Bursa'da Sultan Bayezid İmaretinin 17. yüzyılın ilk yıllarında başına gelenler bu sosyal kurumların darlık ekonomisi ile nasıl baş etmeye çalıştıklarına dair önemli bilgiler içermektedir. Bünyesinde imaret, cami ve medrese bulunan büyük külliye Celali baskıları nedeniyle sakinlerinin hisarlara kaçması sonucunda insan

271 BOA, MD 3, Hüküm No. 481, 4 Safer 967, 5 Kasım 1559.

272 BOA, MD 29, 23/53, 22 Ramazan 984, 13 Aralık 1576'dan nakleden Kahveci, *29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576)*, s. 43.

potansiyelini kaybetmiş ve tamamen atıl kalmıştı.[273] Bunun etkisi o kadar uzun süre devam etmişti ki külliyenin çevresindeki evler dahi harap olmuş ve bölgedeki arazilerin bir kısmı boş kalırken bir kısmı dutluk haline gelmişti. Bu kadar uzun süre boş kalan bölge Celali etkisinin azalması sonrasında eski sahiplerince yeniden şenlendirilmek istendiğinde çevreye sonradan gelenlerin olduğu ve bunların da imaretten "aş almak" istedikleri ortaya çıkmıştı. Devlet kadim politikası gereği bölgeye yeniden gelerek yerleşmek isteyen eski sahiplerine öncelik tanımış ve imaretin yeniden ayağa kalkması için gerekli hukuki desteği sağlamaya çalışmıştı. Ayrıca eski sahiplerinden geri dönmek istemeyenlerce boş bırakılan arazilere sonradan yerleşilmesine müsaade edilerek çevrenin yeniden inşası ve darlıktan kurtarılması için çaba sarf edilmişti.

Şüphesiz Celali zorbalarının ortaya çıkardığı darlık ve kıtlık ortamlarından gayrimüslimler ve onların imaretlere muadil olan kurumları da aynı şekilde etkilenmişlerdi. Zira bazı kiliseler öteden beri fakir gayrimüslimlere meskenlik yapıyor ve onların gıda ihtiyaçları buralardan karşılandığı gibi kimisine bunlara ek olarak para verilmek suretiyle destek olunuyordu. İşte bu imaret benzeri yapılanma içinde olan kiliseler de asilerce mesken tutuluyor, içleri boşaltılarak yıllarca sürecek bir buhran içine sürükleniyorlardı. Ankara'da Nalluderbend mevkii yakınlarındaki Kirmer Kilisesi de böyle bir işlevi görmekte iken Celaliler tarafından soyulunca, yaklaşık on yıl boyunca boş kalmış ve buradan yararlanan fakir ve işsiz reaya perişan olmuştu.[274] Böylece çeşitli örneklerde açıkça görüldüğü üzere ağır eşkıya baskısı toplumu ve onların sosyal içerikli müesseselerini Müslim-gayrimüslim farkı gözetmeksizin uzun süreli darlık ekonomisinin içine itmişti.

Bazen tek bir ürünün tedarikinde yaşanan sıkıntı bile güçlü imaretleri zorda bırakabilmekteydi. Örneğin pirinç konusunda darlık yaşayan Trabzon'daki Hatuniye Vakfının imareti yaşadığı zorluğu başkente bildirmek zorunda kalmıştı. Onların bu şekilde darlığa düşmelerinin sebebi ise bölgede üç yıldır devam eden askeri hareketliliğin iaşe tedarik zinciri aleyhine işlemiş olmasıydı. İmaret diğer erzakları da dahil pirinci pahalıya almak

273 BOA, KK, Gömlek No. 71, Sayfa No. 513, Belge No. 2, 28 Rebiülevvel 1024, 27 Nisan 1615.
274 *Ankara Şeriyye Sicili 17, Sayfa 246, Belge No. 999, 8 Cemaziyelahir 1027, 2 Haziran 1618.*

ve ihtiyacından daha az tüketmek zorunda kalarak hem darlığa hem de enflasyona direnmek zorunda kalmıştı. Nihayet iç ihraç yasağını hafifletecek şekilde çevreden parası ile zahire almaları konusunda izin aldıktan sonra kısmen rahatlama şansı bulmuşlardı.[275] Sadece bir üründe yaşanan daralmalar imaretleri bu şekilde krizlere sokarken aynı hızla çözüm bulunması adına harekete geçilmesi dikkat çekidir.

Saray kökenli imaretlerin iaşe darlıklarına düştüğü dönemde diğer vakalarda olduğu gibi devlet kaynakları devreye sokulabiliyordu. Örneğin 1586 yılında Rodos Adası'nda genel bir kıtlık yaşanırken adadaki Sultan Süleyman İmareti de gıda maddeleri konusunda ağır bir krizin ortasında kalmıştı. Kurumun yaşadığı kıtlık şartlarının aşılması için devlet derhal harekete geçmiş ve Ali Reis isminde bir kaptandan, piyasadan cari fiyatla topladığı iki yüz müd buğdayı gemisi vasıtasıyla imarete getirmesi istenmişti.[276] Ancak imaretler için çözüme ulaşmak her zaman bu kadar kolay olmuyordu. Nitekim devlet kendi incelemeleri neticesinde darlık olduğuna kanaat getirirse onlara vereceği desteği gündemine alıyordu. Örneğin 1589 yılının Ramazan ayında Şam'daki saraya bağlı imarette pirinç konusunda darlık yaşanmış ve mütevellileri olayı İstanbul'a aksettirerek yemek pişiremediklerini ve imareti kapatmak üzere olduklarını belirtmişlerdi.[277] Oysa divan bölgeden gelen bu isteğe olumlu cevap vermek taraftarı değildi. Zira yerel halkın eskiden beri çeltik ekimini kendileri yaparken son zamanlarda Mısır'dan çeltik umması başkentin hoşuna gitmemişti. Dahası İstanbul da aynı günlerde pirinç darlığına düşmüştü. Çünkü o sıralarda başkente pirinç taşıyan zahire gemileri yolda güzergâh dışında iskelelere uğrayarak yüklerini başkalarına satmaktaydılar.[278] Neticede imaretin kendi ihtiyacını eskisi gibi kendisinin karşılaması yönünde karar verilmişti.

275 BOA, MD 48, 5/13, H.990-991, M.1582-1583.
276 BOA, MD 61, 3/8, 2 Cemaziyelahir 994, 21 Mayıs 1586. H. 993 (M.1585) yılında Rodos'taki diğer imaretler de aynı süreçte darlığa düşmüş ve devletin gönderdiği zahire ile ayakta kalmaya çalışmışlardı. BOA, MD 55, 110/20'den nakleden Musa Günay, "55 Numaralı Mühimme Defteri," Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996, s. 138.
277 BOA, MD 9, Hüküm No. 32, 23 Ramazân 977, 5 Ağustos 1589.
278 Aslında bunun için gemilere güvenilir görevliler bindirilmesi şeklinde tedbirler alınıyor olsa da (BOA, MDZ 8, 105/245, Selh-i Receb 1016, 20 Kasım 1607) bunun her zaman işe yaramadığı anlaşılmaktadır.

Daha önce vakıflar için ifade edildiği gibi onların önemli bir parçası olan imaretlerin çalışanları darlıkla karşılaştıklarında oldukça zorlanmaktaydılar. Kendilerine sığınan işsizlere iş ve aş sağlamakta zorlanan bu müesseseler nakdi gelirlerinin azalmasıyla ayrı bir daralma yaşamaktaydılar. Örneğin II. Bayezid'in kurduğu Edirne'deki imaretin 1616 yılında, 1489 yılına göre alım gücü yüzde 73 oranında azalmıştı. Ancak bu süreçte çalışanların maaşları düşmesine rağmen çalışan sayısı artmıştı.[279]Tabi bu sırada hizmetleri aksayan imaretin sermayesindeki küçülmeler, sunulan yemeklerin kalite ve miktarını düşürmüştü.[280] İncelenen dönemde yazılmış olan bir layihada geçen şu ifadeler sözü edilen sorunun sadece bu imaretle sınırlı olmadığını göstermekte ve durumu tüm çıplaklığıyla anlatmaktadır: "Ekser imaretlerde buğday şorbasıyla pirinç pişer, gayrı mercimek, bulgur, tarhana ve rişte[281] ve dutmaç gibiler ki harcı dahi azdur, bişürmezler. Bu halk bu iki şorbayı daim yimekle usanurlar, daima sair şorbaları arzu iderler. İmaretlerde hod nice hasta marîz suhtecükler vardır ki bu makule şorbalara tahassür çekerler, bulamazlar."[282] Yine 1581 yılında *Nasîhatü's-Selatîn* adlı eserini kaleme alan Gelibolulu Mustafa Âlî özellikle mütevellilerin elinde perişan olan vakıfların ve imaretlerin yemeklerinin yenilmeyecek kadar kötü ve pis hale geldiğini belirtirken, ne misafirlerin ne de öğrencilerin bu yemekleri yemediklerini açık bir dille ifade etmekteydi. İsim vermeden İstanbul, Bursa ve Edirne'deki imaretleri eleştiren yazar, buralardan yararlanan talebelerin aç kalarak hastalandıklarını dile getirmekteydi. Ona göre bütün bunların sebebi suç işleyerek imaretleri zarara uğratan mütevellilerin cezalandırılmaması ve kurumda pişen yemekler ile imaret hesaplarının kontrol edilmemesiydi. Nihayet bu kurumların desteğinin azalmasıyla bu üç büyük kent daha şiddetli kıtlık ve pahalılık ortamlarına sürüklenmekteydi.[283]

279 Ömer L. Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları," *Belgeler*, 1-2, Temmuz 1964, Ankara 1993, s. 258.
280 Barkan,"Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları," s. 261.
281 Erişte.
282 Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, s. 104.
283 Ertaş, *Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Nasîhatü's-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni*, s. 142. Yazarın cümleleri aynen şöyleydi: "*...yemekleri yenmeden kalmışdur ve fodulaları hâk-i siyâh rengine girüb meder sûretini bağlamışdur, şorbâları yuyuntıya ve pilâvları ve zırvaları kusundıya dönüb yahnîlerinün ise ekseri öldükden sonra boğazlanmış lâğar koyun etlerinden olub...*" Yazara göre her imaret böyle değildi. İyi idare edildiğinde ve suistimaller olmadığında, Eyalet-i Rum'daki Evrenos Bey İmaretinde olduğu gibi, her

Bursa Çelebi Mehmed Yeşil İmaretini inceleyen Kayhan Orbay'a göre imaret 1630'lu yıllarda oldukça derin bir krize sürüklenmiş hatta kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı.[284] Zira 1631 yılında vakıf köylerindeki mahsul kıtlığı sebebiyle çalışanların yıllık cerâyeleri verilemediği için faaliyetlerini durdurmak üzere iken mütevelliye, bir başka yerden ödünç zahire almak suretiyle imareti tekrar hizmete açması konusunda izin verilmişti.[285] Ardından üç yıl sonra, 1634'te yine bir zahire kıtlığı yaşandığında bu sefer bal ve yağ dahil "bir habbesi dahi kalmayan" imaretin mütevellisi Ali Ağa ismindeki şahıs da ortalarda görünmemişti.[286] Bir çıkış yolu arayan vakfın şeyhi, vekilharcı ve kâtibi sonunda bir bakkal bularak ondan mahkeme huzurunda ödünç zahire almışlardı. İmaret bundan dört ay sonra başka bir bakkaldan oldukça yüklü miktarda borç gıda alınca onun da ödenmesinde sıkıntılar yaşanmıştı.[287] Bursa gibi önemli bir şehirde bile büyük bir imaretin bu duruma düşmesi yaşanan darlığın boyutlarının ne kadar ciddi olduğunun göstergesidir.

4- Darlık ve kıtlık dönemlerinde tarım dışı çalışma hayatı

Osmanlı tebaası genelde bir tarım toplumu olması nedeniyle tarımsal alanların sağladığı hammaddeye dayalı olarak faaliyetlerini sürdüren büyük bir üretici ve zanaatkâr zümresine sahipti.[288] Dolayısıyla tarımsal meta konusunda yaşanan arz daralmaları hammaddesini bu

şeyin bol ve hizmetin kaliteli olduğu yerler de vardı. Ancak 16. yüzyıl şairlerinden Mü'min isimli bir edibin mısraları da onun eleştirilerine yakın ifadeleri taşımaktaydı:

Pilavını sorarsan danesini — *Fodulası yenilmez yahnisi çiğ*
Sinirmek key hüner yutmak keramet — *Taamında ne lezzet var ne hâlet*

Hikmet Feridun Güven, "Klâsik Türk Şiirinde Hiciv," Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1997, s. 210.

284 Kayhan Orbay, "16. ve 17. Yüzyıllarda Bursa Ekonomisi: Sultan Çelebi Mehmed Yeşil İmaretinin Mali Tarihi (1553-1650)" *OTAM*, S. 22, Güz 2007, Ankara 2009, s. 146. Aynı dönemde şehirde et konusunda narhtan sapılarak daha fazla fiyattan satış yapılması bu ağır dönemin bir yansıması olsa gerektir. BOA, KK, Gömlek No. 70, Sayfa No. 392, BelgeNo. 2, H. 1013, M.1604-1605.

285 Bursa Şeriyye Sicilleri 55, Belge No. 241b'den nakleden Mefail Hızlı, "Bursa'da Selâtin İmaretleri," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1, 2001, s. 30.

286 Bursa Şeriyye Sicilleri B57, Belge No. 6b'den nakleden Hızlı, "Bursa'da Selâtin İmaretleri," s. 30.

287 Bursa Şeriyye Sicilleri B57. Belge No. 32a'dan nakleden Hızlı, "Bursa'da Selâtin İmaretleri," 30.

288 Bu kırsal zanaatkârlar (*rural crafts*) Amasya, Karadeniz kıyıları ve Anamur ile Silifke arasında yoğun bir şekilde bulunmaktaydı. Faroqhi, "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian Sancaks...," s. 42.

alandan sağlayan sektörleri büyük oranda sarsmaktaydı. Aynı şekilde özellikle şehirlerin önemli zahire tedarikçileri olan ve üretici ile tüketici arasında vazgeçilmez bir yere sahip bulunan bakkallar da kıtlık süreçlerinde mal bulmakta zorlanıyorlardı. Bu durumda kendileri kazançlarından olurken şehir halkı da temel gıda maddelerine ulaşmaktan mahrum kalabiliyordu.[289]

Ne var ki darlık ve kıtlık krizlerinden sadece tarımsal meta üretiminde yer alan kesimler etkilenmemekteydi. Gerçekte temel makro ekonomik dengelerin sarsılması süreçlerini ifade eden bu dönemler tüm sektörlere ağır darbeler vurmaktaydı. Bütün insanlar beslenmek zorunda olduklarından iaşe temini meselesi hiçbir sektörün uzak kalamayacağı bir alandı. Dolayısıyla bu alanda yaşanacak krizler tüm kesimleri doğrudan etkilemekteydi. İaşe problemleri, tüketim metalarındaki fiyatların aşırı derecede artmasına sebep olduğu gibi iş ve hizmet üretenlerin ücretlerinin yükselmesine neden olmaktaydı. Bu anlamda 16. yüzyıl boyunca Avrupa'da görülen fiyat ve ücret artışlarından Osmanlı ülkesi de uzak kalmamıştı. Örneğin 1588 yılında İstanbul'da kıtlık ve pahalılık olması sebebiyle marangoz, inşaat kalfası (neccâr, bennâ) ve ırgatların gündelik işçilik ücretleri en az iki kat artmıştı. Öyle ki üç bin akçelik tamir işleri altı bin akçeye yapılır olmuştu.[290] Buna önlem almak isteyen devlet, inşaat çalışanlarının 12 akçe olan yevmiyelerini yüzde 33 zamla 16 akçeye, ırgatların beş akçe olan yevmiyelerini de yüzde 60 zamla sekiz akçeye çıkarmak zorunda kalmıştı.

1585-1588 yılları arasında Osmanlı ülkesinde esir olarak dolaşan Alman Michael Heberer daha sonra kaleme aldığı anılarında, kıtlık sırasında fiyatların yükselmesinin ücretli işçilere olan etkisinden bahsederken arşiv kaynaklarının oldukça ketum davrandığı bir konuya ilişkin değerli bilgiler aktarmaktaydı. Heberer'in İstanbul'da şahit olduğu hususlara dair şu ifadeleri oldukça önemlidir:

289 Örneğin kıtlık süreçlerinde Selanikli tüccarlar Sofya ve civarında zahire topladıkları için buralardan mal tedarik eden Edirne'deki bakkallar mal sıkıntısı çektiklerinden satış yapamamaktaydılar. Yazarı Belirtilmemiş, "Edirne," Yurt *Ansiklopedisi*, C. 4, Genel Yayın Yönetmeni Taha Parla, İstanbul 1992, s. 2372.

290 Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495-1591)*, s. 74. Bu artışta Yahudilerin fahiş fiyatla iş yaptırmaları da etkili olmuştur.

'Fiyat devrimi' ve kürekçi sayısındaki artış nedeniyle Osmanlı kürekçilerinin tayınları da gözle görülür bir biçimde azaltılmıştır. Ancak yiyecek fiyatlarındaki artış, rûz-ı Kasım ile rûz-ı Hızır arasında, yani başka bir deyişle kış mevsimi boyunca İstanbul tersanesinde bekletilen forsalar üzerinde de olumsuz etkisini göstermiştir. Zira bu mevsim boyunca kendilerine dağıtılan tayınların, birkaç aylık yorucu mesaiden sonra dayanma güçlerini yeniden kazanmak zorunda kalan insanlar için yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra gardiyanların da enflasyondan aynı biçimde etkilendiklerini unutmamak gerekir.[291]

Aslında tarım dışı alanlarda emek harcayanların kıtlıklardan ne yönde etkilendikleri biraz da yaşanan krizlerin sebeplerine bağlıydı. Ekonomik zorluğun müsebbibi kış şartları nedeniyle ulaşımda yaşanan sıkıntılar ise işletmeler kış şartları geçinceye kadar kapanmak zorunda kalabiliyordu. Mesela 1579 yılında Eyalet-i Rum'da kış mevsimi oldukça ağır geçince bölgedeki bazı gümüş madenleri ve darphaneler üç ay boyunca çalışamayarak atıl bir vaziyette kalmıştı.[292] Aynı şekilde Bursa'da da 1594-1595 yılının kış ayları boyunca aşırı soğuklar hüküm sürdüğünde koyun telefleri olmuş ve resmi mezbahalar kapanmakla yüz yüze gelerek insanlar darlığa düşmüşlerdi.[293] Kış şartları nedeniyle iaşe konusunda yaşanan zorluklar ücretlerin ödenememesiyle birleşince bu durum işçilerin hayatlarını daha da zorlaştırmaktaydı. Üstelik tarım dışı emek üreten bu kimselerin köylü tarım üreticileri gibi zor dönemlerde tüketecekleri tohumluk buğdayları veya canlı hayvanları da yoktu.

Bazen bu tip imalathanelerde çalışan işçiler darlık ve kıtlık süreçlerinde sadece iklim şartlarıyla değil açlıkla da mücadele etmek durumundaydılar. Bu dönemlerde yaşanan beslenme zorlukları nedeniyle enerjileri tükenen ve çalışmak için fiziksel güçleri kalmayan emekçiler bu sebeple işlerini azaltmak ya da tamamen durdurmak noktasına gelebiliyorlardı. Uşak 5ve civarında 1580 yılında yaşanan kıtlıkta Selendi (Manisa) ve Küre (Kas-

291 *Osmanlı'da Bir Köle Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, s. 14.
292 BOA, MD 41, 501/ 1069, Cemaziyelahir 987, Temmuz-Ağustos 1579.
293 BOA, MD 73, Hüküm No. 789, H.1003, M.1594-1595.

tamonu) kazalarında miri madenlerde çalışan işçilere (piyadelere) zahire gönderilememişti. İşçiler bu şartlarda güçsüz kaldıklarını bildirerek zahire yetiştirilmediği sürece daha fazla çalışamayacaklarını resmi makamlara ifade etmişlerdi.[294] Bu durumda kendilerine paralarını ödemek koşuluyla çevreden zahire almaları konusunda izin verilmişti.

Ayrıca kıtlık süreçlerinde insanlar başta ekmek olmak üzere önce temel gıda ihtiyaçlarını temin etmek zorunda olduklarından diğer ihtiyaçlarını (mesela giyim gibi) ertelemekteydiler. Söz konusu gelişme bu alanda üretim yapan esnafın mallarına olan talebi düşürmekte ve bu esnaf gelişmelerden olumsuz bir şekilde etkilenmekteydi.[295] Bu şartlar özellikle 16. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan kriz döneminde çiftçi köylülerin büyük nüfus hareketleri şeklinde şehirlere göç etmesiyle birlikte daha da ağırlaştı.[296] Üstelik tarımsal üretim yaptıkları arazilerini terk ederek şehirlere, özellikle İstanbul, Bursa ve Edirne gibi selatin vakıflarının bulunduğu bölgelere gelen çiftbozanlar, kurulu esnaf sistemine dışarıdan kayıt dışı olarak müdahale ettiklerinden bu yeni durum meskûn esnaf ve zanaatkârın ya da işçilerin hoşuna gitmiyordu. Sonradan gelenler çeşitli iş sahalarında açtıkları kaçak dükkânlar vasıtasıyla ya da kayıt dışı dükkânsız satışlarıyla yerlilerin kazanç sahalarına haksız şekilde ortak oluyorlar ya da onları işlerinden ediyorlardı. Şehirlere sonradan gelen bu kesimlerin elbette kalifiye olmamaları nedeniyle düzgün bir iş bulmaları kolay değildi. Gelibolulu Mustafa Âlî'nin ifadesiyle "şehirlere gelen bu işsiz kalmış çiftbozanların en şanslı olanları dahi hamal, kestane satıcısı ve bitpazarında dellal olmaktan öteye gidemiyorlardı". Bunları keskin bir dille eleştiren muhalif entelektüele göre bu kesimler, ne sipahiye ne hazineye artık fayda sağlamaz hale geldikleri gibi şehirlilerin tüketim dengesine müdahale etmek suretiyle onların darlık yaşamasına neden oluyorlardı.[297]

294 BOA, MD 43, 146/261, H.988, M.1580. Yine Suğla'da 1585 tarihinde yaşanan kıtlık nedeniyle gemilere kürekçi bulunamamasının en büyük nedeni civarda bunu yapacak güçte kimsenin kalmamasıydı. BOA, MD 58, 13/41, 8 Rebiülahir 993, 9 Nisan 1585.

295 Appleby, "Grain Prices and Subsistence Crises in England and France, 1590-1740," s. 869.

296 Erder-Faroqhi, "The Development of the Anatolian Urban Network during the Sixteenth Century," s. 301.

297 Ertaş, *Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Nasîhatü's-Selâtîn İsimli Eserinin Tenkidli Metni*, s. 88. Yazara göre bunlardan çiftbozan akçesi alınamamış olması suretiyle de hazine zarar görmekteydi.

Bütün bu örneklere rağmen iaşe krizlerinin her zaman bütün üreticiler için olumsuz etkilerinin olduğunu düşünmemek gerekir. Nitekim kıtlık şartları, ellerindeki malzemeleri satmayı bekleyen bazı girişimciler için fırsat olabilirdi. Bu anlamda bir bölgede ortaya çıkan kıtlık, hele burası İstanbul ve onun gibi büyük şehirler ise, çevre bölgelerdeki tacirler için bir şans olabiliyordu. Kaçakçılık ve karaborsacılığa karışmamak üzere resmi makamlarca bu pazarlarda satış izninin verilmesi belgelerin diliyle "ashâbına ticâret oluyor,"[298] işleri kötü giden tacirler ve işletmeciler için kazanç kapısı açılıyordu. Devlet bu şekilde ticaret yapılmasına müsaade etmek suretiyle iaşe tedarik sisteminin sürekliliğini sağlamaya çalıştığı gibi alıcı ve satıcı tüm tebaanın kazanmasını temin etmedeki rolünü belirgin hale getirerek olumlu imajını sağlamlaştırmış oluyordu.

Bu bölümdeki tabloların dipnotları

Tablo 9

1 Her bir satır ayrı bir kıtlık yılını ifade etmektedir.

1 Bağdat'ın yaşadığı iklimsel zorluklar kentin tarihinde sıklıkla görülmekteydi. Abbasi dönemi Arap kaynaklarında kentin beklenmedik sıcaklıklar ve soğuklar arasında gidip-gelen bir iklime sahip olduğunun vurgulanması dikkat çekicidir. Fernando Domínguez-Castro, José Manuel Vaquero, Manuela Marín, María Cruz Gallego, Ricardo García-Herrera, "How Useful Could Arabic Documentary Sources be fort reconstructing Past Climate," *Weather*, March 2012, C. 67, No. 3, s. 76-79.

298 Bu ifade İstanbul'daki kıtlık sırasında Gümülcüne ve çevresinden zahire alınması için kadılara gönderilen emirde bölgedeki tacirlerin durumunu ifade etmek için kullanılmıştır. BOA, MD 5, 332/882, H.973, M.1565.

DARLIK VE KITLIK DÖNEMLERİNDE SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

İaşe krizlerinin Osmanlı insanının ekonomik hayatına olan etkisi buraya kadar çeşitli örnekler üzerinden incelendi. Ancak iktisadi sorunların ve iaşe bunalımlarının insanlar üzerinde sadece maddi sonuçları görülmedi. Yaşanan ekonomik krizler ve ardından gelen maişet çıkmazları hayatın diğer alanlarında da olumsuz etkisini gösterdi. Bunlardan biri de sosyokültürel yaşamdı.

Darlık ve kıtlıkların toplum psikolojisine ve ailelerin özel hayatına olan menfi etkisi bu noktada incelenmeye değer başka bir alandır. Zira özellikle resmi kaynaklar ile açıklanmaya ve anlaşılmaya çalışılan dönem toplumunun hususi yaşamının bu süreçlerde nasıl değiştiği, ebeveynlerin, eşlerin ve çocukların iaşe krizlerinde neler yaşadığı ve bu ağır bunalımlarda kendi içinde neler hissettiği merak konusudur. Bu kapsamda iaşe krizleri esnasında ya da bunları aştıktan sonra toplumun ve bireylerin hayatında hangi manevi etkilerin görüldüğü ve bunların aydın kesimde nasıl yankı bulduğu hususları bu bölümün inceleme alanını oluşturmaktadır.

Darlık ve Kıtlık Dönemlerinde Sosyal Hayat

Osmanlı tarihi boyunca toplumu rahatsız eden iktisadi bunalımlar asgari geçim şartlarında yaşayan reayayı her kesimden daha fazla etkiledi. Bu anlamda küçük köylü işletmeleri olarak nitelendirilen ve en büyük varlığı bir çift öküzü ve bununla ekim dikim yapabileceği geçimlik toprağı üzerindeki kullanım hakkı olan reaya, bu çalışmada incelenen krizleri en derinden hisseden kesim oldu. Ancak tüm bu olumsuz gelişmelere rağmen özellikle Anadolu köylüsünün bu iktisadi krizler süresince kitlesel olarak ciddi bir sosyopolitik tepki vermediği görülmektedir. Temeli işsiz eşkıya takımı olan ve bir politik altyapıdan yoksun bulunan Celali isyanlarını gerçek bir iktisat temelli isyan hareketi olarak değerlendirmek zordur. Nitekim asi reaya içinde hiç bir zümrenin, toprakların veriminin artırılması, sulamanın geliş-

tirilmesi ya da gübrelemeye ilişkin yeni teknik ve malzemelerin arazilerine uygulanmasını isteyerek idarecilere karşı harekete geçtiğine dair izlere rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla Osmanlı köylüsü, 16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı sıkıntılar karşısında Avrupa'daki köylüler gibi kitlesel ve örgütlü isyan hareketlerine kalkışmadı.[1] Bu tavır aslında köylünün kendi tercihi değildi. Zira onların, sözü edilen şekilde bir isyan dalgasına karışmalarının önünde çeşitli engeller bulunmaktaydı. En başta devletin toplumsal yapıya sürekli müdahale etmesi ve idari mekanizmanın asilerin liderlerine mansıplar vererek onları kendi ağına bağlaması zorba grupların birleşerek devlet için büyük bir tehlike haline gelmelerine engel oldu.[2] Ayrıca devletin benzer yöndeki etkisi toprağa bağlı ekonomide de kendini güçlü bir şekilde hissettiriyordu. Bu anlamda toprağın dönüşümlü olarak tahsis edilmesi ve arazi sahiplerinin sık sık seferlerde görevlendirilmeleri bu alandaki müteşebbislerin tarıma yatırım yaparak daha fazla büyümelerinin önünde engel oldu. Reayanın kriz süreçlerinde bunaldığında kendisine baskı yapan grupları resmi makamlara ve mahkemelere şikâyet etme hakkına sahip olması ve bunu sıkça kullanması da onların sosyolojik temelde organize olarak isyan etmeleri için gerekli enerjilerini köreltiyordu.[3] Köylülerin kitlesel olarak isyana kalkışmalarını engelleyen diğer hususlar ise mevsimlik ya da kalıcı göç edebilme, sağda solda toprak bulabilme ve ayanların maiyetinde kapı halkı olabilme fırsatlarının hemen her zaman var olmasıydı.[4] Yine her şeye rağmen ruhunda isyan etme arzusu olanların daha önce örnekleri görüldüğü üzere birbirinden ayrı hareket eden Celali ve suhte grupları içinde erimeleri de koordineli ve tüm bölgeleri kaplayan genel köylü ayaklanmalarının ortaya çıkması önünde engel oluşturmuştu. Nihayet incelenen dönemde tebaa üzerinde haksız vergi taleplerine sıkça rastlanıyor olsa da *Defter-i Muktesid* yazarının da dediği gibi Osmanlı top-

1 Karen Barkey, Ronan Van Rossem, "Networks of Contention: Villages and Regional Structure in the Seventeenth-Century Ottoman Empire," *The American Journal of Sociology*, C. 102, No. 5 (Mart 1997), s. 1345, 1377.

2 Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, s. 91.

3 Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, s. 93.

4 Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, s. 332. Jorga ise fakir köylülerin isyan etmeme sebebini onların genlerine işlemiş olan ve yüzyıllardır devam eden itaat geleneğine bağlamıştır. *Osmanlı İmparatorluğuTarihi*, C. 3, s. 197.

raklarında çağdaşı Avrupalı devletlerde bolca vuku bulan vergi kaynaklı isyanlara da rastlanılmamıştı. Birlikte hareket etme kabiliyetinden yoksun reaya göç ederek daha seyrek katılımlı ve daha pasif bir tepki veriyordu.[5]

Hiç şüphesiz bu genel duruma bakarak incelenen dönemde iaşe sıkıntısından kaynaklanan hiçbir isyan vakasının yaşanmadığını söylemek mümkün değildir. Zira Avrupa'daki gibi radikal dönüşümlere imza atacak kadar etkili olamamış olsa da imparatorluk köylüleri kimi zaman kendi bölgelerinde yerel ayaklanmalara kalkışmıştır. Örneğin 1572 yılında Delvine'ye bağlı Vulistin kazasında Oğlatis isimli köy etrafındaki beş köyün sakinleri peksimet için buğday bulamadıklarında tereddüt etmeden isyan etmişlerdi.[6] Köylülerin bu denli kararlı davranmalarının sebebi çeşitli kimselerin ellerinde buğday olduğunu düşünüp bunu piyasaya sürmediklerine kanaat getirmiş olmalarıydı. Suriye'de de 17. yüzyılda özellikle kıtlıklar sırasında halk galeyana gelmiş ve zaman zaman ayaklanmıştır.[7] Tarım ürünlerinde on yılda bir görülen aşırı pahalılıkla birlikte ortaya çıkan yerel açlık isyanları, 17. yüzyıl Kahire'sinde, senaryosu hiç değişmeyen önemli bir olay olarak kayıtlara geçmiştir. Bu tip vakalarda kalabalıklar toplanır, şikâyetlerini bildirmek üzere kaleye çıkar, yollarda tahıl tacirlerinin depolarını ve dükkânlarını yağmalarlardı. Bunun sonucunda da askerler genellikle sert ve sonu kanlı biten müdahalelerde bulunurlardı.[8]

İncelenen süreçte yaşanan finansal zorluklar ve iaşe krizleri insanlar üzerinde sadece iktisadi manada baskı yaratmıyordu. Ekonomik hayatın zorluklarına ek olarak eşkıya ve ehl-i örf baskısı, uzun süren ve neticesi hiç de hoş olmayan savaşlar ile tüm bunların sonucu olarak ortaya çıkan kitlesel ölümler reayayı oldukça zor bir sosyo-psikolojik sürece itmişti.[9] Bu ağır şartlar altında elbette insanların normal hayatlarını devam ettirmeleri söz

5 Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesit*, s. 24.

6 BOA, MD 10, 198/297, Zilkade 979, Mart-Nisan 1572.

7 Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, TVYY, İstanbul 1995, s. 10.

8 Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s. 96.

9 Genel olarak kıtlık süreçlerinde intiharların arttığı ve erkeklerin kadınlara oranla daha fazla kendi canlarına kıydıkları bilinmektedir. Cormac Ó Gráda, *Famine and Demography Perspectives from the Past and Present*, Oxford 2002, s. 11. Her ne kadar kaynaklara pek yansımamış olsa da özellikle Osmanlı aile reislerinin kıtlık süreçlerinde ortaya çıkan ve maddi manevi sorunlardan kaynaklanan psikolojik baskılara dayanamayarak intihara kalkışmış olduklarını düşünmek mümkündür.

konusu olamazdı. Daha önce zikredilen iç göç vakaları neticesinde yaşanan kopuşlar başlı başına bir sarsıntı olmakla birlikte insanların yakınlarını kaybetmeleri ya da ailelerin parçalanması kıtlık süreçlerinin çok anılmayan bir başka olumsuz etkisini ifade etmektedir. Bu süreçler neticesinde toplumun temel yapı taşı olan ve Osmanlı ülkesinde tüm inanç ve etnik grupların büyük bir itina ile korumaya çalıştıkları aile kurumunun zedelenmesi ve ardından ortaya çıkan parçalanmış aileler sosyal hayatın normal seyrinden uzaklaştığının birer göstergesiydi. Dolayısıyla bu çalışmada incelenen sürecin neticesinde demografik yapı makro anlamda niceliksel olarak değişmekle kalmamış mikro anlamda ve nitelik bakımından da daha önce pek fazla görülmeyen dönüşümler yaşamıştır.

1- Kitlesel Ölümler

Bu çalışmada nüfusun artışı ile iaşe darlıklarının oluşumu arasında bir ilişkinin olabileceği yönündeki teori çeşitli cepheleriyle incelendi. Özellikle artış yönlü nüfus değişimlerinin kıtlık ve darlıkların oluşum şartlarını hazırlaması ya da hızlandırması ve mevcut krizlerin şiddetini artırması açısından etkileri olabileceği görüldü. Ancak nüfusun iaşe üzerindeki etkisinin ters yönlü de olabileceği yani başta genel ve şok kıtlıklar olmak üzere çeşitli şiddetlerde ortaya çıkan iaşe krizlerinin nüfusu azaltıcı bir etkisi olduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim dünya tarihi incelendiğinde tarımsal üretim şartları ile nüfus değişimleri arasında sıkı bir bağ olduğu görülür. Bu anlamda tarımsal arz krizi patlak verdiğinde, buğday fiyatlarının arttığı yıl içinde ya da ondan hemen sonraki yıl doğum oranlarında düşüşler gözlenirken ölüm değerlerinde artışların kaydedilmesi dikkat çekicidir.[10] Daha özel bir örnek vermek gerekirse İtalya'da (Modena bölgesinde) 1590'lardaki kıtlıkta kırsal kesimdeki insanlar evlilikten dolayısıyla çocuk yapmaktan vazgeçerek ya da evliliklerini erteleyerek kendilerince "koruyucu tedbir" almışlardır. Alınan bu önlem sayesinde beslenmesi gereken insan sayısı on dört yılda yüzde 15 oranında azalmıştır.[11]

10 John Komlos, "On the Role of Crises in Historical Perspective: Comment," *Population and Development Review*, C. 14, No. 1 (Mart 1988), s. 161. Yazar, 1556-1740 yılları arasında İngiltere'deki krizleri inceleyerek bu sonuçlara ulaşıyor.

11 Sella, "Coping with Famine: The Changing Demography of an Italian Village in the 1590s," s. 197.

Ancak iaşe krizlerinin nüfusun azalması yönündeki etkisi her zaman insanoğlunun kontrolünde seyretmiyordu. Nitekim kıtlık dönemlerinin olumsuz koşulları kitlesel ölümleri beraberinde getiriyordu. Bundan en fazla etkilenenler ise korunmaya en çok muhtaç olanlardı. Örneğin İngiltere'de 1623 açlığında ölenlerin önemli bir kısmı yaşlılar, çocuklar ve dul kadınlardı. Bu yıl gebe vakaları da önemli oranda azalmıştı.[12] Yine Fransa'nın Beauvais bölgesini inceleyen Goubert'e göre 17. yüzyıldaki kıtlıklarda hem şehirli hem de kırsal nüfus içinde ölümle ilk tanışanlar yaşlılar, hamileler ve 13-17 yaş arası ergenler olmuştur.[13] Daha sonraki dönemden bir örnek vermek gerekirse, Jean Meuvrct'e göre, geç 17. ve erken 18. yüzyılda Fransa'da buğday fiyatı normalin üzerinde artış gösterdiği yıllar çocuk ölümlerinin tavan yaptığı dönemler olmuştu.[14]

Konuya Osmanlılar açısından bakılacak olursa, onlar için hemen her alanda olduğu gibi Avrupa kıtasından verilen örneklere paralel vakalar cereyan etmiştir. İmparatorluk sınırlarında yaşanan iaşe krizleri ve doğal afetlerde öncelikle hayatını kaybedenler toplumun en zayıf halkasını oluşturan kesimler olmuştur. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın şark seferi sırasında Osmanlı askerinin ciddi soğuklar ve zahire darlığı sorunuyla mücadele ettiği sırada orduda bulunan Asafi Dal Mehmed Çelebi bu konuda önemli bir bilgiyi paylaşmaktadır. Ona göre Bender mevkiindeki soğuk ve kıtlık vakalarında öncelikle yaşlı, kimsesiz ve fakir olanlar hayatlarını kaybetmişlerdi.[15]

Kıtlık ile nüfus kayıpları arasındaki ilişkiye dair bu genel perspektiften sonra imparatorluk nüfusunun azalma seyrine girdiği 17. yüzyıldaki rakamlara yakından bakmak konunun daha net anlaşılması açısından gereklidir. Öncelikle şunu söylemek mümkündür ki bu çalışmanın kapsamına giren dönemde sadece nüfus artışı yaşanmamıştır. Nitekim imparatorluk nüfusu Avrupa'daki çağdaşlarına benzer şekilde[16] 1580'lerden sonra gerile-

12 Appleby, "Disease or Famine? Mortality in Cumberland and Westmorland 1580-1640," s. 429.

13 Goubert, "The French Peasantry of the Seventeenth Century: A Regional Example," s. 69.

14 Jane Menken, James Trussell, Susan Watkins "The Nutrition Fertility Link: An Evaluation of the Evidence," *Journal of Interdisciplinary History*, C. 11, No. 3 (Kış 1981), s. 426.

15 Âsafi Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme*, s. 162.

16 Akdeniz nüfusunun 16. yüzyıldaki artışı 1600'lere doğru genişlemesini durdurmuştur. Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, s. 486

meye başlamış ve bu seyir 1640'lara kadar devam etmiştir.[17] Muayyen birkaç örnek vermek gerekirse Kayseri ve Amasya 1580'lerle karşılaştırıldığında 17. yüzyılın ortalarına doğru nüfuslarının yarısını kaybetmişlerdi.[18] Yine Samsun, Konya, Kayseri ve Harput'ta 1570'lerden 1640'lara nüfus ortalama yüzde 63 oranında azaldı.[19] Benzer şekilde 1576 yılında 3326 olan Amasya şehrinin nefer sayısı, 1642 yılında 1736 nefere düşmüş ve böylece yüzde 48 oranında azalmıştır.[20] Bozok Sancağı'nda da 1560-1570'lerdekine oranla 1640'larda nüfus yüzde 78 oranında gerilemiştir.[21] Her ne kadar imparatorluğun tüm bölgelerinde benzer nüfus kayıpları olmasa da[22] genel itibariyle azalma sürecinin sona ererek rakamların tekrar eski canlılığını kazanması 1650-1680 yılları arasında olacaktır.[23]

Anadolu nüfusunun yaşadığı bu kayıpların nedenleri arasında savaşlar ve eşkıya saldırıları kadar kıtlık ve salgınların rolü de vardır.[24] Yeniçağın şartları düşünüldüğünde kıtlıkların ne kadar insanın ölümüne yol açtığını bilmek neredeyse imkânsız olsa da sözü edilen nüfus kayıplarının iaşe tedarik sistemine darlık yönünde etki etmiş olduğunu söylemek zor değildir. En başta göze çarpan olumsuz gelişmeler hızlı nüfus kayıpları ile birlikte ekilen arazilerin küçülmesi ve tarımsal üretimdeki ani düşüşler olmuştur. Zira vakıf gelirlerindeki azalma ile boşalan ve bir daha yerleşilmeyen köy isimlerinin varlığı ve 17. yüzyılda Orta Anadolu'da göçebe ve yarı göçebe toprak kullanım biçimlerinin giderek yaygınlaşması bu nüfus kayıplarının daha belirgin sonuçları olarak değerlendirilebilir.[25]

17 Pamuk, "Changes In Factor Markets In The Ottoman Empire 1500-1800," *Continuity and Change*, 24 (1), 2009, s. 105. Erder-Faroqhi'nin çalışmaları, Anadolu'da 16. yüzyılın son çeyreği ile 17. yüzyılın ilk çeyreği arasında yüzde 50'ye yaklaşan nüfus kayıplarına işaret etmektedir. Rakamlar ve yorumlar için bkz. Leila Erder-Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620," *Middle Eastern Studies*, C. 15, No. 3 (Ekim 1979), s. 322-345.

18 Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699," s. 569.

19 White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 270.

20 Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century...," s. 39.

21 Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia...," s. 191.

22 Örneğin İzmir şehir nüfusu 1580'lerde iki bin iken 1650'de bu rakam otuz-kırk bine kadar çıkmıştır. Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, s. 125.

23 Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699," s. 569.

24 Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia..." s. 189.

25 Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699," s. 572, 574.

Anadolu nüfusunun bu şekilde giderek seyrekleşmesi ve ekonominin belkemiği olan tarımın büyük darbe yemesi yabancı gözlemcilerin dikkatinden kaçmamıştır. Osmanlı nüfusunun 17. yüzyıl başlarında azaldığını gözlemleyen İngiliz Elçi Sir Thomas Roe, 1622 tarihli yazısında birkaç yıl öncesi tahrirlerine göre köylerin sayısının azaldığını ve sancakbeylerinin adaletsizlikleri ile savaşların halkın evini terk etmesine neden olduğunu belirtmekteydi. Osmanlı topraklarının uzun süredir ıssızlaşmasının düzenli bir finansal yapı kurulmasına engel olduğunu kaleme alan yazar, bu nüfus kayıplarının nedenleri arasında gördüğü iaşe sıkıntılarını anlatırken de şu ifadeleri kullanmaktaydı: "Osmanlı İmparatorluğu'nun en iyi iki eyaleti olan Rumeli ve Anadolu'da yemek için tek bir yumurta ve size içmek için bir bardak su verecek tek bir insana rastlamadan üç gün boyunca at sürebilirsiniz."[26]

Venedikli gözlemci Marcantonio Barbaro ise Anadolu'daki nüfus azalmasının iaşe darlıkları ile ilgili boyutuna dikkat çekerek 1573 yılında şunları yazıyordu:

> Bu ülke, genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamında hâkim olan düzensizlik ve kötü yönetim karşısında gitgide çökmektedir; gerekli gıda maddelerinde sıkıntı ve eksiklikler oluşuyor, ama bizdeki sebeplerin tam tersine sebeplerden dolayı. Zira bizde gıda maddelerinde yaşanan sıkıntı nüfusun artmasından ve ekilebilir arazinin eksikliğinden kaynaklanmaktadır; Türkiye'de ise eksiklikler gittikçe artan ıssızlaşmadan kaynaklanırken, geride kalan köylüler tarlalarına sadece kendi ihtiyaçları kadarını ekmek istiyorlar. Zira fazlalıkların zorla ellerinden alınacağını biliyorlar. Bu yüzden verimli topraklarını ekilmeden bırakmayı yeğliyorlar."[27]

Seyyahların ifadelerinde de net bir şekilde görülen ve savaşlar, eşkıya baskınları, salgınlar ya da iaşe krizleri ile azalan Osmanlı nüfusu kendini toparlamak adına yeterli desteği kısa zamanda bulmakta güçlük yaşamıştır. Kit-

26 Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epçeli, Ed. Erhan Afyoncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, C. 3, s. 560.
27 *Aynı yer.*

leler halinde meydana gelen göç vakaları ya da nüfus kayıpları resmi makamların dikkatini kolayca çekerken bu sosyal ve demografik yıkımlar neticesinde ailelerin nasıl parçalandıkları o denli tahripkâr bir sorun olarak algılanmadı. Oysa iaşe krizleri neticesinde meydana gelen her bir göç ya da ölüm vakası kurulu düzenlerin bozulması, toplumda derin izler bırakan ve ailelerin dağılmasına kadar giden sessiz ama etkili bir sarsıntının habercisiydi.

2- Darlık Ve Kıtlık Dönemlerinde Aile Kurumu

Bu çalışmanın kapsamı alanına giren dönemde iaşe krizlerinin, şiddetine ve süresine göre sosyal yaşama olan etkisi değişebiliyordu. Dolayısıyla buhranlardan etkilenen bir yörede her grup aynı güçle direnç gösteremiyordu. Örneğin en zayıf kesimleri oluşturan gruplardan, toprağa bağlı fakir köylü aileleri göçe dahi kalkışamadıklarından krizlere fazla direnemiyor ve dağılarak ya da statü değiştirerek yeni çözüm arayışlarına giriyorlardı. Açlık ve kıtlıklar bazen onlar için öylesine yıkıcı oluyordu ki geçinebilmek için kendileri veya çocuklarının köle statüsünde satışa çıkarılmasına razı olmak zorunda kalabiliyorlardı. Örneğin 1556'da Kazan dolaylarında Rusların yaptıkları akınlar neticesinde büyük bir kıtlık yaşandığında göç etmek zorunda kalan bölge halkı yollarda Tatarların eline geçerek köle olarak satılmaya başlamıştı. Ancak bu gelişmenin giderek bir pazar haline gelerek büyümesi karşısında halk daha fazla dayanamayarak tepki göstermişti. Bunun üzerine olaya el konulması için kadılara fermanlar gönderilmişti.[28] Ancak bundan birkaç yıl sonra Akkirman'da 1560 yılındaki kıtlık neticesinde bu sefer Tatarlar bulundukları yerlerden ayrılarak Kefe taraflarına gitmişler ve aralarında eş ve çocuklarını kira usulü ile çalıştırılmak üzere satanlar olmuştu. Belki bakıma çok daha muhtaç olmalarından dolayı bazıları da beslenmek üzere Kefelilerce evlerine alınmıştı. Yaşanan bu gelişmeler köle tüccarlarının iştahını kabartacak derecede büyük bir hareketlilik doğurmuştu. Zira bunun için başkentten dahi gelenler olmuştu. Ancak devlet daha fazla sessiz kalmamış ve Akkirman kadısı bu işin engellenmesi konusunda divan tarafından uyarılmıştı. Çünkü bunların Müslüman olmaları sebebiyle

28 Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu İle Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri," *ODTÜ Geliştirme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II, Ankara 1981, s. 89.

köle olarak böyle bir alışverişe konu olmaları şer'en doğru değildi.[29] 1578 ve 1609'da Kırım'daki kıtlıklarda yine Tatarlar yerlerini terk ederek Silistre, Niğbolu ve Vidin taraflarına kaçmışlar ve kendileri ile ailelerini esir statüsünde satmışlardı.[30] Aslında bu durum köle ticaretinde söz sahibi olanlar için olumlu bir gelişmeye işaret ediyordu. Zira köleler o dönemde iyi para etmekteydiler. Ayrıca Bursa gibi sanayi merkezlerinde, onların emeği daha ucuz olduğundan bu çaresiz insanlar rağbet görmekteydiler. Dolayısıyla darlık ve kıtlık dönemlerinde köle konumuna düşen kimseleri çevrelerinde bekleyenler mutlaka vardı.[31] Nihayet kiralık statüsünde kullanılan insanlar bazen bir zenginin evinde hizmetkâr olarak hayatlarına devam ettikleri gibi bazen de bir tüccara çırak olarak verilmek suretiyle yaşama tutunmaya çalışıyorlardı.[32] Böylece her dönemde olduğu gibi bu devirde de birilerinin hayatı zorlaşırken birilerininki kolaylaşmaktaydı.

Kıtlıklar sadece aile bireylerinin sosyal statülerini değiştirmiyor hiç şüphesiz onların dağılmalarında önemli bir unsur da oluyordu. Aileler tümüyle yerleşim birimlerini terk etmekle beraber kimi vakalarda sadece hane reisleri, kıtlığın getirdiği dayanılması zor şartlar altında ezilmektense eş ve çocuklarının nafakalarını temin edebilecekleri başka yerlere gitmek zorunda kalıyorlardı. Muhtemelen önemli bir kısmı kıtlık şartları ortadan kalkıncaya kadar zorunlu ve geçici bir göçe kalkışıyorken, akıllarında geri dönmek fikri ile yollara düşüyorlardı. Aile reislerinin bu tip uzun süreli ayrılıkları doğum oranlarını da etkiliyor ve dolaylı olarak nüfusun azalmasına neden oluyordu.[33] Üstelik bu kimselerin yaşadıkları bölgelerde geçimlerini sağlayamayarak iş bulabilecekleri daha doğrusu kendilerini ve aileleri-

29 BOA, MD 3, Hüküm No. 1500, 14 Muharrem 968, 5 Ekim 1560.

30 Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s. 10.

31 Halil İnalcık, "Ghulâm," *The Encyclopaedia Of Islam*," V. II, New Edition, Brill 1991, s. 1090.

32 Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, s. 279. Besleyip giydiremediği kızını kiralayan bir baba için bkz. *Ankara Şeriyye Sicili 8,235/2104, M.1601.*Aslında çocukların kendi aileleri tarafından beslenemedikleri durumlarda başka ailelere verilmeleri (*ferağ edilmeleri*) sadece darlık ve kıtlık zamanlarına özgü bir durum değildi. Zira genel olarak kriz şartları altında yaşayan fakir insanlar için çocuklarından vazgeçmek zorunda kalmaları muhtemeldi. Giritli bir babanın fakirliği sebebiyle üç yaşındaki öz kızına veda etmesi ile ilgili bir örnek için bkz. Girit Şeriyye Sicili 56, Belge No. 845, Safer 1063'ten nakleden Oğuz, *Girit (Resmo) Şer'iyye Sicil Defterleri (1061-1067)*, s. 415.

33 Ó Grada, "Making Famine History," s. 23.

ni açlık tehlikesinden kurtarabilecekleri yerlere gitme öyküleri köylü ya da şehirli pek farklı cereyan etmiyor ve sadece kendilerini ilgilendirmiyordu. Nitekim herhangi bir yerde açlık tehlikesine dair bir ihtimalin belirmesi, ailede iş yapma gücü olan erkek bireylerin uzak veya yakın bölgelere giderek iş bulmalarını zorunlu hale getiriyordu.

Bu şekilde ailesini geride bırakarak göç edenlerin gerçekten maişet krizini çözebilecek kadar kazançlı bir iş bulabilmeleri önemliydi. Ancak en az o denli önemli olan bir başka husus geride kalanların hane reisi evde yokken iaşe krizlerine ne kadar dayanabilecekleriydi. Zira daha çok babanın temsil etiği aile reisinin uzun süre hanesine gelmemesi başta anne olmak üzere ailedeki bireylerin dayanma gücünü zorlayan ve neticesinde dağılmayı beraberinde getiren bir durumdu. Örneğin Ankara'da yaşayan Ahmed bin Habib'in hikâyesi bu konuda anılmaya değer niteliktedir. Ahmed, 1611-1612 yılından hemen önce, şehirde ortaya çıkan kıtlık ve pahalılıktan dolayı ailesini geçindirememiş ve iş bulabilmek amacıyla başka bir yere gitmişti. Ancak kendisi kısa sürede dönmediğinden hanımı Emine kıtlık şartlarına daha fazla katlanamayarak nafakasını temin edebilecek Şaban bin Hasan isminde başka biriyle evlilik yapmak zorunda kalmıştı. Emine Hanım iddet süresince bekledikten sonra muhâlaa yolu[34] ile eşinden boşanarak bu evliliği yapabilmişti.[35] Daha sonra evine döndüğü anlaşılan Ahmed, kıtlığın ailesinin dağılmasına sebep olduğu gerçeğini kabullenmek zorunda kalmış ve yuvasını kurtaramamıştı. Aslında Osmanlı hukuku bu gibi durumlarda yani hanımını bırakarak başka yere (aher diyara) giden kocanın geride bıraktığı insanları mağdur etmemesine özen göstermekteydi. Çatalcalı Ali Efendi'nin fetvalarında açıkça görüldüğü üzere çeşitli sebeplerle evini terk ederek başka yerlere çalışmaya giden erkekler mutlaka hanımlarına (kimi zaman birkaç ay, kimi zaman birkaç yıl yetecek) bir nafaka bırakmak zorundaydılar. Eğer bunu yapmadan giderlerse ve kadınlar durumu kadıya kaydettirirlerse, beyleri döndüğünde nafakalarını tazmin hakkına sahiptiler.[36]

34 Muhalaa, kadının kendi iradesiyle kocasına bir miktar mal vermek suretiyle ondan resmen ayrılması demektir. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 666. Bu örnekte kadın muhtemelen ücreti beyinin yakınlarına ödemiş ve onun gıyabında ayrılma yaşanmıştı.

35 Çınar, *H. 1020-1021 Tarihli 13 Numaralı Ankara Şer'iye Sicili*, s. 135.

36 Örnekler için bkz. Çatalcalı Ali Efendi, *Feteva-yı Çatalcalı Ali*, s. 56-58.

Kıtlık esnasında başka yerlere gidenler evlerine döndüğünde sadece eşlerini değil mallarını ve mülklerini de her zaman bıraktıkları gibi bulamayabiliyorlardı. Ankara'da yaşayan Hızır kızı Hatice isimli kadın kıtlık zamanında birkaç parça kumaş ve sofra takımlarından oluşan bir miktar eşyasını Piri oğlu Mansur isimli birine (muhtemelen komşusun'a) emanet olarak bırakmış ardından geri döndüğünde emanet bıraktığı malları alamayınca mahkemeye başvurmuştu.[37] Yine Kayserili, Emine Hanım ismindeki bir başkası 1618 yılı civarında şehirde ortaya çıkan kıtlık nedeniyle ailesiyle birlikte Kırşehir'e gitmek zorunda kalınca geride bir miktar mülk bırakmıştı. Bu süre içinde Emine Hanım'ın babası ve kardeşi ölmüşler ve mülkler kendisine kalmıştı. Ancak kadın yaklaşık on sene sonra Kayseri'ye döndüğünde geride bıraktıkları mülklerinin yeni sahipleriyle karşılaşmıştı. Üstelik bu yeni sahipleri olan gayrimüslim aile, Emine Hanım'ın iddia ettiği birkaç bağ, bir şirehane, harman yeri ve evden oluşan muhallefatın en az altmış yıldır kendilerine ait olduğunu iddia etmişti. Sorun her iki taraf arasına barıştırıcılar (muslihûn) girmesiyle çözülmüş ve belli bir meblağ karşılığında Emine Hanım mülk talebinden vazgeçmişti.[38] Anlaşılan o ki kıtlık bu aileyi derinden sarsmış ve en ağır bedeli Emine Hanım ödemişti.

Kıtlık ve kargaşa dönemlerinde ailelerin dağılması ve maddi kayba uğramaları kadar çok eşli evliliklerin artması da beklenebilen bir durumdu. Zira bir şekilde eşlerini kaybeden kadınların ekonomik ve sosyal bakımdan nüfuzlu kimselerin zevceleri olarak hayatlarını devam ettirmek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Üstelik bu durum sadece Müslüman aileler için geçerli değildi. Celali isyanlarının devam ettiği zor dönemlerde Kemah kazasındaki rahiplerden Grigor, bu sorundan bahsederken Ermeni ileri gelenlerinden pek çok erkeğin, birden fazla hanımla evlenmesini iktisadi darlık sürecinin bir neticesi olarak yorumlamıştı.[39]

37 Ankara Şeriyye Sicili 13, 24/180'den nakleden Çınar, *H. 1020-1021 Tarihli 13 Numaralı Ankara Şer'iye Sicili*, s. 147. Ankara'nın 13 numaralı ve 1611-1612 tarihli bu şeriyye defterinde evini terk eden ve hanesi dağılan insanlarla ilgili davaların çokça yer alması dikkat çekiyor. Örnekler için bkz. *Sayfa No. 23/ Belge No. 171; Sayfa No. 41/ Belge No. 356 ve Sayfa No. 50/ Belge No. 430.*
38 Kayseri Şeriyye Sicilleri 41, 166/ 529 nolu belgeden nakleden Bayram Üstün, "41/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1048/ M. 1638-1639) Transkripsiyon ve Değerlendirme," Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009, s. 256.
39 Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699," s. 724.

1- Darlık ve Kıtlığa Dini Yaklaşım

Bu çalışmada incelenen dönemde, iaşe darlıklarına sebebiyet veren faktörler içinde özellikle doğal felaketlerin insanlar tarafından nedenleri sorgulandığında belki de en çok dile getirilen yorum bunların metafizik olgulardan meydana geldiği yönünde oluyordu. Bir başka ifadeyle kapitalizm öncesinde darlık ve kıtlıkların sebepleri genelde gerçek hayatın ötesinde, kâinatı idare eden akıl ermez bir kuvvetin takdirinde aranmıştı.[40] Önceki asırlardan miras kaldığı açık olan[41] bu anlayışa uygun olarak yeniçağda da doğal afetlerin ve ekonomik krizlerin ilahi sebeplere ve ahlaki çöküntüye bağlanması neredeyse olağan bir durumdu. Örneğin Kıbrıs'ta 1572 yılında yaşanan çekirge istilasında adada bulunan Dominikli Katolik rahipler yeşillik adına bir şey kalmayıp ağaçların köklerini dahi yiyecek kadar aç kaldıklarında Ortodoksların günahları ve mezhepsel ayrımcılık yapmaları nedeniyle Tanrı tarafından cezalandırıldıklarını düşünmüşlerdi.[42] Yine 1588 tarihinde Biscaye'de (İtalya) fiyatların aşırı yükselmesinin sebebi, o sırada olaylarla ilgili olarak hazırlanan bir raporda, insanların günahkâr ve tembel bir hayat sürmelerine bağlanmıştı.[43] Benzer şekilde 17. yüzyılın "Genel Krizi"ni[44]

40 Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, s. 50. Ancak oldukça yaygın olan bu bakışın dışında başka bir anlayış yoktu demek mümkün değildir. Zira İbn-i Haldun (ö. 1406), asırlar öncesinden kıtlık ve darlık krizlerine sebebiyet veren durumun fizik ötesi gelişmelerden ziyade, insan ve cemiyet hayatı olduğunu ve yeryüzünde olan olayların sebeplerinin yine yeryüzünde aranması gerektiğini vurgulayan uyarılarda bulunmuştu. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, s. 64.

41 Bizans İmparatorluğu'nda da doğal afetler metafizik nedenlere bağlanıyor, işlenen günahların cezası olarak Tanrı'nın böyle bir kader yazdığına inanılıyordu. Üstelik bu zihniyet sadece sıradan insanlar arasında değil entelektüel kesimde dahi mevcuttu. Elizabeth A.Zachariadou, "Doğal Afetler: Fırsat Anları," *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Ed. Elizabeth Zachariadou, TVYY, İstanbul 2001, s. 6.

42 Jennings, "The Locust Problem in Cyprus," s. 288.

43 Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C. 1, s. 615.

44 17. yüzyılda Avrasya'da genel bir kriz olduğu kabul edilmektedir. Özellikle Avrupa'da bu dönemde güneş aktivitelerinin azalması ve buna bağlı olarak ısının düşmesi iklimde sıra dışı bir döneme tekabül etmiş ve bu ısı değişimleri iklimi değiştirecek boyutlara ulaşmıştır. Geoffrey Parker, "Crisis and Catastrophe: The Global Crisis of the Seventeenth Century Reconsidered," *The American Historical Review*, C. 113, No. 4 (October 2008), s. 1070. Emmanuel Le Roy Ladurie'ye göre de bu dönemde insanların etkin olduğu piyasa şartları ya da paranın değerindeki değişimlerden ziyade doğa (iklim) bu krizde başat rolü oynamıştır. Jonathan Dewald, "Crisis, Chronology, and the Shape of European Social History," *The American Historical Review*, C. 113, No. 4 (October 2008), s. 1042. Bu krizin ortaya çıkmasında teknolojik ilerleme ve sosyopolitik yapıdaki değişimlerin rolüne dair çeşitli tartışmalar için bu makaleye bakılabilir.

atlatmaya çalışan çağdaşlar, yaşadıkları savaşlar, isyanlar ve bunların neticesinde meydana gelen ölümlerde doğaüstü bir şeylerin etkisinin olduğu konusunda neredeyse hemfikirdiler. Gallerli tarihçi James Howell'a göre Tanrı'nın insanlara olan kızgınlığı nedeniyle on iki yıl boyunca (1637-1649), sadece Avrupa'da değil, tüm dünyada, yönetim hastalıklı ruha sahip olanlara verilmiş ve dünyaya böyle bir yol çizmişti. Bu sürede dünyada daha önce görülmemiş isyanlar ve en korkunç vakalar olmuştu.[45] 1647 yılında Kastilya meclisi başkanı ise bizzat kralın huzurunda İspanya'da meydana gelen aşırı soğuklar, şiddetli yağışlar ve arkasından görülen kıtlığın, Madridlilerin günden güne itaatsiz ve saygısız hayat sürmeleri yüzünden yaşandığını ve bu olaylar vasıtasıyla Tanrı'nın ortamı düzeltmek istediğini anlatmıştı.[46] Muhtelif örnekler ile ortaya konulduğu üzere yeniçağda meydana gelen ve çoğu birer kıtlık sebebi olan bu vakalar Batıda özellikle idareci ve din adamları tarafından Allah'ın insanları yola getirmek için uyguladığı bir cezalandırma yöntemi olarak algılanmış olmakla birlikte aslında sıradan insanlar da kendilerini bu konuda çok masum görmüyorlardı. Nitekim 1651 yılında yine İspanya'da altı ay boyunca güneş normalden daha kırmızı göründüğünde esnaf bu durumu kendi günahlarının sonucu olarak yorumlamıştı.[47] İnsanlar böyle bir olayın sonunda hayatlarını ve maişetlerini tehlikeye atacak afetlerin geleceğinden korkmuşlardı.

Konuyla ilgili Osmanlı dünyasındaki yaklaşımlara geçmeden önce aslında İslam inancının temelinde hadislerle sabit olduğu üzere darlık ve kıtlığın Allah'ın elinde bulunduğu ve fiyatları ayarlayanın bizzat kendisi olduğu şeklinde bir anlayışın varlığını tekrar hatırlamakta fayda vardır. İnsanlar ancak yaratanın emirleri doğrultusunda ve onun koyduğu sınırları aşmadan hareket ederlerse ekonomik anlamda refaha ererler. Bir başka ifadeyle insanlar İslami ilkelere uymak ya da uymamak arasındaki seçimleri ile kıtlık ya da bolluk ve ucuzluk ya da pahalılık ortamlarının ortaya çıkmasına neden olurlar. Burada çok kaba hatlarıyla çizilen bu anlayış Osmanlı

45 Parker, "Crisis and Catastrophe...," s. 1060. Bazıları ise yetkililerin ahlaksızlığı ve sahne sanatlarına müsaade etmeleri yüzünden Tanrı'nın insanları cezalandırdığına inanmışlardı. *Aynı yer.*
46 Parker, "Crisis and Catastrophe...," s. 1063. Konsey başkanı belki de kıtlığı en iyi şekilde özetleyen o tarihi cümlesini o zaman kurmuştu: *"Açlık kimseye hürmet etmez."*
47 Parker, Crisis and Catastrophe...," s. 1070.

iktisadi ilkelerinin ve toplum zihniyetinin merkezinde yer bulmakta zorlanmamıştı. Kuşkusuz bu anlayışın etkisiyle, Avrupa coğrafyasından verilen örneklerin neredeyse aynısı Osmanlı toplumunda da yaşanmıştır. Entelektüel ya da cahil, yöneten ya da yönetilen her zümre yaşanan doğal felaketler ve onların ardından gelen iaşe darlıkları sürecini metafizik olgulara ve ahlaki çöküntülere bağlamaktaydı. Zira imparatorluk idarecileri, entelektüelleri ve din büyüklerine göre bir yerde kıtlık ortaya çıktı ise orada ilahi ilkelerden sapma söz konusu olmalıydı.[48]

Aslında bu konuda saltanat ile ilgili yakıştırmalar ön plana çıkıyor ve biraz kutsiyet yüklenen hanedan ile sıra dışı meteorolojik olaylar, doğal afetler ya da kıtlıklar arasında çeşitli bağlar kuruluyordu.[49] 1595 yılında İstanbul'daki kıtlığın sebebini sorgulayan dönem yazarı Mustafa Selânikî, çok ilginç bir ifade kullanmakta ve "hikmet-i ilâhîdür, her tecdid-i saltanat vaki oldukda bu vilayetde kaht u kıllet çekmek adet oldu" demektedir.[50] Gerçekten de 1595 yılı sultan III. Mehmed'in saltanat yılıdır ve o yıl kıtlık yaşanmıştır. Benzer şekilde daha öncesinde 1566 yılı Sultan II. Selim'in, 1574 yılı ise Sultan III. Murad'ın cülus yılıdır.[51] Bu çalışmada tespit edildiği kadarıyla

48 Mehmet Halife tarafından yazılan ve 1623-1664 yılları arasındaki olayları anlatan *Tarih-i Gılmânî*'de şöyle bir hadis kaydediliyor: "Bir beldede zina ve kumar ya da kötülük baş gösterir ve doğruluk yok olursa Allah bunu dört şeyle temizler; yangınla, kıtlıkla, salgın hastalıklarla ve savaşla. Allah dilediği şeyi yapar, dilediği şekilde hükmeder." Mehmet Halife, *Târih-ı Gılmânî*, Hazırlayan Kâmil Su, Ankara 1986, s. 96.

49 Gökyüzündeki doğa olaylarının geleceğe dair bazı bilgileri içerdiği inancı Osmanlı toplumunda ve devlet adamlarında önemli bir yer edinmişti. Ay ve güneş tutulmaları, kuyruklu yıldızın görünmesi gibi vakalar iyi ya da kötü bir şeylerin olacağı şeklinde yorumlanırdı. Bu tür olaylardan sonra kuraklık ve kıtlık gibi olumsuz gelişmelerin yaşanacağına dair inançların yerleşmesinde astrolojik vakalardan kehanetler üretme yöntemi ile yazılan *melhamecilik* geleneğinin de etkisi olmuş olabilir. Nitekim bu eserlerden biri olan dönem yazarı Cevrî Çelebi'nin (ö. 1654) *Melhame*'sinde güneş tutulması ve kuyruklu yıldızın görünmesinin olumsuzluklara işaret ettiği belirtilmiş ve Mart ayında gökkuşağının görülmesi halinde üç yıl üst üste kıtlık yaşanacağına yönelik kehanetlerde bulunulmuştur. Remzi Demir, "Melhameler ve Bir On Yedinci Yüzyıl Osmanlı Âlim ve Edîbi Cevrî Çelebi'nin Melhame'si," *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, C. 8, Ankara 1999, s. 438. Cevrî'nin bu ilginç melhamesi için bkz. Yasemin Akkuş, "Melhame-i Cevrî (Tanıtımı, Transkripsiyonlu Metin, Konu Tasnifi, Asıl Metin," *Sözlük*), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2001.

50 Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*, s. 444.

51 Gelibolulu Mustafa Âlî'ye göre Osmanlı sultanları tahta çıktıklarında ağızlarından çıkacak ilk kelimeler oldukça önemliydi ve bu kelimeler ilerde olacak şeyler hakkında bilgiler içerebilirdi. III. Murad'ın tahta çıktığında (1574) ağzından ilk dökülen sözler "*karnım aç*" şeklinde olmuştu. Bu kelam üzerine, insanlar arasında o sıralarda *kaht u galâ* olacağına dair sözler dolaşmaya başlamış, gerçekten de o yıl görülmemiş bir kıtlık ve pahalılık yaşanmıştı. Bunun üzerine çaresiz kalan yöneticiler Yusuf

1566 yılında İstanbul, Edirne, Mısır ve Basra'da kıtlıklar görülürken,[52] 1574 yılında Kudüs, Habeş, Edirne ve Kıbrıs'ta[53] büyük iaşe krizleri yaşanmıştır. Bu noktada aynı şekilde Sultan II. Osman'ın doğduğu ve tahta geçtiği yıl ile saltanatı esnasında takımyıldızının görünmesi, Boğaz'ın donması, büyük hasar bırakan yangınların yaşanması gibi olaylar sultanın kötü kaderi olarak değerlendirilmişti.[54] Yine II. Osman'ın katline delalet olarak Osmanlı müverrihlerinin saydığı olaylar arasında kıtlıklar öne çıkmaktaydı.[55]

Her ne kadar burada birbiri ile ilişki kurulan kimi olaylar gerçekten aynı döneme rastlamış ise de bu yılların öncesinde ve sonrasında da kıtlıkların ya da doğaüstü olayların yaşandığı açıktır. Ayrıca fizik ötesi sebeplere bağlanan bu yorumların müspet ilimlerle ispatı mümkün değildir. Doğrusu bu çalışmanın konusu açısından zikredilen vakaların gerçekten saltanatla alakasının olup olmadığını tartışmak da yersizdir. Burada asıl önemli olan imparatorlukta çağdaşlarına benzer şekilde bir zihniyet olduğunun net olmasıdır.

İşte bu zihniyetin bir başka yansıması olarak yine salgınlar ve kıtlıkların yaşamı derinden etkilediği dönemlerde halk arasında idareciler aleyhine dedikodular dolaşmaktaydı. Bu kapsamda sarayda ve başka yerlerde Allah'ın emirlerine karşı gelinmesi, özellikle şarap içilmesi felaketlerin nedeni sayılır, vaizler her şeyden çok onlar aleyhine vaazlar verirdi. Böyle zamanlarda sultanlar üzerlerindeki baskıyı hissederek ister istemez içki yasağı koyarlar ve meyhanelerin kapatılmasını emrederlerdi.[56]

Osmanlı ülkesinde meydana gelen kıtlıklar her kesimden insanın olduğu gibi elbette ulemanın da yakından ilgilendiği, çözüm yolları aradığı hayati bir mesele idi. Bu anlamda iaşe krizlerinden kurtulmak gayesi ile

Peygamber zamanında yaşanan kıtlıklara ilişkin tarih kitaplarında neler yazdığını araştırmışlardı. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-ahbar*, s. 478. Hatta Hammer'e göre o yıl gerçekten kıtlık yaşandığında bu olaydan sonra halkın padişahların tesadüfen söyledikleri şeylerde bir mana olduğu yönündeki inançları sağlamlaşmıştır. Baron Joseph VonHammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 4, s. 1026.

52 İstanbul: BOA, MD 5, 323/846, Gurre-i Ramazan 973, 22 Mart 1566, Mısır: BOA, MD 5, 311/813, H. 973,M.1565-1566, Basra: BOA, MD 5, 500/1361, 15 Ramazan 973, 5 Nisan 1566, Edirne: Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar," s. 719.

53 Örnekler için bkz. Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar," s. 719.

54 Gabriel Piterberg, *Osmanlı Trajedisi Tarih-Yazımının Tarihle Oyunu*, Çev. Uygar Abacı, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 241.

55 Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 4, s. 1259.

56 Halil İnalcık, *Has-bağçede 'Ayş u Tarab*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 208.

özellikle başkentte selatin camilerinde üst düzey idarecilerin katılımıyla ulemanın öncülüğünde dualar ediliyordu. Bu dualarda coğrafi sebepler pek fazla anılmıyor beşeri ihmal ve hatalar ön plana çıkarılıyordu. Mevsimlere ve hava hareketlerine bağlı gelişen kıtlıklarda, iklimin Allah'ın iradesiyle yürüyen bir sistem olduğu düşünülerek bu yönde kullanılacak ifadeler özenle seçiliyordu. Örneğin kıtlığın etkisini sürdürdüğü 1596 yılının Ramazan ayında İstanbul'da Sultan Mehmed Camii'nde[57] devrin önde gelen ulemasının yaptığı ve büyük bir katılımın olduğu duada o sırada yaşanmakta olan kıtlık ve pahalılığın sebebi rüşvet ve faizciliğin yaygınlaşmasına bağlanmıştı.[58] Aslında böyle zamanlarda Avrupalı çağdaşları gibi imparatorluk halkı da yöneticilerden ya da kanaat önderlerinden farksız düşünmüyordu. Zira yaşanan semavi felaketlerde ahali kendisine çekidüzen vermeye çalışıyor, tövbe ederek günahlarından arınmanın yollarını arıyordu.[59]

Buraya kadar anlatılan konunun daha iyi anlaşılabilmesi için gerek idareciler gerekse sıradan halk ile ilgili başka bazı özel örnekleri zikretmek yerinde olacaktır. Bu anlamda 1585 yazında Tımışvar'da yağmur yağmaması nedeniyle yaşanan mahsul kıtlığının resmi belgelere geçirilirken Allah'ın iradesiyle meydana geldiğinin vurgulanması önemlidir. Bu durum kıtlığın insanların zihninde kaderle olan bağının ne denli kuvvetli olduğunu ve bu anlayışın sadece sıradan halk arasında değil yönetici kesim içinde de yer etmiş olduğunu göstermektedir.[60] Yine Özdemiroğlu Osman Paşa'nın şark seferi sırasında Osmanlı ordusunun Demirkapı bölgesindeki aşırı soğuklar ve kıtlıklara karşı verdiği mücadelenin tanıklarından Rahimizade İbrahim Harimi Çavuş, Şubat 1579 tarihinde toplu ölümlerin yaşandığı sırada insanların sık sık Allah'a yakardıklarını ve çektikleri acıların karşılığının mutlaka kendilerine verileceğine inandıklarını yazmıştı. Öyle ki elde edilecek mükâfatın dünyadaki her şeyden daha kıymetli olacağı ümit edilmişti. Çünkü askere ve halka göre gurbette çektikleri bu acıların karşılığı olabile-

57 Fatih Camii olmalı.
58 Ulema durumu tam olarak şöyle ifade etmişti: *Ale'l-husûs bâb-ı rüşvetde ve ribâhorlukda olan kesret ü izdiham ki mûcib ü müstelzim-i kaht u galadır.*" Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*, s. 600.
59 Gülşeni tarikatı şeyhi Muhyî-i Gülşenî'ye göre, H.940 (M.1533-1534) yılında İstanbul'da şiddetli rüzgârlar estiğinde İstanbul halkı bunu kıyametin mukadimesi olarak düşünmüş ve korkudan tövbe ile meşgul olmuşlardı. Muhyî-i Gülşenî, *Menâkib-i İbrahim-i Gülşenî*, s. 475.
60 BOA, MD 58, 165/441, 9 Şaban 993, 6 Ağustos 1585.

cek dünyevi bir kazanç olamazdı.[61] Yine Osman Paşa'nın şark seferlerine iştirak eden tezkirecilerden Asafi Dal Mehmed Çelebi de kıtlıkların sebebinin Allah'a şükredilmemesi olduğunu belirtirken, şâkir ve kanaatkâr olan kimselerin asla açlık ve kıtlık çekmeyeceklerini ifade etmekten geri durmuyordu. Tezkireci, Şirvan yakınlarında yaşadıkları darlığın sebebini de yine kendilerinde var olan sabırsızlık duygusuna bağlamıştı.[62]Yazar insanların ancak doğru yolu bulması halinde buhranlardan kurtulabileceğine inancını bu şekilde dile getirmişti.

Dönem yazarlarından olan ve aynı zamanda Sivas defterdarlığı ile Amasya sancakbeyliği görevlerinde bulunan Gelibolulu Mustafa Âlî de 1595 yılında Sivas ve çevresinde yaşanan salgınların hayvanları kırıp geçirdiği günlerde teftiş için çıktığı arazide yaşananları görmüş ve bunların sebebini dini ve ahlaki yozlaşmaya bağlamıştı.[63] Öncelikle tüccar ve pazarcıların narha uymayarak bire aldıklarını beşe satmaya çalıştıklarını, tacirlerin ve tımar sahiplerinin hırslarına yenik düşerek merhametten uzaklaştıklarını belirten yazar, yeniçerileri de halkın arasına karışarak ticarete atıldıkları için suçlamıştı. Ona göre insanlarda insaf ve dine bağlılık kalmadığından Allah bu şekilde erzaklarını azaltarak onları cezalandırmaktaydı.[64] Devrin büyük şairlerinden Fuzûlî (ö. 1556) de *Hadîkatu's-Sua'da* adlı eserinde Müslümanların içecek ve yiyeceklerinde meydana gelen kıtlığın yaratıcı tarafından bir imtihan olarak meydana getirildiğini düşünmekteydi.[65] Yine dönem ediplerinden biri olan Yahya Bey (ö. 1582) çağının anlayışına uygun olarak şunları yazıyordu:

Kahtlık düştü bir iklime meğer
Oldular hışm-ı hüdâya mazhar[66]

61 Sungur, "Rahîmîzâde İbrahim Harîmî Çavuş'un 'Zafername-i Sultan Murad Han' Adlı Eseri'nin Transkripsiyonu," s. 39. Rahimizade 1585'te Kastamonu'da yaşadığı aşırı soğuk ve kıtlık sürecinin ardından bunun da Allah'ın gazabı olduğunu yazmıştı. Karanfil, *Harîmî'nin Zafernâme ve Gonca'sına Göre Özdemiroğlu Osman Paşa*, s. 71.
62 Âsafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme*, s. 164.
63 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, s. 578.
64 White, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, s. 224, 225.
65 Fuzûlî, *Hadîkatu's-Sua'da*, 1562, s. 3.
66 Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, s. 51.

Şems-i Sıvâsî'nin (ö. 1597) yaşadığı dönemde Tokat'ta meydana gelen veba salgını sırasında, manevi şahsiyetlerin ve hislerin ekonomik daralma ve buhran dönemlerinde ne kadar etkin olabileceklerine dair izleri görmek mümkündür. Kendisi de bu hareketin bir üyesi olan Mehmed Nazmi Efendi'nin aktardığına göre H. 972 (M.1564-1565) yılında şehirde ortaya çıkan ve kırk gün sürerek binlerce insanın ölümüne neden olan vebadan bunalan insanlar, daha önce hiç olmadığı kadar Şems-i Sıvâsî'nin yanına gelerek ondan dua talep etmişlerdi.[67] İnsanların darlık süreçlerinde duaya daha çok sığındıklarına dair başka bir vakada H. 1039 (M.1629-1630) tarihinde Diyarbakır'da yaşanmış, kar yolları kesecek kadar yağıp iç kale kapanma noktasına geldiğinde halk toplu halde dualar ederek Allah'tan imdat dilemişlerdi.[68] Benzer şekilde döneme ait eseri ile bilinen Mehmed Halife de 1660 tarihinde İstanbul'da çıkan büyük bir yangın, arkasından meydana gelen kıtlık ve toplumu kıskaca alan etkili bir veba salgını ile ilgili olarak şunları yazmıştı:

> Bu felaketten başka sözü edilen yılda Allah'ın isteği ile Edirne'de ve dolaylarında çokluk kar yağmayıp kuru soğuklar oldu. O derece kuraklık oldu ki, Edirne dolaylarında Sofya'ya varıncaya kadar bütün Silistre eyaletinde, Üsküdar dolaylarında ve Anadolu'da bazı yerlerde ekinler yerden bir karış boyunda iken güneşten yandılar. Hatta herkes tarafından söylendiğine göre Dobruca'da bir okka suyun yedi akçeye satıldığı hakkında ilam verilmiş, sicile kayıt düşülmüştür. Hayvanların çoğu açlıktan ve susuzluktan telef oldu. Babaeski'de bir sığır boğazlamışlar, karnında iki okka kum bulmuşlar. Tanrının buyruğu ile bu garip olayların meydana gelmesi ya kıyamet alametidir ya da halkın günahının çokluğundandır.[69]

Krizlerin dini ve ahlaki değerler ile yorumlanarak hareket edilmesi hususunda en yaygın davranışlardan biri kuşkusuz yağmur dualarıdır. Ge-

67 Mehmed Nazmi Efendi, *Osmanlılarda Tasavvufi Hayat, Halvetilik Örneği, Hediyyetü'l-İhvan*, s. 304.
68 Hacı Kalfa'nın ifadesiyle "*...halk tazarru ve niyaza başladılar.*" Aycibin, *Kâtip Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin*, s. 799.
69 Mehmet Halife, *Târih-ı Gılmânî*, s. 100.

rek Osmanlı toplumunda gerekse dünyanın diğer bölgelerinde[70] insanların kuraklık dönemlerinde bir kurtuluş yolu olarak yağmur duasına çıktıkları vakidir. Örneğin 1574 yılında Edirne'de uzun süre yağış olmayınca şehrin ileri gelenleri, din adamları ve halk toplu olarak yağmur duası etmişlerdi.[71] İncelenen dönemde gerek yabancı gerekse yerel şahitler toplumun bu törenlere katılımlarına yakından tanıklık ederek önemli bilgiler paylaşmışlardır. Bunlardan biri olan ve 1574 yazında İstanbul'da kuraklık nedeniyle her tarafın çoraklaştığını ifade eden Alman Seyyah Stephan Gerlach, insanların bu devrin bitmesi için toplu olarak yağmur duasına çıktıklarına şahit olmuştu.[72] 17. yüzyılın ortasında Sakız Adası'ndan geçen Fransız Seyyah Jean Théevenot da adadaki tüm dini unsurların kuraklık esnasında yağmur duasına katıldıklarını hatta bu işi sırayla yaptıklarını yazmıştı. Seyyah önce Türklerin sonra Rumlar ve Yahudilerin kendi usullerince dua ettiklerini ifade etmişti.[73] Yine dönemin tanıklarından olan Halveti Şeyhi Receb-üs Sivâsî, Sivas'ta önemli bir dini mekân olan ve Hz.Muhammed'in sancaktarı Abdulvahabigazi'nin türbesi olduğuna inanılan mekâna da kuraklık ve kıtlık zamanlarında sıkça uğrandığını ve buralara gayrimüslimlerin dahi ilgi gösterdiğini kaydetmektedir.[74] Yazar böylece 17. yüzyılın hemen başında Anadolu'nun yaşadığı iklim ve güvenlik sorunlarından muzdarip bir halkın manevi olarak nasıl ayakta kalmaya çalıştığına dair önemli bir hususu tarihe not düşmekteydi. Şeyh, 1600'lerin hemen başında Kanuni Sultan Süleyman dönemini hasretle anarken, o yıllarda ülkenin topraklarının daha verimli, ağaçlarının bol meyveli, hayvanlarının bereketli ve tüm bunların neticesinde hayatın daha ucuz olduğunu yazıyor ve kendilerinin bunlardan mahrum kaldığını belirtiyordu. Ona göre yaşanan kötü gidişin sorumlusu halkın bizzat kendisiydi. Çünkü toplumda adalet ve asayiş kalmamış, bu-

70 Yağmur duası törenleri, Avrupa'da başka yerlerde de görülmekteydi. 1641 yılında İspanyollar bütün Katalonya'yı etkileyen ciddi bir kuraklık yaşadıklarında Madrid'de büyük bir yağmur duası yapılması için tören tertiplenmişti. Parker, "Crisis and Catastrophe...," s. 1069. Palermo'da ise 1647 kıtlığında din adamları sadece yağmur duasına çıkmamışlar, kendilerini kırbaçlayarak ya da zincirleyerek ve çıplak ayaklarla sokaklarda dolaşmak suretiyle yaşadıkları kıtlığa neden olan günahlarının affını dilemişlerdi. Koenigsberger, "The Revolt of Palermo in 1647," s. 131.

71 Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar," s. 727.

72 Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, s. 189.

73 Thévenot, *1655-1656'da Türkiye*, s. 222.

74 Şeyh Receb-üs Sıvâsî, *Hidâyet Yıldızı...*, s. 78.

nun yerine zulüm hâkim olurken insanlar arasındaki muhabbet ortadan kalkmıştı. Oysa "adalet bereketi zulüm ise darlığı beraberinde getirirdi".[75] Belki yağmur duası kadar yaygın olmasa da Türklerin Orta Asya'dan getirdiği bir töre olarak "yağmur taşı"nın kullanımının Osmanlı ülkesinde yaşatıldığını düşünmek pekâlâ mümkündür. Tılsımlı olduğuna ve sadece sihir bilen özel kimselerin kullanabildiğine inanılan bu taşın yağışsız bölgelerde toprağa bırakıldığında oraya yağmur yağacağı şeklindeki inanç, kuraklığa karşı halkın geliştirdiği başka bir çözüm yoluydu.[76]

Darlık ya da kıtlıklar esnasında insanlar arasında manevi hislerin kuvvetlenmesiyle birlikte özellikle iaşe ile alakalı konularda suç işlemeye devam eden kimseler daha yüksek sesle kınanıyorlardı. Bu anlamda örneğin ihtikâra kalkışanlar "yoldan çıkmışlar" olarak düşünülüyor ve onların ıslahı için dua ediliyordu. Nitekim devrin ahlaki durumuna dair zaman zaman açık eleştirilerden çekinmeyen ve kendisi de saraya yakın hizmetlerde bulunan Selânikî Mustafa Efendi, muhtekirleri "melâ'in-i muhtekirler" şeklinde anarak onların lanetlendiklerini hatırlatmış, Allah'ın yardımı ile pişman olup hatalarından dönerek yola gelmeleri konusunda kendileri için dua etmişti.[77] Selânikî olayı kaderci bir yaklaşımla değerlendirerek rızkın Allah'ın elinde olması nedeniyle muhtekirlerin yaptıklarının pek de tesirli olamayacağını da düşünmüştü.[78] Yine yazar H.1008 yılının Ramazan ayında (Mart-Nisan 1600) yaşanan kıtlıkta narha uyulmadığından şikâyetle "ahlâk-ı halk yaramaz oldu" diye not düşerken "ehl-i bazar istedüklerine alub satmakda kimseden pervaları olmayub ve hükkâmın yasağ ve ta'zir ü tehdidleri müfrîd olmayub nüfuzları kalmadı" diye sitemlerini eklemişti.[79]

Nihayet kıtlığa dini bir anlayış temeliyle yaklaşan toplumda konuyu istismar etmek isteyenler de eksik olmamıştır. Zira reaya 1607 yılı civarında

75 Şeyh Receb-üs Sıvâsî, *Hidâyet Yıldızı...*, s. 8.
76 Nitekim Şaban Şifai Efendi (ö. 1705) Sultan IV. Mehmed'e yazdığı *Risâle-i Şifâiyye fî Beyân-i Envâ-i Ahcâr* adlı eserde bu taşın nasıl kullanılacağını ayrıntısı ile anlatmaktaydı. Risalenin transkripsiyonu için bkz. Süheyl Ünver, Yağmur Taşı Hakkında, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 4, S. 7, İstanbul 1953, s. 77-84.
77 Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*, s. 624.
78 Selânikî burada Kur'an'dan Zâriyat suresinin 58. ayetini anmaktadır; "*İnne'llahe Huve'r-rezzâku zu'l-kuvveti'l-metîn*" dür. Mealen: Şüphesiz rızık veren sağlam ve kuvvetli olan Allah'tır. Elmalılı Hamdi Yazır, *Kur'an-ı Kerim Meali*, s. 382.
79 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 853.

savaşlar, eşkıyalık olayları ve darlıkların baskısından bunalmış bir vaziyette iken başkentte, zengin hasatlar ve vergide kat be kat indirimler vaat eden biri ortaya çıkmıştı. En az onun ortaya çıkışı ve vaatleri kadar ilginç olan çevresine sarayın dikkatini çekecek kadar kimseyi toplayabilmesiydi. Elbette sonu kendisinin hiç beklemediği gibi olmuş ve öldürülmekten kurtulamamıştı.[80] İaşe darlıklarının çeşitli zümreler tarafından çok kazanma fırsatı olarak düşünülmesine dair oldukça ilginç olan bu vakanın kaydedilmesi bu alanda sadece kaçakçı, tefeci ve muhtekirlerin at koşturmadıklarını göstermekte ve az bilinen bir noktaya işaret etmektedir.

2- Darlıklar-Kıtlıklar ve Hac

Osmanlı idaresinin İslam dünyasındaki itibarı bakımından hac ibadetinin güvenli bir şekilde yerine getirilebilmesi oldukça mühim bir meseleydi. En az onun kadar önemli olan diğer bir husus hac yolu üzerinde bulunan yerlerde ve bizzat kutsal mekânlarda yerleşen ya da hac yolculuğu esnasında oradan geçecek olan hacıların ihtiyaçlarının temini hususuydu. Mekke ve Medine başta olmak üzere kutsal mekânlara ibadet için giden ve orada konakladıktan sonra dönen Müslümanların iaşesi ile her aşamada ilgilenmek maddi olduğu kadar manevi bir sorumluluğu ifade ediyordu. Zikredilen konumu nedeniyle Haremeyn bölgesinin iaşe temini meselesi sair yerler gibi düşünülemezdi. Bu husus ile ilgili özel olarak yetkilendirilmiş olan emir-i hac adlı görevli, hacı adaylarının iaşesinden bizzat sorumluydu. Hacıların, geçeceği ve konaklayacağı yerlerdeki kaleler ve diğer müstahkem mevkilerde iaşelerinin teminini bu kimse ve maiyetindekiler sağlamalıydı. Hele bir de kıtlık söz konusu ise emir-i hac görevini daha ciddiye almalı ve hazineyi zarara uğratmadan zahire temini ve saklanmasında başarılı olmalıydı.[81]

İslamın farz sayılan ibadetlerinden olan haccın yerine getirilmesi esnasında ortaya çıkan güvenlik zafiyeti ve iaşe buhranları hacı adaylarını ve hacıları olumsuz yönde etkilemekte hatta bu sorunlar ölümlerle neticelenecek kadar ciddi boyutlara ulaşabilmekteydi. Öyle ki kuraklık, yiyecek kıtlığı ve Bedevi saldırıları gibi güç durumlarda, daha çok yolculuk esnasında hacı

80 Jorga, *Osmanlı İmparatorluğuTarihi*, C. 3, s. 352.
81 Şam'daki emir-i hac Kansav'ın buna benzer bir görevi alışı hakkında bkz. BOA, MD 51, 86/267, Şaban 991, Eylül 1583.

adaylarının önemli bir kısmı açlıktan ve susuzluktan ölüyorlardı.[82] Ayrıca asi Bedevilerin yiyecek kervanlarına saldırmaları Mekke ve Medine'de kıtlığa yol açabildiği gibi, hacı adayları da bundan nasibini alıyordu. Ancak elbette bütün Bedeviler isyancı değildi. Hac ibadeti sırasında vazgeçilmez öneme sahip olan develeri ile hizmet eden Arap kabileleri arasında bu kimseler de vardı. Dolayısıyla Bedevilerin nakliyede çok büyük önemi olan develeri, kuraklık ve salgın hastalıklar sonucu kırıma uğrayınca hac yolculuğunda bulunanlar bundan zarar görüyorlardı. Yine bu nakliyecilerin iradelerine yenilerek bölgeye gönderilen zahireyi taşıma esnasında satmaları ve paralarını kendilerinin alması durumunda da Haremeyn halkı zahire kıtlığına düşebiliyordu.[83] Bundan başka Mısır'da kurulan çeşitli vakıflardan toplanan ve bölgeye nakledilen zahirelerin ayrı ayrı gönderilmesi de sorun olmakta, bu şekilde transfer edilen buğdaya bizzat emir-i hac da dahil olmak üzere pek çok kimsenin müdahalesi sebebiyle bölge halkı ve hacı adayları mağduriyet yaşamaktaydı. Bunun yerine incelenen dönemde zahire naklinin saraydan üst rütbeli bir ağa nezaretinde tek bir elden yapılmasına karar verilmişti.[84] Aynı şekilde kıtlık dönemlerinde nakliye ücretlerinin her yerde olduğu gibi Haremeyn bölgesinde de artması doğrudan zahire fiyatlarına yansıyor,[85] bu durumda reaya hem zahire darlığına hem de yüksek fiyatlara sabretmek zorunda kalıyordu. Nihayet çeşitli sebeplerle aksayan hac iaşesini sağlamada bütün sistem ancak Osmanlı yönetiminin en uzak bölgelerdeki kaynakları bile yöreye akıtmayı sürdürmesi halinde işleyebiliyordu.[86]

Kıtlık şartları hac yolundaki lojistik faaliyetleri aksattığında hacı sayısında ciddi düşüşlere neden oluyordu. Örneğin H. 978 yılının hac mevsimi döneminde (Nisan-Mayıs 1561) Şam civarında kuraklık nedeniyle ortaya çıkan kıtlıktan dolayı beslenemeyen develer güçsüz kaldıklarından hac hizmetinde kullanılamamışlardı.[87] Özellikle hac kervanının topluca hareket

82 Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, s. 6.
83 Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-Selâtîn*, C. 2, s. 227.
84 Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-Selâtîn*, C. 2, s. 228.
85 H.980 (M.1573) yılında bölgedeki kıtlık şartları deve başına iki tam altın olan zahire taşıma ücretini dört tam ve bir çeyrek altına çıkarmış ve durum hemen zahire fiyatlarına yansımıştı. BOA, MD 21, 16/56, Ramazan 980, Ocak-Şubat 1573.
86 Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, s. 8.
87 BOA, MD 12, Hüküm No. 348, Zilhicce 978, Nisan-Mayıs 1561.

ettiği Müzeyrib mevkiinde hizmet eden Arapların develerinin yağmursuzluk nedeniyle otlayamamaları büyük bir sorun olmuştu. Bu durumda o sene sözü edilen yolu kullanarak kutsal topraklara gelen insanların sayısı oldukça azalmıştı. Bunun üzerine hac konusunda oldukça hassas olan görevliler hemen harekete geçmişler ve Şam emiri ile Şam kafilesinin kadısı Gazze'deki Beni Atiye kabilesinden birçok Arabı bölgeye göç ettirerek hac hizmetinde kullanmışlardı.[88]

Görüldüğü üzere devlet Haremeyn bölgesindeki insanların, hac konusunda hizmet eden kesimlerin ve hiç şüphesiz çok çeşitli yerlerden gelen hacı adaylarının iaşe konusunda rahat etmesi ve darlığa düşmemesi için tedbiri kesinlikle elden bırakmıyordu. Hacı adaylarının ve bölgedeki hizmetkârların zahire sıkıntısına düşmeleri söz konusu olursa miri kaynaklar da seferber ediliyor ancak resmi desteğin ardından devletin zarar görmemesi gerekiyordu. Dolayısıyla bu kadar önemli bir mevkideki insanlar darlığa düştüklerinde dahi kendilerine yapılan yardımlar şartlara göre ücret karşılığında olabiliyordu.[89] Ayrıca bölgeye zahire nakledilmesiyle her iş bitmiş olmuyordu. Dağıtılacak zahirenin gerçekten onu hak eden fukaranın eline geçmesi hasarsız nakliyesi kadar önemliydi. Nitekim bölge her ne kadar kutsal toprakların manevi ağırlığını taşıyor olsa da niyetleri bozuk tacirler her zaman siperde beklemekteydiler ve dağıtılacak zahireyi alarak başka zaman ve yerlerde pazarlamanın hesabını yapmaktaydılar.[90] Tabi bölgede muhtekirlerden korunmak alınacak en önemli tedbirler arasındaydı.[91] Bu konuda son olarak kimlere ne kadar zahire verildiğinin defterlere kaydedilerek bir nüshasının divana gönderilmesi uygulamasına titizlikle riayet edilmesi gerekiyordu.

3- Edebi Metinlerde Darlık ve Kıtlıklar

İnsanoğlunun tarih boyunca temel gayelerinden biri kendi iaşesini sağlayabilmek olmuştur. Bu kapsamda onun doğayla ve kendi cinsi başta ol-

88 BOA, MD 12, Hüküm No. 361, Zilhicce 978, Nisan-Mayıs 1561.
89 1566 yılında bölgede yaşanan kıtlık esnasında devlet hacı adaylarının peksimet ihtiyacının karşılanması için piyasaya sürdüğü buğdayı ücretsiz değil cari fiyatlar üzerinden dağıtmıştı. BOA, MD 5, 340/895, 13 Ramazan 973, 3 Nisan 1566.
90 Yerel idareciler 1573 yılındaki kıtlıkta bu tehlikeye karşı ardı ardına uyarılmışlardı. BOA, MD 21, 14/53, 9 Ramazan 980, 13 Ocak 1573, BOA MD 21, 15/54, 11 Ramazan 980, 15 Ocak 1573.
91 BOA, MD 21, 15/55, Ramazan 980, Ocak 1573.

mak üzere diğer canlılar ile olan ilişkisi, ortaklığı ya da mücadelesi pek çok halk geleneğine ve mitlere konu olmuştur. Bu konuda sıklıkla iaşe krizlerine düşen milletlerin kültüründe kıtlıkların daha önemli bir yer işgal ettiği görülmektedir.[92] Benzerleri gibi Osmanlı kültüründe de kıtlıklar ve pahalılıklar folklorun önemli bir parçası olmuştur. Özellikle divan edebiyatında konuya daha çok temas edilmiş, para ayarında yapılan değişiklikler ve hayat pahalılığı başta olmak üzere iktisadi hayatın zorlukları ediplerin dilinden aktarılmıştır.[93] Yine bu kapsamda değerlendirilebilecek olan mevsimsel sıkıntılar Osmanlı edebiyat dünyasında özel bir tür olarak eserlere konu olmuştur. Edipler "Şitâiye" adı verilen manzum çalışmalarında ustalıkla seçtikleri söz sanatları ile kış aylarının zorluklarını anlatırken, "Temmûziye" adıyla yazdıkları şiirlerinde ise yaz aylarının sıcaklığı ile onun doğa ve insanlar üzerindeki etkisini anlatmışlardır. *"Berfiyye"* olarak da anılan şitaiye türünde daha çok olumsuz bir hava hâkimdir.[94] Temmûziye türü de yaz mevsimin özelliklerini işlemesi ile zamanı, bu mevsimdeki tabiat izlenimlerini tasvir etmesiyle doğayı ve onların insan üzerindeki olumsuz etkisini anlatmasıyla da yine insanı ele almaktaydı.[95] Genellikle hayal dünyasından izler taşımış olmalarına rağmen gerçek hayattan da kesitler sunan Şitâiye ve Temmûziyelerin işledikleri ana tema, olağandışı sıcaklık değerlerinin hayatın en önemli ögesi haline nasıl geldiği ve bu süre geçinceye kadar işlerin nasıl aksadığının anlatımı olmuştur.

Özellikle başkentin sıklıkla iaşe krizleriyle karşılaştığı ve Osmanlı edebiyat dünyasına yön verenlerin önemli bir kısmının bu şehirde yaşadığı dikkate alındığında edebi metinlerde iaşe krizlerinin mutlaka yer almış olması gerektiği ortadadır. Örneğin dönemin önemli isimlerinden Azmizade Hâletî (ö. 1631) Şitaiyyesinde kış soğuğunun ağırlığını şöyle ifade ediyordu:[96]

92 Mesela tarihi boyunca büyük kıtlıklarla mücadele eden İrlanda halkının sözlü geleneğinde kıtlık hikâyelerinin önemli bir yeri vardır. Dirks, "Social Responses During Severe Food Shortages and Famine," s. 26.

93 Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 18.

94 Metin Akkuş, "Şeyh Galib'in Anlam Dünyası Hüsnüaşk'ta Edebi Türler ve Tarzlar," *Turkish Studies*, C. 4/7, 2009, s .111.

95 Meheddin İspir, "Fehim-i Kadîm Divanı'ndaki Temmûziye Üzerine Bir İnceleme," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2/6 Kış 2009, s. 339.

96 Bayram Ali Kaya, "Azmi-zâde Hâletî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Dîvânının Tenkidli Metni," Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edirne 1996, s. 178.

Virmez oldı unsur-ı nari bu demde hükmini
Anı hâkister kılup güya savurmuşdur zamanı

16. yüzyılın önemli ediplerinden müderris Cinânî (ö. 1595) de şiirlerinde sık sık iklime, özellikle de kış soğuklarına dikkat çekmiş ve bu dönemlerde halkın davranışlarının nasıl şekillendiğine dair ilginç tespitlerde bulunmuştur. Bir kasidesinde kışın tesirini vurgularken, insanların soğuğun şiddetinden kaçmak için cehennem ateşine dahi razı olacağını şu şekilde ifade etmiştir:[97]

Şiddet-i dey yine ol denlü hücûm eyledi kim
Hoş gelür halka cehennem nitekim bâg-ı cinân

İncelenen dönemi kapsamasa da klasik dönemde meydana gelen arpa kıtlıklarına dair iki divan şairinin yazdığı kasideler de bu alanda yazılmış eserlere örnek verilebilir. Nitekim Necatî (ö: 1509) ile Hayretî (ö: 1534-35) eserlerinde bir ara yaşamış oldukları arpa kıtlığının kendileri ve toplum üzerindeki ağırlığını ifade etmeye çalışmışlardır. Necatî, *Kasîde-i Arpa* başlıklı şiirinde kıtlık yüzünden yaşadığı kişisel sıkıntıların yanı sıra o esnada değişen arz talep dengesi yüzünden arpanın çok fazla değer kazanmasını ve bunun neticesinde halkın büyük bir geçim sıkıntısına düşmesini şöyle dillendirmiştir:[98]

Kanı ol yâr-i mihribân arpa
Sayruya sıhhat ata can arpa[99]

Kalmadı faka takıcak buğday
İlde olalıdan giren arpa[100]

97 Osman Ünlü, "Cinânî'nin Bedâyiü'l-Âsâr'ı'-İnceleme ve Metin," Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2008, s. 19.
98 Ülkü Çetinkaya, "Divan Şiirinde Sosyal Hayattan Yansımalar: Necatî ve Hayretî'nin Arpa Kıtlığını Anlatan İki Manzumesi," *Türkbilig*, 2009/17, s. 49, 50.
99 "O şefkatli, sevgi dolu, sevgiliye benzeyen, hastaya sağlık, ata can olan arpa nerede?"
100 "Şehirde arpa çok pahalandığından beri kapana takacak buğday kalmadı."

Kalmadı at u don u hem harçluk
Eyledi halka çak ziyan arpa[101]

Şair ayrıca arpasız kalan atların açlıktan güçsüz düştüğü için taşınması gereken yüklerin yolda kaldığını ve üst düzey kişilerin bile gidecekleri yere yürüyerek gittiklerini şu şekilde ustaca işlemiştir:[102]

Yükleri yolda kodı atsuzluk
Begleri eyledi yayan arpa

Hayretî ise konuyu daha çok bireysel bir sorun olarak işlemiş, arpa kıtlığının yarattığı geçim sıkıntısının ve çaresizliğin kendi psikolojisi üzerindeki etkileri ile atının açlıktan zayıf düşüp güçsüzleşmesini şu şekilde tasvir etmiştir:[103]

Döndürdi kâha kaddümi bâr-ı belâya cev
Varumı hâsılı yile virdi hevâ-yı cev[104]

Altumda râya döndi vücûdı olalıdan
Ben mübtelâ-yı cevr atum mübtelâ-yı cev[105]

Böylece sadece bu iki örnekte anılanlar dahi resmi kayıtlara geçen iaşe darlıklarının gerçekte ne denli zorluklara sebebiyet verdiğinin açık bir göstergesidir. Aynı şekilde sadece arpa arzında yaşanan sıkıntının dahi genel kıtlık gibi şiddetli etki yaratabileceği bu ifadelerden öğrenilebilmektedir.

101 "At, giyecek ve harçlık kalmadı. Arpa kıtlığı halkı tamamen kayba uğrattı."
102 Çetinkaya, "Divan Şiirinde Sosyal Hayattan Yansımalar...," s. 50, 51.
103 Çetinkaya, "Divan Şiirinde Sosyal Hayattan Yansımalar...," s. 52.
104 "Arpa derdinin yükü boynumu (vücudumu) saman çöpüne çevirdi. Kısacası arpa arzusu tüm varlığımı mahvetti."
105 "Ben derde atım arpaya mübtela olalı atımın vücudu, altımda Ra harfine benzedi. (İki büklüm oldu)."

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı iktisadi daralma ve iaşe sıkıntıları gerek yöneticilere gerekse reayaya oldukça zor bir süreç yaşatmıştır. Aslında bu dönem sadece Osmanlı coğrafyasında değil Akdeniz havzasının genelinde ve hatta Avrasya'da benzer biçimde yaşanmıştır. Devletlerin yaşadığı aşırı enflasyon süreçleri, paranın değerinde ve insanların alım gücünde yaşanan düşüşler ve üretimin azalması gibi temel makro ekonomik göstergeler dönemin dünyasında tüm ülkeleri sıkıntıya sokmuştur. Yine aynı süreçte görülen ve önce nüfus artışı ardından azalması şeklinde seyreden demografik değişimler iaşe darlıklarının oluşmasına zemin hazırladığı gibi bu süreçlerin baskısını daha da ağırlaştırmıştır.

Farklı iklimleri ve arazi şartlarını bünyesinde barındırmasına rağmen hiçbir Osmanlı toprağının iaşe sıkıntılarından uzak kalmadığı anlaşılmaktadır. İmparatorlukta yaşanan iaşe darlıklarının sebepleri arasında ağırlıklı olarak kuraklık kaynaklı sıkıntılar yer almıştır. Ancak yağış yetersizlikleri kadar aşırı yağışlar da krizlere sebep olmuş görünmektedir. Özellikle aşırı soğuk ve yağışlı geçen kışların, başta Anadolu olmak üzere ülke genelinde kırsal hayatı ve bu alandaki iktisadi faaliyetleri donma noktasına getirdiği söylenebilir. Zaman zaman büyük sürüler halinde ortaya çıkan çekirgeler ise yaşanan sıkıntılar üzerine tuz biber ekmiştir. Bunlara ek olarak, temelde toprağa bağlı köylü üreticiler ile ayakta duran Osmanlı ekonomisinin can damarı olan arazilerin çeşitli bölgelerde tarıma müsait olmaması ya da bu arazilerden elde edilen artı ürünün çoğu zaman yetersiz kalması bu bölgeleri kronik kıtlıklarla yaşamak zorunda bırakmıştır.

Tüm bu doğal sebeplerin ötesinde insanların kendi iradeleri ile sebep olduğu iaşe darlıkları da Osmanlı reayasına büyük problemler yaşatmıştır. Doğal sebepler arasında kuraklığın yaptığı yıkıcı etkinin benzerini beşeri sebepler içinde savaşlar ve eşkıya baskınlarının yaptığı iddia edilebilir. Savaşlar daha çok asker üzerinde etkili olurken isyanlar köylü reaya üzerinde ağır bir yıkıma neden olmuştur. Bizzat devlet organizasyonunun temsilcileri olan kesimler de reayanın elindeki artı ürüne, daha hasat za-

manı gelmeden sahip çıkarak ve olmadık vergiler icat ederek onları sömürmeye çalışmışlardır. Bunun yanı sıra ehl-i örfünden mültezimine, kaçakçısından karaborsacısına kadar elinde sermaye ve nüfuz bulunduran diğer zümrelerin de aynı hedef için hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Onların piyasaya haksız müdahaleleri iaşe darlıklarının köylü üretici üzerinde daha ağır bir etki bırakmasına neden olmuştur. Tebaanın gerek doğal gerekse beşeri kaynaklardan gelen bu baskılar sonrasında daha fazla toprağına bağlı kalamayarak onu terk etmesi sorunları daha da derinleştirmiştir. Bu esnada boşalan topraklar kimi yerlerde üretimde azalmalara işaret ederken kimi yerlerde büyük çiftliklerin oluşumunun habercisi olmuştur. Nihayetinde her iki durum da sıradan reayanın aleyhine gelişmekten ve onun asgari iaşesini dahi temininde zorlanmasına sebep olmaktan öteye gitmemiştir. Hem köylünün hem şehirli tebaanın bu olumsuz gelişmelerden üzerine düşeni fazlasıyla aldığı söylenebilir. Osmanlı idaresinin ise genel olarak toplumun refahı ve yeterlilik üzerine inşa ettiği iktisadi düzeninde halkın iaşe darlıklarına düşmemesi için ekonomiye mümkün olduğunca müdahil olmaya gayret ettiği görülmektedir. Bu müdahale her sahada üretici olarak rol almak yönünde değil üretim ve tüketim zincirinin tüm halkalarında kontrolü elde tutmak şeklinde organize edilmiştir. Bu anlamda "iaşe tedarik zinciri" ya da "iaşe tedarik dengesi" şeklinde ifade edilebilecek bir düzen içinde "yeterince üretim" ve "ihtiyaç kadar tüketim" ilkesi toplumda hâkim kılınmaya çalışılmıştır. Başta saray ve ordu olmak üzere hiçbir kesimin arz sıkıntısı yaşamaması için ülkenin pek çok yerinde miri ambarlar kurulması suretiyle kalıcı önlemler alındığı görülmektedir. Ayrıca mümkün olan en yakın yerden zahire temini sistemi geliştirilerek uzun menzilli nakliyenin güvenlik ve fiyat artışları gibi menfi etkileri asgariye indirilmeye çalışılmıştır. Yine kıtlık süreçlerinde zor olsa da tek elden fiyat kontrolü ilkesi ile aşırı pahalanma ya da ucuzlama reaksiyonlarına karşı devletin kendi müdahaleci rolünden taviz vermediği gözlemlenmektedir. Ancak söz konusu politikanın her zaman aynı seviyede devam etmediği anlaşılmaktadır. Zira iaşe krizleri sürecinde hukuki alanda görülen esneklik ve değişimlerin, adeta "kıtlık hukuku" denilebilecek bir geçici sürecin hayata geçirilmesine zemin hazırladığını söylemek mümkündür. Bu kapsamda vergi affı ya da indirim-

leri yaşanırken kimi bölgelerde hukuki kuralların reaya lehine geçici olarak yok sayılmak suretiyle dolaylı bir destek sağlandığı olmuştur. Devlet köylülerin erzak ve tohum yardımı şeklinde ortaya çıkan taleplerine ise elinden geldiğince ücretsiz karşılık verirken, kendi hazinesini de düşünerek onlara sunduğu yardımları kimi zaman ücretlendirmek mecburiyetinde kalmıştır.

İmparatorluk sınırlarında birbirinden farklı coğrafi ve iklim şartlarına sahip olan bölgelerde meydana gelen kıtlıklar ve bunlara karşı alınan önlemler arasında pek fark olmadığı ve devletin darlık ekonomisi ile kıtlıklarla mücadelede geliştirdiği nevi şahsına münhasır yöntemleri tüm bölgelere ayırt etmeksizin uygulamaya çalıştığı izlenmektedir. Belki bir istisna olarak başkente ve Haremeyn bölgesine bir nebze fazla önem verilerek bu iki bölgenin darlık ve kıtlıklarına karşı nispeten hızlı hareket edilmiş ve daha etraflı önlemler alınmıştır. Bu anlamda başkent için daha çok Karadeniz kıyıları ve Akdeniz havzası, Haremeyn için ise Mısır bölgesi sürekli zahire göndermeye hazır vaziyette tutulmuştur.

Osmanlı halkının, doğrudan etkilendiği bu süreçlerde boş durmadığı ve kendisini rahatsız eden gruplara karşı son koz olarak toprağını terk etmek suretiyle yanıt verdiği görülmektedir. Büyük oranda yeni ve daha güvenli topraklar bulup tarımsal faaliyetlerine devam etme iradesi gösteren kesimlere, kayıt altına alınmaları şartıyla devletin de ses çıkarmadığı söylenebilir. Ancak bu yer değiştirmelere yerel idarecilerden ya da çoktan beridir oralarda meskûn olan kesimlerden itiraz geldiğinde bu göçerlerin kendi topraklarına geri dönmelerinin istendiği anlaşılmaktadır. Yine köylü üreticinin iaşe krizlerine karşı koyabilmek ve buğdaya olan bağımlılığını azaltabilmek adına 16. yüzyılın başlarına oranla sonraki dönemlerde çok daha çeşitli tarımsal ürünlerle üretimi sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Sıradan halkın iaşe krizleri karşısında iyice güçten düştüğü durumlarda ise vakıfların ve onlara bağlı diğer kurumların –tabi kendileri de aynı süreçte ayakta kalabildilerse– devreye girerek destek olmaya çalıştıkları görülmektedir.

Tüm bu destek ve çabalar neticesinde yine de önlenemeyen darlık ve kıtlık vakalarının Avrupa'daki gibi yıkıcı sosyopolitik sonuçlar doğurmadığı söylenebilir. Zira bazı aksaklıklarına rağmen işleyen bir zahire tedarik zincirinin olması, ülkenin büyük arazi yapısı nedeniyle farklı iklimlerin ve

coğrafi şartların görülmesi ve nihayet her zaman bir yerlerde zahire bulunmasının bunda etkili olduğu iddia edilebilir. Yine devletin piyasaya biteviye müdahale eden konumu sebebiyle kaçakçı, karaborsacı, tefeci ve eşkıya gibi kıtlık devri haşerelerine karşı sürekli, ciddi ve etkili mücadelesi de yıkıcı sosyal çalkantıların önüne geçen unsurlardan biri olmuştur. Bundan başka reayanın her zaman işleyebileceği boş topraklara erişebilmesi, tarım içi ya da dışı alanlarda çalışacak yerler bulması ve imaret, tekke, zaviye gibi hizmet içerikli kurumlara sığınma fırsatının olması krizlere direnme gücünü artırmıştır. Ancak iaşe krizlerinin bireylerin tek tek hayatları düşünüldüğünde büyük sarsıntıları beraberinde getirdiği görülmektedir. Bu dönemlerde ailelerin parçalanması ile sahipsiz kalan kadın ve çocukların sayısında yaşanan artış gibi olumsuz değişimler resmi arşiv belgelerine oldukça az yansıyan ancak gerçek bir travmanın habercisi olan gelişmeler olmuştur.

Kaynakça

A: Arşiv Kaynaklari

1-Başbakanlık Osmanlı Arşivi

a- Defterler:

Divan-ı Hümayun Sicilleri-Atik Şikayet Defteri (A.DVN.ŞKT.d.0001), Defter No: 1

Düvel-i Ecnebiye Defteri, A.DVN. DVE. D014/2

Kâmil Kepeci Tasnifi (KK) Dosya No: 63, 67, 70, 71, 77,

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD): 233, 1792, 2773, 3260, 3457, 5489, 6415, 7336, 7534.

Mühimme Defterleri(MD): 4, 5, 7, 9, 10, 14, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 35, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 81, 82, 83,86, 95

Mühimme Defterleri Zeyli: (MDZ): 2, 4, 5, 6, 7, 8,

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri: TS.MA.d, Gömlek No:9655.

b- Perakende Evraklar (Dosya No/Gömlek no):

Cevdet Maliye: C-ML 204/8439, 642/26346 .

İbnülemin Dahiliye: İE.DH 1/ 44, 7/636, 5/455,5/450, 7/713,7/679,7/ 625,5/489.

İbnülemin Evkaf: İE.EV, 34/3886.

İbnülemin Maliye: İE-ML 22/2051,19/1830,3/193.

İbnülemin Sıhhiye: İE-SH 2/134, 1/65

2- Şeriyye Sicilleri (Tez Olarak Yapılmış Siciller Hariç Olmak Üzere)

Ankara Şeriyye Sicilleri 1, 2, 10, 11,16, 17, 25

Bursa Şeriyye Sicilleri: A-105, A-153, A-180, B-13, B-14, B-15

Edirne Şeriyye Sicilleri 15

Manisa Şeriyye Sicilleri 26

Kayseri Şeriyye Sicilleri 11, 13, 25, 27, 31, 38, 51,54

Üsküdar Şeriyye Sicilleri 26, 84.

3- Yayınlanmış Ana Kaynaklar

3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560) Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi I, Ankara 1993.

5 Numaralı Mühimme Defteri(973/1565-1566)Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi II, Ankara 1994.

6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565) Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi III, Ankara 1994.

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/ 1567-1569) Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi V, Ankara 1998.

12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572) Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi IV, Ankara 1996.

82 Numaralı Mühimme Defteri (1026-1027/1617-1618), *Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi II, Ankara 1994.

83 numaralı Mühimme Defteri (1036-1037/ 1626-1628) Özet-Transkripsiyon-İndeks ve Tıpkıbasım, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi VII, Ankara 2001.

ABBOTG. F., *Underthe Turk In Constantinople A Record of Sir Jonh Finch's Embassy 1674-1681*, Londra 1920.

A Collection of Curious Travels and Voyage Containing Dr. Leonhart Rauwolf's Journey, Translated from the Original High Dutch By Nicholas Staphorst, By the Rev. John Ray, C. II, Londra 1738.

ABDURRAHMAN ABDİ PAŞA VEKÂYİ'-NÂMESİ [OSMANLI TARİHİ (1648-1682)], Haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, *9/I. Kitap I. Ahmed Devri Kanunnâmeleri*, *9/II. Kitap II. Osman Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul 1996.

ANDREASYAN, D., *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, İstanbul 1964.

ANHEGGER, Robert - Halil İnalcık, *Kânunnâme-i Sultâni Ber Mûceb-i Örf-i Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kânunnâmeler*, TTK, Ankara 2000.

ÂŞIK MEHMED, *Menâzırü'l-Avâlim*, C.1-3, Haz. Mahmut AK, TTK, Ankara 2007.

AŞIKPAŞAZÂDE, *Tevâr'ih-i Âli Osman*, Haz. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2007.

BAUDIER, Michel, *The History of the Imperial Estate of the Grand Seigneurs: Their Habitations, Lives, Titles, Qualities, Exercises, Workes, Revenewes, Habit, Discent, Ceremonies, Magnificence, Judgments, Officers, Favourites, Religion, Power, Government and Tyranny*, Translated out of French by E.G.S.A., Londra 1635.

BENT, James Theodore (Editör ve Önsöz yazarı olarak), *Early Voyages and Travels in The Levant, I-The Diary Of Master Thomas Dallam, 1599-1600. II-Extracts From The Diaries Of Dr. John Covel, 1670-1679 With Some Account Of The Levant Company Of Turkey Merchants*, Londra 1893.

ÇATALCALI ALİ EFENDİ, *Fetevâ-yi Ali Efendi*, yazma esere http://catalog.hathitrust.org/Record/006813995 adresinden ulaşılmıştır.

ÇUHADAR, İbrahim Hakkı, *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-Tevârîhi*, C. 1-2, TTK, Ankara 2003.

DEFTERDAR SARI MEHMET PAŞA, *Devlet Adamlarına Öğütler "Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Umerâ,"* Sadeleştiren: Hüseyin Ragıp Uğural, İstanbul 1987.

EVLİYÂ ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Robert Dankoff - Seyit Ali Kahraman -Yücel Dağlı, C. 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

-----, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, C. 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

-----, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, C. 3, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

-----, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, C. 4, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

-----, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, C. 5, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

FERİDUN AHMED BEY, *Münşeatü's-Selatin*,C. 2, Takvîmhâne-i Âmire, Dersaadet 1849.

FUZÛLÎ, *Hadîkatu's-Sua'da*, 1562.

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ, *Künhü'l-Ahbâr*, C. 1, Tıpkıbasım, TTK, Ankara 2009.

GERLACH, Stephan, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, Editör: Kemal Beydilli, Çev. Turkis Noyan, C.1-2, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

HÂKÎ MEHMED EFENDİ, *Menâkıb-ı Derviş Hâkî*, 1628. (www.pudl.princeton.edu) adresinden erişilmiştir (15.10.2012).

HASAN BEY-ZÂDE AHMED PAŞA, *HasanBey-zâde Tarihi Metin ve İndeks (1003-1004/1595-1635)*,C-1-3, Haz. Şevki Nezihi Aykut, TTK, Ankara 2004.

HASSELQUIST, Frederick, *Voyages and Travels, In the Levant In the Years 1749, 50, 51, 52*, Londra 1766.

HEZARFEN HÜSEYİN EFENDİ, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânin-i Âl-i Osmân*, Haz. Sevim İlgürel, TTK, Ankara 1998.

KÂTİP ÇELEBİ, *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar (Düstûru'l-Amel Li-Islâh-ı Halel)*, Haz. Ali Can, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

-----, *Cihannumâ*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, İstanbul 2010.

-----, *Kitâb-ı Cihannumâ li-Kâtip Çelebi*, C.1 Tıpkıbasım, TTk, Ankara 2009.

-----, *Takvîmü't-Tevârîh*, TTK Basımevi, Ankara 2009.

Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri, Yay. Haz. Halil Sahillioğlu, Takdim: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 2004.

Koçi Bey Risaleleri, Yay. Haz. Seda Çakmakcıoğlu, İstanbul 2008.

LÜTFİ PAŞA, *Asafnâme*, İstanbul 1326.

MEHMED BİN MEHMED, *Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr*, Takvimhane Matbaası, İstanbul 1276.

MEHMET HALİFE, *Târih-ı Gılmânî*, Hazırlayan Kâmil Su, Ankara 1986.

MEHMED NAZMİ EFENDİ, *Osmanlılarda Tasavvufi Hayat, Halvetilik Örneği, Hediyyetü'l-İhvan*, Haz. Osman Türer, İnsan Yayınları, İstanbul 2005.

MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netâyicü'l-Vukuat, Kurumlarıyla Osmanlı Tarihi*, C.1-4, Hazırlayan: Yılmaz Kurt, Ankara 2008.

MUSTAFA ZÜHTÜ, *Ravzatü'l-Guzzâ*. http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015079130509 adresinden erişilmiştir. (08.09.2011).

Mühimme Defteri 90, Redaksiyon ve Sadeleştirme: Mertol Tulum, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

NAİMA MUSTAFA EFENDİ, *Tarih-i Naima*, C.1-4, Haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Osmanlı'da Bir Köle Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588, Çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

PAUL OF ALEPPO, *The Travels of Macaris*, C. 1, Translated by F. C. Belfour, A. M. Oxon, M. R. A. S. , Londra 1836.

PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ, *Peçevi Tarihi*, C. 1-2, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

PHILIPPE DU FRESNE-CANAYE, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.

REINHOLD LUBENAU SEYAHATNAMESİ, OSMANLI ÜLKESİNDE, 1587-1589, C. 1-2, Çev. Türkis Noyan, İstanbul 2012.

RUSSELL, Alex, *The Natural History of Aleppo: containing a description of the City and the Principal Natural Productions in its Neighbourhood; Together With an Account of the Climate, Inhabitants and Diseases; Particularly of the Plague, With the Methods Used by the Europeans for Their Preservation*, Londra 1756.

SEIDEL, Friedrich, *Sultanın Zindanında*, Çev. Türkis Noyan, İstanbul 2010.

SELÂNİKİ MUSTAFA EFENDİ, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, C. 1-2, Haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999.

SIDKÎ PAŞA, *Gazavât-ı Sultan Murâd-ı Râbî' (IV. Murad'ın Revan Seferi)*, Haz. Mehmet Arslan, İstanbul 2006.

SOLAK-ZÂDE MEHMED HEMDEMÎ ÇELEBİ, *Solak-zâde Tarihi*, Haz. Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

ŞEYH RECEB-ÜS SIVÂSÎ, *Hidâyet Yıldızı, Sems-ed-dîn-i Sıvâsî Hazretlerinin Menkıbeleri*, Yay. Haz. M. Fatih Güneren, İstanbul 2000.

ŞEYHÜLİSLAM FEYZULLAH EFENDİ, *Fetâvâ-yı Feyziye*, Haz. Süleyman Kaya, İstanbul 2009.

THÉVENOT, Jean, *1655-1656'da Türkiye*, 1001 Temel Eser, İstanbul 1978.

TOPÇULAR KÂTİBİ ABDÜLKADİR EFENDİ, *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, I-II, Yay. Haz. Ziya Yılmazer, TTK, Ankara 2003.

ÜNAL, Mehmet Ali, *Mühimme Defteri 44*, Akademi Kitabevi, İzmir 1995.

WEBBE, Edward, *ChiefMaster Gunner, His Trauailes1590*, Ed. Edward Arber, Londra, 1895.

YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Kitab-ı Müstetab, Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Müminin, Hırzü'l-Mülük*, TTK, Ankara 1988.

B- Başvuru Eserleri

AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1996.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 1-3, MEB Yayınları, İstanbul 1983.

SERTOĞLU, Mithat, *Osmanlı Tarihi Lügati*, İstanbul 1986.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, 1-2, Dersaadet, 1318.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu Fermânlar, I. Fasikül No E. I-12476, Haz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İbrahim Kemal Baybura, Ülkü Altındağ, TTK, Ankara 1985.

ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011.

Yazarı Belirtilmemiş, "Bursa," *Yurt Ansiklopedisi*, C. 3, Genel Yayın Yönetmeni Taha Parla, İstanbul 1982, s.1611-1801.

Yazarı Belirtilmemiş, "Edirne," *Yurt Ansiklopedisi*, C. 4, Genel Yayın Yönetmeni Taha Parla, İstanbul 1992, s. 2349-2472.

Yazarı Belirtilmemiş, "Kayseri," *Yurt Ansiklopedisi*, C. 7, Anadolu Yayıncılık, Genel Yayın Yönetmeni Taha Parla, İstanbul 1982-1983, 4655-4792.

Yazarı Belirtilmemiş, "Kocaeli," *Yurt Ansiklopedisi*, C.7, Anadolu Yayıncılık, Genel Yayın Yönetmeni Taha Parla, İstanbul 1982-1983, s. 4978-5096.

YILMAZ, Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkubbe Yayını, İstanbul 2010.

C- Araştırma-İnceleme Eserleri

ABDURRAHMAN ŞEREF, "Öztemiroğlu Osman Paşa," *TOEM*, Beşinci Sene, Cüz. 25, 1Nisan 1330, s. 1-12.

ABU-HUSAYN, Abdul-Rahim, "Problems in the Ottoman Administration in Syria during the 16th and 17th Centuries: The Case of the Sanjak of Sidon-Beirut," *International Journal of Middle East Studies*, C. 24, No. 4 (Kasım 1992), s. 665-675.

ACUN, Fatma, "Ottoman administrative priorities: Two case studies of Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar) and Giresun, "*Archivum Ottomanicum*," 17, (1999), s. 213-231.

AÇIKEL, Ali-Abdurrahman Sağırlı, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler*, C.1, Tokat 2005.

AFYONCU, Erhan, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

AĞIR, Seven M., From Welfare To Wealth: Ottoman And Castilian Grain Trade Policies In A Time Of Change, Unpublished Doctoral Thesis, Princeton University, 2009.

AHMED REFİK, *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1495- 1591)*,Enderun Kitabevi, İstanbul 1998.

AKDAĞ, Mustafa, "Celali Fetreti," *DTCFD*, XVI/1-2, Ankara 1958, s.53-107.

-----, Mustafa, "Celali İsyanlarının Başlaması," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.4, S.1, Kasım-Aralık, Ankara 1945, s. 23-37.

-----, Mustafa, "Celali İsyanlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606," I, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2, Ankara 1964, s. 1-49.

-----, Mustafa, "Genel Çizgileriyle XVII. yüzyıl Türkiye Tarihi," *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*,1966, C.IV, S.6-7, 201-247.

-----, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti," *Belleten*, C. 13, S.51, Temmuz 1949, TTK, Ankara 1949, s. 497-568.

-----, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti" II, *Belleten*, C.14, S. 55, Temmuz 1949, TTK, Ankara 1950, s. 319-411.

-----, Mustafa, "Tımar Rejiminin Bozuluşu," *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 4, Ankara 1945, s. 419-431.

-----, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C. 2, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 8/I.Kitap III. Murad Devri Kanunnâmeleri 8/II. Kitap III. Mehmed Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul 1994.

-----, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 9/I. Kitap I. Ahmed Devri Kanunnâmeleri, 9/II. Kitap II. Osman Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul 1996.

AKKUŞ, Metin, "Şeyh Galib'in Anlam Dünyası Hüsnüaşk'ta Edebi Türler ve Tarzlar," *Turkish Studies*, C. 4/7, 2009, s. 97-112.

AKÖZ, Alâaddin, "XVI. yüzyılda Aksaray Sancağı," Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2002.

ALBAYRAK, Hasan, "982-994/1574-1585 Tarihinde Bursa'da Sosyal Düzen (A-139/166 No'lu B.Ş.S.'ne Göre)," Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1991.

ALLEN, Robert C., "The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War," *Explorations in Economic History*, C. 38, 2001, s. 411- 447.

ANDREASYAN, Hrand D., "Bir Ermeni Kaynağına Göre Celali İsyanları," *Tarih Dergisi*, XII/17-18, 1963, s.27-42.

APPLEBY, Andrew B., "Epidemics and Famine in the Little Ice Age," *Journal of Interdisciplinary History*, C. 10, No. 4, History and Climate:, Interdisciplinary Explorations (Bahar, 1980), s. 643-663.

ARIKAN Zeki, *XV-XVI. yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir 1988.

ASLAN, Mürvet, "Sipâhizâde Ahmed'in Gazâvat-Nâme-i Cezîre-i Girit ve Zadre İsimli Eseri (Değerlendirme-Transkripsiyon)," Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

ATALAY, İbrahim, *Resimli ve Haritalı Dünya Coğrafyası*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2011.

ATAMAN, Bekir Kemal "Ottoman Demographic History (14th-17th Centuries). Some Considerations," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 35, No. 2 (1992), s. 187- 198.

ATEŞ, Murat, "88 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, 1637 - 1638 (H.1046-M.1048)," Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2008.

AYBAKAN, Bilal, "Selem," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 402-405.

AYKUN, Muhittin, "Abdurrahman Hibrî Efendi, Defter-i Ahbâr (Transkripsiyon ve Değerlendirme)," Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

BARKAN, Ö. Lütfi, Enver Meriçli, *Hüdavendigar Livası, Tahrir Defterleri*, TTK, I. Ankara 1988.

-----, Ö. Lütfi, "Çiftlik," *İA*, C.3, MEB Yayını, Eskişehir 1997, s. 392-399.

-----, Ö. Lütfi, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmâret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları," *Belgeler*, 1-2, Temmuz 1964, Ankara 1993, s. 235-377.

-----, Ö. Lütfi, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri," *Belleten*, XXXIV/136, TTK. Basımevi, Ankara 1970, s. 557-607.

-----, Ö. Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, İstanbul 1980.

-----, Ö. Lütfi, "Edirne Askeri Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659) I," *Belgeler*, C. 3, S.5-6, 1966, TTK Basımevi, Ankara 1968, s. 1-480.

-----, Ö. Lütfi, Justin McCarthy, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East," *International Journal of Middle East Studies*, C. 6, No. 1 (Ocak 1975), s. 3-28.

BARKEY, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, TVYY, İstanbul 1999.

-----, Karen, Ronan Van Rossem, "Networks of Contention: Villages and Regional Structure in the Seventeenth-Century Ottoman Empire," *The American Journal of Sociology*, C. 102, No. 5 (Mart 1997), s. 1345-1382.

BEYOĞLU, Süleyman, "Osmanlı Devletinde 'Tuz'a Dair Bazı Problemler (1914-1923)," *Tuz Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali-Mesut Şen, İstanbul 2004, s.201-207.

BİNGÜL, Harun, "Mühimme Zeyli Katoloğundaki 5 Numaralı Defterin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi," Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2002.

BOHER, (Mukaddime Yazarı), *1332-1333 Senelerinde Anadolu'da ve Suriye'de Çekirgelere Karşı İcra Edilmiş Olan Mücadeleyi Mübeyyin Eserdir*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1334.

BOSERUP, Ester "The Impact of Scarcity and Plenty on Development," *Journal of Interdisciplinary History*, C. 14, No. 2, Hunger and History: The Impactof Changing Food Production and Consumption Patterns on Society (Autumn, 1983), s. 383-407.

-----, Ester, "The Impact of Population Growth on Agricultural Output," *The Quarterly Journal of Economics*, C. 89, No. 2 (Mayıs 1975), s. 257-270.

BOSTAN, M. Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, TTK, Ankara 2002.

BOSTANCI, H. Muharrem, "19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)," İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

BOZTÜRK, Ebru, "Gelibolulu Âlî (öl.1600) ve Nev'izâde Âtâî'nin (öl.1636) Münşeâtları Üzerine Mukayeseli Sentaks İncelemesi," Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2001.

BRAUDEL, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 1-2, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1993.

BRÁZDİL, Rudolf, Hubert Valá ek, Kate ina Chromá and Hubert Vala ek, "Documentary Evidence of an Economic Character as a Source for the Study of Meteorological and Hydrological Extremes and Their Impacts on Human Activities," *Geografiska Annaler. Series A, Physical Geography*, C. 88, No. 2 (2006), s. 79-86.

BRENNER, Robert "The Agrarian Roots of European Capitalism," *Past & Present*, No. 97 (Kasım 1982), s. 16-113.

-----, Robert, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe," *Past & Present*, No. 70 (Şubat 1976), s. 30- 75.

BRENNER, Y. S., "The Inflation of Prices in England, 1551-1650," *The Economic History Review*, New Series, C. 15, No. 2 (1962), s. 266- 284.

BROOKS, C.E.P., *A Study of the Climatic Factors and Their Variations*, Londra 1950.

BULUT, Mehmet, "Osmanlılar'da Ekonominin Finansmanı Meselesine Yeniden Genel Bir Bakış," *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt 18, Sayı 4, 2005, s. 447-452.

BURKE, Peter, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, Çeviri: Mehmet Küçük, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2002.

CANAN, İbrahim, *Kütüb-i Sitte*, C. XVII, İstanbul 1993.

CEYLAN, Yılmaz, "Konya Şer'iyye Sicillerinden İkinci Defterde Kayıtlı Olaylar ve Hükümleri," Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1991.

CEZAR, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul 1965.

CHOUDHURY, Masudul Alam,"Principles of Islamic Economics," *Middle Eastern Studies*, C. 19, No. 1 (Ocak 1983), s. 93-103.

COOK, M. A., *Population Pressure In Rural Anatolia 1450-1600*, New York 1972.

COŞGEL, Metin, "Agricultural Productivity In the Early Ottoman Empire," *Research in Economic History*, C. 24, 2007, s. 161-187.

COX, G.W., "The Ecology of Famine: An Overview," *Famine: Its Causes, Effects, and Management*, Ed.J.R.K. Robson. New York 1981, s. 5-18.

CULLEN, Karen J., *Famine in Scotland: the 'Ill Years' of the 1690s*, Edinburg 2010.

ÇAĞATAY, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, TTK, Ankara, 1997.

ÇAKAR, Enver, "XVII. yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadî Durumu," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/35 (Ocak 2004), s. 45-69.

ÇAKIR, İbrahim Etem, "10 Numaralı Mühimme Defteri'nin (S.179- 356) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi," Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2006.

ÇEKEL, Ziya, *Dünyada ve Türkiye'de Buğday*, İstanbul 1960.

ÇELİK, Göknur, *Vâsıtî'nin Gazâvât-ı Murad Paşa Adlı Eserinin İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

ÇELİK, Sıtkı, "21 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)," İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

ÇETİN, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007.

ÇETİNKAYA, Ülkü, "Divan Şiirinde Sosyal Hayattan Yansımalar: Necatî ve Hayretî'nin Arpa Kıtlığını Anlatan İki Manzumesi," *Türkbilig*, 2009/17, s. 47- 55.

ÇINAR, Hüseyin-Osman Gümüşçü, *Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası*, Ankara 2002.

-----, Hüseyin, "H. 1020-1021 Tarihli 13 Numaralı Ankara Şer'iye Sicili - Transkripsiyon ve Değerlendirme," Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1993.

ÇİÇEK, Kemal, "Kıbrıs," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s. 374-380.

DEMİR, Remzi, "Melhameler ve Bir On Yedinci Yüzyıl Osmanlı Âlim ve Edîbi Cevrî Çelebi'nin Melhame'si," *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, C.8, Ankara 1999, s. 431-441.

DEMİR, Selçuk, "75 Numaralı Mühimme Defterleri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (s-1-171)," Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008.

DEMİREL, Ömer, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehir ve Esnaf Teşkilatı*, Sivas 1998.

DEWALD, Jonathan,"Crisis, Chronology, and the Shape of European Social History," *The American Historical Review*, C. 113, No. 4 (Ekim 2008), s. 1031-1052.

DIRKS, Robert, "Social Responses During Severe Food Shortages and Famine," *Current Anthropology*, C: 21, No. 1, Şubat 1980, s. 21-44.

DOĞANAY, Hayati, *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*, Ankara 2011.

DOĞRU, Halime, *XVI. yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, Eskişehir 2005.

DOLS, Michael W., "The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East: 1347- 1894," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 22, No. 2, (Mayıs 1979), s. 162-189.

DOMİNGUEZ-CASTRO, Fernando, José Manuel Vaquero, Manuela Marín, María Cruz Gallego, Ricardo García-Herrera, "How Useful Could Arabic Documentary Sources be for Reconstructing Past Climate," *Weather*, Mart 2012, C.67, No. 3, s. 76-82.

DRYSDALE, Chas R., *The Life and Writings of Thomas R. Malthus*, Londra, 1892.

DÜNDAR, Hasan, "Rahîmîzâde İbrahim (Harîmî) Çavuş'un Gence Fetihnâmesi Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Kritizasyonu," Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2006.

(ELMALILI) YAZIR, HAMDİ, *Kur'an-ı Kerim Meali*, İstanbul 2008.

-----, HAMDİ, *Alfabetik İslam Hukuku ve Hukuk Istılahları Kâmusu*, C. 2. Haz. Ayhan Yalçın, İstanbul 1996.

EMECEN, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, TTK, Ankara 1989.

ERDER, Leila-Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550- 1620," *Middle Eastern Studies*, C. 15, No. 3 (Ekim 1979), s. 322-345.

-----, Leila T., Suraiya Faroqhi, "The Development of the Anatolian Urban Network During the Sixteenth Century," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 23, No. 3 (Ekim 1980), s. 265- 303.

ERDOĞRU, Akif, *Osmanlı Yönetiminde Beyşehir Sancağı (1522-1584)*, İstanbul 2006.

ERDOĞRU Mehmet Akif, "Karaman Vilâyeti Kanunnâmeleri," *OTAM*, S. 4, Ankara 1993, s. 467-516.

ERGENÇ, Özer, "1580-1596 Yıllarında Ankara ve Konya," Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1973.

ERİNÇ, Sırrı, Necdet Tunçdilek, "The Agricultural Regions of Turkey," *Geographical Review*, C. 42, No. 2 (Nisan 1952), s. 179- 203.

ERLER, Mehmet Yavuz, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2010.

ERTAŞ, Kasım, "Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Nasîhatu's-selâtin İsimli Eserinin Tenkidli Metni," Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

ERTUĞ, Zeynep Tarım, "The Ottoman Imperial Kitchens as Imarets," *Feeding People, Feeding Power Imarets in the Ottoman Empire*, Ed. Nina Ergin-Christoph K. Neumann-Amy Singer, İstanbul 2007, s. 251-259.

ERTÜRK, Mustafa, "Kayseri'nin 13 Numaralı Şer'iye Sicili," Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1994.

ES-SADR, Muhammed Bakır, *İslâm Ekonomi Doktrini*, Çev. Mehmet Keskin-Sadettin Ergün, C. 1, (Çev. Beşir Eryarsoy, C. 2), Hicret Yayınları, İstanbul 1979.

ES-SEYYİD MAHMUD, Seyyid Muhammed, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul 1990.

EVANGELATOU-NOTARA Florentia, "İkincil Dönemdeki Yunanca Kaynaklarda Doğal Afetler," *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Ed. Elizabeth Zachariadou, TVYY, İstanbul 2001, s.121-132.

FAROQHI, Suraiya, "Krizler ve Değişim 1590-1699," *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, Ed. Halil İnalcık-Donald Quataert, İstanbul 2004, s. 543-757.

-----, Suraiya, "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian Sancaks: İçel, Hamid, Karahi˙sar-i Sahib, Kütahya, Aydin, and Menteşe," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 22, No. 1 (Ocak 1979), s. 32- 80.

-----, Suraiya, "Towns, Agriculture and the State in Sixteenth-Century Ottoman Anatolia" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 33, No. 2 (1990), s.125- 156.

-----, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, Çev. Gül Çağalı Güven, TVYY, İstanbul 1995.

-----, Suraiya, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çev. Emine Sonnur Özcan, Ankara 2006.

-----, Suraiya, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, TVYY, İstanbul 2001.

-----, Suraiya, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge 1984.

FAZLURRAHMAN, "Economic Principles of Islam," *Islamic Studies*, C. 8, No. 1, (Mart 1969), s. 1-8.

GAPP, Kenneth Sperber, "The Universal Famine Under Claudius," *The Harvard Theological Review*, C. 28, No. 4 (Ekim 1935), s. 258- 265.

GENÇ, Mehmet, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, İstanbul 1980, s. 175-185.

-----, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.
GOFFMAN, Daniel, *İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)*, TVYY, İstanbul 1995.
GOLDSTONE, Jack A. "East and West in the Seventeenth Century: Political Crises in Stuart England, Ottoman Turkey and Ming China," *Comparative Studies in Society and History*, C. 30, No. 1 (Ocak 1988), s. 103-142.
GOUBERT, Pierre "The French Peasantry of the Seventeenth Century: A Regional Example," *Past & Present*, No. 10, (Kasım 1956), s. 55-77.
-----, Pierre, "Historical Demography and the Reinterpretation of Early Modern French History: A Research Review," *The Journal of Interdisciplinary History*, C. 1, No. 1 (Autumn, 1970), s. 37-48.
GÖKÇE, Turan, *XVI ve XVII. yüzyıllarda Lâzıkiyye (Denizli) Kazâsı*, TTK, Ankara 2000.
GÖKÇEK, Mehmet Fatih, "Behcetî Seyyid İbrahim Efendi "Târîh-i Sülâle-i Köprülü" (Transkripsiyon ve Tahlil)," Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
GÖYÜNÇ, Nejat, *XVI. yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK Basımevi, Ankara 1991.
GRISWOLD, William J., "A Sixteenth Century Ottoman Pious Foundation," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 27, No. 2 (1984), s.175- 198.
GÜÇER, Lütfi, "XVI. yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar," *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 13, Sayı 1- 4, 1951- 52, s. 79- 83
-----, Lütfi, "XVIII. yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.11, İstanbul 1952, s.397-416.
-----, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964.
GÜL, Ali Rıza "İslam İktisat Düşüncesinin Kur'ân'daki Temelleri," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51: 2(2010), s. 27-78.
GÜN, Doğan, "Kânunâme-i Sultâniyye (H. 1111-M. 1669 Tarihli Eski ve Yeni Kanuname'nin Transkribesi ve Değerlendirmesi," Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996.
GÜNAY, Musa, "55 Numaralı Mühimme Defteri," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Samsun 1996.
GÜNAY, Ramazan, "259 Numaralı Hicri 1006-1008 (1598-1600) Tarihli Mardin Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi," Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2002.
GÜNDOĞDU, Raşit, "Balıkesir Şer'iyye Sicili (Evâil-i Cemâziye'l-Evvel 1021-25 Safer 1027) (4 Temmuz 1612-21 Şubat 1618)," Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992.
GÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Elazığ 2003.
-----, Ahmet, *XVI. yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584)*, Antakya 2009.
GÜRBÜZ, Adnan, "Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. yüzyılda Amasya Sancağı," Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.
GÜRLEVİK, Sebiha, "Sivas Mezar Kitabeleri Üzerine Bir İnceleme," Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2008.

GÜRSOY, Cevat, "Coğrafya Bakımından Kıbrıs ve Türkiye," *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri*, Ankara 1971, s. 41-48.

GÜVEN, Hikmet Feridun, "Klâsik Türk Şiirinde Hiciv," Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1997.

HAMMER PURGSTALL, Baron Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. 1-4, İstanbul 2010.

HEATON, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi*, 1-2, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Osman Aydoğuş, Teori Yayınları, İstanbul 1985.

HERLIHY, David, "History Climate and Documentary Sources: A Comment," The Journal of Interdisciplinary History, C. 10, No. 4, *History and Climate: Interdisciplinary Explorations*, (Bahar, 1980), s. 713-717.

-----, David, "The Economy of Traditional Europe," *The Journal of Economic History*, C. 31, No. 1, The Tasks of Economic History (Mart 1971), s. 153-164.

HILL, George, *A History of Cyprus*, C. 3, Cambridge 2010.

HINZ, Walther, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, İstanbul 1990.

HIONIDOU, Violetta "Why Do People Die in Famines? Evidence from Three Island Populations," *Population Studies*, C. 56, No. 1 (Mart 2002), s. 65- 80.

HIZLI, Mefail, "Bursa'da Selâtin İmaretleri," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.10, S.1, 2001, s. 33- 62.

HOCH, Steven L., "Famine, Disease, and Mortality Patterns in the Parish of Borshevka, Russia, 1830-1912," *Population Studies*, C. 52, No. 3 (Kasım 1998), s. 357- 368.

ITZKOWITZ, Norman, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*, Çev. İsmet Özel, İstanbul 1989.

İLGÜREL, Mücteba, "II. Selim'den III. Mehmed'e," *Türkler*, C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 643-666.

İNALCIK, Halil, "A Case Study of the Village Microeconomy: Villages in the Bursa Sancak, 1520-1593." *In The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington 1993, s. 161-176.

-----, Halil, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 283-337.

-----, Halil, "The Emergence of Big Farms, Çiftliks: State, Landlords and Tenants." *Contributions a l'historie Economique et Sociale de l'Empire Ottoman Collection Turcica*, III, (Louvain: Peeters, 1984),s. 105-126.

-----, Halil, "The Ottoman Decline and Its Effect Upon the Reaya" Aspects of the Balkans Continuity and Change," *Contributions to the International Balkan Conference Held at UCLA*, Paris 1972, s. 338-354.

-----, Halil, "Adâletnâmeler," *Belgeler*, C.2, S. 3-4, TTK, Ankara 1965, s. 49-145.

-----, Halil, "Capital Formation in the Ottoman Empire," *The Journal of Economic History*, C. 29, No. 1, The Tasks of Economic History, (Mart 1969), s., Cambridge University, s. 97-140.

-----, Halil, "Ciftlik," *The Encyclopaedia Of Islam*, C. 2, Leiden 1991, s. 32-33.

-----, Halil, "Ghulâm," *The Encyclopaedia Of Islam*," C. II, New Edition, Brill 1991, s. 1085-1091.

-----, Halil, "Impact of the Annales School on Ottoman Studies And New Findings," *Review*, I, , Kış/ Bahar, 1978, s. 69-96.

-----, Halil, "Islamization of Ottoman Laws on Land and Land Tax," Essays in Ottoman History, İstanbul, 1998, s. 155-170.
-----, Halil, "Kanun and Sharia," *Sharia, Ummah and Khilafah*, Edited by: Yusuf Abbas Hashmi, Karachi 1987, s. 1-13.
-----, Halil, "Köy Köylü ve İmparatorluk" V. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, TTK, Ankara 1990, s. 1-14.
-----, Halil, Matbakh, *Encyclopedia of Islam*, New Edition, C. VI, Leiden, s. 809-813.
-----, Halil, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış," *Doğu-Batı*, S.17, Kasım-Aralık-Ocak 2001-02, s. 151-180.
-----, Halil, "Osmanlı Tarihinde Dönemler: Devlet-Toplum-Ekonomi," *Osmanlı Uygarlığı*, C.1, Yay. Haz. Halil İnalcık-Günsel Renda, Ankara 2002, s. 30-235.
-----, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu," *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, 1993, s. 32-65.
-----, Halil, "Ottoman Policy and Administration in Cyprus After the Conquest," *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969) Türk Heyeti Tebliğleri*, Ankara 1971, s. 59-77
-----, Halil, "Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet," *İslâmiyat*, I/4, (1998), s. 135-142.
-----, Halil, "The Question of The Closing of The Black Sea Under The Ottomans" *Archeion Pontou*, S. 34, 1979, s. 73-110.
-----, Halil, *Devlet-i 'Âliye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
-----, Halil, *Has-Bağçede 'Ayş u Tarab*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
-----, Halil, Köy Köylü ve İmparatorluk,"V. *Milletler Arası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları ve Uygulama Merkezi, Tebliğler*, TTK, Ankara 1990, s. 1-11.
-----, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996.
-----, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev. Halil Berktay, Cilt 1, 1300-1600, İstanbul 2004.
-----, Halil - Bahaeddin Yediyıldız, "Türkiye'de Osmanlı Araştırmaları," *XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler Ankara 4- 8 Ekim 1999*, C.I, TTK, Ankara 2002, s. 85-219.
İSLAMOĞLU, Huri-Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History," *Reviewed*, C. 1, No. 1 (Yaz, 1977), s. 31- 55.
İSLAMOĞLU, Huri-Suraiya Faroqhi, "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia," *Review*, C. 2, No. 3 (Kış, 1979), s. 400-436.
-----, Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
İSPİR, Meheddin, "Fehîm-i Kadîm Divanı'ndaki Temmûziye Üzerine Bir İnceleme," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 2/6 Kış 2009, s. 339-349.
İZGİ, Şuayib, "986 (1578) Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri [s. 201-400]Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi," Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Linans Tezi, İstanbul 2006.
JENNINGS, Ronald C., "Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th C. Ottoman Kayseri," *Studia Islamica*, No. 50 (1979), s. 151- 184.
-----, Ronald C., "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565- 1640: A Study Based on the Judicial Registers (şer'i mahkeme sicilleri) of Trabzon," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 33, No. 3 (1990), s.271- 336.

-----, Ronald C., "The Locust Problem in Cyprus," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, C. 51, No. 2 (1988), s. 279-313.
-----, Ronald C., "The Pious Foundation of Imaret-i Hatuniye in Trabzon 1565-1640," *X. Türk Tarih Kongresi, Ankara 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.4, Ankara 1983, s. 1569-1571.
-----, Ronald C., "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum," *International Journal of Middle East Studies*, C. 7, No. 1 (Ocak1976), s. 21- 57.
-----, Ronald C., "Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 21, No. 3 (Ekim 1978), s. 225- 293.
JORGA, Nicholas, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 3, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.
KAFADAR, Cemal, "When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows, The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the End of thc Sixteenth Century," Yayınlanmamış Doktora Tezi, McGill University, Montreal 1986.
KALELİ, Hüseyin, Osmanlı Madeni Para Rejiminde Enflasyona Yol Açması Bakımından Tağşişler ve Sebepleri, *Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.7, S.2, Isparta 2002, s. 189-206.
KANE, Penny, "The Demography Of Famine," *Genus*, C. 43, No. 1/2 (Gennaio-Giugno 1987), s. 43-58.
KAR, Serdar, "63Numaralı Mühimme Defteri (995-996/ 1587-1588) (Özet-Transkripsiyon)," Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.
KARADEMİR, Zafer, "Klasik Osmanlı Döneminde Ankara'da Hassa Buğdaycılığı ve Hassa Buğdaycıları," *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, C.1, Ankara 2012, s. 207-215.
KARAMURSAL, Ziya, *Osmanlı Mâli Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK, Ankara 1989.
KARANFİL, Mustafa, "Harîmî'nin Zafernâme ve Gonca'sına Göre Özdemiroğlu Osman Paşa," İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.
KAVAKÇI, Yusuf Ziya, *Hisbe Teşkilâtı Bir İslâm ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gayesi*, Ankara 1975.
KAYA, Bayram Ali, "Azmi-zâde Hâletî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Dîvânının Tenkidli Metni," Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edirne 1996.
KAYA, Nevzat,"Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul 2001, s. 381-383.
KIEL, Machiel, "Four Provincial Imarets in the Balkans and the Sources About Them," *Feeding People,Feeding Power Imarets in the Ottoman Empire*, Ed. Nina Ergin-Christoph K.Neumann-Amy Singer, İstanbul 2007, s. 97-120.
-----, Machiel, "The Smaller Aegean Islands in the 16th-18th Centuries According to Ottoman Administrative Documents," *Hesperia Supplements*, C. 40, Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece (2007), s. 35-54.
KNOLLES, Richard, *The Turkish History*, C. 2, Londra 1701.
KOENIGSBERGER, H. G., "The Revolt of Palermo in 1647," *Cambridge Historical Journal*, C. 8, No. 3 (1946), s. 129-144.
KOMLOS, John, "On the Role of Crises in Historical Perspective: Comment," *Population and Development Review*, C. 14, No. 1 (Mart 1988), s. 159- 164.

-----, John-Richard Landes, "Anachronistic Economics: Grain Storage in Medieval England," *The Economic History Review*, New Series, C. 44, No. 1 (Şubat 991), s. 36-45.

KONYALI, İBRAHİM HAKKI, *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, Ankara 2010.

KORTEPETER, Carl M., "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century," *Journal of the American Oriental Society*, C. 86, No. 2 (Nisan - Haziran 1966), s. 86-113.

KÖKER, Özgecan, "XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti-Dubrovnik İlişkileri ve Hicri 1037-1056/ 1627-1646 Tarihli Ahkâm Defteri Transkripsiyon ve Değerlendirmesi," Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2011.

KÖMÜRCİYAN, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, Tercüme ve Tahşiye Eden: Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1988.

KUNTER, Halim Baki, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd," *Vakıflar Dergisi*, S. 1, Ankara 1938, s. 103-129.

KURAN, Timur (Ed), *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, C. I, İstanbul 2010.

-----, Timur, "Islamic Economics and the Islamic Subeconomy," *The Journal of Economic Perspectives*, C. 9, No. 4 (Autumn, 1995), s. 155-173.

-----, Timur, "The Absence of the Corporation in Islamic Law: Origins and Persistence," *The American Journal of Comparative Law*, C. 53, No. 4 (Güz, 2005), s. 785-834.

-----, Timur, "The Provision of Public Goods Under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System," *Law & Society*, C. 35, No. 4 (2001), s. 841-898.

KURT, Yılmaz, "XVI. yüzyılda Adana Tarihi," Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *XVI. Asırda Çeşme Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, TTK, Ankara 2010.

LACEY, Mark, "Front Line of Famine in Ethiopia Is the Soil," New York Times, Nov. 4, 2001. http://www.nytimes.com/2001/11/04/world/front-line-of-famine-in-ethiopia-is-the-soil.html adresinden erişilmiştir.

LANDSBERG, Helmut E., "Past Climates from Unexploited Written Sources," *The Journal of Interdisciplinary History*, C. 10, No. 4, History and Climate: Interdisciplinary Explorations (Bahar, 1980), s. 631-642.

LANE, Frederic C., "Economic Consequences of Organized Violence," *The Journal of Economic History*, C. 18, No. 4 (Aralık 1958), s. 401-417.

LEVY, R., "Muhtesib," *İA*, MEB Yayınları, İstanbul 1979, C. 8, s. 532-533.

LEWIS, Bernard "A Jewish Source on Damascus Just After the Ottoman Conquest," *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, C. 10, No. 1 (1939), s. 179- 184.

-----, Bernard "Studies in the Ottoman Archives—I," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, C. 16, No. 3 (1954), s. 469- 501.

-----, Bernard, "Ottoman Observers Of Ottoman Decline," *Islamic Studies*, C. 1, No. 1 (Mart 1962), s. 71-87.

LUTERBACHER, Jürg, Daniel Dietrich, Elena Xoplaki, Martin Grosjean and Heinz Wanner "European Seasonal and Annual Temperature Variability, Trends, and Extremes since 1500," *Science*, New Series, C. 303, No. 5663 (Mar. 5, 2004), s. 1499-1503.

MAHMUD, Ahmed, *İslâm İktisadı Mukayeseli Bir Tedkik*, İstanbul 1975.
MALTHUS, Thomas, *An Essay on The Principle of Population*, Londra 1798.
MANTRAN, Robert *17. yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, C.1-2, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, TTK, Ankara 1990.
MATTHEWS, John A.-Keith R. Briffa, "The 'Little Ice Age': Re-Evaluation of an Evolving Concept" *Geografiska Annaler. Series A, Physical Geography, C. 87, No. 1, Special Issue:Climate Change and Variability*, (2005), s. 17-36.
McCLOSKEY, Donald N. - John Nash, "Corn at Interest: The Extent and Cost of Grain Storage in Medieval England," *The American Economic Review*, C. 74, No. 1 (Mart 1984), s. 174- 187.
MEHMED SÜREYYA, *Sicill-i Osmânî*, C. 2, TVYY, İstanbul 1996.
MENKEN, Jane-James Trussell-Susan Watkins "The Nutrition Fertility Link: An Evaluation of the Evidence," *Journal of Interdisciplinary History*, C. 11, No. 3 (Kış, 1981), s. 425- 441.
MİROĞLU, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, TTK, Ankara 1990.
MORRIS, David Morris, "What Is a Famine?" *Economic and Political Weekly*, C. 9, No. 44 (Nov. 2, 1974), s. 1855-1864.
NIELSEN, Randall, "Storage and English Government Intervention in Early Modern Grain Markets," *The Journal of Economic History*, C. 57, No. 1 (Mart 1997), s. 1- 33.
NİŞANCI, Şükrü, *15-16. yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti*, İstanbul 2002.
Ó GRÁDA, Cormac, "Markets and Famines in Pre-Industrial Europe," *The Journal of Interdisciplinary History*, C. 36, No. 2 (Autumn, 2005), s. 143- 166.
-----, Cormac, *Famine A Short History*, Princeton 2009.
-----, Cormac, *Famine and Demography Perspectives from the Past and Present*, Oxford 2002.
-----, Cormac,"Making Famine History," *Journal of Economic Literature*, C. 45, No. 1 (Mart 2007), s. 5-38.
-----, Cormac., Jean-Michel Chevet, "Famine and Market in Ancien Régime France," *The Journal of Economic History*, C. 62, No. 3 (Eylül 2002), s. 706-733,
OCAK, Ahmet Yaşar, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, TTK, Ankara 2010.
OĞUZ, Mustafa, "Girit (Resmo) Şer'iyye Sicil Defterleri (1061-1067)," *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002.
OKTAY, Ayşe Sıdıka, *Kınalızâde ve Ahlâk-ı Alâî*, İstanbul 2011.
ORBAY, Kayhan, "16. ve 17. yüzyıllarda Bursa Ekonomisi: Sultan Çelebi Mehmed Yeşil İmaret'inin Mali Tarihi (1553- 1650)" *OTAM*, S. 22, Güz 2007, Ankara 2009, s. 125-158.
-----, Kayhan, "Gazi Süleyman Paşa Vakfı'nın Mali Tarihi ve 17. yüzyılda Trakya Tarımsal Ekonomisi," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 30, S. 49, Ankara 2011, s. 145-181.
-----, Kayhan, "Islam and Economic Performance, University of Vienna, "The Economic Efficiency of Imperial Waqfs in the Ottoman Empire," XIV International Economic History Congress, Helsinki 2006 Session, s. 1-15. *www.helsinki.fi/iehc2006/.../Orbay121.pdf*(11.07.2012)
ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler Telhisler (1597-1607)*, İstanbul 1970.
-----, Cengiz, Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.13, S.17-18, İstanbul 1963, s. 77-102.

OSTAPCHUK, Victor, "An Ottoman Ġazānāme on Ḫalīl Paša's Naval Campaign Against the Cossacks (1621)," *Harvard Ukrainian Studies*, C. 14, No. 3/4 (Aralık 1990), s. 482-521.

ÖZ, Mehmet, "15-16. yüzyıllarda Anadolu'nun Sosyal Tarihine Dair Araştırmalar: Genel Bir Değerlendirme," *Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi Bildiriler*, Konya 2000, s.525-532.

-----, Mehmet, "Osmanlı Klasik Döneminde Tarım," *Osmanlı*, C. 3, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 66-73.

-----, Mehmet, *XV-XVI. yüzyıllarda Canik Sancağı*, TTK, Ankara 1999.

-----, Mehmet, XVI. yüzyılda Ladik Kazasında Mâlikâne-Divânî Sistemi, *Vakıflar Dergisi*, XXVI, Ankara 1997, s. 65-73.

ÖZASLAN, İsmail (Önsöz Yazarı Olarak), *Türk Tarımında Buğdayın Yeri ve Önemi*, İstanbul Ticaret Odası Yayın No: 1996-55, İstanbul 1996.

ÖZBARAN, Salih,*Osmanlı'yı Özlemek ya da Tarih Tasarlamak*, Ankara 2007.

ÖZDEĞER, Mehtap, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Üretiminde Devletin Himaye Edici Müdahalesi (16. yüzyıl Arşiv Kaynaklarına Göre," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 51, S. 1, 2001, s. 25-47.

ÖZEL, Oktay, "Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: The 'Demographic Crisis' Reconsidered," *International Journal of the Middles East Studies*, C. 36, No. 2 (Mayıs 2004), s. 183-205.

ÖZMUCUR, Süleyman-Şevket Pamuk "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914," *The Journal of Economic History*, C. 62, No. 2 (Haziran 2002), s. 293-321.

ÖZTÜRK, Yücel, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe 1475-1600*, T. C. Kültür Bakanlığı Osmanlı Eserleri, Ankara 2000.

PAMUK, Şevket, "Changes In Factor Markets In The Ottoman Empire 1500- 1800," *Continuity and Change*, 24 (1), 2009, s. 1- 30.

-----, Şevket, "In the Absence of Domestic Currency: Debased European Coinage in the Seventeenth-Century Ottoman Empire," *The Journal of Economic History*, C. 57, No. 2 (Haziran 1997), s. 345- 366.

-----, Şevket, "Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500- 1800," *Journal of Interdisciplinary History*, C. 35, No. 2 (Autumn, 2004), s. 225- 247.

-----, Şevket, "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914," *International Journal of Middle East Studies*, C. 36, No. 3 (Ağustos 2004), s. 451-468.

PARKER, Geoffrey, "Crisis and Catastrophe: The Global Crisis of the Seventeenth Century Reconsidered," *The American Historical Review*, C. 113, No. 4 (Ekim 2008), s. 1053-1079.

PAY, Salih, "1069-1070/1659-1660 tarihli Bursa şer`iyye sicili (analiz ve değerlendirme)," Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1987.

PFISTER, Christian, "The Little Ice Age: Thermal and Wetness Indices for Central Europe," *The Journal of Interdisciplinary History*, C. 10, No. 4, History and Climate: Interdisciplinary Explorations (Bahar, 1980), s. 665-696.

PHILIPP, Thomas "The Idea of Islamic Economics," *Die Welt des Islams*," New Series, Bd. 30, Nr. 1/4 (1990), s. 117-139.

POST, John D. "Famine, Mortality, and Epidemic Disease in the Process of Modernization" *The Economic History Review*, New Series, C. 29, No. 1 (Şubat 1976), s. 14- 37.

POST, John D., "The Impact of Climate on Political, Social and Economic Change: A Comment," *The Journal of Interdisciplinary History*, C. 10, No. 4, History and Climate: Interdisciplinary Explorations (Bahar, 1980), s. 719-723.

QUATAERT, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, Çev. Nilay Özok Güldoğan-Azat Zana Güldoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

RAVALLION, Martin, "Famines and Economics," *Journal of Economic Literature*, C. 35, No. 3 (Eylül 1997), s. 1205- 1242.

RAYMOND, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, TVYY, İstanbul 1995.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Onbeşinci yüzyılın Sonu İle Onaltıncı yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri," *ODTÜ Geliştirme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II, Ankara 1981, s. 67-138.

SCHILCHER Linda, "Geç Osmanlı Suriye'sinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu," Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak; Çev. Zeynep Altok), *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, TVYY, İstanbul 1988, s. 180-206.

SCHOFIELD, Roger, "The Impact of Scarcity and Plenty on Population Change in England, 1541- 1871," *Journal of Interdisciplinary History*, C. 14, No. 2, Hunger and History: The Impact of Changing Food Production and Consumption Patterns on Society (Autumn, 1983), s. 265-291.

SELLA, Domenico, "Coping with Famine: The Changing Demography of an Italian Village in the 1590s," *The Sixteenth Century Journal*, C. 22, No. 2 (Yaz, 1991), s. 185-197.

SEVİM, Sezai, "Bursa'nın B 118/332 Numaralı Şer'iyye Sicili (Merkezî Yazışmalar: Transkripsiyon ve Değerlendirme) H. 1027-1028 M 1617-1619," Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987.

SINGER, Amy, "Mapping Imarets," *Feeding People,Feeding Power Imarets in the Ottoman Empire*, Ed. Nina Ergin-Christoph K.Neumann-Amy Singer, İstanbul 2007, s. 43-55.

-----, Amy, "Imarets,"*Ottoman World*, Ed. Christine Woodhead (Londra: Routledge, 2012), s. 72 85. Makaleye http://citeseerx.ist.psu.edu adresinden ulaşılmıştır. (11.07.2012).

-----, Amy, "İmarethaneler," Çev. Alim Yılmaz, *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, s. 483-490.

-----, Amy, *Kadılar Kullar Kudüslü Köylüler*, Çev. Sema Bulutsuz, TVYY, İstanbul 1996.

SOLAK, İbrahim, *XVI. Asırda Maraş Kazası (1526-1563)*, Ankara 2004.

SOROKIN, Pitirim A., "Impoverishment and the Expansion of Governmental Control," *The American Journal of Sociology*, C. 32, No. 2 (Eylül 1926), s. 206- 216.

SÖNMEZ, Serpil, "Tahrir Defterlerine Göre XV ve XVI. yüzyıllarda Sivas Şehir Merkezi," Hacettepe Üniversitesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

SÖNMEZIŞIK, Züleyha Yördem, "Bursa A-119 Numaralı Şer'iyye Sicili Tahlil ve Transkripsiyonu," İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.

STARN, Randolph, "Historians and "Crisis," *Past & Present*, No. 52 (Ağustos 1971), s. 3-22.

STOIANOVICH, Traian, "Factors in the Decline of Ottoman Society in the Balkans," *Slavic Review*, C. 21, No. 4 (Aralık 1962), s. 623- 632.

STOIANOVICH, Traian, "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600- 1800," *The Journal of Economic History*, C. 13, No. 4 (Autumn, 1953), s. 398- 411.

-----, Traian, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant," *The Journal of Economic History*, C. 20, No. 2 (Haziran 1960), s. 234- 313.

SUDİ, Süleyman, *Defter-i Muktesit*, İstanbul 1307.

ŞAHİN, Mehmet, Kuyucu Murad Paşa'nın Celâlî Seferi Mühimmesi (1607), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

ŞAKUL, Kahraman, "Bir Çalıştayın Ardından 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu: Kriz ve Dönüşüm (İstanbul, 31 Mayıs-2 Haziran 2012)" *Toplumsal Tarih*, 23 Temmuz 2012, İstanbul 2012, s. 22-37.

ŞİMŞİRGİL, Ahmet, "Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat, (1455-1574)," Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990.

TABAK, Faruk, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

TABAKOĞLU, Ahmet, "Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi," *Türkler*, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 653-694.

-----, Ahmet, "Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 43, İstanbul 1987, s. 111-150.

-----, Ahmet, "XVII ve XVIII. yüzyıl Osmanlı Bütçeleri," Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 41, S. 1-4, İstanbul 1985, s. 389-414.

-----, Ahmet, *Toplu Makaleler I İktisat Tarihi*, İstanbul 2005.

-----, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2003.

TANMAN, M.Baha, "Kitchens of Ottoman *Tekkes* as Reflections of Imaret in Sufi Architecture," *Feeding People,Feeding Power Imarets in the Ottoman Empire*, Ed. Nina Ergin-Christoph K.Neumann-Amy Singer, İstanbul 2007, s. 211-239.

TAŞKAN, Hayriye Kaliç, "Dürerü'l-hükkâm Şerhi Mecelleti'l-ahkâm 1- 63 maddeleri: Metin ve İnceleme," Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006.

TEZEL, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Yapısı*, TVYY, İstanbul 1994.

TORRY, William I., "Social Science Research on Famine: A Critical Evaluation," *Human Ecology*, C. 12, No. 3 (Eylül 1984), s. 227- 252.

TOSUNOĞLU, Ayşe, "Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. yüzyılda Kastamonu Sancağı," İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993.

TÖKİN, İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İstanbul 1990.

TÜRKLÜ, Mehmet Emin, *Tokat Mezar Kitabeleri Üzerine Bir İnceleme*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2010.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.3, Kısım 1, TTK, Ankara 1983.

ÜÇEL-AYBET, Gülgün *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

ÜLGENER, Sabri, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, Ankara 1984.

-----, Sabri F., *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul 1991.

-----, Sabri F., *Tarihte Darlık Buhranları*, Derin Yayınları, İstanbul 2006.

ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK, Ankara 1999.

-----, Mehmet Ali, *XVI. yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK, Ankara 1989.

ÜNLÜ, Osman, "Cinânî'nin Bedâyiü'l-Âsâr'ı'-İnceleme ve Metin," Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2008.

ÜNVER, Süheyl, Yağmur Taşı Hakkında, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.4, S.7, İstanbul 1953, s.77-84.

ÜREKLİ, Bayram-Doğan Yörük, "H. 1002/ M. 1594 Tarihli Bir Vakıf Defterine Göre Edirne'deki Sultan II. Murâd Camii ve İmareti Evkâfı," *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, (Güz 2004), Konya, s.17-39.

ÜSTÜN, Bayram, "41/2 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili (H. 1048/ M. 1638-1639) Transkripsiyon ve Değerlendirme," Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009.

VEINSTEIN, Gilles, "Büyüklüğü İçinde İmparatorluk (XVI. yüzyıl)," *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, Yayın yönetmeni: Robert Mantran, Çev. Server Tanilli, İstanbul 1992, s. 195-276.

-----, Gilles, "XVI. yüzyılda Karadeniz'in Kuzeyindeki Steplerde Bulunan Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri," Çev. Yavuz Cezar, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.43, Prof. Dr. S. G. Ülgener'e Armağan, İstanbul 1987, s. 79-109.

WALFORD, Cornelius, "The Famines of the World: Past and Present," *Journal of the Statistical Society of London*, C. 41, No. 3 (Eylül 1878), s. 433-535.

WALLERSTEIN, Immanuel, *The Modern World-System*, C. I (San Diego 1974), C. II, San Diego 1980.

-----, Immanuel -Faruk Tabak, "Osmanlı İmparatorluğu, Akdeniz ve Avrupa Dünya Ekonomisi (1560-1800), *Osmanlı*, C.3, Ankara 1999, s. 202-209.

WATKINS Susan Cotts - Jane Menken "Famines in Historical Perspective" *Population and Development Review*, C. 11, No. 4 (Aralık 1985), s. 647- 675.

WHITE, Sam, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, Unpublished Doctoral Thesis, Columbia University 2008.

YAKUT, Esra, Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin 'Fetevâ-yi Ali Efendi' Adlı Fetva Mecmuasına Göre Osmanlı Toplumunda Aile Kurumunun Oluşması ve Dağılması,"*OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 7, Ankara 1996, s. 287-317.

YAZMAN, İrfan, "Mecelle Hukukunda Selem Akdi," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.21 S.1 Ankara 1964, s. 281-307.

YEDİYILDIZ, Baheddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

YENİÇERİ, Celal, *İslâm İktisadının Esasları*, İstanbul 1980.

YILDIRIM, Nermin, "Kara Çelei-zâde Abdülaziz Efendi'nin Zafername adlı eseri (Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad)" *Tahlil ve Metin*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

YILDIZ, Hasan, "XLIX Numaralı Mühimme Defteri (Tahlîl-Metin)," İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

YILMAZ, Caner, H. 1060 - 1061/m. 1650-1651 Tarihli 100 Nolu Manisa Şer'iyye Sicili," Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

YILMAZ, Fikret, "Amasya'nın Bir Numaralı Şer'iye Sicili," Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1987.

YİĞİT, Ahmet, "XIV-XVI. yüzyıllarda Menteşe Livasında Değirmenler," *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Bahar 2007 Sayı 18, s. 97-155.

YÖRÜK, Doğan, *XVI. yüzyılda Ereğli Kazası*, Konya 2009.

YÜCE, Oğuzhan, "59 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi," Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2007.

YÜKSEL, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas 1998.

ZACHARIADOU, Elizabeth A., "Doğal Afetler: Fırsat Anları," *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Ed. Elizabeth Zachariadou, TVYY, İstanbul 2001, s. 6-10.

ZEREY, Orhan, "1824 Nolu Trabzon Kadı Sicili (Transkripsiyon-Değerlendirme),1 Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2003.

ZEYREK, Yunus, *Târîh-i Osman Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşanın Kafkasya Fetihleri (H. 986-988/M. 1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (H.993/M. 1585)*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001.

ZINKEISEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.3, Çev. Nilüfer Epçeli, Ed. Erhan Afyoncu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.